

KÜROSZI THEODÓRÉTO SZ

A GÖRÖG BETEGSÉGEK ORVOSLÁSA

I.

Hatvani István Teológiai Kutatóközpont

Küroszi Theodórétosz
A görög betegségek orvoslása
I. kötet

A mű eredeti címe:

Τοῦ μακάριου Θεοδωρήτου ἐπισκόπου Κύρου
Ἑλληνικῶν θεραπευτικῆ παθημάτων

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:

Théodoret de Cyr: *Thérapeutique des maladies helléniques*.
Texte critique, introduction, traduction et notes de Pierre Canivet
Sources Chrétiennes, 57 (Paris: Les Éditions du Cerf, 1958)

Lektorálta
Kupán Zsuzsánna

Küroszi Theodórétosz

A görög betegségek orvoslása

I. kötet

Fordította, a kétnyelvű szöveget gondozta,
magyarázó jegyzetekkel és bevezetővel ellátta
Pásztori-Kupán István

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Hatvani István Teológiai Kutatóközpontja
és a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
közös kiadása
Debrecen – Kolozsvár 2014

Kötetünk megjelenését
az Erdélyi Református Egyházkerület
és a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
támogatta

A fordítói és kutatói munkát
a Magyar Tudományos Akadémia
Bolyai János Kutatói Ösztöndíja
tette lehetővé

© 2014 Pásztori-Kupán István
www.proteo.hu/pasztori

Dedicated to the loving memories of
David F. Wright & Thomas P. Halton
emlékének

Készült az Erdélyi Református Egyházkerület
Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető
Dávid Zoltán

ISBN 978-963-88961-4-8

Tartalom

Rövidítések jegyzéke_____	6
Küroszi Theodórétosz és <i>A görög betegségek</i> _____	7
<i>A görög betegségek orvoslása</i> (görög és magyar szöveg)___	16
Bevezetés_____	17
Első könyv: <i>A hitről</i> _____	25
Második könyv: <i>Az első princípiumról</i> _____	87
Harmadik könyv: <i>Az angyalokról, az úgynevezett istenekről és a gonosz démonokról</i> _____	155
Negyedik könyv: <i>Az anyagról és a kozmoszról</i> _____	213
Summary _____	256

Rövidítések jegyzéke

- ACO – Acta Conciliorum Oecumenicorum, Series I, szerk. E. Schwartz & J. Straub (Berlin: Walter de Gruyter, 1914–1984); Series II, ed. sub auspiciis Academiae Scientiarum Bavaricae (Berlin: Walter de Gruyter, 1984–)
- Curatio – Küroszi Theodórétosz, *Graecarum affectionum curatio* (A görög betegségek orvoslása)
- DCB – Smith, William – Henry Wace, szerk., *A Dictionary of Christian Biography*, 4 kötet (London: John Murray, 1877–87)
- LXX – *Septuaginta*, az Ószövetség legelterjedtebb ókori görög fordítása
- NPNF – Wace, Henry – Philip Schaff, szerk., *A Select Library of Nicene and Post Nicene Fathers of The Christian Church*, 14 kötet (Oxford: James Parker, 1886–1900)
- ÓÍ – Ókeresztény írók sorozat (Budapest: Szent István Társulat)
- PG – Migne, Jacques Paul, szerk., *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, 161 kötet (Paris: 1857–1887)
- PL – Migne, Jacques Paul, szerk., *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*, 221 kötet (Paris: 1844–1864)
- SC – *Sources Chrétiennes* (Paris: Cerf, 1942–)
- TLG – *Thesaurus Linguae Graecae* CD-ROM (1998)

Küroszi Theodórétosz és *A görög betegségek*

Küroszi Theodórétosz (393–460) az ún. antiochiai iskola utolsó nagy teológusa.¹ Fogantatásának és születésének körülményei – melyekről írásaiban és leveleiben is megemlékezik – sok tekintetben hasonlítanak Sámson és Sámuel történetére. Édesanyja fiatalon, 17 évesen ment férjhez. Az istenfélő családot pártfogoló szerzetesek tanácsára az egyébként jó anyagi körülmények között élő feleség – hosszú ideje tartó meddőségének leküzdéséért – lemond némileg fényűző életmódjáról, és önmegtartóztató életformát kezd követni.

Hét esztendő múltán egy bizonyos Makedóniosz nevű remete megjövendöli a fiúgyermek születését, de hozzáteszi, hogy a gyermekáldásnak egyetlen feltétele van: a szülők a megszületendő gyermeket szenteljék Isten szolgálatára. A fiatal házaspár erre vonatkozó ígérete után nem sok idővel a magzat megfogant, és noha az édesanyjának még veszélyeztetett terhességgel is szembe kellett néznie – amelyet végigkísértek Makedóniosz imádságai – 393-ban valóban fia született, akinek a Theodórétosz, azaz *Isten ajándéka* nevet adták.

A szíriai Antiochia városában felcseperedő kisfiút a családhoz lélekben közel álló szerzetesek figyelmeztették szüleinek egykori fogadalmára és arra, hogy neki ehhez a felajánláshoz méltó életet kell élnie. Ez a körülmény nemcsak jövődjét, hanem egész életfolytatását, habitusát, sőt jellemét is meghatározta. Ötéves koráig még hallgathatta szülővárosa nagyhírű igehirdetője, Joannész Khrüszosztomosz (Aranyszájú János) prédikációit, aki egész életén át nagyon erős hatással volt rá, hiszen évtizedekkel később Theodórétosz beszédeit is hasonló lelkesedéssel hallgatta a küroszi és időnként az antiochiai gyülekezet.

Egészen fiatalon alapos bibliaismeretre és a korábbi teológusok írásaiban való tájékozottságra tett szert. Szír anyanyelve mellett kiválóan tudott görögül: műveinek nagyszerű attikai dialektusáról

---

¹ A teljesség igénye nélkül hadd álljon itt néhány, Theodórétoszra vonatkozó alapforrás: John Henry Newman, 'Trials of Theodoret', *Historical Sketches* (London: Basil Montagu Pickering, 1873), 307–62; E. Venables, 'Theodoretus', *DCB* IV, 904–19; Blomfield Jackson, *The Ecclesiastical History, Dialogues, and Letters of Theodoret*, NPNF III, 1–23; Johannes Quasten, *Patrology*, 4 kötet (Utrecht: Spectrum, 1950–86), III, 536–554; Theresa Urbainczyk, *Theodoret of Cyrus: The Bishop and the Holy Man* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2002). Pásztor-K. István, *Theodoret of Cyrus, The Early Church Fathers* (London: Routledge, 2006); Adam M. Schor, *Theodoret's People: Social Networks and Religious Conflict in Late Roman Syria* (Los Angeles: University of California Press, 2011).

Photiosz pátriárka évszázadokkal később is elismerően nyilatkozott.² Emellett jól ismerte a hébert is, noha a kor más, görögül író teológusaihoz hasonlóan az Ószövetséget a *Septuaginta* alapján idézte.

Az ókori irodalomban való jártassága sem volt mindennapi. Antiochia egyébként is a klasszikus műveltség egyik fellegvára volt: a keresztyénség megjelenése, sőt hatalomra jutása után is nagyon komoly filozófiai-szónoki iskolák működtek a városban, amelynek leg-híresebb pogány tanítója Libaniosz (314 – kb. 393) volt. Őt olyan tanítványok hallgatták, mint Nagy Baszileiosz (330–379), Ikoniumi Amphilokhiosz (kb. 340 – kb. 394), Mopszvesztiai Theodórosz (kb. 350 – 428) és Joannész Khrüszosztomosz (kb. 347–407). Libaniosz szívélyes viszonyt tartott fenn keresztyén tanítványaival, sőt Baszileiosszal kiterjedt levelezést is folytatott, aki folyamatosan ajánlott számára újabb hallgatókat. Szozomenosz egyháztörténet-író feljegyzése szerint amikor Libaniosztól halálos ágyán megkérdezték, hogy ki vehetné át az ő helyét, a mester így felelt: „János [ti. Khrüszosztomosz] lehetne az, ha a keresztyének el nem vették volna őt tőlünk”.³

Az említett teológusok kivétel nélkül példaképei voltak az ifjú Theodórétosznak, aki nyomdokaikon haladva igyekezett magába szívni az ókori irodalmat, költészetet, tudományt és filozófiát. Klasszikus műveltségének értéke a különböző filozófiai kifejezések helyes és következetes használatában is megmutatkozott. A későbbiekben ez a tudás vált Theodórétosz és az egyetemes egyház hasznára a teológiai és különösen a krisztológiai tanítás tisztázása terén.

23 éves korára teljesen árván maradt: nem csekély családi vagyontát szétosztotta a szegények között, és – az egykori fogadalom beteljesítéseként – az Antiochiától mintegy 75, Apameától pedig 3 mérföldnyire fekvő Nikertai kolostorba vonult. Itt élt 416 és 423 között, amikor – kifejezett akarata ellenére – kinevezték Euphratensis tartomány Kürosz nevű városkájának püspökévé.⁴

A hét kolostori esztendő, illetve püspöki szolgálatának első éveibizonyultak a legbékésebbek Theodórétosz életében. Hihetetlen önfeláldozással végzett gyülekezet- és egyházvezetői szolgálata nemcsak gyülekezeti, hanem társadalmi téren is említésre méltó következményekkel járt. Noha nyolcszáznál is több egyházközség

---

² Photius, *Bibliothèque*, szerk. René Henry, Collection Byzantine, 8 kötet (Paris: Les Belles Lettres, 1959–77), III, 102–103.

³ Szozomenosz, *Historia ecclesiastica* VIII, 2.

⁴ Kürosz mára szinte teljesen elpusztult. Elvileg a mai Szíria területén, a török határ közelében helyezkedett el.

tartozott a fiatal püspök jogköréhez, és a tartomány főleg a különböző eretnekségek melegágyaként szerzett magának hírnevet, a valóban szent életű igehirdető gyakorta élete kockáztatásával ezeket térített vissza az egyházba: díszes ruháját levetve, egyszerű szerzetesi öltözetben indult prédikálni a békétlen helyekre. Az ilyen misziós utak rendjén nem ritkán félholtra is kövezték, de felépülése után ugyanúgy folytatta a szolgálatot.

Ez a viszonyulás egyébként kevés kortársára volt jellemző: így pl. Alexandriai Kürillosz, vagy éppen Konstantinápoly 428-ban megválasztott pátriárkája, Nesztoriosz, nem ritkán az eretnekek karhatalommal történő megsemmisítésében keresték az efféle gondok megoldását. Theodóréosz viszont nem annyira az eretnekeket, hanem inkább az eretnekséget és a szakadásokat kívánta felszámolni: leveleinek tanúsága szerint nyolc falunyi markionitát, valamint egy eunomiánus és egy ariánus település lakóit térítette vissza az egyházba.⁵

Nemcsak örökségét osztotta szét a szegények között, hanem püspöki jövedelmét is közcélokra fordította: Küroszban saját költségén vízvezetékét, hidakat és fürdőket építtetett. Szakmájukban járatos mesterembereket és képzett orvosokat szerződtetett, hogy a város működése és a lakosság egészségének biztosítása zavartalan legyen. Ebben is Nagy Baszileiosz követőjének bizonyult,⁶ aki a IV. század második felében a kappadókiai Caesareában kórházakat és egyéb közhasznú intézményeket működtetett. A hatalmas adók enyhítése érdekében még II. Theodosius császár nővérének, a nagyhatalmú Pulhéria augustának is írt levelet.⁷ Antiochiába gyakran hívták prédikálni, és lelkesen megtapsolták igehirdetéseit.

A kor teológiai és egyházpolitikai vitáiban – beleértve a 431-es efézusi és a 451-es kalcedoni zsinat körüli eseményeket is – többnyire vonakodva vett részt, de mivel ő volt az antiochiai iskola akkori legtekintélyesebb képviselője, nem kerülhette el az ezzel járó konfliktusokat sem. Konstantinápoly szerencsétlen véget ért pátriárkájaival való barátságáról, a 431-es efézusi és a 451-es kalcedoni zsinatok munkálataiban való részvételéről másutt már bővebben szóltunk.⁸ Ehelyütt csupán a legszükségesebb adatokra szorítkozunk.

---

⁵ Theodóréosz, *81. levél Nomosz konzulhoz* SC 98, 192–199 (p. 196).

⁶ Pásztori-Kupán István, 'St. Basil as Doctrinal Authority and Spiritual Example for Theodoret of Cyrus', *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Orthodoxa* 58/1 (2013), 125–134.

⁷ Ld. *43. levél Pulhériához* SC 98, 112–115.

⁸ Pásztori-Kupán István, *Mindnyájan egybehangzóan tanítjuk* (Kolozsvár: Protesztáns Teológiai Intézet, 2010), 97–212.

Nem teljesen bizonyított tény, hogy Theodóréosz barátjával, Nesztoriosszal együtt Mopszvesztiai Theodórosz tanítványa lett volna, munkássága azonban félreérthetetlenül az antiochiaiak – Tarszoszi Diodórosz, Khrüszosztomosz és Theodórosz – hatását tükrözi. Emellett jól ismerte az alexandriai hagyományt is. A 431-es efézusi zsinaton Nesztoriosz védelmére kelt, és Alexandriai Kürillosz rosszindulatú támadásaival szemben hosszú évekig sikeresen védelmezte az antiochiai álláspontot, amely Jézus Krisztus tökéletes emberi természetét hangsúlyozta a szinte kizárólag az isteni természetre építő kürilliánus tanítással szemben.⁹ 431-ben ő fogalmazta meg azt a teológiai nyilatkozatot, amelyet Kürillosz és az antiochiaiak végül 433-ban írtak alá (azóta nevezzük *Egységformulának*), és amelyet némelyek mindmáig tévesen *Efézusi Hitvallás*-ként emlegetnek.¹⁰

Az egyetemes egyház történetének egyik legszégyenteljesebb gyűlése, az *efézusi rablózsinat* néven ismert szinódus, 449-ben – barátjával, Edesszai Ibasszal együtt¹¹ – meghallgatása nélkül, távollétében megfosztotta püspöki tisztétől, amelyet végül Kalcedonban kapott vissza, miután – kényszer alatt – nyilvánosan átkot mondott Nesztoriosz személyére és tanítására. A 433-as *Egységformulára* épülő 451-es *Kalcedoni Hitvallás* mindenekelőtt az ő nevéhez fűződik.¹² A szakirodalomban mindmáig érzékelhető jogtalan hátratétele elsősorban a monofizitizmus elleni írásainak a konstantinápolyi 553-as, ún. ötödik egyetemes zsinaton történt elítélésével magyarázható. Tanításának évszázadokkal későbbi hatását leginkább a helvét irányú reformáció, Kálvin és Bullinger krisztológiai gondolkodása, valamint a Heidelbergi Káté alaptételei tükrözik.¹³

---

⁹ Pásztori-Kupán István, 'Alexandriai Kürillosz és Küroszi Theodoréosz a Jézus Krisztus megkísértéséről: Az alexandriai és az antiochiai krisztológia hasonlóságai és különbségei', *Református Szemle* 97/1 (2004), 57–81; Pásztori-Kupán István, 'Jézus Krisztus személyének „hüposztatikus egysége” az V. század terminológiai vitáinak tükrében', *Református Szemle* 100/3 (2007), 645–656.

¹⁰ Pásztori-Kupán István, 'Hagyomány és viszonyulás: Nazianzoszi Gergely, Küroszi Theodoréosz és a 433-as Egységformula', *Református Szemle* 103/2 (2010), 163–176

¹¹ Pásztori-Kupán István, 'Edesszai Ibasz levele Mariszhoz: Kétszeri ítélet és kétszeri felmentés ugyanazért a levélért', *Református Szemle* 103/3 (2010), 276–292.

¹² Pásztori-Kupán István, 'Nagy Leó pápa *Tomusa*, a rablózsinat és a kalcedoni dogma', *Református Szemle* 103/5 (2010), 496–509.

¹³ Pásztori-Kupán István, 'Kicsoda az, aki tegnap és ma és mindörökké ugyanaz? A Jézus Krisztusról szóló evangélium igazsága az apostoli kor végétől a reformá-

Mivel a 451-es kalcedoni zsinaton történt rehabilitálása miatt az 553-as zsinati ítélet nem érinthette Theodóréosz személyét, így csak „az igaz hit és szent Kürillosz ellen írt” munkáit helyezték átok alá. Ennek köszönhetően jóval több írása maradt fenn, mint pl. Tarszoszi Diodórosznak vagy Mopszvesztiai Theodórosznak. Majd minden ószövetségi könyvhöz, valamint Pál apostol leveleihez és a *Héber levél*hez is írt kommentárt. Ezek közül több fenn is maradt.

Teológiai és apologetikus jellegű írásai között tartják számon a most magyar fordításban megjelenő *A görög betegségek orvoslása* című művet (*Graecarum affectionum curatio*), *Az igaz hit kifejtését* (*Expositio rectae fidei*), *Alexandriai Kürillosz 12 anathémájának cáfolatát*,¹⁴ az *Eranisztészt*, amely a monofizitizmus elleni legsikerültebb vitairat, *Az eretnekek gonosz mítoszainak gyűjteményét* (*Haereticarum fabularum compendium*),¹⁵ valamint az Euszebiosz könyvének folytatásául szánt *Egyháztörténetet*. Ránk maradt teológiai hagyatékát rendkívül értékes levelezése teszi teljessé. Művei több kiadást is megértek.¹⁶

A görög betegségek orvoslása

Noha a szakirodalom a keresztyén apologetikai művek egyik utolsó gyöngyszemeként beszél róla, Theodóréosz 12 fejezetből álló munkája mindmáig három kritikai kiadást ért meg.¹⁷ Modern fordításai is nemrég készültek, illetve készülöben vannak.¹⁸

---

cióig’, *Sárospataki Füzetek* 4/2 (2000), 23–43; Pásztori-Kupán István, ‘A „tulajdonságok közlésének” tana Heinrich Bullinger teológiai gondolkodásában’, *Református Szemle* 96/2 (2003), 146–158.

¹⁴ Ld. Papp György, ‘Küroszi Theodoréosz: Alexandriai Kürillosz Nesztoriosz ellen írott 12 anathémájának cáfolata I–II’, *Református Szemle* 98/1 és 98/2 (2005), 70–83 és 187–197.

¹⁵ Ld. Papp György, ‘Küroszi Theodoréosz: *Haereticarum fabularum compendium* – Nesztorioszról és Eütükhészről’, *Református Szemle*, 99/2 (2006), 187–196; Papp György, ‘Küroszi Theodoréosz: *Haereticarum fabularum compendium* – Ariusról és Apollinariszról’, *Református Szemle*, 99/5 (2006), 527–535.

¹⁶ A Theodóréosz-művek kiadásainak lajstromát ld. pl. Pásztori, *Theodoret of Cyrus*, 258–260.

¹⁷ Thomas Gaisford, *Theodoret episcopi Cyrensis Graecarum affectionum curatio* (Oxford: Oxford Academic Press, 1839); Joannes Raeder, *Theodoret Graecarum affectionum curatio* (Leipzig: Teubner, 1904); Pierre Canivet, *Théodoret de Cyr: Thérapeutique des maladies helléniques*, SC 57 (Paris: Cerf, 1958).

¹⁸ A francia fordítás Canivet kritikai szövegével párhuzamosan, 1958-ban jelent meg. A bevezetés és az első rész angol nyelvű fordítását ld. Pásztori, *Theodoret*,

A terjedelmes értekezés célja a keresztyén teológia és a görög filozófia kapcsolópontjainak felderítése, illetve a filozófia részéről a keresztyénséget ért támadások megválaszolása. Szerzőnk nem úttörő ebben a tekintetben, sőt: munkája bevallottan a korábbi egyházatyák hagyományára épül, de színvonalát tekintve nem marad le sem Alexandriai Kelemen *Sztrómatája*, sem Caesareai Euszebiosz *Praeparatio evangelicája*, sem Origenész *Kelszosz ellen* írt műve mögött.

E tizenkét részből álló munka – melynek jelenleg az első négy részét bocsátjuk az olvasó rendelkezésére görög eredetiben és magyar fordításban – több mint száz ókori szerzőtől tartalmaz idézeteket, hivatkozásokat, utalásokat. Köztük vannak ismertebb és kevésbé ismert költők, filozófusok, történetírók, akiket a lábjegyzetek segítségével próbáltunk röviden bemutatni.

Theodórétoznak az egykori kortársak által gyakran méltányolt filozófiai és irodalmi tájékozottságát – a fordítások hiánya vagy késése miatt – az utókor csupán fokozatosan kezdte értékelni. A nyelvezetében és logikájában egyaránt klasszikus szabályokat követő előadásmód azonban a meggyőző okfejtés iskolapéldája lehet a jelen olvasója számára is. A tárgyalt témakörök némelyike meglepően időszzerű akár etikai, akár más típusú interdiszciplináris párbeszédhez.

A mű jelentősége abban is áll, hogy Theodórétoosz érvelési módszereit – köztük a dialektikát – ma már szinte sehol nem tanítják, miközben a vitatkozás művészetének hiánya lépten-nyomon érezhető mindennapjaink disputáiban. Az olvasó tehát a valóban gazdag eszmei mondanivalón túl megtanulhatja, hogy miképpen válassza ki a célközönség számára legmegfelelőbb hivatkozási módokat, és azokat hogyan alkalmazza helyesen annak érdekében, hogy hallgatóit valóban meggyőzhesse. Csupán ennek a módszernek a megismerése is indokoltta teszi a teljes mű lefordítását, amely tervünk szerint két újabb kötetben jelenik majd meg.

A munka bevezetésében maga a szerző foglalja össze mind a tizenkét fejezet tartalmát. Az első könyv – amely *A hitről* címet viseli – alig tartalmaz egy-két bibliai hivatkozást, miközben a szöveg tele van ókori szerzőktől vett idézetekkel. A szekularizált világban élő

85–108. A teljes angol fordítás – Thomas Halton professzor posztumusz kötete-ként – kevéssel a jelen munka kiadása előtt látott napvilágot: Theodoret of Cyrus, *A Cure for Pagan Maladies*, translation and introduction by Thomas Halton (New York: The Newman Press, 2013). A német fordítást ld. Christian Bernhard Müller, *Die Behandlung der griechischen Krankheit* (Santiago de Compostela: Casal de Horta, 2006) – a fordító magánkiadása.

jelenkori teológusok és a felelősen gondolkodó, sőt akár missziós lelkületű mai keresztyének sokat tanulhatnak e régi írásból. Ahhoz, hogy „a másikkal”, különösen az egyháztól jelenleg kiábrándultan elforduló művelt értelmiségihez tudjunk közeledni, hogy magunkat megértessük vele, meg kell tanulnunk az ő módján (is) gondolkodni. El kell sajátítanunk egy teljesen más érvelési rendszert, meg kell ismernünk egy sor olyan – a nem-keresztyének vagy nem-egyháziak számára tekintéllyel bíró – szöveget, amelyre aztán felépíthetjük saját mondanivalónkat. A hídverés munkája rendkívül nehéz, és – különösen a missziót végző részéről – sok áldozatot követel.

A tanulás és az azzal együtt járó alázat, a tanítványnak a tanítómesterhez való viszonya tekintetében szintén döbbenetesen aktuális a szerző minden szava. Ma, amikor az ún. „tekintélyromboláson” alapuló, a félműveltséget lassan intézményesítő egyetemi rendszerek oly módon torzítják el a tanítás és tanulás folyamatát, hogy a tanítómester igazi szerepe a tanítvány alázatával és mestere iránti bizalmával együtt szinte semmibe vész (helyesebben szólva: üzleti megállapodássá silányul), amikor a tanítvány lassan jobban véli ismerni a tudomány elsajátításának módját, mint az abban gyakorlott mester, nos, ilyenkor szinte döbbenet állunk a jó másfél évezred távolából hangzó megállapítás előtt:

A tudás kezdete a saját tudatlanságunk felismerése. [...] A tudomány nem mindenkié, hanem azoké, akik tanulás, idő és tapasztalat által azt elsajátították. A hit [ti. a tanítómesterbe vetett bizalom] ezzel szemben mindazoké, akik tanulni kívánnak valamit.¹⁹

Anélkül, hogy nevén nevezné, ókori tanítómesterünk ma is lerántja a leplet a tudás és a tudálékosság, a bölcsesség és az okoskodás közötti kibékíthetetlen különbségről. A tudásvágy és az alázat, az ismeretre való éhség és a hit, a bizalom régen nem jár kéz a kézben. Ezt a leckét viszont sürgősen illene újratanulni.

A második könyv címe – *Az (első) princípiumról* – talán nem véletlenül cseng ismerősen, hiszen az arkhé, az alapelv, a kiindulópont Órigenész, a híres alexandriai előd főművének címében is megtalálható. Ebben a könyvben szerzőnk a világ eredetével, a mindenség keletkezésével, Isten létével és lényével, az „Egy” fogalmával, valamint Isten és „az istenek” viszonyával foglalkozik. Részben ez a gon-

---

¹⁹ *Curatio* 1.85; 1.107;

dolat folytatódik a harmadik részben, amely *Az angyalokról, az úgynevezett istenekről és a gonosz démonokról* szól. Nyilván számos mitológiai hagyományról és epizódról hallunk. A szerző fiatalos hévvel ostromozza Zeusz és a többi isten erkölcsi kilengéseit, ugyanakkor kimutatja a politeizmus belső önellentmondásait is.

A negyedik, és kötetünk zárófejezetét képező eszmefuttatás *Az anyagról és a kozmoszról* szól. Theodórétosz hangsúlyozza a világ eredetével és szerkezetével kapcsolatos ókori elképzelések közötti hatalmas különbségeket, és noha ma már több érvét is megmosolyognánk, a teremtett világra, annak bámulatra méltó változatosságára való rácsodálkozása még a mai olvasót is magával ragadhatja.

Soron következő köteteinkben a hátralévő nyolc könyvet kívánjuk magyar fordításban elérhetővé tenni:

- V. könyv: *Az ember természetéről*
- VI. könyv: *Isten gondviseléséről*
- VII. könyv: *Az áldozatokról*
- VIII. könyv: *A vértanúk tiszteletéről*
- IX. könyv: *A törvényekről*
- X. könyv: *Az igaz és hamis kijelentésekről*
- XI. könyv: *A végről és az ítéletről*
- XII. könyv: *Az erény gyakorlásáról*

Mivel átfogó értékelést csak a teljes mű magyarra történő átültése után érdemes papírra vetni, ennek megalkotását a harmadik kötet végére tervezzük, amelyben helyet kap majd az összefoglaló irodalomjegyzék is.

Ejtsünk néhány szót a mű keletkezési körülményeiről. A kutatók többnyire egybehangzó véleménye szerint a munkát Theodórétosz fiatalon – talán püspökké szentelése előtt – írhatta, így valószínűleg már a Nikertai kolostor falai között dolgozott rajta.²⁰ A IX. könyvben a szerző úgy hivatkozik a 426/427-es perzsiai üldözésre, mint közel-múltbeli eseményre. Ennek alapján Thomas Halton a munka befejezését Theodórétosz püspökségének első éveire teszi. Egyértelműnek

---

²⁰ Ld. Canivet bevezetőjét: SC 57, 28–31. Vö. Pierre Canivet, ‘Précisions sur la date de la *Curatio* de Théodoret de Cyr’, *Recherches de science religieuse* 36 (1949), 585–593. Ld. még Nicetas Siniosoglou, *Plato and Theodoret: The Christian Appropriation of Platonic Philosophy and the Hellenic Intellectual Resistance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 34–43.

látszik, hogy a munka jóval a 431-es efézusi zsinat előtt már készen volt.²¹

A jelen fordítás Pierre Canivet kritikai kiadása alapján készült. Az alcímek – amelyek nem szerepelnek ugyan a görög eredetiben, de elősegítik a jobb megértést – jobbára ebből a kiadásból valók, melyekhez hozzávettük Thomas Halton további alcímeit is. Terjedelmi okokból nem közöltük az ókori szerzők műveinek teljes irodalomjegyzékét, csupán az idézetek lelőhelyét adtuk meg a lábjegyzet-hivatkozásokban. A különböző ókori szerzőktől származó idézetek esetében igyekeztünk a rendelkezésre álló magyar fordítások szövegét követni.²² Ha az idézett szövegben eltérések mutatkoztak, vagy a rendelkezésre álló magyar fordítás – Theodóréosz érvelési módja vagy sajátos szövegértelmezése miatt – nem ugyanazt fejezte ki, mint amit szerzőnk hangsúlyozni kívánt, a félreérthetőség elkerüléséért mindig Kürosz püspökének szövegváltozatát vettük alapul, és szükség esetén a jegyzetekben foglaltuk össze a legfontosabb észrevételeket. Az olvasóra vár annak eldöntése, hogy munka közben mennyire sikerült megfelelnünk Reményik Sándor találó és egyben kötelező megállapításának, miszerint a fordítás – alázat.

A mű olvastán nem szabad megfélekednünk arról sem, hogy Theodóréosz elsősorban igehirdető, a szó legnemesebb értelmében vett hitszónok volt. Stílusát is ez a fajta, jól megszerkesztett szónoki előbeszéd-forma jellemzi. Ha tehát néha a tárgyilagos érvelés helyét valamilyen hatásos retorikai fordulat veszi át, ezt nyilván – a már eltávozottnak kijáró engedékeny mosoly kíséretében – a szó erejével történő meggyőzésben bízó prédikátor számlájára kell írunk. Ezzel együtt esetleg nem árt elmélázni néhány pillanatig azon, hogy ha a mai közéleti szónokaink – a rendszerint teljesen mellőzött tárgyilagosság pótlékaul – legalább a Theodóréoszéhoz hasonló remekbe szabott retorikai fogásokkal élnének, talán az amúgy is nyilvánvaló mellébeszéléseket valamelyest könnyebb szívvel vehetnénk tudomásul. És ennyi talán elég is.

Kolozsvárott, 2014 pünkösdi havában,

Pásztori-Kupán István

---

²¹ Theodoret of Cyrus, *A Cure for Pagan Maladies*, 12–13; Marcel Richard, ‘L’activité littéraire de Théodoret avant le concile d’Éphèse’, *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 24 (1935), 83–106.

²² Ld. pl. az Európai Könyvkiadó gondozásában megjelent *Bibliotheca classica* sorozat köteteit, amelyeket ebben a kiadványban – helyszűke miatt – egyenként nem sorolunk fel, a művekre pedig igyekszünk a klasszikus beosztás és nem valamelyik konkrét kiadás lapszámait szerint hivatkozni.

Τοῦ μακάριου Θεοδώρητου ἐπισκόπου Κύρου Ἑλληνικῶν θεραπευτικῆ παθημάτων

Προθεωρία

Πολλάκις μοι τῶν τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας ἐξηρημένων
ξυντετυχηκότες τινὲς τήν τε πίστιν ἐκωμωδησαν τὴν ἡμετέραν,
οὐδὲν ἄλλο λέγοντες ἡμᾶς τοῖς τὰ θεῖα παρ' ἡμῶν παιδευομένοις
ἢ τὸ πιστεύειν παρεγγυᾶν, καὶ τῆς τῶν ἀποστόλων κατηγοροῦν
ἀπαιδευσίας, βαρβάρους ἀποκαλοῦντες, τὸ γλαφυρὸν τῆς εὐεπείας
οὐκ ἔχοντας· καὶ τὸ γεραίρειν δὲ τοὺς μάρτυρας καταγέλαστον
ἔφασκον, καὶ λίαν ἀνόητον τὸ πειρᾶσθαι τοὺς ζῶντας παρὰ τῶν
τεθνεώτων ὠφέλειαν πορίζεσθαι· προσετίθεσαν δὲ καὶ ἕτερα ἅττα
παραπλήσια τούτοις, ἃ διδάξει τὸ ξύγγραμμα.

Ἐγὼ δὲ πρὸς μὲν ἐκείνους ἅπερ ἐχρῆν διεξῆλθον, τὰ κατηγορήματα διαλύων· ἀνόσιον δὲ φήθην καὶ δυσσεβὲς παριδεῖν τοὺς
ἀπλοῖς ἦθεσι κεχρημένους ὑπ' ἐκείνων ἀπατωμένους καὶ μὴ
ξυγγράψαι καὶ διελέγξαι τῶν κατηγορημάτων τὸ μάταιον.

Καὶ διεῖλον μὲν εἰς δυοκαίδεκα διαλέξεις τὴν πραγματείαν,
τὸν ἀνειμένον δὲ χαρακτῆρα τοῖς λόγοις ἐντέθεικα· τῇ διδασκαλίᾳ
γὰρ εἶναι τοῦτον ὑπέιληφα πρόσφορον, ἄλλως τε καὶ ταῖς
Πλάτωνος καὶ τῶν ἄλλων φιλοσόφων χρώμενον μαρτυρίαις ἔδει
καὶ τοὺς λόγους μὴ παντάπασιν ἀπάδοντας ξυναρμόσαι, ἀλλ'
ἔχοντάς τινα πρὸς ἐκείνας ἐμφέρειαν.

Ἡ δὲ πρώτη διάλεξις τὴν ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ τῆς τῶν
ἀποστόλων ἀπαιδευσίας ἀπολογίαν ποιεῖται, ἐκ τῶν Ἑλληνικῶν
φιλοσόφων τὰς ἀποδείξεις προσφέρουσα. Ἡ δὲ δευτέρα τῶν παρ'
Ἑλλήσιν ὀνομαστοτάτων σοφῶν καὶ τῶν μετ' ἐκείνους φιλοσόφων
ἐπικληθέντων τὰς περὶ τῆς τῶν ὄλων ἀρχῆς ἀπαριθμεῖται δόξας·
καὶ Μωϋσοῦ τοῦ πάντων ἐκείνων πρεσβυτάτου τὴν ἀληθῆ θεολογίαν

¹ A keresztyének hiányos műveltségére célzó hagyományos vád. Ld. pl. Órigenész, *Kelszosz ellen* I, 62, ill. III, 39.

² Theodóréosz alább éppen Szókratész példáját hozza fel annak igazolására, hogy a helyes érvelés előbbre való az ékesszólásnál. Ld. *Curatio* 1.30–32.

Küroszi Theodórétosz: A görög betegségek orvoslása

Bevezetés

A szerző szándéka

Gyakran találkoztam némelyekkel a görög mitológia elkötelezett követői közül, akik a mi hitünket annak ürügyén gúnyolták, hogy azoknak, akiket az isteni dolgokra tanítunk, nem adunk egyéb tanácsot, mint hogy higgyenek. Az ilyenek az apostolokat tudatlansággal vádolják, barbároknek nevezvén őket, mert nem rendelkeznek az ékesszólás csiszoltságával.¹ A vértanúk tiszteletét pedig nevetségesnek vélik, és igen nagy ostobaságnak tartják, hogy az élők a holtakon keresztül próbálnak segítséghez jutni. Egyéb, ezekhez hasonló ellenérveket is felsorakoztatnak, amelyeket e műben tárgyalni fogok.

Ami engem illet, minden szükséges magyarázatot megadtam nekik, hogy vádaskodásaikat beszüntessem, de úgy gondoltam: szentségtörés és istentelenség volna semmibe venni félrevezetett áldozataikat, az egyszerű embereket, és nem írni abból a célból, hogy megcáfoljam vádjaik hiábavalóságát.

Értekezésemet tizenkét fejezetre osztottam, és stílusomat szabad jellegűvé alakítottam,² mert ezt tartottam a tanításhoz illőnek. Mindazonáltal, mivel Platón és más filozófusok tanúságait is felhasználok, a stílusom nem lehetett szöges ellentétben az övékével, hanem némileg hasonlítania kellett rá.³

A mű szerkezete

Az első értekezés a hitet és az apostolok hiányos műveltségét a görög filozófusoktól vett érvekkel védelmezi. A második felsorakoztatja a legnevesebb görögországi bölcseknek és a közöttük filozófus címet viselőknak a világegyetem princípiumáról⁴ alkotott véleményeit, majd e nézeteket Mózesnek, minden filozófusok legöregebbjének igazi teológiájával párhuzamba állítva, egyrészt megcáfolja a

³ Theodórétosz stílusához ld. Canivet bevezetését: *Théodore de Cyr: Thérapeutique des maladies helléniques*, Introduction 57–66. par.

⁴ Az ἀρχή jelenthet kezdetet, kiindulópontot, ősokot, alapelvet és princípiumot is. Szerzőnk megközelítésében (a második könyvben) magát Istent is jelenti, mint a világ keletkezésének ősokát.

ἐκ παραλλήλου τιθεῖσα, τὴν μὲν ἐκείνων διελέγχει ψευδολογίαν, τῆς δὲ τούτου διδασκαλίας ἀστράπτουσιν δείκνυσιν τὴν ἀλήθειαν.

Ἡ δὲ τρίτη διδάσκει, τίνα μὲν περὶ τῶν δευτέρων παρ' Ἑλλήσι καλουμένων θεῶν παρ' ἐκείνοις μεμυθολόγηται, τίνα δὲ περὶ τῶν ἀσωμάτων, κτιστῶν δὲ φύσεων ἡμᾶς ἡ θεία διδάσκει γραφή, ὥστε πάλιν τῇ παρεξετάσει καὶ τῶν παρ' ἡμῖν θρησκευομένων δειχθῆναι τὸ ἀξιεπαινον καὶ τῶν μυσαρῶν ἐκείνων μύθων τὸ δυσειδὲς καὶ δυσῶδες διελεγχθῆναι.

Ἡ δὲ τετάρτη περὶ τῆς ὕλης καὶ τοῦ κόσμου τὴν ὑπόθεσιν ἔχει καὶ δείκνυσιν τὴν ἡμετέραν κοσμογένειαν πολλῶ τῆς Πλάτωνος καὶ τῶν ἄλλων πρεπωδεστέραν. Περὶ δὲ τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως ἡ πέμπτη δέδεκται τὸν ἀγῶνα, καὶ τὰς Ἑλληνικὰς δόξας καὶ τὰς Χριστιανικὰς ἐπιδεικνύσα καὶ ὅσον φωτὸς καὶ σκότους διδάσκουσα τὸ διάφορον.

Τὴν ἕκτην δὲ τάξιν ὁ περὶ τῆς προνοίας ἔλαχε λόγος. Ἔδει γὰρ τοῖς περὶ Θεοῦ καὶ τοῖς ὑπὸ Θεοῦ γεγεννημένοις τοῦτον ἀκολουθεῖν τὸν λόγον, διελέγχοντα Διαγόρου μὲν τὸ ἄθεον, Επικούρου δὲ τὸ βλάσφημον, τῆς Ἀριστοτέλους δὲ προνοίας τὸ μικρολόγον, ἐπαινοῦντα δὲ Πλάτωνος καὶ Πλωτίνου καὶ τῶν ἄλλων, ὅσοι τούτων εἰσὶν ὁμογνώμονες, τὰ περὶ τῆς προνοίας διδάγματα· καὶ φυσικοῖς δὲ λογιμοῖς ἐπιδείκνυσιν ταύτην ἐν τῇ κτίσει θεωρουμένην καὶ ἐν ἐκάστῳ τῶν θεόθεν γινομένων προφαινομένην.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ τῶν θυσιῶν ἔδει δεῖξαι τὸ περιττόν, ἡ ἑβδόμη διάλεξις τοῦτον περιέχει τὸν λόγον, φιλοσόφοις μὲν λόγοις τῶν θυσιῶν τῶν Ἑλληνικῶν κατηγοροῦσα, προφητικοῖς δὲ τὸ νηπιῶδες

φιλοσόφους ἁμίστας αἰτίας, μέρους δὲ ἐκείνων ἀποδείκνυσιν τὴν ἀλήθειαν.

Ἡ τρίτη δὲ διδάσκει, τίνα μὲν περὶ τῶν δευτέρων παρ' Ἑλλήσι καλουμένων θεῶν παρ' ἐκείνοις μεμυθολόγηται, τίνα δὲ περὶ τῶν ἀσωμάτων, κτιστῶν δὲ φύσεων ἡμᾶς ἡ θεία διδάσκει γραφή, ὥστε πάλιν τῇ παρεξετάσει καὶ τῶν παρ' ἡμῖν θρησκευομένων δειχθῆναι τὸ ἀξιεπαινον καὶ τῶν μυσαρῶν ἐκείνων μύθων τὸ δυσειδὲς καὶ δυσῶδες διελεγχθῆναι.

Ἡ τετάρτη δὲ περὶ τῆς ὕλης καὶ τοῦ κόσμου τὴν ὑπόθεσιν ἔχει καὶ δείκνυσιν τὴν ἡμετέραν κοσμογένειαν πολλῶ τῆς Πλάτωνος καὶ τῶν ἄλλων πρεπωδεστέραν. Περὶ δὲ τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως ἡ πέμπτη δέδεκται τὸν ἀγῶνα, καὶ τὰς Ἑλληνικὰς δόξας καὶ τὰς Χριστιανικὰς ἐπιδεικνύσα καὶ ὅσον φωτὸς καὶ σκότους διδάσκουσα τὸ διάφορον.

Ἡ ἕκτη δὲ τάξιν ὁ περὶ τῆς προνοίας ἔλαχε λόγος. Ἔδει γὰρ τοῖς περὶ Θεοῦ καὶ τοῖς ὑπὸ Θεοῦ γεγεννημένοις τοῦτον ἀκολουθεῖν τὸν λόγον, διελέγχοντα Διαγόρου μὲν τὸ ἄθεον, Επικούρου δὲ τὸ βλάσφημον, τῆς Ἀριστοτέλους δὲ προνοίας τὸ μικρολόγον, ἐπαινοῦντα δὲ Πλάτωνος καὶ Πλωτίνου καὶ τῶν ἄλλων, ὅσοι τούτων εἰσὶν ὁμογνώμονες, τὰ περὶ τῆς προνοίας διδάγματα· καὶ φυσικοῖς δὲ λογιμοῖς ἐπιδείκνυσιν ταύτην ἐν τῇ κτίσει θεωρουμένην καὶ ἐν ἐκάστῳ τῶν θεόθεν γινομένων προφαινομένην.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ τῶν θυσιῶν ἔδει δεῖξαι τὸ περιττόν, ἡ ἑβδόμη διάλεξις τοῦτον περιέχει τὸν λόγον, φιλοσόφοις μὲν λόγοις τῶν θυσιῶν τῶν Ἑλληνικῶν κατηγοροῦσα, προφητικοῖς δὲ τὸ νηπιῶδες

⁵ A Mélosz szigetéről származó Diagorász a Kr. e. V. században élt. A Kr. u. X. században összeállított bizánci *Suidas-lexikon* (közhasznú nevén: *Szuda-lexikon*) szerint Démokritosz tanítványa volt. Kr. e. 423-ban már Athénben találjuk, ahonnan a görög vallás isteneit bíráló kijelentései, valamint az eleusiszi misztériumok elleni felszólalásai miatt 415-ben menekülnie kell. Távozását az ellene felhozott „istentelenség” vádja mellett minden bizonnyal az is befolyásolta, hogy Athén 416-ban leigázta Mélosz szigetét, Diagorász pedig származása miatt gyanússá vagy éppen nemkívánatos személlyé válhatott az athéni városatyák szemében. Élete hátralévő részét Korinthoszban (Korinthusban) töltötte, és ott is halt meg. Vö. Alexandriai Kelemen, *Protreptikosz* II, 24.

⁶ Epikurosz (Kr. e. 341–270) a maga természetfilozófiai tanítását Démokritosz atomelméletére építette. 306-ban telepedett le Athénben, és saját kertjében tanított. Rokonszenves és együttérző személyiség volt, aki egész életén át bámulatra méltó önfegyelmével viselte állandó testi fájdalmait. Erkölcsi tanításának két kulcskifejezése – talán nem véletlenül – éppen a fájdalom és a gyönyör: előbbi a helytelen, utóbbi a helyes cselekvés nyomán lesz úrrá az emberen. Mivel a második

kifejezést a későbbiekben hamisan értelmezték – ti. nem a lélekben lezajló eseménynek, hanem testi örömnak tartották – Epikurosz tanítását a középkori keresztény erkölcstanászok a fékevesztett dőzsöléssel és élvezethajhászással igyekeztek azonosítani. Fennmaradt kevés műve közül azonban *Menoikeuszhoz írt levele* önmagában igazolja az athéni gondolkodó ellen felhozott későbbi vádak alaptalanságát. Theodórétoznak Epikurosz iránti ellenszenvét Alexandriai Kelemenől is eredhet, aki így fogalmazott: „Az egy Epikurosz pedig készséggel elfelejtem, hiszen teljesen istentelen módon úgy vélte, hogy Isten egyáltalán nem törődik a világgal [οὐδὲν μέλειν οἶεται τῷ θεῷ].” Alex. Kelemen, *Protreptikosz* V, 66.

⁷ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 13, 90, ill. *Curatio* 6.7, ahol szerzőnk újfent Arisztotelészre hivatkozik. Nem kizárt, hogy Arisztotelész gondviseléssel kapcsolatos elképzeléseinek bírálatát szerzőnk Nazianzoszi Gergelytől vette át. Ld. Nazianzoszi Gergely, *Oratio* XVII (*Adversus Eunomianos – Az eunomiánusok ellen*), 10.

⁸ Platónhoz ld. *Curatio* 6.26–48, Plótinoszhoz pedig *Curatio* 6.59–73.

τῆς Ἰουδαίων νομοθεσίας ἐπιδεικνῦσα. Τὴν δὲ κατὰ τῶν τοὺς νικηφόρους μάρτυρας γεραιόντων κατηγορίαν, καὶ μέντοι καὶ τὴν ἀπολογίαν, ἣ ὀγδόη περιέχει, ταῖς τῶν φιλοσόφων καὶ ξυγγραφέων, καὶ μέντοι καὶ ποιητῶν μαρτυρίαις χρωμένη καὶ ἐπιδεικνῦσα, ὥς Ἕλληνες οὐ μόνον χοαῖς, ἀλλὰ καὶ θυσίαις τοὺς τεθνεῶτας ἐτίμων, τοὺς μὲν θεοὺς, τοὺς δὲ ἡμιθέους, τοὺς δὲ ἥρωας ὀνομάζοντες, καὶ τούτων τοὺς πλείστους ἀκολασίᾳ ξυνεζήκοτας.

Προύργου δὲ ῥήθην καὶ τοῖς παρ' Ἑλλήσιν ὀνομαστοτάτοις γεγεννημένοις νομοθέταις τοὺς ἡμετέρους παρεξετάσαι, τοὺς ἀλιέας λέγω καὶ τὸν σκυτοτόμον καὶ τοὺς τελῶνας, καὶ δεῖξαι πάλιν ἐκ συγκρίσεως τὸ διάφορον, καὶ ὥς ἐκείνοι μὲν οἱ νόμοι μετὰ τῶν θεϊκῶν τῷ τῆς λήθης παρεδόθησαν ζῶφω, οἱ δὲ τῶν ἀλιέων ἀνθοῦσιν οὐ μόνον παρ' Ἑλλήσι καὶ Ῥωμαίοις, ἀλλὰ καὶ παρὰ Σκύθαις καὶ Σαυρομάταις καὶ Πέρσαις καὶ τοῖς ἄλλοις βαρβάροις. Ταύτην δὲ τὴν παρεξέτασιν ἣ ἐνάτη περιέχει διάλεξις.

Ἡ δὲ δεκάτη διδάσκει, ὅποια μὲν οἱ θεῖοι χρησιμοὶ προηγόρευσαν, καὶ ὥς Θεῶ πρόποντα καὶ τοῖς εὖ φρονούσι τῶν ἀνθρώπων ἀρμόττοντα, τίνα δὲ ὁ Πύθιος καὶ ὁ Δωδωναῖος καὶ οἱ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων ψευδομάντεις προειπόντες ἐφωράθησαν μὲν ψευδόμενοι καὶ τῶν ἐσομένων οὐδὲν προγινώσκοντες, τοιαῦτα δὲ τεθεσπικότες, ὅποια οὐδὲ τῶν ἐπιεικῶν τις ἀνθρώπων ἠνέσχετο ἂν εἰσηγήσασθαι.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ περὶ τέλους καὶ κρίσεως ἔδει γνῶναι τοὺς ἀγνοοῦντας, τίνα μὲν ἡμεῖς, τίνα δὲ ἐκείνοι διδάσκουσι, ταύτην ἣ πρώτη καὶ δεκάτη διάλεξις τοῖς ἐντυχεῖν βουλομένοις τὴν διδασκαλίαν προσφέρει. Ἀλλὰ γὰρ καὶ τῆς πρακτικῆς ἀρετῆς ἐπιδείκνυμι τὸ διάφορον, ἐπειδὴ μάλα καὶ τὴν Ἑλληνικὴν ξυμμορίαν ἐπὶ τοῖς πάλαι γεγεννημένοις φιλοσόφοις βρενθυομένην ὀρῶ καὶ τὸν ἐκείνων βίον αἶρειν τοῖς λόγοις ἐπιχειροῦντας. Ἐπιδείξει τοίνυν ἣ δευτέρα καὶ δεκάτη διάλεξις, ὥς ὁ ἐκείνων μὲν βίος οὐ μόνον φιλοσόφων, ἀλλὰ καὶ ἀνδραπόδων ἐπαινουμένων ἀνάξιος, ὁ δὲ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν ἐκείνοις ἐπομένων τῆς φύσεως τῆς ἀνθρωπίνης ὑπέρτερος καὶ τοῖς σωματίων ἀπηλλαγμένοις καὶ τὸν οὐρανὸν περιπολοῦσι προσόμοιος.

⁹ Ti. Péterre, Andrásra, ill. Zebedeus fiaira: Jakabra és Jánosra.

¹⁰ A szerző itt az eredetileg sátorkészítéssel foglalkozó Pál apostolra utal.

bebizonyítja a zsidó törvényhozás gyerekes jellegét. A nyolcadik rész a győzedelmes vértanúk tisztelői ellen felhozott vádat és, magától értetődően, a védelmüket tartalmazza: filozófusok, történészek, sőt költők tanúságainak segítségével bebizonyítja, hogy a görögök nemcsak italáldozatokkal, hanem állatáldozatokkal is megtisztelték halottaikat, melyek közül némelyeket isteneknek, másokat félisteneknek vagy hőroszoknak neveztek, és akiknek többsége az életét dözsöléssel töltötte.

Hasznosnak tűnt számomra az is, hogy összehasonlítsam Görögország leghíresebb törvényhozóit a mieinkkel – itt a halászokra,⁹ a börművesre¹⁰ és a vámszedőkre¹¹ gondolok –, hogy ismét egybevetés által mutassam ki a különbséget, miszerint e híres törvények alkotóikkal együtt a feledés sötétségébe hullottak, miközben a halászokéi nemcsak Görögországban és Rómában virágoznak, hanem a szkíták, szarmaták, perzsák és más barbár népek körében is. Ez az összehasonlítás alkotja a kilencedik fejezetet.

A tizedik fejezet megtanít arra, hogy az isteni kijelentések milyen eseményeket jövendölnek meg, továbbá, hogy miképpen méltók Istenhez, illetve hogyan illenek a helyesen gondolkodó emberekhez. Másrészt megtanít azon jóslatok természetére, amelyeket a püthiai, a dodonai¹² és más görögországi hamis jósok nyilatkoztattak ki, akikről kiderült, hogy hazudnak, és a jövendőről semmit sem tudnak, hiszen olyasmiket jósoltak, amelyekkel egyetlen jóérzésű ember sem hozakodott volna elő.

Mivel a tájékoztatlanokkal meg kell ismertetni azt, amit mi, illetve a görögök a világ végéről és az ítéletről tanítunk, a tizenegyedik fejezet ezt a tanítást ajánlja azoknak, akik el szeretnék olvasni. Mindazonáltal kimutatom az erény gyakorlásának különbözőségét is, mert látom, hogy a görög társadalom felettébb büszkélkedik egykori filozófusaival, és kijelentéseiben arra hajlik, hogy az ő életvitelüket magasztalja. A tizenkettedik fejezet tehát meg fogja mutatni, hogy az ő életük nem csupán filozófusokhoz, de még a dicséretet érdemlő rabszolgákhoz is méltatlan, miközben az apostolok és tanítványaik élete az emberi természet fölé emelkedik, és hasonlít azokéhoz, akik testüktől megszabadítottan lakják a mennyet.

¹¹ Ti. Mátéra, akit a többi evangéliumok Lévi néven említnek.

¹² A „püthiai” a delphoi Apollón, a „dodonai” pedig Zeusz jósdáját jelenti.

Ὄνομα δὲ τῷ βιβλίῳ Ἑλληνικῶν θεραπευτικῇ παθημάτων ἢ
Εὐαγγελικῆς ἀληθείας ἐξ Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπίγνωσις. Ἐγὼ
μὲν οὖν τῆς τε τῶν νοσοῦντων ἕνεκα θεραπείας καὶ τῆς τῶν
ὑγιαίνοντων προμηθεύμενος ὠφελείας τοῦτον ἀνεδεξάμην τὸν
πόνον· τοὺς δὲ τοῖς ἀλλοτρίοις ἐντυγχάνοντας πόνοις παρακαλῶ,
εἰ μὲν ἅπαντα εὖ ἔχει τὰ γεγραμμένα, τὸν τούτων ἀνυμνῆσαι
δοτῆρα καὶ τοῖς πεπονηκόσι προσευχὰς ἀντιδοῦναι· εἰ δὲ τινα
ἐλλείπει, μὴ πάντων ὁμοῦ τούτων εἵνεκα καταγνῶναι, ἀλλ' ἐκ
τῶν εὖ εἰρημένων τὸ κέρδος κομίσασθαι.

A mű címe

A könyv címe pedig: *A görög betegségek orvoslása*, vagy *Az evangéliumi igazságnak a görög filozófiából való megismerése*.¹³ A magam részéről tehát a betegek gyógyítása céljából, valamint az egészségesek hasznáról gondoskodva kezdtem el ezt a munkát. Azokat pedig, akik mások műveit olvassák, arra kérem, hogy ha a leírtak egésze tetszésükre van, dicsőítsék azok Szerzőjét, és imádságaikkal fizessék vissza fáradozásukat; és ha van is néhány hiba, ezek miatt ne ítéljék el az egészet, hanem fogadják be annak hasznát, ami jól van elmondva.

¹³ Esetleg így is: *Az evangéliumi igazságnak a görög filozófián kívüli megismerése*.

Περὶ πίστεως

[1.1] Ἱατρικὴ θεραπεία ἔστι μὲν που καὶ σώματος, ἔστι δ' ἄρα καὶ ψυχῆς· καὶ γὰρ δὴ καὶ ταύτη κάκείνῳ συχνὰ προσγίνεται πάθη, ἀλλὰ τῷ μὲν ἀκούσια, τῇ δέ, ὡς ἐπίπαν, αὐθαίρετα.

[1.2] Τοῦτο οὖν εὖ εἰδώς, οἷα δὴ πάνσοφος ὁ Θεὸς καὶ ψυχῶν καὶ σωμάτων καὶ τῶν ὅλων δημιουργός, ἐκατέρῃ φύσει προσένειμεν ἀρμόδια φάρμακα, καὶ μέντοι καὶ ἰατροὺς ἐπέστησε, τοὺς μὲν ταύτην, τοὺς δὲ ἐκείνην ἐκπαιδεύσας τὴν ἐπιστήμην, καὶ στρατηγεῖν καὶ ἀριστεύειν κατὰ τῶν νοσημάτων ἐκέλευσεν.

[1.3] Ἀλλ' οἱ μὲν τὸ σῶμα οὐκ εὖ διακείμενοι καὶ τὴν νόσον δυσχεραίνουν καὶ ὑγείας ἱμείρονται καὶ τοῖς ἰατροῖς εἰκουσιν, οὐ μόνον ἥπια προσφέρουσι φάρμακα, ἀλλὰ καὶ τέμνωσι, καὶ καίωσι, καὶ λιμώττειν κελεύωσι, καὶ πικρῶν τινων καὶ ἀηδῶν μεστὰς προσφέρωσι κύλικας· καὶ διὰ τοιαύτης ἀνιστοῦς ἐπιμελείας τὴν ὑγείαν καρποῦμενοι, μισθὸν τοῖς οὕτως ἀκουμένοις ὀρέγουσι, καὶ τὴν θεραπείαν δεχόμενοι τὴν τῶν φαρμάκων οὐ περιεργάζονται σκευασίαν· τὴν γὰρ τοι σωτηρίαν ποθοῦσιν, οὐ τὸν ταύτης τρόπον ἀνερυνῶσιν.

[1.4] Οἱ δὲ τῆς ἀπιστίας τὴν λῶβην εἰσδεδεγμένοι οὐ μόνον ἀγνοοῦσι τὴν παγχάλεπον νόσον, ἀλλὰ καὶ τῆς ἄκρας εὐκληρίας ἀπολαύειν ὑπολαμβάνουσιν· ἣν δὲ τις τῶν ταῦτα θεραπεύειν ἐπισταμένων ἀλεξίκακον φάρμακον τῷ πάθει προσενεγκεῖν ἐθέλῃ, ἀποπηδῶσιν αὐτίκα, καθάπερ οἱ φρενίτιδι κατεχόμενοι νόσῳ καὶ τὴν σφίσι προσφερομένην ἀποσεύονται θεραπείαν καὶ τὴν ἰατρείαν ὡς ἀρρωστίαν ἀποδιδράσκουσιν.

[1.5] Χρὴ μέντοι τοὺς ταύτην μετιόντας τὴν ἐπιστήμην καὶ χαλεπαίνοντας φέρειν καὶ λοιδορουμένων ἀνέχεσθαι, καὶ πῦξ παίωσι, καὶ λακτίζωσι, τοιαῦτα γὰρ δὴ ἅττα πλημμελοῦσιν οἱ παραπαίοντες· καὶ οὐ δυσχεραίνουν τούτων γινομένων οἱ ἰατροί, ἀλλὰ καὶ δεσμὰ προσφέρουσι καὶ καταιονῶσι βίᾳ τὰς κεφαλὰς καὶ πᾶσαν μηχανὴν ἐπινοοῦσιν, ὥστε τὸ πάθος ἐξελάσαι καὶ τὴν προτέραν τῶν μορίων ἀρμονίαν ἀποδοῦναι τῷ ὅλῳ.

Első könyv: A hitről

Ha létezik orvosi kezelés a test számára, akkor van a lélek számára is, mivel az is nyilvánvaló, hogy mindkettő sok szenvedésnek van kitéve, amelyek akaratlanok ugyan a testre nézve, de általában akaratlagosak a lélek vonatkozásában.¹⁴ Isten – aki jól tudta mindezt, hiszen ő nyilvánvalóan mindenekfelett bölcs, a lelkek, testek és a világegyetem teremtője – e két természetnek megfelelő gyógymódról gondoskodott. Ezenfelül orvosokat is rendelt: egyeseket a test, másokat a lélek gyógyítására képezett ki; meghagyta nekik, hogy harcoljanak a betegségek ellen, és győzzék le azokat.

Azok, akik testileg nem érzik jól magukat, aggályoskodnak a betegségük miatt, és sóvárogják a gyógyulást; így nemcsak akkor engedelmeskednek az orvosoknak, mikor azok kellemes gyógymódokat kínálnak, hanem akkor is, amikor vágniuk, égetniük kell, amikor diétára fogják betegeiket, vagy éppen keserű és utálatos szereket itatnak velük.¹⁵ És midőn e kínos kezelések révén ismét élvezhetik az egészséget, elhalmozzák jutalmakkal azokat, akik ily módon meggyógyították őket. A kezelést is úgy fogadják, hogy nem törődnek az orvoságok elkészítési módjával, hiszen a gyógyulás¹⁶ az, amire vágnak, anélkül, hogy annak mikéntjét firtatnák.

Ezzel szemben azok, akik a hitetlenség gyalázatát hordozzák, nemcsak betegségük súlyosságát nem veszik figyelembe, hanem egyenesen azt képzelik, hogy a sors kegyeltjei. És ha valaki az effajta kezelésekre szakosodottak közül a betegség ellen hatásos gyógymódot akar ajánlani, rögtön elinalnak, mint az elmebajosok,¹⁷ lerázván magukról a felajánlott kezelést, és úgy menekülnek a gyógyítástól, mint a betegségtől.

Mindazonáltal a szakembereknek el kell viselniük e nehezen kezelhető embereket, akik bántják őket – még akkor is, ha ökölrel verekednek vagy éppen rugdosódnak. Az ostobák ugyanis így lépik át a határt! Az orvosok az ilyen helyzetekben sem mérgelődnek, hanem megkötözik a betegeket, erősen megmossák¹⁸ a fejüket, és mindenféle módot kitalálnak, hogy viasztörtsék a betegséget, és visszaadják az egész test szerveinek korábbi egyensúlyát.

¹⁴ Kelemen hasonlóképpen érvel. Ld. *Paidagogosz* I, 1, 3.

¹⁵ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 27, 171; *Protreptikosz* X, 109.

¹⁶ A σωτηρία kifejezés a megváltás gondolatát is magában foglalja.

¹⁷ Vö. Khrüszosztomosz, *Panegyricum in Babylam martyrem* 55.

¹⁸ Ti. borogatják.

[1.6] Τοῦτο δὴ καὶ ἡμῖν ποιητέον, καὶ τῶν οὕτω διακειμένων ἐπιμελητέον εἰς δύναμιν. Εἰ γὰρ καὶ ὀλίγοι λίαν εἰσὶν οἱ τῷ πάθει δεδουλωμένοι καὶ εἰκόσιν ὑποστάθμη τινὶ παχείᾳ τῶν τοῦ διυλιστήρος οὐ διϊκνουμένη πόρων διὰ παχύτητα, ἀλλ' οὖν οὐκ ἀμελητέον αὐτῶν οὐδὲ παροπτέον φθειρομένους ὑπὸ τοῦ πάθους, ἀλλὰ πάντα πόρον ἐξευρητέον, ὥστε τὴν ἐπικειμένην αὐτοῖς ὁμίχλην ἀποσκεδάσαι καὶ τοῦ νοεροῦ φωτὸς ἐπιδείξαι τὴν αἴγλην. [1.7] Οὐδεὶς γὰρ φιλόπονος γεωργὸς τὰς μὲν πολλὰς ἀκάνθας ἐκτέμνει, τὰς δὲ ὀλίγας ἔῃ, ἀλλὰ κἂν δύο εὖρη, κἂν μίαν, πρόρριζον ἀνασπᾷ καὶ καθαρὸν ἀποφαίνει τὸ λήϊον. Πολλῷ δὴ οὖν μᾶλλον τοῦτο ποιητέον ἡμῖν· οὐ γὰρ ἐκτέμνειν, ἀλλὰ μεταβάλλειν τὰς ἀκάνθας ὁ τῆς ἡμετέρας γεωργίας παρακελεύεται νόμος.

[1.8] Φέρε τοίνυν καὶ ὡς ἀκάνθαις τὴν γεωργικὴν προσενέγκωμεν δίκελλαν καὶ τῇ μακέλλῃ τοῦ λόγου τὰς τῶν ἀκοῶν ἀνευρίνωμεν αὔλακας, ἵνα μηδὲν τῶν ἐν μέσῳ κειμένων κωλυμάτων ἐπίσχη τῆς ἀρδείας τὸ ρεῖθρον· καὶ μὲν δὴ καὶ ὡς ἀρρωστοῦντας καταιονήσωμεν καὶ τὰ σωτήρια καὶ παιώνια προσενέγκωμεν φάρμακα.

[1.9] Πρῶτον δέ γε τῶν ἄλλων τὸ τῆς οἰήσεως ἰατρεύσωμεν πάθος. Καὶ γὰρ δὴ τινες αὐτῶν, ποιητικῶν καὶ ῥητορικῶν λόγων μετεσχηκότες, τινὲς δὲ καὶ τῆς Πλάτωνος εὐεπείας ἀπογευσάμενοι, καταφρονοῦσι μὲν τῶν θεῶν λόγιων, ὡς ἥκιστα κεκαλλιεπημένη φράσει κεκομψευμένων, οὐκ ἀξιοῦσι δὲ παρ' ἀνδρῶν ἀλίων μαθεῖν τὴν τοῦ ὄντος ἀλήθειαν.

[1.10] Καὶ τέχνης μὲν ἐκάστης δρεπόμενοι τοὺς καρπούς, τὰς τῶν τεχνιτῶν οὐ περιεργάζονται γλώττας· οὐδὲ γὰρ Ἀττικοὺς εἶναι τοὺς σκυτοτόμους ἀπαιτοῦσιν ἢ τοὺς χαλκέας ἢ τοὺς τέκτονας ἢ τοὺς ζωγράφους ἢ τοὺς ναυπηγοὺς ἢ τοὺς κυβερνήτας, ἀλλὰ κἂν Σκύθαι ὦσι, κἂν Σαυρομάται, κἂν Ἰβηρες, κἂν Αἰγύπτιοι, μεθ' ἡδονῆς ἀπολαύουσι τῶν τεχνῶν, μόνην ἀπαιτοῦντες τὴν τούτων ἀκρίβειαν, τὴν δὲ τῶν ἐθνῶν διαφορὰν ἥκιστα δυσχεραίνουσιν. [1.11] Καὶ καθαριστοῦ μὲν ἀκούοντες, τῶν κρουμάτων μόνον ἀπαιτοῦσι τὴν ἀρμονίαν, οὐ μὴν εἰ Ἑλλήν

Ezt kell hát nekünk is tennünk, és lehetőség szerint gondoskodnunk kell az ilyen állapotban lévő emberekről. Még ha csak nagyon kevesen vannak is alávetve a szenvedésnek, és vastag lerakódásokhoz hasonlóan nem tudnak átjutni a szűrő¹⁹ lyukain vastagságuk miatt; ennek ellenére nem kell őket magukra hagyni, sem elnézni, hogy megrontja őket a betegség, hanem minden eszközt meg kell keresni, hogy eloszlassuk az őket elborító ködfelhőt, és felmutassuk az értelem fényének ragyogását. Egyetlen szorgalmas földműves sem vágja le egyrészt a sok bogáncsot, miközben otthagyja a keveset; hanem ha csak kettőt vagy egyet talál is, gyökerestül kitépi, és megtisztítja mezejét. Természetesen nekünk ennél sokkal többet kell tennünk, hiszen a mi földművelésünk törvénye nem a bogáncsok kivágását, hanem azok átalakítását írja elő.

Fogjunk tehát hozzá, és úgy, ahogy a bogáncshoz kell közeledni, vegyük a földműves ásóját és a szó [ti. az Ige] kapájával nagyítsuk meg füleik barázdáját, azért, hogy egyetlen akadály se állhasson az öntözés útjába; sőt, mossuk meg [vagy borogassuk] őket, mint a betegeket, és nyújtsunk számukra szabadító és gyógyító orvosságokat.²⁰

A műveltek önhittsége és a Szentírás lebecsülése

Mindenekelőtt az önelégültség betegségét fogjuk meggyógyítani.²¹ Mert tény az, hogy némelyek azok közül, akik ismerik a költők és szónokok írásait, vagy akik csak megkóstolták Platón ékesszólását, lenézik a Szentírást,²² mint amely teljesen meg van fosztva a szép stílus díszítéseitől, és méltatlannak tartják, hogy halászok tanítsák meg nekik az igazságot arról, Aki Van.²³

Mikor azonban az egyes művészetek gyümölcsét leszakítják, nem törődnek a művész nyelvével: nem várják el, hogy a cipészek, vagy a kovácsok, az építészek, a festők, a hajóépítők vagy a kormányosok attikaiak legyenek. Sőt, ha még ezek szkíták, szarmaták, ibérek vagy egyiptomiak lennének is, örömmel húznak hasznat a munkájukból, és csupán a pontos munkát követelik meg tőlük, anélkül, hogy a legkevésbé aggasztaná őket a nemzetek közötti különbség. És ha lantjátékost hallgatnak, csak a hangok összhangját várják el tőle, anélkül, hogy meg akarnák tudni: görög-e vagy barbár. Így hát csak az

¹⁹ Vö. Alex. Kelemen, *Paidagogosz* I, 6, 32; *Sztrómata* II, 20, 116.

²⁰ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 9, 43. Vö. Khrüszosztomosz, *Homilia in Gen* 2, 2.

²¹ Alex. Kelemen, *Sztrómata* VII, 16, 93.

²² Szó szerint: az „isteni kijelentéseket”, amely ebben a szöveggörnyezetben a Szentírás egészére vonatkozik.

²³ Ld. 2Móz 3, 14.

ἐστὶν ἢ βάρβαρος ἐπιζητοῦσι μαθεῖν· μόνην δ' ἄρα τῆς ἀληθείας τὴν μάθησιν ἀπεριέργως λαβεῖν οὐκ ἐθέλουσιν, ἀλλ' ἀτιμίαν ὑπολαμβάνουσιν, εἰ βάρβαρος αὐτοὺς ταύτην τὴν γλῶτταν παιδεύοι· καὶ τοῦτον ἔχουσι τὸν τύπον ἄνδρες οὐδ' εἰς ἄκρον τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐληλακότες, ἀλλ' ὀλίγων τινῶν, τὸ δὴ λεγόμενον, ἄκροις χεῖλεσι γεγευμένοι καὶ σμικρὰ ἅττα ἐνθεν κἀκεῖθεν ἠρανισμένοι.

[1.12] Οἱ δὲ τῶν Ἑλληνικῶν φιλοσόφων περιφανέστατοι, ὧν ἡ μνήμη παρὰ τοῖς ἐλλογίμοις μέχρι καὶ τήμερον πολυθρύλητος, Φερεκύδης ὁ Σύριος καὶ Πυθαγόρας ὁ Σάμιος καὶ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος καὶ Σόλων ὁ Ἀθηναῖος, καὶ μέντοι καὶ Πλάτων ἐκεῖνος, ὁ Ἀρίστωνος μὲν υἱός, Σωκράτους δὲ φοιτητής, εὐστομία δὲ πάντας ἀποκρύψας, οὐκ ὤκνησαν ἔνεκα τοῦ τάληθὲς ἐξευρεῖν καὶ Αἴγυπτον περινοστίῃσαι καὶ Θήβας τὰς Αἰγυπτίας καὶ Σικελίαν καὶ Ἰταλίαν, καὶ ταῦτα οὐ μιᾶς βασιλείας τάδε τὸ τηνικαῦτα ἰθυσούσης τὰ ἔθνη, ἀλλὰ διαφόρων μὲν πολιτειῶν ἐν ταῖς πόλεσιν οὕσων, διαφόρων δὲ νόμων· αἱ μὲν γὰρ δημοκρατίαν, αἱ δὲ ὀλιγαρχίαν ἡσπάζοντο, καὶ οἱ μὲν ἐτυραννοῦντο, οἱ δὲ ἐννόμως

²⁴ Vagy „erre a nyelvre”.

²⁵ Az „összekoldulás” gondolata Theodóreoszhoz 447-ben írt művében is előkerül: a monofizita tévtanítás képviselőit, köztük Eutükhész konstantinápolyi főapátot veszi célba *Eranisztész* (*A koldus*) című párbeszédese munkájában. A Krisztus két természetét tagadó eretnecség képviselőit úgy mutatja be, mint akik számos korábbi tévelygésből koldulták össze (ἠρανισμένοι) tanításukat.

²⁶ A Szürosz szigetéről származó preszókratikus filozófus, Phereküdesz a Kr. e. VI. században élt. Alkotói korszakának csúcsát 544–541 között érte el. Az ő nevéhez fűződik a *Pentamükhia*, ill. *Heptamükhia* (*Az öt/hét zug*), az első, csupán töredékekben fennmaradt prózai formájú görög mű, amely racionális úton próbálta megközelíteni a görög mitológiát. Kozmogóniájában tagadta, hogy a világmindenség a nem-létezőkből keletkezett, és három ősprincípiumot feltételezett: Zeuszt, Kronoszt (az időt) és Khthonoszt (a földet). Diogenész Laertiosz szerint (*Filozófusok élete* I, 119) Phereküdesz volt Püthagorász tanítványa, aki el is temette mesterét Délosz szigetén. A későbbi gondolkodókra nemcsak a reinkarnáció eszméjével, hanem a lélek halhatatlanságának tételével is hatást gyakorolt. Bővebben ld. Hermann S. Schibli, *Pherekydes of Syros* (Oxford: Oxford University Press, 1990); Herbert Granger, 'The Theologian Pherecydes of Syros and the Early Days of Natural Philosophy', *Harvard Studies in Classical Philology*, 103 (2007), 135–163.

²⁷ Püthagorász utazásaihoz ld. Jamblikhosz, *Püthagorász élete* II–IV. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 15, 66.

igazság tanítása az egyetlen, amit nem akarnak teljes egyszerűségben elfogadni, hanem lealacsonyítva érzik magukat, ha egy barbár tanítja őket ezen a nyelven.²⁴ Ez az önhittség pedig éppen azoknál a férfiaknál lelhető fel, akik nemhogy nem érték el a görög filozófia csúcsát, hanem – hogy így fejezzem ki magam – a szájuk szélével kóstoltak meg néhány morzsát, és innen-onnan koldultak össze²⁵ apró ötleteket!

A görögök a barbárok iskolájában

Ezzel szemben a leghíresebb görög filozófusok, akiknek emléke még most is él az előkelő lelkekben – a szüroszi Phereküdesz,²⁶ a számoszi Püthagorász,²⁷ a milétoszi Thalész,²⁸ az athéni Szolón,²⁹ és mindenekelőtt ama híres Platón,³⁰ Arisztón fia és Szókratész tanítványa, aki ékesszólásával mindenkit árnyékba borított – az igazság felkutatása céljából nem haboztak beutazni Egyiptomot, az egyiptomi Thébát,³¹ Szicíliát és Itáliát,³² egy olyan időben, amikor e népek, távol attól, hogy egy birodalom alá tartozzanak, városonként különböző intézményekkel és törvényekkel rendelkeztek. Némelyek a demokráciát, mások az oligarchiát támogatták; ismét némelyek zsarnokság alatt éltek, mások pedig alkotmányos monarchiában. Mindazonáltal

²⁸ Thalész (Kr. e. kb. 624–546) a kisázsiai Milétoszban született. Őt tartják az ión természetfilozófia és a milétoszi iskola megalapítójának. Összefüggő szöveg nem maradt fenn tőle, és teljes bizonyossággal az sem állítható, hogy egyáltalán írt-e valamilyen művet. Ennek ellenére a hét görög bölcs egyikének tartották, aki mind a hadviselés, mind a tudomány és az erkölcs terén példaértékű kijelentéseket hagyott hátra. A későbbi keresztyén gondolkodók is ismerték. Ld. pl. Augustinus, *De civitate Dei* (*Isten városáról*) VIII, 2. Thalész számára a víz volt az őselem, ezért is állította, hogy a föld a vízen nyugszik (vö. Arisztotelész, *Metafizika* A3, 983b6 – 984a4). A vízből keletkezett mindenség telve van lélekkel. Thalész felfogását *hülozoizmus*nak (az anyagnak életet tulajdonító gondolkodásnak) is nevezik. A milétoszi és más preszókratikusok töredékeinek gyűjteményét ld. Hermann Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker* (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1903). A munka számos újabb kiadást is megért, és mindmáig nélkülözhetetlen a preszókratikus gondolkodók tanulmányozásához. Thalészhoz ld. még Hérodotosz, *Historia* I, 170; Aetiosz, *Placita philosophorum* I, 3, 1; Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 15, 66; Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* I, 24.

²⁹ Diogenész Laertiosz (*Filozófusok élete* I, 50) szerint Szolón ellátogatott Egyiptomba, Ciprusba és Krózus udvarába is. Vö. Hérodotosz, I, 29–32.

³⁰ Platón egyiptomi utazásáról Alexandriai Kelemen is megemlékezik: *Sztrómata* I, 15, 66. Vö. Apuleius, *De Platone* (*Platónról*) I, 3.

³¹ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 21, 134.

³² Vö. *Curatio* 1.24 és 1.69.

ἐβασιλεύοντο. [1.13] Ἄλλ' ὅμως οὐδὲν αὐτοὺς τούτων ἐπέσχε τῶν κωλυμάτων παρὰ βαρβάρους ἀνθρώπους δραμεῖν καὶ μαθεῖν παρ' αὐτῶν, ἅπερ αὐτοὺς ἄμεινον γινώσκειν ἑαυτῶν ὑπελάμβανον.

[1.14] Φασὶ δὲ αὐτοὺς ἐν Αἰγύπτῳ οὐ μόνον παρ' Αἰγυπτίων, ἀλλὰ καὶ παρ' Ἑβραίων τὰ περὶ τοῦ ὄντος διδαχθῆναι Θεοῦ. Καὶ ταῦτα διδάσκει μὲν Πλούταρχος ὁ Βοιωτίας, διδάσκει δὲ καὶ Πορφύριος ὁ κατὰ τῆς ἀληθείας λυττήσας, καὶ μέντοι καὶ Νουμήνιος ὁ Πυθαγόρειος καὶ ἕτεροι πλεῖστοι. [1.15] Φασὶ δὲ τὸν Πυθαγόραν καὶ περιτομῆς ἀνασχέσθαι, τοῦτο παρ' Αἰγυπτίων μεμαθηκότα· Αἰγύπτιοι δὲ παρ' Ἑβραίων τόνδε τὸν νόμον παρέλαβον. Ἀβραὰμ γὰρ τοῦ πατριάρχου παρὰ τοῦ Θεοῦ τῶν ὄλων τῆς περιτομῆς δεξαμένου τὴν ἐντολήν, ἐφύλαξε μὲν ταύτην τὸ γένος· ὥκησε δ' ἐπὶ πλεῖστον τὴν Αἴγυπτον, ἐζήλωσαν δὲ τοὺς Ἑβραίους Αἰγύπτιοι. [1.16] Ὅτι δὲ οὐκ ἦν πάλαι νόμος Αἰγυπτίοις περιτέμνειν τὰ βρέφη, ἢ τοῦ Φαραῶ θυγάτηρ ἀξιοχρεῶς μάρτυς· τῇ γὰρ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ προσερριμμένον εὐροῦσα τὸν Μωϋσῆν, εὐθύς τε τὴν περιτομὴν εἶδε καὶ τὸ γένος ἐπέγνω καὶ τῶν Ἑβραίων ἔκγονον τὸ βρέφος ὠνόμασεν.

³³ Ti. az utazó görög filozófusok.

³⁴ Vö. Origenész, *Contra Celsum* I, 15: „Mennyire fölötté áll Kelszosznak a püthagoreus Numéniosz, aki igen sok területen tett szert megérdemelt tekintélyre, több tanítást vizsgált meg, mint ő, s számos forrásból gyűjtötte össze a számára igaznak tűnő tanításokat. Ez a Numéniosz *A Jóról* című műve első könyvében, azokról a népekről szólva, akik Istent testetlennek tartották, felsorolja a zsidókat is, és művében nem habozik sem a próféták szavaira hivatkozni, sem pedig allegorikus értelmezésüket adni. Mondják, hogy Hermipposz [Kr. e. III–II. sz.] is *A törvényalkotók* első könyvében arról tudósít, Püthagorász a zsidóktól vette filozófiáját, melyet Görögországba behozott.” Origenész, *Kelszosz ellen*, ford. Somos Róbert, Catena 9 (Budapest: Kairosz kiadó, 2008), 38–39.

³⁵ Plutarkhosz, *Szolón 2; Íziszről és Oziriszről* 10. A khairóneiai Plutarkhosz (Kr. u. 45 után – 125 után) görög középplatonikus gondolkodó és életrajzíró, aki római polgárjogot is szerzett. Legismertebb műve a 22 kötetes *Párhuzamos életrajzok*. Számos munkája közül csak kevés maradt fenn.

³⁶ Porphüriosz (Kr. u. 232–304) a föníciai (libanoni) Tíruszban született. Athénban a középplatonista Longinosznál, majd Rómában Plótinoszánál tanult 263–269 között, így Plótinosz újplatonista filozófiájának követője lett. Mestere tanácsára hosszabb ideig Szicíliában tartózkodott, majd élete végéig feltehetően Rómában élt és tanított (ez azonban nem bizonyított). Az is lehet, hogy Jamblikhosz tanítója volt. Cím szerint mintegy nyolcvan filozófiai, matematikai, asztrológiai, retorikai, történelmi és vallási iratáról tudunk. Összegyűjtötte és rendszerezte Plótinosz műveit, és megírta életrajzát. Filozófiai iratainak többsége Platónhoz és Arisztotelészhez fűzött kommentár volt, de ezek nagy része nem maradt fenn. Kommentáló tevékenységének programja kiolvasható egyik elveszett művének címéből: *Arról, hogy Platón és Arisztotelész iskolája egy*. Egyik leghíresebb munkája az Εἰσαγωγή εἰς τὰς Κατηγορίας, azaz *Bevezetés Arisztotelész Kategóriák c. művébe*, másik

egyetlen ilyen akadály sem állította meg őket abban, hogy a barbár emberekhez siessenek, és tőlük olyasmiket tanuljanak, amelyekről úgy gondolták, hogy a barbárok jobban ismerik, mint ők maguk.³³

Úgy vélik, hogy Egyiptomban az élő Istenről nemcsak az egyiptomiaktól, hanem a héberektől is tanultak.³⁴ Ezt tanítja a boiótiai Plutarkhosz,³⁵ sőt még az igazság ellen őrző Porphüriosz³⁶ is, valamint a püthagoreus Numéniosz³⁷ és sokan mások. Mondják, hogy Püthagorász még a körülmetélésnek is alávetette magát,³⁸ melyre az egyiptomiak tanították; az egyiptomiak azonban ezt a törvényt a héberektől vették át. Ábrahám ősatya ugyanis a világegyetem Istenétől kapta a körülmetélkedés parancsát,³⁹ és a leszármazottai megtartották azt. Mivel sokáig tartózkodtak Egyiptomban, az egyiptomiak utánozták a hébereket.⁴⁰ Azt pedig, hogy az újszülöttek körülmetélése nem volt régi törvény Egyiptomban, elégségesen bizonyítja a fáraó leánya: mikor a folyó partján hagyott Mózeset megtalálta, rögtön észrevette a körülmetélés jegyét, felismerte a fáját, és az újszülöttet héber fiúnak nevezte.⁴¹

címén Αἱ πέντε φωναί (*Az öt szó*), amely a legfontosabb arisztotelészi logikai fogalmak magyarázatával foglalkozik. Magyar fordítását ld. ‘Porphüriosz *Bevezetése*’, fordította Pesthy Mónika és Geréby György, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1984/3–4, 435–453. Filozófiatörténeti munkájából Püthagorász életrajza maradt fenn. Porphüriosznak a keresztyénekhez fűződő viszonyához ld. még Robert Louis Wilken, *The Christians as the Romans Saw Them* (New Haven: Yale University Press, 1984). Vö. Robert M. Grant, ‘Porphyry among the Early Christians’, *Romanitas et Christianitas*, ed. W. den Boer et al. (Amsterdam: Elsevier, 1973), 82.

³⁷ Numéniosz a Kr. u. II. század második felében élt a szíriai Apameában. Püthagoreus filozófus, de az újplatonizmus előfutáraként is számon tartják. Alexandriai Kelemen szerint ő nevezte Platont az „atticizáló”, azaz görög Mózesnek (Μωυσῆς ἀττικίζων). Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 22, 150, 4. Vö. M. Baltes, ‘Numenios von Apamea und der platonische *Timaios*’, *Vigiliae Christianae*, 29 (1975), 241–270. Numéniosz töredékei magyarul Bene László fordításában olvashatók: *Középső platonizmus*, szerk. Somos Róbert (Budapest: Osiris, 2005), 177–255. Numéniosz kapcsán ld. még a *Curatio* 2.115–höz fűzött jegyzetet.

³⁸ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 15, 66. Vö. Jamblikhosz, *Püthagorász élete* 2 és 4.

³⁹ 1Móz 17, 12.

⁴⁰ Vö. 2Móz 12, 48, amely szerint a jövevény csak akkor ünnepelheti a pászkát, ha körülmetélkedik.

⁴¹ Ld. 1Móz 17, 10 és 2Móz 2, 5–6. Ezt a témát szerzőnk bővebben is kifejti a *Quaestiones et responsiones ad orthodoxos* (*Kérdések és válaszok az igazhívóknak*) című munkájában (*Quaest. 3 in Exod*). Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 23, 151–155, ill. Alexandriai Philón, *Mózes élete* I, 16–17.

[1.17] Οἱ μὲν οὖν διὰ πάσης ἐληλυθότες παιδείας τοσοῦτον ἔρωτα εἶχον φιλομαθείας, ὥς καὶ πολέμων καὶ πελαγῶν μεγίστων καταφρονῆσαι καὶ βαρβάροις ἀνδράσι φοιτῆσαι καὶ πανταχόθεν ξυλλέξαι ὅπερ ἀναγκαῖον ἐνόμισαν· Σωκράτης δὲ ὁ Σωφρονίσκου, τῶν φιλοσόφων ὁ ἄριστος, οὐδὲ παρὰ γυναικῶν μαθεῖν τι χρήσιμον ὑπέλαβε φιλοσοφίας ἀνάξιον· τῷ τοι καὶ τὴν Διοτίμαν οὐκ ἡρυθρία προσαγορεύων διδάσκαλον, καὶ μέντοι καὶ παρὰ τὴν Ἀσπασίαν διετέλει θαμίζων.

[1.18] Τούτων δέ γε οἱ πλεῖστοι μὲν οὐδὲ τὴν Μῆνιν ἴσασιν τὴν Ἀχιλλέως, ἐξ ἧς ἄρχεσθαι τῶν ἐλλογίμων μαθημάτων εἶθε τὰ μεираκία· οἱ δέ, ὀλίγα μὲν παρὰ ποιητῶν, ὀλίγα δὲ παρὰ ῥητόρων ἐρανισάμενοι, τῶν δέ γε φιλοσόφων οὐδὲ αὐτὰς τὰς προσηγορίας μεμαθηκότες, πλὴν δυοῖν ἢ τριῶν τῶν ἐπισήμων, βάρβαρον μὲν τὴν θεῖαν γραφὴν ὀνομάζουσι, μαθεῖν δὲ τάληθές παρ' αὐτῆς αἰσχρὸν ὑπειλήφασιν.

[1.19] Ἐξ ἀγνοίας δὲ αὐτοῖς τὸ τῆς ἀλαζονείας ἐπιγίνεται πάθημα. Εἰ γὰρ τὰς Ἑλληνικὰς ἀνεγνώκεσαν ἱστορίας, ἔγνωσαν ἂν δῆπουθεν, ὥς καὶ τὰς περιφανεῖς ἐπιστήμας καὶ τῶν τεχνῶν τὰς πλείστας παρὰ βαρβάρων ἐπαιδεύθησαν Ἕλληνες. Γεωμετρίαν μὲν γὰρ καὶ ἀστρονομίαν Αἰγυπτίους πρῶτους εὐρηκεῖν φασίν· ἀστρολογία δὲ καὶ γενεθλιαλογία Χαλδαίων εὕρημα λέγεται· [1.20] Ἄραβες δὲ καὶ Φρύγες οἰωνοσκοπικὴν ἐπενόησαν πρῶτοι·

⁴² A peloponnészoszi Mantinea városából származó Diotima filozófusnő fontos szerepet tölt be Platón *Lakoma* című munkájában (201–212b). Szókratész szavai szerint ez a jósnő vagy papnő tanította őt „a szeretet filozófiájára”. Vele szokták kapcsolatba hozni a „platóni szerelem” gondolatát is.

⁴³ Aszpaszia filozófusnő, Periklész bizalmasa, Milétoszból származott. Periklész-től fia is született, aki Periklész törvényes gyermekeinek halála után megkapta az athéni polgárjogot. Aszpasziáról Platón, Xenophón és Antiszthenész tesz említést. Ld. pl. Platón, *Menexenosz* 235e: „[SZÓKRATÉS:] Abban, kedves Menexenosz, semmi csodálatos nincs, ha én képes vagyok a szólásra, mikor a szónoklatban nem éppen utolsó mesterasszonyom volt, hanem olyasvalaki, aki sok más, mégpedig kitűnő szónokot képzett ki, egyet pedig olyat, aki kimagaslik a görögök közül: Periklész, Xanthipposz fiát. [MENEXENOSZ:] Ki ez? Különbön világos, hogy Aszpasziáról beszélsz.” (Kövendi Dénes fordítása). Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 19. A szintén Kelemen-től kölcsönzött, az erkölcsileg példaértékű életet folytató filozófusnőkről szóló történeteket ld. *Curatio* 12.73.

⁴⁴ Az *Íliász* egyik főszereplőjének haragja háromfokozatú: először Agamemnón miatt gerjed haragra, hiszen a műkénéi uralkodó nem hajlandó visszaküldeni Khrüszéiszt, hogy elháruljon róluk a veszedelem. Azután különvonul, mivel szintén Agamemnón elveszi tőle Briszéiszt, mintegy kárpótulás Khrüszéiszt hazabocsátásáért. Akhilleusz haragjának utolsó és végzetes fázisa akkor következik be, amikor Hektór, a trójai hős megöli Akhilleusz barátját, Patrokloszt, aki Akhilleusz

Eszerint a nagyon tanult emberekben olyan tudásszomj lakozott, hogy a háborúkat és a leghatalmasabb tengereket semmibe véve elmentek a barbárok iskolájába, és mindenholnan összegyűjtötték azt, amit szükségesnek véltek. Szókratész, Szóphroniszkosz fia, a filozófusok legjobbja még azt sem találta méltatlannak a filozófiához, hogy a nőktől tanuljon valami hasznosat: nem szégyellte, hogy Diotimát⁴² tanítójának nevezze, és szorgalmasan látogatta Aszpasziát⁴³ is.

Ami az ellenfeleinket illeti, a legtöbbjük még azt sem tudja, mi az „Akhilleusz haragja”, amellyel a fiatalok magasabb rendű kiképzése hagyományosan kezdődik.⁴⁴ Mások pedig összekoldultak néhány morzsát a költőktől és valami keveset a szónokoktól, de még a filozófusok neveit sem tudják, kivéve a két vagy három legismertebbet: és barbárnak nevezik a Szentírást, úgy gondolva, hogy szégyen abból megtanulni az igazságot!

Önteltségük kórokozója a tudatlanság. Ha ugyanis olvasták volna Görögország történelmét, kétségtelenül tudnák, hogy a görögöket mind a legfejlettebb tudományokra, mind a művészetek nagy részére a barbárok tanították. Azt mondják, hogy a geometriát és az asztrológiát elsőként az egyiptomiak találták fel; az asztrológiát és a horoszkópok kiszámítását a kaldeusok találmányának tartják;⁴⁵ az arabok és a phrügiaiak ötlötték ki elsőnek a jóslást;⁴⁶ még a trombita

fegyverzetében indult a csatába. Akhilleusz bosszúja nemcsak Hektór, hanem számos trójai harcos halálát eredményezte. Haragjában Hektór holttestét harc-kocsijához kötötte, és tizenkét napon át vontatta maga után. Theodóréosz megjegyzése, miszerint minden fiatal képzése ezzel kezdődik, jelzi, hogy szerzőnk maga is a hagyományos görög oktatásban részesült. A *Curatio* 2.95-ben található megállapítása, miszerint Hésziodoszt még a fiatalok is ismerik, ugyanezt az iskoláztatási formát juttatja eszünkbe, amelyet jó módú antiochiai szülei minden bizonnyal megadtak várva-várt fiuknak.

⁴⁵ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 23, 153. Vö. Philón, *De migratione Abrahami* (Ábrahám vándorlásáról) 178, Tatianosz, *Beszéd a görögök ellen* I, 1–2 felsorolja a külhoni eredetű görög szokásokat. A mű nyitánya: „Ne legyetek tele ellenségeskedéssel a barbárokkal szemben, ti görög férfiak, ne irigykedjete tanaikra! Ugyan ti milyen tanítást tudtok felmutatni, ami nem a barbároktól eredt? Az igen tekintélyes telmészsziaiak találmánya az álomfejtés, Kárészé a csillagjóslás, a frígiaiaké és az ősi izauriaiaké a madarak röptének megfigyelése, a ciprusiaké az áldozatbemutatás, a babilóniaiaké az asztronómia, a perzsáké a mágia, az egyiptomiaké a geometria a főníciaiaké az írás tudománya. Szakítsatok már azzal a szokással, hogy saját találmányaitokként adjátok ki utánzásaitokat!” (Vanyó László fordítása).

⁴⁶ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 16, 74. A phrügiaiakhoz ld. még Nazianzoszi Gergely, *Oratio* IV, 209.

ὅτι δὲ καὶ ἡ σάλπιγξ Τυρρηνῶν ἐστὶν ἔργον, καὶ αὐλοὶ Φρυγῶν, διδάσκουσι μὲν αἱ τραγωδίαί, διδάσκουσι δὲ μετὰ τούτων αἱ ἱστορίαι. Καὶ τὰ γράμματα δὲ γε Φοίνικας εὐρηκέναι λογοποιοῦσιν οἱ Ἕλληνες, καὶ τὸν Κάδμον ταῦτα πρῶτον εἰς τὴν Ἑλλάδα κομίσαι· ἱατρικῆς δὲ ἄρξει τὸν Ἄπιν φασὶ τὸν Αἰγύπτιον, εἶτα τὸν Ἀσκληπιὸν αὐξῆσαι τὴν τέχνην· σκάφος δὲ πρῶτον ἐν Λιβύῃ ναυπηγηθῆναι λέγουσιν.

[1.21] Ὅτι δὲ καὶ τῶν Διονυσίων καὶ τῶν Παναθηναίων, καὶ μέντοι καὶ τῶν Θεσμοφορίων καὶ τῶν Ἐλευσινίων τὰς τελετὰς Ὀρφεύς, ἀνὴρ Ὀδρύσης, εἰς τὰς Ἀθήνας ἐκόμισε καὶ εἰς Αἴγυπτον ἀφικόμενος τὰ τῆς Ἰσιδος καὶ τοῦ Ὀσίριδος εἰς τὰ τῆς Δηοῦς καὶ τοῦ Διονύσου μετατέθεικεν ὄργια, διδάσκει μὲν Πλούταρχος ὁ ἐκ Χαιρωνείας τῆς Βοιωτίας, διδάσκει δὲ καὶ ὁ Σικελιώτης Διόδωρος, μέμνηται δὲ καὶ Δημοσθένης ὁ ῥήτωρ καὶ φησι τὸν Ὀρφέα τὰς ἀγιωτάτας αὐτοῖς τελετὰς καταδειξαι.

⁴⁷ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 16, 74.

⁴⁸ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 16, 75. Az alfabéta eredetéhez ld. L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece: A Study of the Origin of the Greek Alphabet and Its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.* (Oxford: Clarendon Press, 1961).

⁴⁹ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 16, 75.

⁵⁰ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 16, 75, ahol Kelemen Atlasznak nevezi azt a líbiait, aki elsőként épített hajót, és tengerre szállt.

⁵¹ Dionüszosznak, a bor és termékenység istenének tiszteletére évente kétszer megrendezett termékenység-ünnep.

⁵² Pallasz Athéné istennő születésnapjának tiszteletére énekléssel, tánccal és sportversenyekkel négyévenként tartott ünnep.

⁵³ Démétér istennő és leánya, Perszephoné tiszteletére, a föld termelékenységének céljából tartott ünnep. Az év harmadik szakaszában Démétér szünetelteti aratási istennői szerepét, és az esőtlen nyári forráságban siratja az alvilágba került leányát, akit virágszedés közben Hadész rabolt el. Az ünnep jellegzetes momentuma a disznók feláldozása volt. A θεσμός elvileg törvényt jelent: ebben az esetben különösen a föld megművelésére irányuló isteni rendelésre utal. Ld. Allaire Stallsmith, 'Interpreting the Athenian Thesmophoria', *Classical Bulletin* 84/1 (2009), 1–23.

⁵⁴ Az Athéntól mintegy 15 km-re fekvő Eleuszisz városához, ugyanakkor Démétér és Perszephoné mítoszához kötődő, trák eredetű misztériumvallás. A beavatás első szakasza tavasszal zajlott Athén elővárosában, Agrában. A jelöltek az ún. *müsztagógosz* (beavató) vezetésével bőjtöltek, áldozatot mutattak be, és előadták a mítosz fontosabb jeleneteit. Az ekként beavatottak (*müsztai*) ősszel már jogot kaptak arra, hogy bizonyos korlátok között részt vegyenek az őszi, 9 napig tartó „nagy misztériumokban”, majd egy évvel később válhattak teljes jogú beavatottakká. Ettől kezdve nevezték őket „szemlélőknek” (*epoptai*). A disznók feláldozása mellett a kultusz nagy látványmisztériuma egy némán learatott kalász volt, amely az

is a türrhéoszok műve, a fuvolák pedig a phrügiaiaké,⁴⁷ ahogyan ezt a tragédiák, illetve ezek nyomán a történelemkönyvek tanítják. A görögök szerint még a betűket is a föníciaiak találták fel, és Kadmosz hozta be először Görögországba;⁴⁸ az orvostudomány, azt mondják, az egyiptomi Ápisztól ered, és Aszklépiosz később továbbfejlesztette ezt a tudományágát;⁴⁹ az első hajó pedig, úgy mondják, Líbiában épült.⁵⁰

Ami pedig a Dionüsziaikat,⁵¹ Panathénaiákat,⁵² de különösen a Theszmophoriákat⁵³ és az eleusziszi beavatásokat⁵⁴ illeti, ezeket Athénbe Orpheusz, egy odrüszai férfi vezette be,⁵⁵ aki egy egyiptomi utazás után [vagy: Egyiptomba érve] Ízisz és Ozirisz titkos szertartásait Démétér és Dionüsziosz rítusává⁵⁶ változtatta, ahogy azt a boiótiai Khairóneiából való Plutarkhosz és Szicíliai Diodórosz tanítja,⁵⁷ illetve ahogy Démoszthenész, a szónok említi, amikor arról beszél, hogy Orpheusz mutatta meg nekik a legszentebb beavatási szertartásokat.⁵⁸

alvilágból történő felemelkedés jelképe. Nem véletlen, hogy Jézus éppen az ünnepre érkező görögöknek beszél a földbe esett gabonamagról (Jn 12, 20–25).

⁵⁵ Görögországban a trák Dionüszosz-kultusz hatására kifejlődött a lélek sajátos szemlélete: ezt képviselte Orpheusz, a trák odrüszai törzs tagjaként számon tartott mitikus költő (vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 15, 66), a Hermész által feltalált hangszer, a lüra (líra) tökéletesítője és a hozzá kapcsolódó ún. *orphikus misztérium*. Az irányzat őshazája Attika volt, ahonnan eljutott Dél-Itáliába majd Szicíliába is. Orpheuszról – akinek a hatása Püthagorászra és követőin is érezhető – a hagyomány azt tartotta, hogy megjárta a Hadészt (ti. az alvilágot). Mivel a holtak birodalmát a saját tapasztalatából megismerte, ő vált alkalmassá arra, hogy megmutassa azt az utat, amelyen át minden emberi lélek a saját Hadészéből, ti. az érzéki, sötét, bűnös testből megszabadulhat. Az orphikus misztériumok fő célja így az volt, hogy a lelket valamiképpen megtisztítsák és kiszabadítsák a test börtönéből, az érzékek béklyóiból. Ld. Málnási Bartók György, *A filozófia története, Első rész: A görög filozófia története az indiai és a kínai filozófia rövid vázlatával* (Hága: Mikes International, 2002), I, 43. <http://mek.oszk.hu/00100/00198/> (megnyitva: 2013. jan. 31). A továbbiakban: Bartók, *A filozófia története* I. Ld. még M. L. West, *The Orphic Poems* (Oxford: Oxford University Press, 1983); Ivan M. Linforth, *The Arts of Orpheus* (New York: Arno Press, 1973).

⁵⁶ Az ὄργια alapjelentése: titkos szertartás.

⁵⁷ A Szicília szigetén lévő Agürionból származó Diodórosz (Diodorus Siculus) Kr. e. 60 és 30 között írta görög nyelvű történeti munkáját, a *Bibliotheca historicat*. Theodóretosz itt a *Bibl. hist.* I, 96, 4–5-re hivatkozik. Vö. Caesareai Euszebiosz, *Praeparatio evangelica* X, 8, 4 (a továbbiakban: Euszebiosz, *Praep. ev.*).

⁵⁸ Démoszthenész, *Orationes* XXV, 11 (*In Aristogitonem* 1).

[1.22] Ὅτι δὲ καὶ τὰ τῆς Ρέας ἢ τῆς Κυβέλης ἢ τῆς Βριμοῦς ἢ ὅπως ἂν ἐθέλητε, ὀνομάζετε· πολλή γὰρ εὐπορία παρ' ὑμῖν ὀνομάτων, οὐχ ὑποκειμένων πραγμάτων· ἀλλ' ὅμως ὅτι καὶ ταύτης τὰς ἐορτὰς καὶ τὰ ἐν αὐταῖς τελούμενα ἀπὸ Φρυγίας εἰς τὴν Ἑλλάδα μετεκόμισαν Ἕλληνες, οἱ προκληθέντες ἤδη μάρτυρες διαρρήδην διδάσκουσιν.

[1.23] Εἰ δὲ καὶ τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας καὶ τῶν δαιμόνων τὰς τελετὰς καὶ τὰ πρῶτα στοιχεῖα παρὰ βαρβάρων ἐδιδάχθησαν Ἕλληνες καὶ ἐπὶ τοῖς διδασκάλοις ἀβρύνονται, τί δήποτε ὑμεῖς, οὐδὲ ξυνιέναι τὰ ὑπ' ἐκείνων συγγεγραμμένα δυνάμενοι, παραιτεῖσθε μαθεῖν τὴν ἀλήθειαν παρ' ἀνδρῶν θεόσδοτον σοφίαν εἰσδεξαμένων; [1.24] Εἰ δέ, ὅτι οὐκ ἐκ τῆς Ἑλλάδος ἐβλάστησαν, τὰς ἀκοὰς αὐτοῖς ὑπέχειν οὐ βούλεσθε, ὦρα ὑμῖν μήτε Θαλῆν ὀνομάζειν σοφὸν μήτε Πυθαγόραν φιλόσοφον μήτε Φερεκύδην τὸν ἐκείνου διδάσκαλον. Ὁ μὲν γὰρ Φερεκύδης Σύριος ἦν, οὐκ Ἀθηναῖος οὐδὲ Σπαρτιάτης οὐδὲ γε Κορίνθιος· τὸν δὲ Πυθαγόραν Ἀριστόξενος καὶ Ἀρίσταρχος καὶ Θεόπομπος Τυρρηνὸν εἶναι φασιν, ὁ δὲ Νεάνθης Τύριον ὀνομάζει· τὸν δὲ Θαλῆν οἱ μὲν Μιλήσιον λέγουσι, Λεάνδρος δὲ καὶ Ἡρόδοτος Φοίνικα προσηγόρευσαν· καὶ μέντοι καὶ ὁ Ἀριστοτέλης Σταγειρίτης ἦν, Σινωπεὺς δὲ ὁ Διογένης, καὶ Ἀλκμᾶν ὁ Πειρίθου Κροτωνιάτης, ὃν πρῶτον φασὶ περὶ φύσεως συγγράψαι λόγον· Ἀκραγαντῖνος δὲ ὁ Εμπεδοκλῆς, Σικελικὴ δὲ αὕτη πόλις.

⁵⁹ Rhea istennő Uránosz és Gaia leánya, „az istenek anyja”. Vö. Alex. Kelemen, *Paidagogosz* III, 4, 28; Tatianosz, *Beszéd a görögök ellen* 8; Athenagorász, *Kérvény a keresztyének ügyében* XX, 2–3. Kübelé hasonló szerepű anatóliai anyaisten-nő. A *Brimo* (= dühös, rettenetes) előnevet több istennőre és mitológia nőalakra is alkalmazták: Hekatéra, Perszephonéra, a Fúriákra és részben Kübelére is. Brimo-Hekaté kultusza Thesszáliában terjedt el. Vö. Alex. Kelemen, *Protreptikosz* II, 14.

⁶⁰ Ld. Alex. Kelemen, *Protreptikosz* II, 13, 3, ahol Kelemen a phrügiai Midászt nevezi Orpheusz tanítványának.

⁶¹ A fenti mondatból nem lehet kizárólag arra következtetni, hogy Theodórétoz Phereküdeszt szírnek tartotta. A görög Σύριος kifejezés jelenthet „szír”-t, de ugyanakkor vonatkozhat a görög Szürosz szigetről származókra is (ld. a fejezet elején, ahol Theodórétoz Phereküdeszt Σύριος-nak nevezi). Mivel a szerző fő érve itt az, hogy nemcsak a szó szoros értelmében vett görög földön – úm. Athénben, Spártában vagy Korinthoszbán, ti. *Hellaszban*, a szó antik értelme szerint – született bölcselők voltak nagy filozófusok, hanem azok is, akik a perifériáról jöttek, Szürosz szigete ilyen értelemben az előbb említettekhez képest alacsonyabb rangúnak tartható. Következésképpen nem feltétlenül osztjuk Canivet ezzel kapcsolatos véleményét (ld. SC 57, 109, 4-es jegyzet).

⁶² Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 14, 62. Arisztóxenosz, *14. töredék*.

⁶³ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 14, 62. Leandrosz, *2. töredék*.

Ugyanígy Rhea, Kübelé vagy Brimó misztériumai⁵⁹ – hívjátok őket, ahogy akarjátok: mert rengeteg kifejezés van, amelyek nem létező dolgokra vonatkoznak! – mindenesetre ezen istennő ünnepeit és az ottani beavatási szertartásokat a görögök Phrugiából hozták be Görögországba: a fent említett szerzők világosan tanúsítják mind-
ezt.⁶⁰

Ha azonban mind a művészeteket, mind a tudományokat, valamint a démonikus rítusokat és az alapvető ismereteket is a barbárok tanították a görögöknek, akik egyébként dicsekedtek a tanítómestereikkel, hogyan lehet az, hogy ti – akik még műveiket sem vagytok képesek megérteni – vonakodtok megtanulni az igazságot olyan emberektől, akik bölcseségüket Isten adományaként kapták? És ha azért nem akartok rájuk figyelni, mert nem Görögországból származnak, ne nevezzétek többé Thalészt bölcsnek, sem Püthagorászt és az ő mesterét, Phereküdeszt filozófusnak. Phereküdesz ugyanis szüroszi volt⁶¹ és nem athéni, spártai vagy korinthoszi; ami pedig Püthagorászt illeti, Arisztóxenosz,⁶² Arisztarkhosz és Theopomposz szerint türrhénoszi volt, miközben Neanthész türoszinak nevezi. Thalészt ugyan némelyek milétoszinak mondják, de Leandrosz⁶³ és Hérodotosz⁶⁴ föníciaiként írják le; sőt, még maga Arisztotelész is sztageirai volt,⁶⁵ Diogenész színópei,⁶⁶ és Alkmeón, Peirithosz fia, aki – mint mondják – az első, természetről szóló könyvet írta, krotóni.⁶⁷ Empedoklész pedig Akragaszból, abból a szicíliai városból származott.⁶⁸

⁶⁴ Hérodotosz, *Historia* I, 170.

⁶⁵ Sztagaira városa a történelmi Makedóniához tartozott, amely szintén nem tekinthető „görögnek” a kifejezés szigorú értelmében. Maga Arisztotelész is amiatt menekült el Kr. e. 322-ben Athénből, mert ott – Makedóni Nagy Sándor halála után – a makedón-ellenes párt került uralomra, és őt, mint makedón származású tanítót ostoba ürügyekkel kezdték zaklatni.

⁶⁶ A Fekete-tenger partján elterülő város mai (török) neve Szinab.

⁶⁷ Krotón dél-itáliai város volt. Püthagorász itt alapította meg iskoláját. Alkmeón (Kr. e. kb. 500) az orvos és tudós, szintén Püthagorász tanítványa volt.

⁶⁸ A szicíliai város görögül Akragasz, latinul Agrigentum. Empedoklész (Kr.e. 490–430) négy alapelvet („gyökeret”) feltételezett: a földet, a tüzet, a vizet és a levegőt. Keletkezés és pusztulás helyett keveredésről és szétválásról beszélt. Két, egymással ellenkező világrendet feltételezett: az egyiket Szeretetnek (Φιλία), a másikat Viszálynak (Νεῖκος) nevezte. Szerinte a világ két, vagy inkább kettős állapottal rendelkezik: az egyik állapotban a négy elemet egyesíti a Szeretet, s ilyenkor a Szeretet uralkodik. A másik állapotban a Viszály elnyomja a Szeretetet – mintegy átveszi az uralmat –, s ilyenkor az elemek is különválnak. Ez a váltakozás eredményezi az egységnek a sokságra bomlását, illetve a sokságnak újra

[1.25] Εἰ δὲ ἄρα τοῦτο φατε, ὥς ἔξω μὲν τῆς Ἑλλάδος καὶ ἔφυσαν οἶδε οἱ ἄνδρες καὶ ἐτρέφοντο, τὴν δὲ γε Ἑλληνικὴν ἡσκήθησαν γλῶτταν, πρῶτον μὲν ὁμολογεῖτε καὶ ἐν ἄλλοις ἔθνεσιν ἄνδρας γεγενῆσθαι σοφούς· καὶ γὰρ δὴ καὶ Ζάμολξιν τὸν Θρᾶκα καὶ Ἀνάχαρσιν τὸν Σκύθην ἐπὶ σοφία θαυμάζετε, καὶ τῶν Βραχμάνων πολὺ παρ' ὑμῖν τὸ κλέος· Ἰνδοὶ δὲ οὗτοι, οὐχ Ἕλληνες.

[1.26] Ἐπειτα δὲ καὶ ἐτέρωθεν ἐξελέγγεσθε οὐκ ὀρθῶς προτιθέντες τῆς ἀληθείας τὴν εὐπειαν, τὸν γὰρ τοι Σωφρονίσκου Σωκράτην ὁμολογεῖτε δήπου καὶ ὑμεῖς τῶν Ἑλληνικῶν φιλοσόφων ἄριστον γεγενῆσθαι· ἀλλ' οὗτος ἐκ λιθοκόπου μὲν ἔφυ πατρός, ἐπὶ πλεῖστον δὲ τὴν πατρῶαν μετελήλυθε τέχνην. [1.27] Καὶ τοῦτο πολλοὶ μὲν εἰρήκασιν καὶ ἄλλοι, καὶ ὁ Πορφύριος δὲ ἐν τῷ τρίτῳ τῆς Φιλοσόφου τοῦτο ἱστορίας ξυνέγραψεν· ἔφη δὲ οὕτως·

[1.28] Λέγωμεν περὶ τοῦ Σωκράτους τὰ καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις μνήμης κατηξιωμένα, τὰ μὲν πρὸς ἔπαινον αὐτοῦ καὶ ψόγον πολλαχῶς ὑπὸ τῶν λογίων ἀνδρῶν μεμυθευμένα ἐπ' ὀλίγον φυλοκρινούντες, καταλιπόντες δὲ ἀνεξέταστον τὸ εἶτε αὐτὸς εἰργάσατο ξὺν τῷ πατρὶ τὴν λιθοκοπικὴν τέχνην, εἶτε ὁ πατήρ αὐτοῦ μόνος. Οὐδὲν γὰρ ἐνέκοπτεν

egységgé válását. Empedoklész e gondolata nagy hatást gyakorolt Theodóréosz mesterére, Mopszvesztiai Theodóroszra is, aki a *Római levélhez* írt kommentárjában azt állítja, hogy Isten az egész teremtett világot egyetlen szerves egészként alkotta meg (ἐν σῶμα τὴν σύμπασαν κτίσιν ἐποίησεν ὁ θεός), amelynek egyfelől látható és anyagi, másfelől láthatatlan és szellemi részei vannak. Az embert pedig ennek az egésznek a szeretetben összetartó erejévé rendelte (Καὶ δὴ πεποίηκεν αὐτὸν ὥσπερ τι φιλίας ἐνέχυρον τοῖς πᾶσιν). Ld. Theodórosz, *Fragmenta in Epistulam ad Romanos*, in K. Staab, *Pauluskommentar aus der griechischen Kirche aus Katenenhandschriften gesammelt* (Münster: Aschendorff, 1933), 137. Vö. Pásztori-Kupán István, *Mindnyájan egybehangzóan tanítjuk. Az ógyház dogmatörténete 381-től 451-ig* (Kolozsvár: Napoca Star – Protestáns Teológiai Intézet, 2010), 34–35 (a továbbiakban: Pásztori, *Mindnyájan*). Maga Theodóréosz is használja ezt az empedoklészi képet a *Curatio* 4.64-ben.

⁶⁹ Zamolxiszt (vagy Zalmoxiszt), a trák géták az egyetlen igaz istennek tartották. Számukra a halál „Zamolxiszhoz menést” jelentett, amely egybefonódott a lélek halhatatlanságának gondolatával. Lukianosz szerint „nemcsak a szkítáknál szokás istenné emelni és Zamolxiszhoz küldeni valakit, hanem Athénban is megeskik, hogy istent csinálnak az ott élő szkítákból”. Ld. *A szkíta vagy a jövevény* 1 (Bollók János fordítása). Szintén Lukianosz állítja, hogy Zamolxisz Számoszból Trákiába menekült rabszolga volt: „A szkíták például szablyának hódolnak, a thrákok egy szökevény rabszolgának, Zamolxisznak, aki Számoszból vetődött hozzájuk”.

Ha erre azt mondanátok, hogy ezek a férfiak Görögországon kívül születtek és nevelkedtek ugyan, de mégis a görög nyelvet használták, először ismerjétek el, hogy más nemzetekben is születtek bölcs férfiak. Mert kétségtelen, hogy mind a trák Zamolxiszt,⁶⁹ mind a szkíta Anakharsziszt⁷⁰ csodáljátok bölcsességükért, és hogy a brahmanoknak⁷¹ nagy hírneve van nálatok: de ezek indiaiak, nem görögök!

A bölcselet nem feltétlenül a képzettség függvénye

Továbbá más módon is meg lehet titeket cáfolni arra vonatkozóan, hogy tévesen helyezitek az igazság elé az ékesszólást.⁷² Mert bizonyára ti is elismeritek, hogy Szókratész, Szóphroniszkosz fia, a görög filozófusok legjobbja volt; ennek ellenére kőfaragó édesapától született, sőt ő maga is sokáig gyakorolta apja mesterségét. Sok író emlékeztetett erre a tényre, többek között Porphüriosz is, aki *A filozófia története* című munkájának harmadik könyvében ezt írja:

Mondjuk hát el Szókratészről azt, amit a többi író is méltónak tartott megemlíteni. Egyrészt egy pillanatra mérlegeljük azokat a dolgokat, amiket a tanult emberek – akár dicséretként, akár bírálatként – sokféleképpen meséltek róla, másrészt azonban nem firtatjuk, hogy vajon apjával együtt gyakorolta-e a kőfaragás mesterségét, vagy csak apja gyakorolta azt egyedül. Ez

Lukianosz, *A tragikus Zeusz* 42 (Szepessy Tibor fordítása). Ld. még Lukianosz, *Az istenek gyűlése* 9; Hérodotosz, *Historia* IV, 76–77. Jamblikhosz szerint Zamolxisz Püthagorász rabszolgája volt. Ld. *Püthagorász élete* XXX, 173. Vö. Órigenész, *Kelszosz ellen* II, 55.

⁷⁰ Hérodotosz, *Historia* IV, 76–77 szerint Anakharszisz szkíta volt, aki beutazta Görögországot. Lukianosz így kezdi *A szkíta vagy a jövevény* című írását: „Nem Anakharszisz volt az első, aki a hellén műveltség megismerése iránti vágytól hajtva Szkítiából Athénba jött, hanem előtte már Toxarisz, egy bölcs és művészetkedvelő férfiú is lelkesen tanulmányozta a város nagyszerű szokásait.” (Bollók János fordítása). Ld. még Jan Fredrik Kindstrand, *Anacharsis, The Legend and the Apophthegmata* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1981).

⁷¹ Ld. Órigenész, *Kelszosz ellen* I, 24: „az indek bölcselői közül a brahmanok vagy szamaneusok” (Somos Róbert fordítása). Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 15, 70–72. A. Dihle, ‘Indische Philosophen bei Clemens Alexandrinus’, in: A. Stuiber – A. Hermann, Hg., *Mullus. Festschrift T. Klauser (Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 1, Münster: 1964)*, 60–70. Vö. Tertullianus, *Apológia* 42; *Markiön ellen* I, 13; Augustinus, *Isten városáról* IV, 16.

⁷² Ti. helytelenül részesítitek előnyben az ékesszólást az igazság rovására.

αὐτῷ τοῦτο πρὸς σοφίαν πρὸς ὀλίγον χρόνον ἐργασθέν. Εἰ δὲ δὴ ἔρμολύφος ἦν, καὶ μᾶλλον· καθάριος γὰρ ἡ τέχνη καὶ οὐ πρὸς ὀνειδούς·

Καὶ τὰ ἐξῆς δὲ τῆς αὐτῆς ἔχεται διανοίας· εἰσάγει γάρ τινες λέγοντας λιθουργικῇ τέχνῃ τὸν Σωκράτην χρησάμενον. Ἀλλ' ἴσως τὴν μὲν πρώτην ἡλικίαν λιθουργῶν διετέλεσεν, ὕστερον δέ, λόγων ποιητικῶν καὶ ῥητορικῶν ἐρασθεὶς, παιδείας μετέλαχεν. [1.29] Ἀλλ' οὐδὲ τοῦτο ἔστιν εἰπεῖν· πᾶν γὰρ τοῦναντίον εἶπεν ὁ Πορφύριος· λέγει δὲ οὕτως·

Εἶναι δὲ αὐτὸν πρὸς οὐδὲν μὲν ἀφυῆ, ἀπαίδευτον δὲ περὶ πάντα, ὥς ἀπλῶς εἰπεῖν· σχεδὸν γὰρ οὐδὲ γράμματα πάνυ τι ἐπίστασθαι, ἀλλ' εἶναι γελοῖον, ὅποτε τι δέοι ἢ γράψαι ἢ ἀναγνῶναι, βατταρίζοντα ὥσπερ τὰ παιδία.

[1.30] Καὶ ὁ Πλάτων δὲ αὐτὸν ἐν Ἀπολογίᾳ τοιάδε τέθεικε λέγοντα·

Οὐ μέντοι νῆ Δία, ὃ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, κεκαλλιεπημένους γε λόγους, ὥσπερ οἱ τούτων ῥήμασί τε καὶ ὀνόμασιν οὐδὲ κεκοσμημένους, ἀλλ' ἀκούσεσθε εἰκῇ λεγόμενα τοῖς ἐπιτυχούσιν ὀνόμασιν.

Καὶ μετ' ὀλίγα δὲ ταῦτα πάλιν προστέθεικεν·

Καὶ δὴ καὶ νῦν ὑμῶν τοῦτο δέομαι δίκαιον, ὥς γέ μοι δοκῶ, τὸν σκοπὸν τῆς λέξεως εἶναι – ἴσως μὲν γὰρ χεῖρων, ἴσως δὲ βελτίων εἶναι – αὐτὸ δὲ τοῦτο σκοπεῖν καὶ τοῦτω τὸν νοῦν προσέχειν, εἰ δίκαια λέγω.

[1.31] Ἀλλ' ὅμως καὶ ἀμαθῇ γε γλωτταν καὶ ἀπαίδευτον ἐσχηκώς, οὐ μόνον τῶν ἄλλων ἀπάντων, ἀλλὰ καὶ Πλάτωνος τοῦ ἅπαντας Ἑλλήνας εὐεπείᾳ νενικηκότος αἰδοῦς ἀξιότερος ἦν. Καὶ τοῦτο οὐδ' εἴη αὐτὸς ὁ Ἀρίστωνος ἀρνηθεῖν. Πῶς γάρ, ὃ γε πάντας ὅσους ὤδινε λόγους ἐκείνῳ προσαναθεῖς τε καὶ προσαρμόσας καὶ τῆς ἐκείνου διανοίας ἐκγόνους εἶναι παρασκευάσας νομίζεσθαι;

[1.32] Ὅτι δὲ καὶ οὗτος, ὁ ἅπαντας ἀνθρώπους καὶ οὐ τοὺς ἄλλους Ἑλλήνας μόνον, ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς Ἀθηναίους εὐγλωττία

⁷³ Porphyriosz, *A filozófia története*, 11-es töredék.

⁷⁴ Porphyriosz, *A filozófia története*, 11-es töredék.

ugyanis egyáltalán nem károsította bölcsességét, ha csak kevés ideig művelte azt. De ha valóban szobrász volt, annál jobb, mert ez a művészet tiszta és feddhetetlen!⁷³

A folytatás is ugyanolyan értelmű: Porphyriosz olyan szerzőket sorakoztat fel, akik szerint Szókratész gyakorolta a kőfaragás művészetét. De ugyanakkor lehetett kőfaragó fiatakorában, és később – miután beleszeretett a költészetbe és ékesszólásba – megszerezte a műveltséget is. Mindazonáltal még ezt sem lehet állítani, hiszen Porphyriosz teljesen az ellenkezőjét mondja, és így szól:

Nem volt tehetségtelen, de az igazat megvallva, teljesen műveletlen volt. Szinte egyáltalán nem ismerte még a betűket sem, és nevetségessé tette magát valahányszor írnia vagy olvasnia kellett, mert hebegett-habogott, mint a gyerekek.⁷⁴

Platón is így szólaltatja meg a *Védőbeszéd*-ben:

Zeuszra, athéni férfiak, nem ékes szavú, szólamokkal és cifra kifejezésekkel földísztett beszédeket fogtok hallani, mint amilyeneket amazok mondanak, hanem az éppen kínáló szavakból álló, keresetlen beszédet.⁷⁵

Kevéssel később ismét hozzáteszi ezt:

Most is azzal a nekem jogosnak tetsző kéréssel fordulok hozzátok, hogy adjatok engedélyt saját beszédmodoromra. Lehet, hogy ez így rosszabb lesz, de lehet, hogy jobb; ám csak azt kell vizsgálnotok, arra kell figyelnetek, vajon igazat mondok-e.⁷⁶

És mégis: ő, aki egy tanulatlan és műveletlen nyelvét beszélte, nemcsak az összes többinél, hanem még a minden görögöket ékesszólásával legyőző Platónnál is nagyobb tisztességre volt méltó. Ezt még maga Arisztón fia sem tagadhatta. Hogyan is tehette volna, hiszen minden megjelent *Dialógus*-át Szókratésznek tulajdonította, és hozzá igazította, úgy rendezvén el őket, hogy a mester elméje termékeinek tartsák!

A Platón szerinti igazi filozófus

Továbbá, ez a Platón is – aki nyelvének könnyedségével és kifejezéseinek szépségével az egész emberiséget, és nemcsak a görögöket,

⁷⁵ Platón, *Szókratész védőbeszéde* 17b–c (Devecseri Gábor fordítása).

⁷⁶ Platón, *Szókratész védőbeszéde* 18a (Devecseri Gábor fordítása nyomán).

καὶ ὀνομάτων κάλλει πάνπαν ἀποκρύψας, μὴ τῇ κομψείᾳ τῶν λόγων, ἀλλὰ τῇ τῶν ἐνθυμημάτων ἀρμονίᾳ προσέχειν παρεγγυᾷ, ἀκούσατε αὐτοῦ διαρρήδην ἐν τῷ Πολιτικῷ λέγοντος·

Κἄν διαφυλάξης τὸ μὴ σπουδάζειν ἐπὶ τοῖς ὀνόμασι, πλουσιώτερος εἰς τὸ γῆρας ἀναφανήσῃ φρονήσεως.

[1.33] Ἀκούσατε δὲ καὶ ἐν τῷ πέμπτῳ τῆς Πολιτείας οἷά φησιν·

Τούτους οὖν ἅπαντας καὶ τοὺς ἄλλους τοιούτων τινῶν μαθηματικοὺς καὶ τοὺς τῶν τεχνυδρίων φιλοσόφους θήσομεν; Οὐδαμῶς, εἶπον, ἀλλ' ὁμοίους φιλοσόφοις. Τοὺς δ' ἀληθινούς, ἔφη, τίνας λέγεις; Τοὺς τῆς ἀληθείας, ἦν δ' ἐγώ, φιλοθεάμονας. Οὐ γὰρ ἐν γεωμετρίᾳ, αἰτήματα καὶ ὑποθέσεις ἐχούσῃ, φιλοσοφία, οὐδ' ἐν μουσικῇ, στοχαστικῇ γε οὕσῃ, οὐδ' ἐν ἀστρονομίᾳ, φυσικῶν καὶ ρεόντων καὶ εἰκότων βεβυσμένη λόγων, ἀλλ' αὐτοῦ τὰγαθοῦ δι' ἐπιστήμης καὶ τῆς ἀληθείας.

[1.34] Ἀκούσατε, ὦ ἄνδρες, τοῦ φιλοσόφου τοὺς μὲν τῆς μουσικῆς καὶ τῆς γεωμετρίας καὶ τῶν ἄλλων τῶν τοιούτων ἐπιστήμονας οὐ φιλοσόφους, ἀλλ' ὁμοίους φιλοσόφοις προσαγορεύσαντος, τοὺς δὲ τῆς ἀληθείας διδασκάλους ἀληθινούς ὄντως ὀνομάσαντος φιλοσόφους· [1.35] καὶ ἐν τῷ τρίτῳ δὲ τῶν Νόμων ταῦτά φησιν·

Τοῦτο μὲν τοίνυν οὕτω κείσθω δεδογμένον καὶ λεγόμενον, ὥς τοῖς ταῦτα ἀμαθαίνουσι τῶν πολιτῶν οὐδὲν ἐπιτρεπτόν ἀρχῆς ἐχόμενον καὶ ὥς ἀγνοοῦσιν ὀνειδιστέον, κἄν πάνυ λογιστικοὶ ᾧσι καὶ πάντα κομψὰ καὶ ὅσα πρὸς αὔξην τῆς ψυχῆς πεφυκότα διαπεπονημένοι ἅπαντα· τοὺς δὲ τοῦναντίον ἔχοντας, τούτους ὥς σοφούς τε προσρητέον, κἄν, τὸ λεγόμενον, μήτε γράμματα μήτε νεῖν ἐπίστωνται, καὶ τὰς ἀρχὰς ἐγχειριστέον ὥς ἔμφοισιν.

⁷⁷ Platón, *Az államférfi* 261e (Kövendi Dénes fordítása). Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 9, 48; Eusebiosz, *Praep. ev.* XII, 8, 4.

⁷⁸ Vö. Platón, *Allam* V, 475d–e (Szabó Miklós fordítása). A szöveget szerzőnk valószínűleg Alexandriai Kelemen közvetítésével közli, ugyanis a geometriával kapcsolatos fejtegetés (az idézet zárómondata) nem Platóntól származik. Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 19, 93. Ld. még SC 57, 112, 2-es jegyzet.

hanem az athéniakat is teljességgel elhomályosította – ő írja elő, hogy ne a beszéd kifinomultságára, hanem az érvek összhangjára figyeljünk. Hallgassátok, mennyire nyilvánvalóan fejti ki ezeket *Az államférfi*-ben:

Ha megmaradsz amellett, hogy nem fektetsz túlságos súlyt az elnevezésekre, öregségedre belátásban gazdagabbnak fogsz mutatkozni.⁷⁷

Hallgassátok továbbá, miként szól az *Allam* ötödik könyvében:

Vajon ezeket s másokat, akik hasonló tanulmányokat vagy apró kis művészeteket kedvelnek, mind bölcsességszeretőnek fogjuk nevezni? – Azt nem; de mindenesetre a filozófusokhoz hasonlóknak. – S kiket tartasz igaziaknak? – Azokat, akik szeretik az igazságot szemlélni. Mert a filozófia nem a posztulátumokon és feltételezéseken alapuló geometriában van, sem a zenében, amely elvont, sem a csillagászatban, amely tele van a természetről szóló pontatlan és változó kijelentésekkel, hanem magának a Jónak az igazság általi keresésében és ismeretében.⁷⁸

Hallottátok, uraim, a filozófust, amint a zenészeket, a matematikusokat és más, hasonló szakembereket nem „filozófusokként”, hanem „a filozófusokhoz hasonlókként” írta le, miközben az igazság valódi tanítómestereit nevezte filozófusoknak. A *Törvények* harmadik könyvében pedig ezt mondja:

Szögezzük hát le ezt a megállapodásunkat és meggyőződésünket, hogy oly polgárookra, kik ezekben tudatlanok, semmit sem szabad bízni, ami a vezetéssel összefügg, sőt meg kell róni őket, mint tudatlanokat, legyenek akár a számíthatás szakemberei, és gyakorlottak mindenféle agyafúrtságban. Akik ellenben ezekkel ellentétes lelkületűek, bölcsseknek kell nevezni, még ha – ahogyan mondani szokták – „nem tudnak sem olvasni, sem úszni”,⁷⁹ és nekik kell adni a tisztségeket, mint megfontolt embereknek.⁸⁰

⁷⁹ A közmondáshoz ld. E. B. England, *The Laws of Plato* (London: Longmans & Green, 1921), 378–379, aki szerint Theodóréosz valószínűleg emlékezetből idézte Platónt.

⁸⁰ Vö. Platón, *Törvények* III, 689c–d (Kövendi Dénes fordítása). Theodóréosz szövege némely ponton eltér Platónétól. Ld. SC 57, 113, 2-es jegyzet. Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* XII, 8, 2.

[1.36] Πῶς ἂν τις ἀληθέστερόν τε καὶ σαφέστερον τὴν νῦν δὴ κατέχουσιν ἀπαιδευσίαν ἐξελέγχοι καὶ οἷησιν; Τῶν γὰρ δὴ φιλοσόφων ὁ κολοφῶν οὐκ ἐν μαθήσει γραμμάτων, ἀλλ' ἐν ἀληθείας γνώσει τὴν σοφίαν ὀρίζεται· καὶ τοὺς μὲν ταύτην ἐπισταμένους, κἂν μηδὲ τὰ πρῶτα στοιχεῖα γινώσκουσιν, ὀνομάζει σοφοὺς· τοὺς δὲ διὰ πάσης ἐληλυθότας παιδείας, ἀληθείας δὲ καὶ δικαιοσύνης τὴν ἐπιστήμην οὐκ ἔχοντας, ἀποκρίνει καὶ ἐξελαύνει καὶ ἄρχειν οὐκ ἐπιτρέπει. [1.37] Καὶ μέντοι κἂν τῷ Θεαιτήτῳ τοὺς μετεωρολόσχας διαβάλλον ὧδε λέγει·

Ὡσπερ καὶ Θαλῆν ἀστρονομοῦντα, ὃ Θεόδωρε, καὶ ἄνω βλέποντα, πεσόντα εἰς φρέαρ, Θραῦττά τις ἐμμελὴς καὶ χαρίεσσα θεραπαινὶς ἀποσκῶψαι λέγεται ὡς τὰ μὲν ἐν οὐρανῷ προθυμοῖτο εἰδέναι, τὰ δ' ὀπισθεν αὐτοῦ καὶ παρὰ πόδας λανθάνει αὐτόν.

[1.38] Καὶ αὐθις ἐν τῷ αὐτῷ διαλόγῳ·

Ἄγροικον δὲ τίνα καὶ ἀπαίδευτον ὑπὸ ἀσχολίας οὐδὲν ἦττον τῶν νομέων τὸν τοιοῦτον ἀναγκαῖον γίνεσθαι, σηκὸν ἐν ὄρει τὸ τεῖχος περιβαλλόμενον. Γῆς δὲ ὅταν μυρία πλέθρα ἢ εἴ τι πλεον ἀκούσῃ ὥς τις ἄρα κεκτημένος θαυμαστὰ πλήθη κέκτεται, πάντα σμικρὰ δοκεῖ ἀκούειν εἰς ἅσας εἰσθῶς τὴν γῆν βλέπειν.

[1.39] Πρὸς δὲ τούτοις ἐπιλέγει καὶ ταῦτα·

Ἡ μὲν γὰρ τούτου γνῶσις τε καὶ ἀρετὴ ἀληθινή, ἡ δὲ ἄγνοια καὶ κακία ἐναργής· αἱ δὲ ἄλλαι δεινότητες δοκοῦσαι καὶ σοφαὶ γίνεσθαι ἐν μὲν πολιτείαις καὶ δυναστείαις γινόμεναι φορτικά, ἐν δὲ τέχναις βάνουσι.

[1.40] Οὕτως ἄρα ἦδεσαν ἀκριβῶς καὶ οἱ πᾶσαν λόγων ιδέαν μεμαθηκότες, ὅποσον ἡ ἀλήθεια ῥημάτων τε καὶ ὀνομάτων

⁸¹ Platón, *Theaitétosz* 174a (Kárpáty Csilla fordítása). Theodóreosz idézetében az eredeti (ti. Platón szerinti) „előtte” kifejezés helyett a „mögötte” szót találjuk. A jelen szöveg így a „mögötte és előtte” jelentéséhez áll közel. Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* XII, 29, 9. Vö. Tatianosz, *Beszéd a görögök ellen* 26, 2: „Az eget csodáljátok, közben a pocsolyába huppantok” (Vanyó László fordítása).

⁸² Platón, *Theaitétosz* 174d–e (Kárpáty Csilla fordítása). Az idézet helyenként eltér Platón szövegétől. Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* XII, 29, 9. Érdekes megfigyelni,

Hogyan is ítélné el valaki ennél igazabban és bölcsebben a jelenben tényleg eluralkodott tudatlanságot és önelégültséget? A filozófusok legnagyobbika a bölcsességet egyértelműen nem az írástudással, hanem az igazság ismeretével határozza meg. Azokat, akik ez utóbbit megszerzték, bölcseknek nevezi, még akkor is, ha a legelemibb dolgokat sem ismerik; azokat pedig, akik minden műveltség ismeretére eljutottak ugyan, de nem sajátították el az igazság és igazságosság tudományát, különválasztja, elveti, és nem bíz rájuk hatalmat. Sőt, még a *Theaitétosz*-ban is ilyen szavakkal bírálja a csillagbámulókat:

Úgy értem, ahogy egy ingerkedő, tréfás thrák szolgáló értette, Theodórosz, aki, úgy beszél, Thalészt, miközben a csillagokat fürkészve s a magasba lesve kútba esett, ekként gúnyolta ki: csak azon buzgólkodik, hogy megtudja, mi van az égben, de azt bezzeg észre sem veszi, mi van mögötte, illetve a lába előtt.⁸¹

És ismét, ugyanabban a dialógusban:

Az efféle ember elfoglaltsága miatt szükségképpen nem bárdolatlan és műveletlen, mint a pásztorok, hiszen ő is falakkal övezte a maga karámját a hegyen. Amikor meg azt hallja a filozófus, hogy valaki tízezer hektárnyi földbirtokot, vagy még ennél is többet szerzett magának, és ezt a tömeg csodálata közepette birtokolja, akkor úgy véli, holmi csekélységet hallott, hiszen megszokta, hogy az egész földet áttekintse.⁸²

A fentiekhez még ezt is hozzáteszi:

Ennek ismerete maga az igaz erény is, nem ismerete viszont nyilvánvaló gonoszság. A többi, ami kiválóságnak és bölcseségnek látszik, a polgári életben és a kormányzásban csak terhessé válik, a művészetekben pedig alantassá.⁸³

Éppen ez az, amit ők, a minden irodalmi műfajban jártasak, tökéletesen tudtak: ti., hogy mennyivel értékesebb az igazság a szavaknál

hogy szerzőnk ugyanerre a platóni idézetre – más szövegkörnyezetben és más céllal – ismét hivatkozik e mű utolsó részében (*Curatio* 12.28).

⁸³ Vö. Platón, *Theaitétosz* 176c (Kárpáty Csilla fordítása).

τιμαλφεστέρα, καὶ ὥς οὐδὲν ταύτην λωβᾶται τῆς τοιαύτης κομψείας ἢ ἄγνοια.

[1.41] Ἀνθ' ὅτου δὴ οὖν, ὧ φίλοι ἄνδρες, τῆς ἀποστολικῆς διδασκαλίας τὴν μὲν διάνοιαν καταμαθεῖν οὐκ ἐθέλετε, τὸ δὲ βαρβαρόφωνον ὀνειδίζετε μόνον, καὶ ταῦτα τῶν ὑμετέρων ἐπαΐοντες φιλοσόφων, ὥς Ἕλληνες μὲν τῆς ἀληθείας ἀπεπλανήθησαν, βάρβαροι δὲ μᾶλλον ταύτην ἐξεῦρον; [1.42] Καὶ γὰρ Πορφύριος ἐκεῖνος, ὁ τὸν πρὸς ἡμᾶς ἐκθύμως ἀναδεξάμενος πόλεμον, ἐν τοῖς Περὶ τῆς ἐκ λογίων φιλοσοφίας οὕτως ἔφη·

Χαλκόδετος γὰρ ἢ πρὸς θεοὺς ὁδός, αἰπεινὴ τε καὶ τραχεῖα· ἥς πολλὰς ἀτραποὺς βάρβαροι μὲν ἐξεῦρον, Ἕλληνες δὲ ἀπεπλανήθησαν· οἱ δὲ κρατοῦντες ἤδη καὶ διέφθειραν· τὴν δὲ εὖρεσιν ὁ θεὸς Αἰγυπτίοις ἐμαρτύρησε, Φοῖνιξί τε καὶ Χαλδαίοις, Λυδοῖς τε καὶ Ἑβραίοις.

[1.43] Εἰ δὲ καὶ ὁ πάντων ἡμῖν ἔχθιστος κατηγορεῖ μὲν Ἑλλήνων ὥς πλάνη δεδουλευκότων, Ἑβραίοις δὲ καὶ Φοῖνιξι καὶ Αἰγυπτίοις καὶ Χαλδαίοις μαρτυρεῖ τὴν ἀλήθειαν, καὶ ταῦτα τὸν Ἀπόλλω ἔφησεν ἀνελεῖν, τί δήποτε μὴ πείθεσθε μὲν τῷ φιλοσόφῳ, δέχεσθε δὲ τοῦ Δελφικοῦ τρίποδος τὸν χρησμόν καὶ τὰς ἀκοὰς τοῖς Ἑβραίων προφήταις καὶ ἀποστόλοις ὑπέχετε; καὶ γὰρ ὁ Πύθιος τούτους εὐρετὰς ἀληθείας ὠνόμασεν.

[1.44] Εἰ δὲ καὶ Αἰγυπτίους καὶ Χαλδαίους καὶ Φοῖνικας τούτοις ξυνέευσεν, ἰστέον ὥς καὶ Φοῖνικες, πρόσχωροι τούτων ὄντες καὶ ἀγχιτέρμονες, παρὰ τούτων ἔμαθον, εἴπερ ἔμαθον, τὴν ἀλήθειαν· καὶ μέντοι καὶ Αἰγύπτιοι πλεῖστον ὅσον τῆς τούτων μετοικίας ἀπώναντο, συχνὸν γὰρ ᾤκησαν χρόνον Ἑβραῖοι τὴν Αἰγύπτον· [1.45] καὶ Χαλδαῖοι δὲ ὡσαύτως ἐκ τούτων μεγίστην ὠφέλειαν ἐδρέψαντο, ἀνδραποδίσαντες γὰρ αὐτοὺς εἰς Βαβυλῶνα κατωκισαν· εἴτα ἐκ τῶν αὐτόθι γεγεννημένων θαυμάτων περὶ τε τὴν κάμινον καὶ τοὺς λέοντας ἀξιοχρέους εἶναι διδασκάλους ἀληθείας ὑπέλαβον.

⁸⁴ Vö. ApCsel 4, 13.

⁸⁵ Porphyrios, *A jó sok filozófiájáról* I (Περὶ τῆς ἐκ λογίων φιλοσοφίας, lat. *De philosophia ex oraculis*), in Gustav Wolff, szerk., *Porphyrii de philosophia ex oraculis haurienda* (Berlin: Springer, 1856), 147. Eusebiosz, *Praep. ev.* IX, 10. Pszeudo-Jusztinosz, *Cohortatio ad Graecos* (Intelem a görögökhöz) 24.

és kifejezéseknél, és hogy az efféle nyelvi kifinomultság ismeretének hiánya egyáltalán nem károsítja azt.

A héberek ősisége

Miért van akkor hát, kedves barátaim, hogy nem akarjátok megtanulni az apostoli tanítás értelmét, noha annak csak a barbár kifejezés módját kifogásoljátok⁸⁴ – miközben saját filozófusaitoktól halljátok, hogy a görögök rég eltévelyedtek az igazságtól, és a barbárok sokkal inkább megtalálták azt? Még ama Porphyrios is, aki ellenünk adáz harcot indított, így szól *A jó sok filozófiájáról* című művében:

Az istenekhez vezető út ércláncokkal van lezárva, durva és nehéz. Sok ösvényét barbárok találták meg, a görögök viszont eltévedtek; azok, akiknek már a birtokában volt, meg is rontották azt. De az Isten bizonyosságot adott az egyiptomiaknak, a föníciaiaknak, a káldeusoknak, a lüdiaiaknak és a hébereknek, hogy megtalálták.⁸⁵

Ha minden ellenségeink legádázabbika is azzal vádolja a görögöket, hogy a tévelygés rabszolgáivá lettek, és tanúsítja, hogy Apollón jóslata szerint a hébereknél, a föníciaiaknál, az egyiptomiaknál és a káldeusoknál van az igazság, ugyan miért nem hisztek a filozófusnak, és miért nem fogadjátok el a delphoi háromlábú üst⁸⁶ jóslatát, miért nem hallgattok a héberek prófétáira és az apostolokra? Hiszen még a püthiai Apollón is „az igazság felfedezőinek” nevezte őket!

Ha pedig a hébereket mind az egyiptomiakkal, mind a káldeusokkal és a föníciaiakkal is összekapcsolta, tudni kell azt is, hogy a föníciaiak, akiknek közös határuk volt a héberekkel, a szomszédaikkal, megtanulták tőlük az igazságot, ha egyáltalán megtanulták. Az egyiptomiak még inkább gazdagodtak a velük való kapcsolat révén, hiszen a héberek sokáig laktak Egyiptomban. A káldeusok hasonlóképpen a legnagyobb hasznát vették e kapcsolatnak, hiszen együtt éltek velük, miután hadifoglyokként Babilonba vitték őket.⁸⁷ A káldeusok a tüzes kemence és az oroszlánok vermének ottani csodáin keresztül fogadták el: a héberek méltók arra, hogy számukra az igazság tanítómesterei legyenek.

⁸⁶ A delphoi jósdá papnője háromlábú réz- vagy bronzüst (τρίπους) segítségével közölte jóslatait.

⁸⁷ Ld. Dán 1–6. fejezetek.

[1.46] Καὶ Κύρος δὲ ὁ Καμβύσου, τὸν Δανιὴλ ὁμοδίαιτον ἐσχηκώς, τῶν τῆς θεοσεβείας μετέλαχε μαθημάτων· Λυδοὺς δὲ καταστρεψάμενος καὶ τούτους ὑποχειρίους λαβὼν, μετέδωκε δῆπου τοῖς ὑπηκόοις ὧν παρ' ἐκείνου μεμάθηκεν.

[1.47] Ὅτι μὲν οὖν Ἑβραίοις ἀλήθειαν καὶ ὁ Πύθιος ἐμαρτύρησε, καὶ ὁ Πορφύριος ἀπεμνημόνευσε τοῦ χρησμοῦ, ἀπόχρη δὴ λῶσαι καὶ ταῦτα· ὅτι δὲ τῶν παρ' Ἑλλησι φιλοσόφων πλείστην ἄνοιαν οὗτος πάλιν κατηγορεῖ, ἀκούσατε οἷά φησιν ἐν οἷς Πρὸς Βοηθὸν περὶ ψυχῆς ἔγραψεν· λέγει δὲ πρὸς πολλοῖς ἑτέροις καὶ ταῦτα·

[1.48] Τίς γὰρ λόγος τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ οὐκ ἀμφισβητήσιμος;

Καὶ πρὸς Ἀνεβὼ δὲ τὸν Αἰγύπτιον τοιαῦτα γέγραφε·

Ἀρξομαι δὲ τῆς πρὸς σὲ φιλίας ἀπὸ θεῶν καὶ δαιμόνων ἀγαθῶν τῶν τε τούτοις συγγενῶν φιλοσοφημάτων· περὶ ὧν εἴρηται μὲν πλεῖστα καὶ παρὰ τοῖς Ἑλλήνων φιλοσόφοις, εἴρηται δ' ἐκ στοχασμοῦ τὸ πλεον τὰς ἀρχὰς ἔχοντα τῆς πίστεως.

Καὶ αὐθις μετ' ὀλίγα·

Παρὰ μὲν γὰρ ἡμῖν λογομαχία τίς ἐστὶ πολλή, ἅτε ἐξ ἀνθρωπίνων λογισμῶν τοῦ ἀγαθοῦ εἰκαζομένου· οἷς δὲ μεμηχάνηται πρὸς τὸ κρεῖττον ξυνουσία, αἰεὶ παρεῖται τὸ μέρος τοῦτο εἰς ἐξέτασιν.

[1.49] Εἰ τοίνυν ἀμφισβητήσιμα μὲν τὰ τῶν φιλοσόφων δόγματα – λογισμῶν γὰρ ἐστὶν ἀνθρωπίνων εὐρέματα –, ἔρις δὲ πολλή παρ' αὐτοῖς καὶ λογομαχία τις ἄσπονδος, ἄλλοις δὲ τισὶ τὴν πρὸς Θεὸν ξυνουσίαν τε καὶ ὁμιλίαν ὁ Πορφύριος μεμαρτύρηκε, τοῦ δὴ χάριν, ὧ φιλότης, τῶν μὲν ἀνθρωπίνων καὶ ἀμφιβόλων ἐξήρηθη λόγων, τῶν δὲ θεοφιλῶν ἀνδρῶν οὐ προσέσθε τὰ μαθήματα;

⁸⁸ Károlinál: Círusz. Ld. Dán 6, 28. Vö. Hérodotosz, *Historia* I, 46.

⁸⁹ Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XIV, 10, 3. Ld. SC 338, 102–104.

⁹⁰ Porphüriosz, *Ad Anebonem* 29. Euszebiosz, *Praep. ev.* XIV, 10, 1.

Kürosz,⁸⁸ Kambüszész fia, aki Dániel közeli barátja volt, szintén részesült az igaz kegyesség tanításaiban: így mikor leigázta a lüdiaiakat, és alárendeltekké tette őket, minden biztonnyal közölte az új alattvalókkal azt, amit Dánieltől tanult.

A filozófiai rendszerek viszonylagossága

Tehát a püthiai Apollón is bizonyosságot tesz a hébereknél adatott igazságról, és Porphüriosz is megemlíti a jóslatot: mindezt elégségesen bebizonyítottuk. Mindazonáltal Porphüriosz újfent elítéli a görög filozófusok teljes tudatlanságát. Hallgassátok, hogyan fogalmaz a Boéthioszhoz intézett, *A lélekről* című írásában! Sok más gondolat között ezt is mondja:

A filozófiában szereplő tételek közül melyik vitathatatlan?⁸⁹

Az egyiptomi Anebonnak szintén hasonlóképpen ír:

Hadd kezdjem irántad érzett barátságomat az istenekkel, a jó szellemekkel és az ezekhez hasonlatos filozófiai tanokkal: ezekről a görög filozófusok is a legbővebben beszéltek, de azt mondják, hogy a kiindulópontjuk inkább a feltételezés volt, mint a hit.⁹⁰

Kevéssel később pedig:

Közöttünk sok szócsata van, mert mi a jót az emberi megfontolások alapján képzeljük el; de azok számára, akik a Tökéletessel szándékoznak egyesülni, ez a lehetőség mindig fennáll, hogy megvizsgálhassák.⁹¹

A filozófusok közötti különbségek

Ha tehát a filozófusok tanai vitathatók – hiszen az érvelés emberi találmány – és közöttük rengeteg viszály és fegyverszünet nélküli szócsata folyik, de Porphüriosz tanúsága szerint másoknak adatott meg, hogy Istennel bensőséges viszonyban, közösségben legyenek,⁹² miért ragaszkodtok hát, kedves barátaim, emberi és vitatható szavakhoz, és nem fogadjátok el Isten barátainak tanítását?

⁹¹ Porphüriosz, *Ad Anebonem* 45.

⁹² A ὁμιλία Theodórétoz számára a szerzetes (aszкета) és Isten közötti legbensőségesebb kapcsolatot jelenti. Ld. Theodórétoz, *Historia religiosa* II, 2, 12.

[1.50] Ὡς βαρβάρους μὲν γὰρ εἰ παραιτεῖσθε, ἐναντία ὑμῖν αὐτοῖς ἄν ποιοῖτε· πείθεσθε γὰρ καὶ Πυθαγόρᾳ, Τυρρηνῷ κατὰ τινος ὄντι, Τυρίῳ δὲ καθ' ἑτέρους, καὶ τῷ Σταγειρίτῃ δὲ κέχρησθε διδασκάλῳ καὶ τὸν Σινωπέα θαυμάζετε καὶ τοὺς ἄλλους, οἱ πατρίδας οὐχ Ἑλληνικάς, ἀλλὰ βαρβάρους ἐσχήκασιν· ἀπεδείξαμεν δὲ καὶ τὸν Σόλωνα καὶ τὸν Πλάτωνα πλεῖστα παρὰ βαρβάρων μεμαθηκότας· [1.51] ἀκούομεν δὲ καὶ τοῦ Αἰγυπτίου ἱερέως πρὸς τὸν Σόλωνα λέγοντος, τοῦ Πλάτωνος δὲ καὶ ταῦτα ἐν τῷ Τιμαίῳ γεγραμμένα·

Ὡ Σόλων, Σόλων, Ἕλληνες ὑμεῖς ἀεὶ παῖδες ἐστε, γέρων δὲ Ἕλλην οὐδεὶς· οὐ γὰρ ἔχετε μάθημα χρόνῳ πολίον.

[1.52] Εἰ δὲ νεώτερα τὰ Ἑλλήνων μαθήματα, πρεσβύτερα δὲ καὶ παλαιότατα τὰ Ἑβραίων, ἔχει δὲ καὶ τὴν ἀλήθειαν ἐπανθοῦσαν τῷ χρόνῳ, προαιρετέα δηλονότι καὶ προκριτέα τῶν νέων καὶ ἀμφιβόλων, μᾶλλον δὲ ψευδῶν τε καὶ οὐ πιθανῶς πεπλασμένων. [1.53] Ἀλλ' οὐδὲ τὸ ἀπαίδευτον τῆς γλώττης ἱκανὸν ὑμῖν εἰς παραίτησιν· ἐδείξαμεν γὰρ τὸν Σωκράτην, τῶν φιλοσόφων τὸν κορυφαῖον, τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας ἀμύητον, καὶ τὸν Πλάτωνα πάσης ἐπιστήμης καὶ εὐγλωττίας προκρίνοντα τὴν ἀλήθειαν.

[1.54] Εἰ δὲ τοῦ τῆς πίστεως κατηγορεῖτε προσρήματος – ἤκουσα γὰρ ὑμῶν καὶ τοῦτο λεγόντων, ὥς ἡμεῖς γε ἀπόδειξιν μὲν οὐδεμίαν τῶν ἡμετέρων δογμάτων προσφέρομεν, πιστεῦειν δὲ μόνον τοῖς μαθητευομένοις παρεγγυῶμεν –, μάλιστα μὲν ἄντικρυς τὴν ἡμετέραν συκοφαντεῖτε διδασκαλίαν· αὐτῶν γὰρ τοι τῶν πραγμάτων τὴν μαρτυρίαν ἡμεῖς τοῖς ἡμετέροις ξυναρμόττομεν λόγοις· πάλιν δ' αὖ ὑμεῖς τοῖς ἡμετέροις βέβλησθε, κατὰ τὴν παροιμίαν, πτίλοις. [1.55]

⁹³ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 14, 62.

⁹⁴ Ti. Arisztotelészt.

⁹⁵ Ti. Diogenészt.

⁹⁶ Platón, *Timaios* 22b (Kövendi Dénes fordítása). Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 15, 69; Euszebiosz, *Praep. ev.* X, 4, 19–20.

⁹⁷ Ebben az alfejezetben az érvelés során szervesen összefüggenek a *hit*, a hitelre méltó kijelentés, a *bizalom* és a *megbízhatóság* közös töről fakadó fogalmai.

Következtetés

Ha azon az alapon utasítjátok vissza őket, hogy barbárok, könnyen önellentmondásba keveredhettek. Ti ugyanis megbíztok Püthagoraszban, aki egyesek szerint türrhéniai, mások szerint tíruszi volt;⁹³ a sztageiroszit⁹⁴ elismeritek mestereteknek, csodáljátok a színópeit⁹⁵ és mindenki mást, akinek a hazája nem Görögországban van, hanem a barbároknál. Megmutattuk, hogy még Szolont és Platont is többnyire a barbárok tanították. Sőt, azt halljuk, hogy még az egyiptomi pap is ezt mondja Szolónnak (ahogy Platón a *Timaios*-ban feljegyezte):

Ej, Szolón, Szolón, ti görögök, mindig gyermekek vagytok, öreg görög pedig nincs is: mert nincs bennetek időtől szürke ismeret.⁹⁶

Ha a görögök tudása meglehetősen fiatal, a hébereké viszont a legöregebb és legősibb, mely az idő múlásával együtt virágzó igazságot is tartalmazza, akkor nyilvánvalóan előnyben kell részesíteni, és felsőbbrendűnek nyilvánítani az új és vitatható rendszerekhez képest, melyek sokkal inkább hamisak és nem meggyőzően vannak felépítve. Mindazonáltal a nyelv darabossága sem elégséges ahhoz, hogy elutasításokat alátámassza, hiszen megmutattuk, hogy Szókratész, a filozófusok korifeusa is járatlan volt a görög műveltségben, és hogy Platón minden tudománynál és ékesszólásnál előbbre valónak tartotta az igazságot.

A hit fogalma és Isten szavának befogadása

Ha magát a „hit” fogalmát támadjátok⁹⁷ – mert azt a vádat is hallottam töletek, hogy mi a tantételeink alátámasztására semmilyen bizonyítékot nem hozunk fel, hanem pusztán megparancsoljuk tanítványainknak, hogy higgyenek – akkor kiváltképpen és nyíltan rágalmaztátok a tanításunkat, mert mi a szavainkat maguknak a tényeknek a tanúságával kapcsoljuk össze. No de ismét, amint a szólás mondja, saját tollatok sebzett meg benneteket!⁹⁸ Hiszen maga a híres

⁹⁸ Ezt a szólást Theodóréosz *Egyháztörténetében* is idézi, mikor Julianus aposztata császárnak a keresztyének elleni intézkedéseiről beszél. Szerzőnk szerint a császár erre a mondásra hivatkozva tiltotta meg a keresztyének számára a költészet, retorika és filozófia tanulmányozását, mivel éppen a pogány szerzők könyveiből vett érvekkel – Julianus szemszögéből nézve: „saját tollainkkal” – harcoltak a

Καὶ γὰρ ὁ Πυθαγόρας ἐκεῖνος ὁ πολυθρύλῃτος, ὁ Μνησάρχου μὲν υἱός, Φερεκίδου δὲ φοιτητής, ὁ τῆς Ἰταλικῆς αἰρέσεως ἡγησάμενος, νόμον ἐτεθεῖκει τοῖς φοιτηταῖς πενταετῇ χρόνον σιγὴν ἄγειν καὶ μόνον ὑπέχειν τῷ λόγῳ τὰς ἀκοάς, ἵνα ἀναμφισβητήτως καὶ ἀδηρίτως δέχωνται τὰ λεγόμενα, πιστεύοντες οὕτως ἔχειν καὶ μὴ πολυπραγμονοῦντες ὥς ἐνδοιάζοντες. [1.56] Τῷ τοι καὶ οἱ ἐκείνον διαδεξάμενοι, εἴ τις ἀπήτησε τῶν λεγομένων ἀπόδειξιν, «Αὐτὸς ἔφα» λέγειν εἰώθεσαν, πάσης ἀποδείξεως ἰσχυροτέραν καὶ εἶναι νομίζοντες καὶ ἔχειν κελεύοντες τὴν Πυθαγόρου φωνήν.

[1.57] Εἰ δ' ἀποχρῆν εἰς πίστιν ἐνόμιζον καὶ οἱ λέγοντες καὶ οἱ ἀκούοντες τὸ Πυθαγόρου εἶναι δόγματα καὶ μαθήματα, τίς οὕτως ἄρα ἡλίθιος, μᾶλλον δὲ ἄγαν ἐμβρόντητος, ὥς τοῦ Θεοῦ τῶν ὄλων διδάσκοντος ἐνδοιάσαι καὶ μὴ πιστεῦσαι τοῖς λεγομένοις καὶ μηδὲ τοσοῦτον ἀπονεῖμαι σέβας τῷ τῶν ὄλων Θεῷ, ὅσον τῷ Πυθαγόρᾳ προσένεμον οἱ τῆς ἐκείνου διδασκαλίας μετεσχηκότες;

[1.58] Πῶς δέ γε, ὦ φίλοι ἄνδρες, οὐ σχέτλιον, τὸν μὲν Πλάτωνα καὶ τοῖς ποιηταῖς ἀνενδοιάστως πιστεύειν παρεγγυᾶν, ἡμῖν δὲ χαλεπαίνειν ὑμᾶς, ὅτι δὴ τῷ Θεῷ διδάσκοντι παραινοῦμεν πιστεύειν; [1.59] Ἡ οὐ Πλάτωνος ἐκεῖνα τὰ ῥήματα·

Περὶ δὲ τῶν ἄλλων δαιμόνων εἰπεῖν καὶ γινῶναι τὴν γένεσιν μεῖζον ἢ καθ' ἡμᾶς· πιστευτέον δὲ τοῖς εἰρηκόσιν ἔμπροσθεν, ἐκγόνοις μὲν θεῶν οὖσιν, ὥς ἔφασαν, σαφῶς δὲ πῶς τοὺς ἑαυτῶν προγόνους εἰδόντων. Ἀδύνατον οὖν θεῶν παισὶν ἀπιστεῖν, καίπερ ἄνευ εἰκότων καὶ ἀναγκαίων ἀποδείξεων λέγουσιν, ἀλλ' ὥς οἰκεῖα φασκόντων ἀπαγγέλλειν ἐπομένους τῷ νόμῳ πιστευτέον.

[1.60] Ταῦτα ἐν τῷ Τιμαίῳ περὶ τῶν ποιητῶν ὁ Πλάτων εἴρηκε καὶ προσέταξεν Ὁμήρῳ καὶ Ἡσιόδῳ καὶ τοῖς ἄλλοις ποιηταῖς μυθολογοῦσι πιστεῦσαι καὶ οὐκ ἡδέσθῃ φάναι, ὅτι ἄνευ εἰκότων καὶ

pogányság ellen. Ld. Theodóreosz, *Hist. eccl.* III, 4. A szólásban akár a tollal felszerelt nyílvevő képe is meghúzódhat.

⁹⁹ Ld. N. Demand, 'Pythagoras, son of Mnesarchos', *Phronesis* 18 (1973), 91–96.

¹⁰⁰ A püthagorászi csendhez ld. Porphüriosz, *Püthagorász élete* 19; *Curatio* 1.128; Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 14, 62; V, 11, 67; Hippolütoz, *Refutatio omnium haeresium (Minden eretnekség cáfolata)* VI, 22; Nazianzoszi Gergely, *Oratio XXVII (Adversus Eunomianos – Az eunomianusok ellen)*, 10: „Támadd meg Püthagorász csendjét, az orpheuszi borsókat [ti. amelyekben a vándorló lelkek otthonra leltek] és az 'ő [Püthagorász] mondta' típusú legújabb dicsekvést.”

¹⁰¹ Ti. a püthagoreus iskola későbbi tanítói.

Püthagorász is, Mnészarkhosz fia,⁹⁹ Phereküdesz tanítványa és az itáliai szekta megalapítója, szabályként írta elő tanítványainak, hogy öt évig hallgassanak, csak rá figyeljenek, és minden kétségbevonás és vita nélkül fogadják el, amit mondott nekik, azaz elvárta, hogy higgyenek és ne kételkedők módján kérdezősködjének.¹⁰⁰ Sőt, az ő utódai is,¹⁰¹ ha valaki az elmondottak bizonyítását kérte, szokás szerint így válaszoltak: „Püthagorász mondta!”; minden bizonyításnál erősebbnek tartották Püthagorász szavát, és ezt a hozzáállást követelték meg másoktól is.

Ha mind az előadók, mind pedig a hallgatók hitelre méltónak¹⁰² tartották Püthagorász véleményeit és tanításait, ki lenne hát oly esztelen, sőt teljesen ütődött, hogy kételkedjen a világegyetem Istenének tanításában, és ne higgyen szavainak, illetve, hogy a világegyetem Istenét ne illesse annyi tisztelettel, mint amennyivel Püthagorásznak adóztak azok, akik az ő tanításában részesültek?

Hát nem sajnálatos, drága barátaim, hogy miközben Platón azt ajánlja, hogy a még költőknek is kételkedés nélkül higgyünk, ti haragusztok ránk, mivel mi nyilvánvalóan arra intünk, hogy a tanító Istennek higgyetek? Avagy ezek nem Platón szavai-e:

A többi isteni lényről beszélni és megismerni születésüket, meghaladná a mi erőnket; de hinnünk kell azoknak, akik régebben szóltak róluk, hiszen ők – mint mondják – az istenek leszármazottai, s így nyilván ismerik a saját őseiket. Lehetetlen, hogy ne higgyünk az istenek gyermekeinek, még ha valószínű vagy éppen szükségszerű bizonyítékok nélkül beszélnek is; de mint-hogy azt mondják, hogy családi dolgaikról adnak hírt, a szokást követve hinni kell nekik.¹⁰³

Ezeket mondotta Platón a *Timaios*-ban a költőkről, és előírta, hogy higgyenek Homérosznak, Hésziodosznak¹⁰⁴ és a többi mítoszforgató költőnek. Ugyanakkor nem félt kimondani, hogy ezek a szerzők ésszerű

¹⁰² Ti. a hithez, a bizalomhoz elegendőnek.

¹⁰³ Platón, *Timaios* 40d–e (Kövendi Dénes fordítása). Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* II, 7, 1; XIII, 1, 1; XIV, 5. Vö. *Curatio* 3.34–35.

¹⁰⁴ Hésziodosz a Kr. e. VIII. századi görög epikus költő a kisázsiai Künnéből származott, és innen került át az Attikától északra fekvő Boiótia tartomány Aszkra nevű városába. Istenek származása (Θεογονία) című híres költeménye a görög istenek nemzedékeinek kialakulását beszéli el, így a hellén mitológiai kutatás egyik legfontosabb forrása.

ἀναγκαίων ἀποδείξεων λέγουσι, καὶ ταῦτα κωμωδῶν ἀλλαχοῦ τὰ παρ' ἐκείνων λεγόμενα, ὥς ἐν ἐτέρῳ δὴ χωρίῳ σαφῶς ἐπιδείξομεν.

[1.61] Εἰ δὲ τοῖς τοῦς λήρους ἐκείνους μυθολογοῦσι καὶ τοῦς αἰσχροτάτους διαπλάττουσι μύθους πιστεύειν ὁ Πλάτων παρακελεύεται καὶ μηδεμίαν αὐτοὺς ἀπόδειξιν ἀπαιτεῖν, πολλῶ μᾶλλον ὁσιώτερόν τε καὶ δικαιότερον τοῖς θεσπεσίοις ἀποστόλοις καὶ προφήταις πιστεῦσαι, αἰσχρὸν μὲν οὐδὲν οὐδὲ μυθῶδες οὐδὲ ἀπίθανον λέγουσι, θεοπρεπῆ δὲ ἅπαντα καὶ παναγῇ διδάσκουσι καὶ σωτήρια.

[1.62] Ὅτι δέ γε καὶ οἱ ταῖς δόξαις τῶν φιλοσόφων ἀκολουθήσαντες, πίστει χρώμενοι ποδηγῶ, οἱ μὲν τὰ τούτων, οἱ δὲ τὰ ἐκείνων ἡσπάσαντο, μάλα ἂν τις μάθοι ῥαδίως, τὰς τῶν δογμάτων διαφορὰς ἐξετάσας.

[1.63] Οἱ μὲν γὰρ ἀθάνατον ἔφασαν τὴν ψυχὴν, οἱ δὲ θνητὴν, οἱ δὲ μικτὴν τινα ὥρισαντο καὶ τὸ μὲν αὐτῆς θνητόν, τὸ δὲ ἀθάνατον ἔφασαν· καὶ τὰ ὁρώμενα οἱ μὲν ἀγένητα, οἱ δὲ γενητά, καὶ οἱ μὲν ἐκ γῆς, οἱ δὲ ἐξ ὕλης, οἱ δὲ ἐξ ἀτόμων ξυστῆναι· καὶ οἱ μὲν ἔμψυχον εἶναι τὸ πᾶν, οἱ δὲ ἄψυχον.

[1.64] Ἄλλ' ὅμως καὶ διάφορα λέγοντες, ἔσχον καὶ οὗτοι κἀκεῖνοί τινες τοῖς παρὰ σφῶν λεγομένοις πιστεύοντες· οὐκ ἂν δὲ οἱ μὲν ταῦτα, οἱ δὲ ἐκεῖνα εὖ ἔχουν ὑπέλαβον, εἰ μὴ τις αὐτοὺς πίστις ἔπεισε δέξασθαι τὰ λεγόμενα. [1.65] Τῷ τοι καὶ ὁ Πλάτωνος Σωκράτης ἐν τῷ Γοργία, πολλὰ περὶ τῶν ἐν τῷ Ἄιδῃ

¹⁰⁵ Ld, pl. az alábbi szemelvényes platóni idézetet: „[SZÓKRATÉSZ:] S tudod-e azt is, hogy mindenféle dologban a kezdet a legfontosabb, általában is, de különösen a fiatal és zsenge lényeknél? Hiszen leginkább ilyenkor lehet őket formálni. [...] S mégis olyan könnyen belenyugodnánk abba, hogy gyermekeink jöttment emberek által találomra összetákolt meséket hallgassanak, s olyan nézeteket fogadjanak a lelkükbe, amelyek legnagyobbbrészt ellenkeznek azokkal, amelyeket felfogásunk szerint felnőtt korukban majd vallaniuk kell? [...] Mindenekelőtt tehát [...] felügyeletet kell gyakorolnunk a meséköltőkön, s ha jó mesét költenek, ezt be kell fogadnunk, de ami rossz, azt ki kell rekeszteniük. [...] A jelenleg divatban levő mesék legnagyobb részét azonban ki kell dobniuk. [...] Azokat, amelyeket Hésziodosz, Homérosz és a többi költő mondott el. Mert ők mind hazug meséket szerkesztettek, s ezeket mondták és mondják el az embereknek. [...] Azt, amit legelsősorban és leginkább kell kifogásolnunk, különösen ha még nem is tisztességesen hazudik a költő. [ADEIMANTOSZ:] S ugyan mi ez? [SZÓKRATÉSZ:] Az, amikor valaki rosszul rajzolja meg a költeményében, hogy milyenek az istenek

és kétségtelen bizonyítékok híján beszéltek, sőt másutt ki is gúnyolta állításaikat,¹⁰⁵ amint azt egy későbbi részletben világosan megmutatjuk.

Nos, ha Platón azt ajánlja, hogy higgyünk az efféle ostoba mesék kitalálóinak és a leggyalázatosabb mítoszok kiötlőinek anélkül, hogy a legkisebb bizonyítékot is elvárnánk tőlük, mennyivel istenfélőbb és igazságosabb¹⁰⁶ az Istentől ihletett apostoloknak és prófétáknak hinni, akik semmi szégyenteljes, semmi mitologikus vagy valószerűtlen dolgot nem állítanak, hanem mindaz, amit tanítanak, Istenhez méltó, igen szent és üdvös!

A filozófusok hitet (bizalmat) várnak tanítványaiktól

Továbbá, azok közül, akik a filozófusok véleményét követték, és hagyták, hogy a hit vezesse őket, egyesek egyik filozófushoz kötődtek, mások egy másikhoz: az alapos vizsgálat révén bárki könnyen kimutathatja a filozófusok közötti tanbeli különbségeket.

Némelyek ugyanis a lelket halhatatlannak tartották, mások halandónak, megint mások pedig úgy határozták meg, mint valami keveréket, amelynek egyik részét halandónak, a másikat pedig halhatatlannak gondolták.¹⁰⁷ Ami a látható dolgokat illeti, egyesek szerint teremtetlenek, mások szerint teremtmények; egyesek szerint földből, mások szerint anyagból, vagy éppen atomokból épülnek fel; egyesek szerint a mindenségnek van lelke, mások szerint nincs.

Annak ellenére, hogy különböző dolgokat állítottak, mindenik talált a maga számára olyanokat, akik elhitték, amit hirdetett. Mindazonáltal ez utóbbiak nem ismerték volna el, hogy ez vagy az a tan igaz volna, ha egy bizonyos hit nem készíteti őket arra, hogy elfogadják, amit nekik mondtak. Éppen ezért még Platón Szókratésze is a

és a félistenek. [...] Mindenekelőtt, éppen nem tisztességesen hazudott az, aki a legfelségesebb lényekről a legnagyobb hazugságokat mondotta el, hogy például Uránosz mindazt elkövette, amit Hésziodosz ráfogott, Kronosz pedig bosszút állt rajta.” Platón, *Állam* II, 377b–378a (Szabó Miklós fordítása).

¹⁰⁶ ὁσιώτερόν τε καὶ δικαιότερον. A ὁσιος és a δικαίος kifejezések között klasszikus az ellentét. Adott cselekedetet δικαίος-nak, azaz igazságosnak mondható, ha a természeti vagy a polgári törvénnyel megegyezik. A ὁσιος a vallási törvény által megengedett cselekedetre vonatkozik. Szerzőnk éppen azt igazolja, hogy a keresztyén hit vonatkozásában a két, egymással gyakran ellentétesnek tartott cselekvési mód azonos viszonyulásra sarkall: az apostoloknak és a prófétáknak, tehát magának Istennek hinni *egyszerre* igazságos (δικαίος) és istenfélő (ὁσιος) cselekedet.

¹⁰⁷ A lélek természetéről szerzőnk bővebben a *Curatio* 5. fejezetében beszél. Vö. Aetiosz, *Placita philosophorum* 392–393; 329–332.

κολαζομένων εἰπών, καὶ μέντοι καὶ περὶ τῶν ἀνακηρυττομένων ὡς εὐσεβῶν ἐπήγαγεν·

Ταῦτά ἐστιν, ὦ Καλλίκλεις, ἃ ἐγὼ ἀκηκοὺς πιστεύω ἀληθῆ εἶναι.

[1.66] Καίτοι οὔτε δηλα ἦν οὔτε ὁρώμενα πράγματα, ἀλλὰ τοὺς πλείστους τῶν ἀνθρώπων λανθάνοντα καὶ παρ' ὀλίγων ὁμολογούμενα· ἀλλ' ὅμως ἔφη πιστεύειν ὡς ἀληθῆ ἐστι, καὶ τῆς πίστεως ἀποδειξὶν οὔτε αὐτὸς προσενήνοχεν, οὔτε οἱ ἀκούσαντες ἀπητήκασιν.

[1.67] Καὶ μέντοι κὰν τῷ πρώτῳ τῶν Νόμων ὁ Πλάτων τὸν περὶ τῆς πίστεως ἐβεβαίωσε λόγον· λέγει δὲ ὧδε·

Ὑμῖν γὰρ εἰ καὶ μετρίως κατεσκεύασται τὰ τῶν νόμων, εἴς τῶν καλλίστων ἂν εἴη νόμων, μὴ ζητεῖν νέων μηδένα ἑᾶν, ποῖα καλῶς αὐτῶν ἢ μὴ καλῶς ἔχει, μιᾷ δὲ φωνῇ καὶ ἐξ ἐνὸς στόματος πάντας ξυμφωνεῖν, ὡς πάντα καλῶς κεῖται.

[1.68] Οὐδ' ἐν τούτοις ἄρα ὁ Πλάτων περιεργάζεσθαι ξυγχωρεῖ, ἀλλὰ πιστῶς δέχεσθαι τὰ νομοθετούμενα καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν, εἴτε εὖ ἔχει, εἴτε καὶ μὴ. [1.69] Καὶ Θεόγνις δὲ ὁ Σικελιώτης ποιητῆς τῆς πίστεως ἀναγορεύει τὸν τρόφιμον καὶ φησιν·

πιστὸς ἀνὴρ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ἀντερύσασθαι
ἄξιός ἐν χαλεπῇ, Κύρνε, διχοστασίῃ.

Εἰ δὲ τὸν ἐν στάσει πιστὸν χρυσοῦ καὶ ἀργύρου τιμιώτερον ἔφη, τίνας ἀντάξιον ἀποφάνηται ἂν τις τὸν τοῖς θεοῖς λογίοις ἀναμφιβόλως πιστεύοντα; [1.70] ἀλλὰ γὰρ ἀτεχνῶς οἶμαι ἀρμόττει

Gorgiaszban, miután sokat beszélt a haddészbeli elítéltekről, majd rátért azokra, akiket istenfélőknek kiáltottak ki, így folytatta:

Íme, Kalliklész! Ezt hallottam én, és hiszek az igazságában.¹⁰⁸

Azonban olyan dolgokról állította ezt, amelyek se nem nyilvánvalóak, se nem észlelhetőek, hanem amelyek az emberek nagy része előtt rejtve maradnak, és kevesen fogadják el őket. Mindennek ellenére kijelentette, hogy igaznak tartja őket, és sem ő nem hozott fel bizonyítékot hite mellett, sem hallgatói nem kérték azt tőle.

Ráadásul, mikor a *Törvények* első könyvében Platón megalapozta a hitről szóló beszédet, ekképpen fogalmazott:

Ha törvényeitek egész rendszere a legmegfelelőbbben van meg- szerkesztve, akkor az egyik legszebb törvény talán az volna, amelyik nem engedi meg senkinek az ifjak közül, hogy kutassa, melyik törvény helyes és melyik nem, hanem egy hangon és egy szájjal kell mindnyájuknak együtt zengeni, hogy minden törvény helyes.¹⁰⁹

Ebben a részben tehát Platón még a túlzott kutakodást sem engedi meg, hanem azt akarja, hogy a meghozott törvényeket hittal fogadjuk el, és ne firtassuk, vajon helyesek-e vagy sem. A szicíliai költő, Theognisz, szintén „a hit táplálékát”¹¹⁰ hirdeti, és így szól:

Ó Kürnosz, a keserves vizsály idején a hívő ember
önnön súlyának megfelelő arannyal és ezüsttel ér fel.¹¹¹

Ha azt állította, hogy a hívő ember a vizsály idején többet ér az aragnál és az ezüsthöz, akkor mihez lehetne hasonlítani azt, aki kételkedés nélkül hisz az isteni tanításokban? Mindemellett, egyszerűen

¹⁰⁸ Platón, *Gorgiasz* 524a–b (Péterfy Jenő fordítása). Vö. Eusebiosz, *Praep. ev. XII*, 1, 2.

¹⁰⁹ Vö. Platón, *Törvények* I, 634d (Kövendi Dénes fordítása nyomán). Eusebiosz, *Praep. ev. XII*, 1, 2. Ld. még Hérakleitosz alábbi kijelentését: „A nép úgy harcoljon a törvényekért, mint a falakért.” Hérakleitosz, 88. *töredék*, in: Sebestyén Károly, *A görög gondolkodás kezdetei Thalestől Sokratesig. Az összes töredékek fordításával* (Budapest: Franklin Társulat, 1898).

¹¹⁰ τὸν τρόφιμον τῆς πίστεως. Theodóreosz ugyanezt a kifejezést használja *A megelevenítő Szentháromságról* c. műve harmadik fejezetében (PG 75, 1149D). Ld. Pásztori-Kupán István, ‘Küroszi Theodóreosz: *A megelevenítő Szentháromságról*’, *Református Szemle* 93/4–5 (2000), 317–336 (p. 319). Szintén ezzel a

kifejezéssel találkozunk az *Anatolioszhoz* intézett 92-ik *levelében* (SC 98, 244), a *Zsoltárkommentárban* (PG 80, 860), a *Galata levélhez* írt kommentárjában (PG 82, 477), valamint a *Haereticarum fabularum compendiumban* is (PG 83, 525 és 537). A kifejezés alapértelme szerint a keresztyéneket „hitben nevelteknek” tartja, akik ily módon „a hit táplálékát” veszik magukhoz. A jelen szövegkörnyezet arra utal, hogy a keresztyénné váláshoz is ezt a táplálékot kell magunkhoz vennünk.

¹¹¹ Theognisz, *Elégiák* I, 77–78. Vö. Eusebiosz, *Praep. ev. XII*, 2, 2. A „hívő ember” itt természetesen a „megbízható embert” is jelenti.

τοῖς ὁμοίως ὑμῖν ἀντιλέγουσιν, ἅπερ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος εἶρηκεν·

Ἀξύνετοι ἀκούσαντες κωφοῖς εἰκόασιν· φάτις αὐτοῖσι μαρτυρεῖ, παρόντας ἀπεῖναι·

[1.71] Εὐμφωνεῖ δὲ τῷ Ἐφεσίῳ καὶ ὁ Ἀκραγαντῖνος Εμπεδοκλῆς λέγων ὥδι·

ἀλλὰ κακοῖς μὲν κάρτα πέλει κρατέουσιν ἀπιστεῖν·
ὥδε γὰρ ἡμετέρης κέλεται πιστώματα Μούσης.

Τῆς τῶν κακῶν ἄρα μερίδος κατὰ τὸν Ἀκραγαντῖνον οἱ ἀπιστοὶ· ἀξύνετοι δὲ οἱ αὐτοὶ καὶ εἰκότες κωφοῖς κατὰ τὸν Ἡράκλειτον.

[1.72] Ατὰρ δὴ καὶ Παρμενίδης ὁ Ἐλεάτης, ὁ τοῦ Κολοφωνίου Ξενοφάνους ἑταῖρος, πίστει τοῖς νοητοῖς προσβάλλειν παρεγγυᾶ·
φησὶ γάρ·

λεῦσσε δ' ὅμως ἀπεόντα, νόῳ παρόντα βεβαίως.

¹¹² Hérakleitosz, 34-es töredék. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 115; Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 13, 42. Hérakleitosz, a „síró filozófus” (Kr. e. 535–475) a kisázsiai Ephesosban (Efézusban) született és ott is élt. Előkelő származása ellenére a szegénységet választotta, és a város nyomornegyedének lakója lett. Alaptétele szerint minden változásban van, minden folyik (árad), ill. minden egy. Az általános világtörvényt Logosznak nevezte, amelyet a tűzzel rokonított. Hagyatékát, fennmaradt töredékeit a keresztyén egyházatyák vették pártfogásukba, és nagy előszeretettel hivatkoztak rá. Híres mondása: „az ember tartózkodási helye az Isten”. Bővebben ld. Pásztori-Kupán István, *Ókori görög gondolkodók. Filozófiai bevezetés a teológia tanulmányozásához* (Kolozsvár: PTL, 2010), 23–30.

¹¹³ Empedoklész, 5,1–2-es töredék. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 3, 18. Ld. még M. R. Wright, *Empedocles: The Extant Fragments* (New Haven: Yale University Press, 1981).

¹¹⁴ Parmenidész, 4,1-es töredék. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 2, 15. Az idézetben és a további érvelésben szereplő νοῦς kifejezés Theodórosz szótárában – a többi egyházatyához hasonlóan – nem pusztán a kognitív gondolkodásra képes emberi értelmet, hanem az *értelmes emberi lelket* is jelenti. Parmenidész (Kr.e. 510–475 körül) az eleai iskola képviselője és Xenophanész tanítványa volt. Általa került a lét fogalma az eleai filozófia tanításának középpontjába. Xenophanész gondolkodásában az Egy és a változatlanság elsősorban teológiai fogalmak, Parmenidész számára azonban már a metafizika uralkodó elvévé emelkednek. Az egység magára a létre értendő, amely így a maga teljességében állandó és változatlan – pontosan úgy, mint Xenophanész Istene. A gondolkozás tárgya így csakis az egyetlen és

úgy tűnik nekem, hogy az efézusi Hérakleitosz alábbi mondata szintén nagyon jól illik hozzátok, velünk ellenkezőkhöz:

Az ostoba hallgatók hasonlóak a süketekhez; a mondás tanúsítja, hogy „ott vannak, anélkül, hogy jelen lennének”.¹¹²

Az efézusi filozófussal egyetértésben az akragaszi Empedoklész is így szól:

A gonoszokra jellemző, hogy kételkedjenek a vezetőkben. Íme, mit ajánl a Múzsánk, hogy elhiggyük.¹¹³

Az akragaszi filozófus szerint tehát a hitetlenek a gonoszok közé tartoznak. Hérakleitosz szerint pedig ugyanazok ostobák és süketekhez hasonlóak.

A hit tárgya

Továbbá, az eleai Parmenidész, a kolophóni Xenophanész tanítványa azt ajánlja, hogy az értelmi valóságokhoz a hiten keresztül jussunk el. Ezt mondja ugyanis:

Hiánya ellenére vizsgálj meg; az értelméd számára bizonyosan jelen van.¹¹⁴

változatlan lét lehet, szemben a nem-léttel, amely nem is képezheti tudományos vizsgálódás tárgyát. Ő is költeményekben adta elő tanítását. Szerinte az érzéki tapasztalás elvetendő, mivel megbízhatatlan, és csak az érzékektől független gondolkodás, a vizsgálódó ész vezethet a valóság tényleges megismeréséhez. A nem-lét érzékelhető, a lét pedig gondolható: így az elvont gondolkodás elsőbbséget élvez az érzékekkel szemben. A nem-létező, noha érzékelhető, mégis elgondolhatatlan, így lehetetlenség: „Összefüggő nekem a lét, akárhol kezdjem is: mert ismét csak oda érkezem vissza.” (Bartók, *A filozófia története* I, 50). A nem-létezőt nem lehet sem elérni, sem szavakba önteni, így aki a nem-létező után kutakodik, eleve reménytelen vállalkozásba fogott, hiszen azzal, ami nem létezik, viszonyba sem léphetünk. Egyik híres mondását – amely megelőlegezi a jóval későbbi Descartes-féle bölcsességet – Alexandriai Kelemen őrizte meg számunkra: „a gondolkodás és a lét ugyanaz”. τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι. (*Sztrómata* VI, 2, 23, 3). Némileg Arisztotelész előfutáraként Parmenidész az igazság ismervéül az ellentmondás-mentességet jelölte meg. Szerinte az érzékek és az ész ugyanúgy állnak szemben egymással, mint a sötétség és a fény. A valóságtól való elszakadásával új, dialektikus távlatokat nyitott meg az elvont gondolkodás számára, és alapvetően befolyásolta a későbbi filozófusok – köztük Platón és tanítványai – szellemi fejlődését. Ld. David Gallop, *Parmenides of Elea: Fragments. A Text and Translation with an Introduction* (Toronto: University of Toronto Press, 1984).

Νῶ γὰρ μόνῳ πελάζειν τοῖς νοητοῖς δυνατόν· δίχα δὲ πίστεως οὐδὲ ὁ νοῦς ὁρᾶν δύναται τὰ νοούμενα. [1.73] Τοῦτο δὲ καὶ ὁ Σόλων αἰνίττεται·

γνωμοσύνης δ' ἄφανές χαλεπώτατόν ἐστι νοῆσαι
μέτρον, ὃ δὴ πάντων πείρατα μῶνον ἔχει.

Εἰ δὲ νοῆσαι χαλεπώτατον, εἰπεῖν ἄρα πάνπαν ἀδύνατον. [1.74]
Καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς δὲ περὶ τῶν ἀοράτων φησὶν·

οὐκ ἔστιν πελάσασθαι ὀφθαλμοῖσιν ἐφικτὸν
ἡμετέροις ἢ χερσὶ λαβεῖν· ἥπερ τε μεγίστη
πειθοῦς ἀνθρώποισιν ἀμαξιτὸς εἰς φρένα πίπτει.

[1.75] Καὶ Ἀντισθένης δέ, ὁ Σωκράτους μὲν φοιτητής, τῆς δὲ
Κυνικῆς αἰρέσεως ἡγησάμενος, περὶ τοῦ Θεοῦ τῶν ὄλων βοᾷ·

Ἀπὸ εἰκόνοσ οὐ γνωρίζεται, ὀφθαλμῷ οὐχ ὁρᾶται, οὐδενὶ
ἔοικε· διόπερ αὐτὸν οὐδεὶς ἐκμαθεῖν ἐξ εἰκόνοσ δύναται.

[1.76] Ἀναγκαία ἄρα ἡ πίστις τοῖς τὰ νοητὰ κατιδεῖν βουλομέ-
νοις, ἐπειδὴ περ οὐδὲ εἰκόνα ἐξευρεῖν αὐτοῖς ξυμβαίνουσιν οἷόν
τε. Καὶ Ξενοφῶν δὲ ὁ Ἀθηναῖος ὁ Σωκρατικός, ὁ Γρύλλου παῖς,
ξυνῳδὰ τούτοις γέγραφε· φησὶ γάρ·

Ez azt jelenti, hogy az értelmi valóságokat csak az értelmén keresztül lehet megközelíteni, de hit nélkül maga az értelem sem képes látni az értelemmel felfogható dolgokat. Szolón is erre utal:

A legnehezebb megismerni az elme láthatatlan mértékét, amely nyilván minden dolog határát egyedül tartalmazza.¹¹⁵

Ha a legnehezebb megismerni, akkor teljességgel lehetetlen róla beszélni. Maga Empedoklész is ezt állítja a láthatatlan dolgokról:

Nem lehet megközelíteni, szemünkkel látni, vagy kezünkkel megfogni őket; az emberek számára a hit [ti. a meggyőzés] a legnagyobb út, amely a tudat mélységéig száll le.¹¹⁶

Antiszthenész, Szókratész tanítványa és a cinikusok szektájának vezére a világegyetem Istenével kapcsolatban így kiált fel:

Képről meg nem ismerhető, szemmel nem látható, semmihez sem hasonlít: ezért senki nem tudja őt kép alapján felfogni.¹¹⁷

A hit tehát fontos azok számára, akik az értelmi valóságokat akarják szemlélni – éppen azért, mert nem lehet olyan képet találni, amely ezeknek megfelelne. Az athéni Xenophón, a szókratikus filozófus, Grüllosz fia is a fentiekkel egyetértésben írt, hiszen ezt állítja:

¹¹⁵ Szolón, 16-os töredék. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 12, 81. M. L. West, *Iambi et elegi graeci ante Alexandrum cantata* (Oxford: Clarendon Press, 1972), 2: 151. Ez is orphikus töredék. Ld. Thomas Halton, *Theodoret of Cyrus: A Cure for Pagan Maladies*, 277, 86. jegyzet (a továbbiakban: Halton, *Cure*).

¹¹⁶ Empedoklész, 133-as töredék. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 12, 81. A „tudat” kifejezés Empedoklészénél: φρήν. Egyéb jelentései: rekeszizom, szív, elme, akarat.

¹¹⁷ Antiszthenész, 24-es töredék. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 108; *Protrepitkosz* VI, 71; Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 13, 35. Antiszthenész (Kr. e. kb. 446–336) a cinikus irányzat megalapítója, a szofista Gorgiasz, majd Szókratész tanítványa volt, aki az Athén szélén lévő Künoszargesz („fürgő kutya”) nevet viselő ligetben kezdett el tanítani. Mivel édesanyja trák rabszolganő volt, az athéni törvények értelmében nem lehetett a város teljes jogú polgára. Előadásait többnyire a társadalom kutasítottjai hallgatták. Főleg a dialektikára és az etikára összpontosított. Bízott az erény taníthatóságában. Platónnal a különböztette meg, hogy a Künoszargesz közönségének mindennapjait ismerve hamar belátta, hogy a nevelés nem történhet pusztán a dialektika intellektuális útján: ehhez elsősorban az akarat-erő és annak edzése szükséges. Allegorikus jellegű írásaiban – melyekből csupán töredékek maradtak ránk – a személyiség szókratészi autonómiájának kidomborítása mellett az erényre való nevelés, valamint a vágyak és ösztönök leküzdésének

módozataival foglalkozik. Platónnal egybehangzóan tanította, hogy a belátás alapvető erény. A kettejük közti legnagyobb különbséget talán a politikai és közéleti szerepléshez, valamint a kultúrához és a törvényekhez való viszonyulásuk jelentette. Antiszthenész ugyanis – éppen az erényes élet megtartása céljából – azt hirdette, hogy a tisztességes embernek mind a közélettől, mind a kultúrától tartózkodnia kell, hiszen legtöbbször ezek rontják meg az embert. Ez a megállapítás minden bizonnyal az athéni polisz képmutató demokráciájának már Szókratész által is keményen bírált erkölcsi válságával és a Künoszargeszt látogató számkivetettek sorsának alapos ismeretével magyarázható. Antiszthenész szemére vethették ugyan, hogy a törvények kötelekeitől való megszabadulást is hirdeti: ezek között a törvények között azonban ott szerepelt az is, amely őt – sorstársaival együtt – egész életére kirekesztette Athén iskoláiból. A keresztyén teológiára gyakorolt hatása szempontjából nem elhanyagolandó Antiszthenész azon megállapítása, hogy nincs sok isten, hanem csak egy, aki emberi formában el nem képzelhető és ki nem ábrázolható. Terjedelmes, mintegy 74 írást tartalmazó életművéből jobbára csak töredékeket ismerünk. A cinikusokról általában ld. Luis E. Navia, *Classical Cynicism: A Critical Study* (Westport: Greenwood Press, 1996).

[1.77] Ὁ γοῦν πάντα σείων καὶ ἀτρεμίζων, ὥς μὲν μέγας τις καὶ δυνατός, φανερός· ὁποῖος δέ ἐστι μορφήν, ἀφανής.

Δεῖ δὴπου πίστεως τοῖς τὰφανὲς ὀριγνόμενοις καταμαθεῖν.
[1.78] Ἀκούσαι δ' ἄν τις καὶ Βακχυλίδου λέγοντος ἐν τοῖς Παιᾶσιν·

οὐδὲ γὰρ ῥᾶστον ἀρρήτων ἐπέων πύλας ἐξευρεῖν.

Χρεία τοίνυν ἡμῖν νοερῶν ὁμμάτων εἰς τὴν τῶν νοητῶν κατανόησιν, καὶ καθάπερ δεόμεθα τῶν τοῦ σώματος ὀφθαλμῶν εἰς τὴν θεωρίαν τῶν ὁρατῶν, οὕτω δὴπου χρῆζομεν πίστεως εἰς τὴν ἐποπτείαν τῶν θείων. [1.79] Ὅπερ γὰρ δὴ ἐστὶν ὀφθαλμὸς ἐν σώματι, τοῦτο ἄρα πίστις ἐν διανοίᾳ· μᾶλλον δέ, ὥσπερ ὀφθαλμὸς δεῖται φωτὸς ἐπιδεικνύντος τὰ ὁρατά, οὕτω δὴ αὖ καὶ ὁ νοῦς δεῖται πίστεως ἐπιδεικνύσης τὰ θεῖα καὶ τὴν περὶ τούτων δόξαν φυλαττούσης βεβαίαν.

[1.80] Τῶν δέ γε τὰ νοητὰ θεωρεῖν οὐ βουλομένων ἀκούσατε ὅπως ὁ Πλάτων κατηγορεῖ·

Ἄθρει γὰρ δὴ, φησι, περισκοπῶν, μή τις τῶν ἀμυήτων ἐπακούσῃ· εἰσὶ δὲ οὗτοι, οἱ οὐδὲν ἄλλο ἡγούμενοι εἶναι ἢ οὗ ἄν ἀπρίξ ταῖς χερσὶ λαβέσθαι δύναιντο, πράξεις δὲ καὶ γενέσεις καὶ πᾶν τὸ ἀόρατον οὐκ ἀποδεχόμενοι ὥς ἐν οὐσίας μέρει.

¹¹⁸ Szerzőnk ezt is Kelemenről kölcsönzi: ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 108. A szövegrész viszont inkább összefoglalás, illetve parafrázis, és legfennebb az nevezhető valamivel hívebb Xenophón-idézetnek, amit Theodóréosz már nem vett át a *Sztrómata*-ból (ti. a szövegrésznek a Napra vonatkozó utolsó mondatát). Xenophón idevágó gondolatai – azzal a zárómondatával együtt, amit Kelemen is idézett – szó szerint így hangzanak: „[SZÓKRATÉS:] Te is fel fogod ismerni, hogy igazat mondok, hacsak nem vársz arra, hogy szemtől szembe lásd az istenek alakját [τὰς μορφὰς τῶν θεῶν ἰδῆς], hanem megelégszel vele, hogy műveiket látva féled és tiszteled az isteneket. Gondold meg, hogy maguk az istenek is műveik által adnak útmutatást. Hiszen ők, akik a jót ajándékozzák nekünk, nem nyíltan [εἰς τὸ ἐμφανές], körünkben járva-kelve nyújtják át adományaikat. Az pedig, aki az egész kozmoszt, amelyben minden szép és jó benne foglaltatik, úgy rendezi és fogja össze, hogy sértetlenül, épen és elévülhetetlenül tartja fenn állandó működésben, s az a gondolatnál sebesebben, kezesen hajlik szavára, nos, ez az isteni lény hatalmas művei révén jelenik meg [οὗτος τὰ μέγιστα μὲν πράττων ὁρᾶται], és maga az alkotó láthatatlan számunkra [τάδε δὲ οἰκονομῶν ἀόρατος ἡμῖν ἐστίν]. Gondold

Aki mozdulatlan lévén mindent mozgat, bizonyára nagy és hatalmas – ez világos; de, hogy az alakja milyen, nem világos.¹¹⁸

Kétségtelenül hitre van szükségük azoknak, akik a homályos dolgokat kívánják megismerni. Érdemes meghallgatni azt is, amit Bakkhülidész mond a *Paianok*-ban:

Nem könnyű megtalálni a kimondhatatlan szavak kapuját.¹¹⁹

Az értelmi valóságok megismeréséhez szükségünk van tehát az értelem szemére, és amiképpen rá vagyunk utalva a testi szemünkre, hogy a láthatókat szemléljük, ugyanúgy egyértelműen a hithez kell folyamodnunk, hogy az isteni dolgokba beavatást¹²⁰ nyerjünk. Mivel a szem nyilván a testben, akképpen a hit az értelemben van. Sőt: amiképpen a szemnek szüksége van a láthatókat megmutató fényre, ugyanúgy a léleknek is nyilván szüksége van a hitre, amely megmutatja az isteni dolgokat, és megőrzi a róluk szóló biztos tanítást.¹²¹

A hitetlenség következményei

Ami pedig azokat illeti, akik nem akarják szemlélni az értelmi valóságokat, hallgassátok meg, miképpen vádolja őket Plátón:

Nézz körül tehát, jól kinyitva szemed, nehogy az avatatlanok közül valaki kihallgasson minket! Avatatlanok pedig azok, akik úgy hiszik: semmi más nincs, csak amit markukkal szorosan megragadhatnak; ezzel szemben a cselekvéseket, a létesüléseket és mindazt, ami láthatatlan, nem veszik fel a létezők sorába.¹²²

meg, hogy a mindenki számára láthatónak tetsző Nap sem engedi, hogy az emberek tüzetesen megszemléljék, és ha valaki vakmerően arra vállalkozik, hogy bele nézzen, elveszíti a szeme világát.” Xenophón, *Emlékeim Szókratészről* IV, 3, 13 (Németh György fordítása).

¹¹⁹ Bakkhülidész, *24-es töredék* (TLG: 5,1-es töredék). A *paian* (παῖαν) kultikus kardal, csatadal, diadalének, illetve egy hosszú és három rövid szótagból álló versláb. Személynévként Paiant, az istenek orvosát jelöli, kisbetűvel írva egyszerűen „orvost” is jelenthet. Mivel a teljes mű nem maradt fenn, nehéz eldönteni, hogy a cím eredetileg mit kívánt kifejezni. Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 11, 68.

¹²⁰ Az *ἐποπτεία* az eleusziszi misztériumokba való legmagasabb szintű beavatást jelenti. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 28, 176; Euszebiosz, *Praep. ev.* V, 10, 2.

¹²¹ Azaz folyamatosan emlékezteti a lelket az isteni dolgok dicsőségére.

¹²² Plátón, *Theaitétosz* 155e (Kárpáty Csilla fordítása). Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 6, 33. Az idézetben szereplő *γενέσεις* jelentheti a *forrásokat*, *kezdeteket*, sőt akár a *jövendő dolgokat* is.

[1.81] Ταύτης δὲ τῆς ξυμμορίας καὶ ὑμεῖς ἐστε· ἀλλὰ μὴ δυσχεράνητε τὸν ἔλεγχον· μόνοις γὰρ τοῖς ὁρατοῖς προστεθήκατε καὶ τὰ χειρόκμητα ξόανα σέβοντες, τὴν περὶ τῆς τοῦ ἀοράτου φύσεως διδασκαλίαν οὐ δέχεσθε. [1.82] Καὶ ἴσως τοῖς οὕτω διακειμένοις ἀνθρώποις Ἐπίχαρμος ὁ κωμικὸς τὸν ἱαμβον ἐκεῖνον προσήρμοσε·

φύσεις ἀνθρώπων, ἄσκοι πεφυσημένοι.

Ἀνδρῶν δὲ γε σωφρονούντων ἴδιον μὴ προλήψει δουλεύειν μηδὲ ἔθεσι προσδεδέσθαι πατρωοῖς, ἀλλὰ ζητεῖν τάληθές καὶ τὸ χρήσιμον πανταχόθεν ξυλλέγειν. [1.83] Ἡ οὐ τοιαῦτα καὶ Σωκράτης τῷ Κρίτωνι ἔλεγεν·

Ὡς ἐγώ, οὐ μόνον νῦν, ἀλλὰ καὶ ἀεὶ τοιοῦτος, οἷος τῶν ἐμῶν οὐδενὶ ἄλλῳ πεῖθεσθαι ἢ τῷ λόγῳ, ὅς ἂν μοι λογιζομένῳ βέλτιστος φαίνοιτο.

Δηλοῖ δὲ διὰ τούτων, ὥς λόγῳ χρώμενος ἐξευρεῖν ἐπόθει τὸ ξυμφέρον καὶ οὐ τι νόμον εἶχε τὸ τῇ προλήψει δουλεύειν. [1.84] Οὕτω τὸν Ἀλκιβιάδην πείθει μαθεῖν τὴν τῆς γνώσεως οἴησιν πρότερον ἐξορίσας. Πρότερον μὲν γὰρ αὐτὸν ἐξήλεγξεν οὐκ εἰδότα· εἴτ' ἐκείνου εἰρηκότος·

- Ἀλλ' οὐκ ἂν εὐρεῖν με ἡγή; – ἐπήγαγεν·
- Καὶ μάλα γε, εἰ ζητήσῃς. – Ἐκείνου δ' αὖ φάντος·
- Εἴτα ζητησαί με οὐκ ἂν οἶε; – ὑπολαβὼν ἔφη·
- Ἐγώ γε, εἰ οἰηθείης γε μὴ εἰδέναι.

[1.85] Ἀρχὴ ἄρα γνώσεως τῆς ἀγνοίας ἢ γνῶσις.

Ti is ebbe a kategóriába tartoztok (de ne sértődjete meg ezért a szemrehányásért), mert ti csak a láthatókba kapaszkodtok, kézzel formált szobrokat imádtok, és elutasítjátok a láthatatlan Isten természetéről szóló tanítást. Lehet, hogy effajta emberekre alkalmazta a komédiaíró Epikharmosz az alábbi jambikus sort:

Az emberi természet? – Az, mit a bendő megemészthet!¹²³

Mindazonáltal, az egészséges gondolkodású férfiak sajátja, hogy ne legyenek az előítéletek¹²⁴ rabjai, ne kössék őket az ősi szokások, hanem keressék az igazságot, és gyűjtsék össze mindenünnen a hasznosat. Nemde éppen ezt mondta-e Szókratész is Kritónnak:

Én nemcsak most, hanem mindig olyan voltam, hogy semmi másra nem hallgattam, csak arra az évrre, amely – ha a dolgot megfontoltam – előttem legjobbnak tetszett.¹²⁵

Ezáltal megmutatja, hogy a saját értelmének használata által kívánta keresni a maga érdekét, és hogy nem írt elő magának olyan törvényt, amely őt az előítélet rabjává tette volna. Így győzi meg Alkibiadészt is arról, hogy tanulnia kell, miután előzőleg eltávolította belőle a tudás hiúságát. Először ugyanis meggyőzte őt tudatlanságáról, majd Alkibiadész ezen kérdésére:

- De nem gondolod, hogy meg tudnám találni? – ezt válaszolta:
- Bizonyosan, ha keresed.
- Te azt gondolod, hogy nem keresnék? – kérdezte újból Alkibiadész.
- Dehogynem – válaszolta Szókratész – amennyiben úgy gondolod, hogy nem ismered [azt, amit keresel].¹²⁶

A tudás kezdete tehát a saját tudatlanságunk felismerése.

¹²³ Epikharmosz, 246-os töredék. A fenti verssor alig lefordítható szójátékra épül, amely az emberek természete (φύσις) és jóllakottsága, illetve felfuvalkodottsága (πεφυσημένοι) közötti összefüggést sugallja. Szó szerinti jelentése: „az emberi természet = töltött gyomor / felfújt tömlő”, azaz, hogy az embereket csak az étvágyuk és a hiúságuk kielégítése foglalkoztatja. Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 7, 45.

¹²⁴ Theodóréosz itt a sztoikus πρόληψις fogalomra utal.

¹²⁵ Platón, *Kritón* 46b (Devecseri Gábor fordítása). Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 6, 1.

¹²⁶ Platón, *Alkibiadész* 109e. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 3, 17.

Δεῖ δὲ πρὸς τούτῳ καὶ τὰ πονηρὰ μαθήματα τῆς ψυχῆς ἐξελάσαι, εἴθ' οὕτως τὰ θεῖα προσδέξασθαι. Καὶ τοῦτο δὲ πάλιν ὁ Πλάτων ἐδίδαξεν εἰπών·

Οὐ καθαρῷ γὰρ καθαροῦ ἐφάπτεσθαι μὴ οὐ θεμιτὸν εἶναι.

[1.86] Τοῦτο δὲ καὶ Ὀρφεὺς φησιν·

φθέγξομαι οἷς θέμις ἐστί, θύρας δ' ἐπίθεσθε βέβηλοι.

Εὐφρονεῖ δὲ καὶ ὁ Εὐριπίδης βοῶν·

ἄρρητ' ἀβακχεύτοισιν εἰδέναι βροτῶν.

Τοῖς γὰρ ἀμυήτοις πῶς ἂν τις προσενέγκοι τὰ θεῖα παιδεύματα; πῶς δ' ἂν μνηθεῖ τις, μὴ τῇ πίστει κρατύνας ἐν ἑαυτῷ τὰ παρὰ τῶν διδασκάλων προσφερόμενα δόγματα; Πῶς δ' ἂν πιστεύσαι, μὴ πρότερον ἐξορίσας τῆς διανοίας τὰ κακῶς προεντεθέντα μαθήματα; [1.87] Ἀληθὴς ἄρα ὁ τραγικὸς λόγος ἐκεῖνος, ὃν ἐν Φοινίσσαις εἶρηκεν Εὐριπίδης·

ὁ δ' ἄδικος λόγος νοσῶν ἐν [ἐ]αυτῷ φαρμάκων δεῖται σοφῶν.

¹²⁷ Platón, *Phaidón* 67b (Kerényi Grácia fordítása). A szöveg értelme szerint, ha a tisztátalan érintkezik a tisztával, akkor az semmiképpen sem az isteni és emberi törvények szerint való (μὴ οὐ θεμιτὸν εἶναι).

¹²⁸ Akiknek az isteni és emberi törvények megengedik, hogy meghallgassanak, ti. a beavatottaknak.

¹²⁹ Orpheusz, 245, *I-es töredék*. Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 13, 5.

¹³⁰ Ti. a Bakkhosz kultuszába be nem avatott halandók számára tilos a kimondhatatlan misztériumok megismerése. Ld. Euripidész, *Bacchánsnők* 472. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 25, 162. Euripidész híres drámájában a magát Zeusztól érkezőnek valló Dionüszosz ezekkel a szavakkal utasítja vissza az avatatlan Pentheusz kíváncsiskodó kérdéseit. Pentheusz afelől érdeklődik, hogy Dionüszosz miért akarja behozni ezeket az új misztériumokat Görögthonba? Az önmaga papjának álcázott Dionüszosz így válaszol: „engem Dionüszosz küldött, aki Zeusztól való”. Pentheusz gúnyos kérdésére, miszerint létezik-e egy Zeus, aki új isteneket nemz, Dionüszosz így felel: Nem, hanem ez ugyanaz a Zeus, aki Szemelével (ti. Dionüszosz halandó édesanyjával) közöszült. Dionüszosz azt is állítja, hogy nem éjjel, álmában látta Zeust, hanem valóságosan, és maga Zeus adta neki a szent rítusokat (*orgiákat*). Pentheusz e rítusok mibenléte (*ideája*) felől érdeklődik. Erre

A megtisztító hit

A lélekből mindenekelőtt ki kell irtani a rossz ismereteket is, és ily módon kell befogadni az istenieket. Platón szintén ezt tanította, mondván:

Mert ha a nem tiszta érintkezik a tisztával, az nem a természet rendje szerint való.¹²⁷

Orpheusz is ezt mondja:

– Azokhoz fogok beszélni, akiknek meg van engedve:¹²⁸ avatatlanok! zárjátok be a kapukat!¹²⁹

Euripidész szintén a fentiekkel egybehangzóan kiált fel:

– Avatatlan halandók nem láthatják a kimondhatatlant!¹³⁰

Hogyan is mutathatná be valaki az avatatlanoknak az isteni tanításokat? De hogyan lehetne bárkit is beavatni, aki önmagában hittel nem erősítette meg a mesterei által felkínált leckéket?¹³¹ Hogyan lenne képes hinni, ha a gondolkodásából előzőleg nem száműzött minden gonoszul odahelyezett korábbi ismeretet? Igaz tehát Euripidésznek a *Phoinikiai nők* című tragédiájában megfogalmazott mondása:

Az igaztalan szó, mely önmagában betegség, bölcs orvosságot követel.¹³²

érkezik Dionüszosz szájából a fenti válasz: avatatlanoknak erről nem beszélhet. A *Bacchánsnők*ből vett példa amiatt is érdekes, mert a Dionüszosz-kultusz a görögök számára is „idegen”, azaz „barbár” szertartás volt. Néhány sorral alább maga Dionüszosz mondja Pentheusznak, hogy a barbárok mind ezt a rítust követve táncolnak. Pentheusz becsmérlően így szól: hiszen a barbárok sokkal ostobábbak a görögöknél. Dionüszosz azonban gyorsan kijavítja: ebben a dologban bizony a barbárok a bölcsőbbek, noha törvényeik és szokásaik különböznek a hellénekétől. Ez a gondolat pedig nyilván egybecseng szerzőnk fenti okfejtésével, miszerint a görögök sok mindent az ún. barbároktól tanultak, így nincs joguk lenézni őket. Mutatis mutandis, a keresztyénség is „új” és „barbár” rítusnak tűnhet az olvasók számára: ez viszont nem jelenti azt, hogy – Dionüszosz szavai értelmében – „a barbárok” ne lehetnének ebben a kérdésben is újfent „bölcsőbbek a görögöknél”.

¹³¹ Az érvelés lényege: ha valaki nem hisz a mesterének, ha nem bízik a tanítójában, akkor lehetetlen őt bármire is megtanítani vagy bármibe beavatni.

¹³² Az ἄδικος λόγος egyaránt jelenthet igaztalan szót vagy hamis tant. Euripidész, *Föniciaiak* 471–472. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 8, 40.

Ὅτι δὲ καὶ ξυνεργεῖ ὁ Θεὸς τοῖς ἀπολαῦσαι θεραπείας ἐφιε-
μένοις, ὁ αὐτὸς τραγωδοποιὸς ἔφη·

τῷ δ' αὖ πονοῦντι καὶ θεὸς ξυλλαμβάνει.

[1.88] Προυργιαίτατον ἄρα χρῆμα ἢ πίστις· κατὰ γὰρ δὴ τὸν
Επίχαρμον, τὸν Πυθαγόρειον λέγων,

νοῦς ὀρθῇ, καὶ νοῦς ἀκούει, τᾶλλα κωφὰ καὶ τυφλά.

Καὶ ὁ Ἡράκλειτος δὲ πάλιν παρεγγυᾷ ξεναγεῖσθαι ὑπὸ τῆς
πίστεως, οὕτω λέγων·

Ἐὰν μὴ ἐλπίζητε, ἀνέλπιστον οὐχ εὐρήσετε, ἀνεξερεύνητον
ἐὼν καὶ ἄπορον.

Καὶ πάλιν·

Χρυσὸν οἱ διζήμενοι γῆν πολλὴν ὀρύσσουσι καὶ εὐρίσκου-
σιν ὀλίγον.

[1.89] Εἰ δὲ ἐκεῖνοι ὀλίγων ἔνεκα ψηγμάτων πλεῖστον ὅσον
ὑπομένουσι πόνον, καὶ μέντοι καὶ κίνδυνον, τίς οὕτως ἐστὶ τῶν
θεῶν ἀνέραστος, ὥς τὴν περὶ τῆς ἀληθείας διαδρᾶναι διδασκα-
λίαν, μυριοπλάσιον ἔχουσιν κέρδος;

[1.90] Μηδεὶς τοίνυν, ὦ φίλοι, κατηγορεῖτω τῆς πίστεως. Καὶ
γὰρ δὴ τὴν πίστιν Ἀριστοτέλης κριτήριον ἐπιστήμης ἐκάλεσεν·
ὁ δὲ γε Ἐπίκουρος πρόληψιν διανοίας αὐτὴν ἐκάλεσε· τὴν δὲ
πρόληψιν, προσλαβοῦσαν τὴν γνῶσιν, κατάληψιν γίνεσθαι. [1.91]
Κατὰ δὲ τὸν ἡμέτερον λόγον πίστις ἐστὶν ἐκούσιος τῆς ψυχῆς
ξυγκατάθεσις, ἢ ἀφανοῦς πράγματος θεωρία, ἢ περὶ τὸ ὄν στάσις
καὶ κατάληψις τῶν ἀοράτων τῇ φύσει ξύμμετρος, ἢ διάθεσις
ἀναμφίβητος ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν κεκτημένων ἐνιδρυμένη.

¹³³ Szó szerint: Isten együtt munkálkodik azokkal, akik...

¹³⁴ Euripidész, *432-es töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VI, 2, 10. Vö. *Sztrómata* V, 3, 16.

¹³⁵ Epikharmosz, *249-es töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 5, 24.

¹³⁶ Hérakleitosz, *18-as töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 4, 17.

¹³⁷ Hérakleitosz, *22-es töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 2, 4.

De Isten segítségére siet azoknak,¹³³ akik kívánják a gyógyulást,
ahogyan ugyanaz a tragédiaköltő mondja:

A szenvedőt Isten maga is megsegíti.¹³⁴

A hitnek van tehát a legnagyobb haszna, hiszen Epikharmosz
szerint (a püthagoreusról beszélek) nyilvánvalóan:

A lélek az, ami lát, és a lélek az, ami hall: minden egyéb vak
és süket.¹³⁵

Hérakleitosz szintén azt ajánlja, hogy bízzuk magunkat a hit
vezetésére, és ekképpen szól:

Ha nem reméltek, nem találjátok meg a remélhetetlent, mert az
kikutathatatlan és megközelíthetetlen.¹³⁶

És újfent:

Az aranykeresők sok földet felásnak, de keveset találnak!¹³⁷

Ha ezek az emberek egy kevés aranyporért annyi fáradságot, sőt
kockázatot vállalnak, ki lenne az isteni dolgokkal szemben annyira
közömbös, hogy elmeneküljön az igazság tanítása elől, amely vég-
telenül több nyereséget jelent?

Hit és tudás

Azért hát barátaim, senki se szóljon a hit ellen. Nyilvánvaló, hogy a
hitet még Arisztotelész is „a tudomány ismervének”¹³⁸ nevezte. Epiku-
rosz pedig egyenesen „a lélek előfeltételezésének” hívta, olyan előfelté-
telezésnek, amely a „tudás” megszerzésével „megértéssé” válik.¹³⁹ A
mi gondolkodásunk szerint a hit a lélek „akaratlagos beleegyezése”, il-
letve a homályos dolgok „szemlélése”, vagy a létezővel szembeni állás-
foglalás, illetve a láthatatlan valóságoknak azok természetével arányos
megértése, vagy akár olyan „kétségnélküli lelkiállapot”, amely azok
lelkében szilárdul meg, akik birtokolják.

¹³⁸ Vö. Arisztotelész, *Topica* V, 3, 131a, 23–26. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 8, 39.

¹³⁹ Az epikuroszi kulcskifejezések: πρόληψις διανοίας – γνῶσις – κατάληψις.
Vö. Epikuros, *255-ös töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 4, 16–17.

[1.92] Δεῖται μέντοι ἡ πίστις τῆς γνώσεως, καθάπερ αὖ ἡ γνῶσις τῆς πίστεως· οὔτε γὰρ πίστις ἄνευ γνώσεως, οὔτε γνῶσις δίχα ἂν πίστεως γένοιτο· ἡγεῖται μέντοι τῆς γνώσεως ἡ πίστις, ἔπεται δὲ τῇ πίστει ἡ γνῶσις, ἔχεται δὲ τῆς γνώσεως ἡ ὁρμή, ἀκολουθεῖ δὲ ταύτῃ ἡ πράξις·

[1.93] δεῖ γὰρ πιστεῦσαι πρῶτον, εἶτα μαθεῖν, γνόντα δὲ ὁρμήσαι, ὁρμήσαντα δὲ πράξαι. Οὐδὲ γὰρ τὰ πρῶτα στοιχεῖα μαθεῖν οἷόν τε μὴ τῷ γραμματιστῇ πεπιστευκότα, ὅτι τοιῶσδε χρὴ τὸ πρῶτον ὀνομάζειν καὶ τοιῶσδε τὸ δεύτερον, καὶ τὰλλα ὡσαύτως· [1.94] εἰ γὰρ δὴ εὐθὺς ἀντεῖποι, φάσκων μὴ χρῆναι ἄλφα τὸ πρῶτον προσαγορεῦσαι, ἀλλ' ἕτερον αὐτῷ ὄνομα ἐπιθεῖναι, οὐκ ἂν μάθοι τάλῃθές, ἀλλ' ἀνάγκη περιπλανᾶσθαι καὶ τὸ ψεῦδος ὑπολαμβάνειν ἀλήθειαν· εἰ δὲ πιστεύσας τῷ διδασκάλῳ, κατὰ τοὺς ἐκείνου νόμους τὰ μαθήματα δέξαιτο, ἔψεται ὅτι τάχιστα τῇ πίστει ἡ γνῶσις.

[1.95] Οὕτω καὶ τῷ γεωμέτρῳ προσήκει πιστεῦσαι διδάσκοντι εἶναι μὲν τι σημεῖον, ὃ παντάπασιν ἐστὶν ἀμερές, εἶναι δὲ τι μῆκος εὐρους ἐστερημένον· τοῦτο δὲ γε λόγῳ οὐδεὶς ἂν ἀποδείξει ποτέ· εἰ γὰρ ἀφέλοι τοῦ μήκους τὸ εὖρος, ξυναφανισθῇσεται δῆπουθεν τῷ πλάτει τὸ μῆκος· ἀλλ' ὅμως οὕτω κελεύει νοεῖν ὁ γεωμέτρης, καὶ πείθεται γε καὶ πιστεύει προχείρως ὁ τὰ γραμμικὰ σχήματα ἐκεῖνα μαθεῖν ὀριγνόμενος.

[1.96] Οὕτω τοῖς ἀστρονόμοις οἱ φοιτῶντες πιστεύουσι, καὶ τῶν ἄστρον τὸν ἀριθμὸν λέγουσι καὶ τὰ διαστήματα μετροῦσιν, οἷς ἀφεστήκασιν ἀλλήλων, καὶ πόσαις μυριάσι σταδίων τῆς γῆς ἀφέστηκεν ὁ ὁρώμενος οὐρανός· καὶ πολλῆς οὔσης ἐν τῷ μέτρῳ διαφωνίας, καὶ τῶν μὲν τετρακοσίας καὶ ἑβδομήκοντα σταδίων μυριάδας εἶναι λεγόντων, τῶν δὲ ἐλάττους, τῶν δὲ πολλῶν πλείους, ὅμως πείθονται οἱ φοιτηταὶ τοῖς διδασκάλοις καὶ τοῖς παρ' αὐτῶν λεγομένοις πιστεύουσιν.

A hitnek egyértelműen szüksége van a tudásra, ahogyan a tudásnak is a hitre, mert a hit nem létezhet tudás nélkül, ahogyan a tudás sem hit nélkül. A hit mégis megelőzi a tudást, és a tudás követi a hitet; a kívánság¹⁴⁰ a tudáshoz kapcsolódik, ezt pedig a tett követi.

Mert először hinni kell, és azután tanulni; ha már tudunk, kívánni kell, ha kívánunk, tenni kell. Hiszen a legelemibb dolgokat sem lehet megtanulni, ha nem hiszünk az iskolamester szavának, hogy az első betűt így kell nevezni, a másodikat úgy, és így tovább. Mert nyilvánvaló, hogy ha valaki tüstént ellentmondana a tanítónak, azt állítva, hogy az első betűt nem alfának kell hívni, hanem más nevet kellene neki adni, az a tanítvány sehogy sem tudná megtanulni az igazságot,¹⁴¹ hanem szükségszerűen eltévelyedne, és a hamisságot fogadná el igazságként. Ha azonban hisz a mesternek, és a tanítást az ő szabályai szerint fogadja be, a tudás nagyon hamar követi majd a hitet.¹⁴²

Ugyanúgy illendő dolog hinni a matematikusnak, amikor azt tanítja, hogy a pont teljességgel oszthatatlan, és hogy az egyenes olyan hosszúság, amelynek nincs szélessége. Ezt azonban soha senki nem tudná ésszerűen bebizonyítani, mert ha elvennénk az egyenes szélességét, akkor azzal együtt a hosszúsága is bizonyosan eltűnne. Mindazonáltal a matematikus így parancsolja, hogy gondolkodjunk, és aki ezeket a mértani formákat tanulmányozni akarja, aláveti magát, és készséggel hisz.

A csillagászoknak hasonló módon hisznek a tanítványaik: akkor is, amikor megadják a csillagok számát, vagy kiszámítják az őket egymástól elválasztó távolságokat, vagy amikor felbecsülik, hány ezer stadion¹⁴³ választja el a földtől a látható eget. És milyen hatalmas különbségek vannak a számításaik között! Egyesek négymillió-hétszáz ezer stadionról beszélnek, mások kevesebbéről, ismét mások sokkal többről.¹⁴⁴ A tanítványok mindezek ellenére alávetik magukat a mestereiknek és elhiszik, amiket azok mondanak.

¹⁴⁰ A sztoikus filozófia ὁρμή fogalma „étvágyat” jelent, amelybe mind a meggondolást követő tudatos választás, mind az ösztönös kívánság beletartozik.

¹⁴¹ Vö. Irenaeus, *Adversus haereses* I, 20, 1. A tanítónak az első betűnél ellentmondó gyermek története megjelenik *Tamásnak, a zsidó filozófusnak az Úr gyermekségéről szóló beszámolója* címet viselő apokrif iratban is. Itt maga a gyermek Jézus a következő szavakkal hozza zavarba a betűket oktató Zákeus mestert, aki végigmagyarázta neki az alfabetát: „Te, aki nem ismered az alfa természetét, hogyan

taníthatnád meg másoknak a bétát? Képmutató, először tanítsd meg az alfát, ha ugyan ismered, és majd utána hiszünk néked a béta felől is.” Ld. *Tam. besz.* VI, 3.

¹⁴² Ti. a mesterbe vetett bizalmat.

¹⁴³ Egy görög küzdőtér (στάδιον) hossza általában 177,6 méter volt.

¹⁴⁴ Az asztronómiai távolságok közötti különbségekhez ld. még Aetiosz, *Placita philosophorum* 362–363.

[1.97] Καὶ αὖ πάλιν περὶ ἡλίου λογομαχία παρ' ἐκείνοις πολλή. Ἀναξίμανδρος μὲν γὰρ καὶ Ἀναξιμένης ἑπτακαιεκοσαπλασίονα τῆς γῆς τοῦτον ἔφασαν εἶναι, Ἀναξαγόρας δὲ Πελοποννήσου μείζονα, Ἡράκλειτος δὲ ὁ Ἐφέσιος ποδιαῖον.

[1.98] Τίς οὖν ἄρα ἄξίως τὴν τοιαύτην διαφωνίαν γελάσειεν; οὐδὲ γὰρ περὶ μικροῦ τινος αὐτοῖς μέτρου γέγονεν ἡ διχόνοια, ἀλλὰ περὶ ἀπείρου, καὶ ὅσον οὐκ ἂν τις παραστήσαι τῷ λόγῳ. Τίς γὰρ ἄπασαν μέτρῳ ἂν περιλάβοι τὴν γῆν, εἴτα ἐπτάκις καὶ εἰκοσάκις πολυπλασιάσας τὸ μέτρον, ξυναγάγοι τῆς ψήφου τὸν λογισμὸν καὶ τοῦτον τῷ μέτρῳ τοῦ ἀνθρωπείου παραθεῖη ποδός; [1.99] Ἀλλ' ὅμως εἰσὶ τινες, οἱ μὲν τούτοις, οἱ δὲ ἐκείνοις τιθέμενοι· πιστεύοντες δέ, οἱ μὲν ταῦτα, οἱ δὲ ἐκεῖνα καταδέχονται λέγειν. Τί δήποτε τοῖνυν τὴν μὲν ἀλογωτάτην ἐκείνην ὑπερβαίνετε πίστιν, μόνης δὲ τῆς

¹⁴⁵ Anaximandrosz (Kr. e. 610–547) a milétoszi iskola egyik legfontosabb képviselője. Sok formai újítás, tudományos és módszertani felfedezés kapcsolódik a nevéhez. Valószínűleg ő az első görög filozófus, aki prózai formában mutatta be tanítását, illetve térképen ábrázolta a lakott világot. Még az is elképzelhető, hogy ő alkotta meg az első kozmosz-modellt – noha nem tudjuk, hogy valamiféle térbeli modellre vagy inkább kétdimenziós ábrára kell-e gondolnunk. Anaximandrosz tanítása szerint a kozmosz elve és eleme – τὸ στοιχεῖον – maga a végtelen vagy a határtalan (τὸ ἀπειρον). Minden az *apeiron*ból lett, és minden az *apeiron*ba tér vissza. Kezdetben volt tehát az *apeiron*, ez a végtelen nagy, meghatározhatatlan anyagmassza. Ebből kivált valami olyasmi, ami által létrejött a meleg és a hideg, mint az elsődleges ellentétpár. A „meleg” ugyanakkor a fényt és a szárazat, a „hideg” pedig a sötétet és a nedveset is jelenti. A meleg úgy ölelte körül a hideget, „miként a kéreg a fát”. A meleg hatására a hideg egy része kiszáradt, és így jött létre a Föld. Ezután a tűzkéreg levált a földről, majd különböző nagyságú gyűrűkre szakadt. Az ily módon kialakult tűzgyűrűket sűrű, nedves levegőburok vette körül. A levegőburok rések jelentek meg, amelyeken keresztül előtörhet a tűz. Az általunk látott égitestek valójában nem önálló testek, hanem a levegőburokban lévő nyílásokon áttörő tűz. A Föld – mely a kozmosz közepén elhelyezkedő lapos körhenger, és ennek a felső, lapos felületén lakik az emberiség – folyamatosan szárad. Kiszáradása addig folytatódik, amíg a meleg teljesen átveszi a hatalmat. A tűz így folyamatosan feléli mindazt, ami táplálhatja, míg végül a kozmosz visszatér az azt körülvevő *apeiron*ba. Anaximandrosz egész elképzelésének rendező alapelve a szimmetria volt. Vö. Bodnár I., ‘Anaximander’s Rings’, *Classical Quarterly* 38 (1988), 49–51. Ld. még Bartók, *A filozófia története* I, 41, ill. Charles H. Kahn, *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology* (New York: Columbia University Press, 1960).

¹⁴⁶ Anaximenész (Kr. e. kb. 585–525) Anaximandrosz fiatalabb kortársa volt. Gondolkodása sok szempontból visszatérést mutat Thalész kozmológiájához. Ennek ellenére számos olyan elemet tartalmaz, amit a későbbi ion kozmológusok, köztük az atomisták és Anaxagorász is átvettek. Egyik leghíresebb gondolata az elemek egymásba való átalakulására vonatkozik. Anaximandrosz *apeiron*ját a levegővel azonosította, és azt feltételezte, hogy a levegőből, mint az anyag alapformájából

A Nap körül szintén sok vita folyik köztük. Anaximandrosz¹⁴⁵ és Anaximenész¹⁴⁶ kijelentették, hogy a Nap huszonhétszer nagyobb, mint a Föld. Anaxagorász¹⁴⁷ szerint nagyobb, mint a Peloponnészosz, viszont az efézusi Hérakleitosz szerint egy láb átmérőjű!¹⁴⁸

Ki ne kacagna méltán ekkora véleménykülönbségen? Hiszen ezek az eltérések nem valami apró méretkülönbségre vonatkoznak, hanem olyan végtelen eltérésre, melyet szavakkal nem is lehet kifejezni. Mert vajon ki tudná megkerülni a földet egy mérővel, hogy azután a kapott értéket megszorozza huszonhéttel, elvégezze a számítást, és azt az emberi láb mértékével fejezze ki? Mindazonáltal vannak, akik így, mások pedig úgy vélekednek; és mivel hisznek, egyesek egyik véleményt, mások a másikat fogadják el. Miért mellőzitek tehát ezt a teljesen értelmetlen hitet, és csak a miénket támadjátok, amely

sűrűsödés útján szél, felhő, víz majd föld keletkezik. Ha pedig a levegő ritkul, akkor tűz lesz belőle. A végtelen kiterjedésű levegő Anaximenész szerint egy adott helyen összesűrűsödött, és ebből keletkezett a Föld, amely széles és lapos. A föld „kipárolgásai”, azaz a megritkult levegő nyomán keletkezett a Nap, a Hold és a csillagok, hiszen a levegő ritkulása tüzet eredményez, ezek pedig tűzjellegű égitestek. Ezek a Földhöz hasonlóan laposak, és ugyanúgy a levegő tartja fenn őket. Az égitestek mozgása nem önmagukból ered: őket a megsűrűsödött levegő, azaz a szél hajtja. Ld. Bartók, *A filozófia története* I, 42.

¹⁴⁷ Állítólag a kizsáksiai Klazomenai városából származó Anaxagorász (Kr.e. 500–428) volt az első filozófus, aki Athénba ment tanítani. Három évtizedig tartó működés után istenkáromlás vádjával pert indítottak ellene (egy alkalommal a Napot izzó fehér ködarabnak nevezte), és száműzték a városból. Minden valószínűség szerint ez csupán ürügy volt az ő eltávolítására, és valójában Periklészhez fűződő barátsága miatt kellett elmenekülnie. Élete hátralévő részét a Helléspontosz (ma: Dardanellák) keleti részén fekvő Lampszaksz városában töltötte. Anaxagorász főműve *A természetről* címet viselte, melynek egyik példányát Athénban a szerző távozása után „kéz alatt” adták el – egy drakhmáért. A munkát maga Szókratész is nagyra értékelte, de csupán töredékekben maradt fenn, többnyire Platón dialógusaiban. Anaxagorász szerint a világban lévő dolgok magvaknak (τὰ σπέρματα) nevezett részecskékből tevődnek össze. Ezekben a magokban minden létező dolog benne rejlik, bármely parányi mértékben is. A magvakkal (ősanyaggal) tele világ végtelen: nincs benne üres tér, amelynek eredeti állapota a rendezetlen káosz volt. Ebben a káoszba a voũς (= ész, értelem, szellem) hoz rendet: a kozmosz, a rendezett világegyetem is az önmagában elégséges, semmivel nem elegendő, végtelen voũς műve. Anaxagorász szerint „önmagában véve minden dolog kicsi is meg nagy is”. A kicsi dolgok esetében nincs egy „legkisebb”, mert mindig van egy „még kisebb”. Ha nem így lenne, akkor megszűnne maga a lét. A nagy dolgok esetében ugyanez érvényes: nincs „legnagyobb”, mert mindig létezik egy „még nagyobb”. Ha ugyan is létezne „legnagyobb”, akkor az ismét a lét határát (végét) jelentené, ez pedig megint ellentmond az anaxagorászi alaptételnek: a lét van. Ld. még Bartók, *A filozófia története* I, 56–58.

¹⁴⁸ Aetiosz, *Placita philosophorum* 351.

ἡμετέρας κατηγορεῖτε, τῶν μὲν τοιούτων μύθων καὶ λήρων ἀπηλλ-
λαγμένης, τὰ θεῖα δὲ καὶ νοητὰ νοητῶς δεχομένης;

[1.100] Πρὸς δὲ τοῖς εἰρημένοις καὶ τόδε σκοπήσωμεν, ὥς
ἕκαστος τῶν ἀνθρώπων, τέχνην μαθεῖν ἐθέλων τινά, φοιτᾷ μὲν
τῷ διδάσκειν ἐπισταμένῳ, στέργει δὲ τὰ προσφερόμενα παρ'
ἐκείνου μαθήματα· καὶ ὁ μὲν σκυτοτόμος ἐπιδείκνυσιν, ὅπως δεῖ
τὸν περιτομέα κατέχειν καὶ τὰ δέρματα διατέμνειν, καὶ μέντοι
καὶ ξυρράπτειν καὶ τῷ καλόποδι προσαρμόττειν· ὁ δὲ πιστεύει
τοῖς λεγομένοις καὶ οὐκ ἀντιλέγει διδάσκοντι· καὶ ὁ μὲν ἔχει
τῶν γινομένων τὴν γνῶσιν, ὁ δὲ στέργει τὴν πίστιν, κατὰ βραχὺ
δὲ γε διὰ τῆς πίστεως προσλαμβάνει τὴν γνῶσιν.

[1.101] Οὕτω δὴ καὶ ὁ ναυπηγὸς ἐκπαιδεύει τὸν μαθεῖν
ὀριγνώμενον, πῶς μὲν χρὴ διατείνειν τὴν στάθμην, πῶς δὲ κινεῖν
προσῆκει τὸν πρίονα, πῶς δὲ τῷ σκεπάρνῳ καὶ τῷ τερέτρῳ καὶ
τῷ τρυπάνῳ κεχρηῆσθαι· μανθάνει δὲ τούτων ἕκαστον ὁ φοιτῶν,
πᾶν γε τὸ κελευόμενον δρῶν καὶ νόμους τοῦ διδασκάλου τοὺς
λόγους ποιούμενος καὶ πιστεύων γε δι' ἐκείνου κατορθῶσειν τὴν
τέχνην.

[1.102] Οὕτω καὶ ὁ ἱατρὸς οὐ μόνον ἐκπαιδεύει τὴν ἐπιστήμην,
ἀλλὰ καὶ ἱατρεύει τοὺς κάμνοντας· καὶ αὐτὸς μὲν οἶδε τῆς ἱατρείας
τὸν λόγον, ὁ δὲ γε τῇ νόσῳ παλαίων τοῦτο μὲν οὐκ ἐπίσταται,
τῆς νόσου δὲ γε πιστεύει διὰ τῆς ἱατρικῆς ἀπαλλαγῆσεσθαι τέχνης.

[1.103] Καὶ μέντοι καὶ τὸ σκάφος ἰθύνειν μόνον γε ἴσασι οἱ τὴν
κυβερνητικὴν ἐπιστάμενοι τέχνην, οἱ δὲ πλωτῆρες δι' ἐκείνων
πιστεύουσι τοῖς ποθουμένοις λιμέσι προσορμισθήσεσθαι.

[1.104] Οὐκοῦν, ὦ φιλότης, κοινὸν μὲν τι χρῆμα πάντων ἡ
πίστις, καὶ τῶν μαθεῖν τινα τέχνην ἐφιεμένων καὶ τῶν πλεόντων
καὶ γεωργούντων καὶ ἱατροῖς προσεδρευόντων· ἡ δὲ γνῶσις οὐ
πάντων, ἀλλὰ μόνων τῶν τὰς τέχνας ἐπισταμένων.

[1.105] Αὐτίκα τοίνυν ἦν ἐθελήσωμεν διαγνῶναι χρυσὸν δόκι-
μόν τε καὶ ἄπεφθον, οὐχ ἡμεῖς τῇ βασιάνῳ τοῦτον προσφέρομεν,
ἀλλὰ τὸν ἐπιστάμενον τὰ τοιαῦτα δοκιμάσαι κελεύομεν· ὁ δὲ, ἦ
τῇ λίθῳ προσφέρων ἢ τῷ πυρί, ἢ κίβδηλον ἢ δόκιμον ἀποφαίνει·
οὕτω καὶ πολυτελεῖς ὠνούμενοι λίθους, οὐχ ἡμῖν αὐτοῖς τὴν

független az efféle mítoszoktól és ostobaságoktól, és az isteni
valamint az értelemre vonatkozó dolgokat értelmesen fogadja be?

A hit analógiái

Ahhoz, amit eddig elmondtunk, még ezt az észrevételt is
hozzátesszük: minden ember, aki valamely mesterséget meg akar
tanulni, egy arra szakosodott tanítómester iskolájába megy, és az
általára felkínált leckékhez tartja magát. A cipész megmutatja, hogyan
kell tartani a kést és vágni a bőrt, aztán bizonyára megtanítja a varrás
és a kaptafára illesztés módját. A tanítvány elhiszi mestere szavait,
és nem mond ellent neki: hiszen a mester az, aki a készítendő dolgok-
ra vonatkozó tudást birtokolja, a másik pedig megelégszik a hittel,
de lassan-lassan, a hiten keresztül, elsajátítja a tudást is.

Ugyanígy a hajóépítő is megtanítja annak, aki tanulni kíván tőle,
hogyan tartsa az ólomhuzalt, hogyan kezelje a fűrész, miképpen
használja a baltát, a fűrőt és a lyukasztót; a tanítvány pedig minden
részletet megtanul, elvégez mindent, amit parancsolnak neki,
törvényt kovácsol magának mestere szavaiból, és természetesen
elhiszi azt, hogy – mesterének köszönhetően – el fogja sajátítani a
szakmát.

Az orvos hasonló módon nemcsak tanítja a tudományát, hanem
gyógyítja is a betegeket. Ismeri az orvoslás tudományát, míg az, aki
a betegség ellen harcol, nem ismeri azt, noha mégis bízik abban,
hogy az orvostudomány segítségével megszabadul tőle. Egy hajó
biztonságos kormányzásához csak a kormányosok értenek: a tenge-
részek nekik köszönhetően bíznak abban, hogy a kívánt partokra
érnek.

Látjátok tehát, drága barátaim, hogy a hit bizonyos értelemben min-
denki közös tulajdona: azoké is, akik valamely mesterséget szeretnének
tanulni, a hajósoké, a földműveseké, valamint az orvosokhoz forduló
betegeké. A tudás azonban nem mindenkié, hanem csak a szakembe-
reké.

Például, ha meg akarjuk tudni, hogy az aranyat finomították-e és
megpróbálták-e, akkor nem mi magunk vetjük a próbakő alá, hanem
a szakembert kérjük meg az ellenőrzésre. Ő aztán vagy a kő,¹⁴⁹ vagy
a tűz segítségével megmutatja, hogy tiszta-e vagy sem. Ugyanígy, ha
drágaköveket vásárolunk, nem hagyatkozunk önmagunkra, hogy

¹⁴⁹ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 9, 44.

τούτων διάγνωσιν ἐπιτρέπομεν, ἀλλ' οἷς ὁ χρόνος καὶ ἡ πείρα τήνδε τὴν ἐπιστήμην ἐνέθηκεν·

[1.106] καὶ τὴν σηρικὴν δὲ καὶ ποικίλην καὶ χρυσόπαστον ἐσθῆτα εἴ τις πρίασθαι βούλεται, τοῖς τῆς ὑφαντικῆς ἐπιστήμοσιν ἐπιτρέπει τὴν ἀξίαν τούτοις ἐπιθεῖναι τιμὴν· καὶ μὲν δὴ καὶ ὁ σταθμὸν σκευῶν τινων χρυσῶν ἢ ἀργυρῶν ἢ νομισμάτων ἐθέλων μαθεῖν τῷ τὴν στατικὴν ἐπισταμένῳ τέχνην ταῦτα προσφέρει καὶ παρ' ἐκείνου διδάσκεται τὸν σταθμὸν καὶ πιστεύει καὶ οὐκ ἀντιλέγει μηνύοντι.

[1.107] Οὐκ οὐκ ἀπάντων ἡ ἐπιστήμη, ἀλλὰ τῶν διδασκαλία καὶ χρόνῳ καὶ πείρᾳ ταύτην μεμαθηκότων. ἡ δὲ γε πίστις ἀπάντων ἐστὶ τῶν μαθεῖν τι προθυμουμένων. Ὑποβάθρα μέντοι καὶ κρηπίς τῆς ἐπιστήμης ἡ πίστις· τὴν μὲν γὰρ πίστιν καὶ οἱ ὑμέτεροι φιλόσοφοι ὥρισαντο εἶναι ἐθελοῦσιον τῆς ψυχῆς ξυγκατάθεσιν, τὴν δὲ ἐπιστήμην ἔξιν ἀμετάπτωτον ὑπὸ λόγου. [1.108] Ἄτοπον δὲ καὶ λίαν παγγάλεπον, τοὺς μὲν τέχνης ἀπάσης διδασκάλους ἔχειν τὴν ἐπιστήμην, τοὺς δὲ φοιτῶντας τὴν πίστιν, ἐπὶ μόνων δὲ γε τῶν θείων παιδευμάτων ἀνατετράφθαι τὴν τάξιν, καὶ πρὸ τῆς πίστεως ἀπαιτεῖσθαι τὴν ἐπιστήμην· οὐχ ἥκιστα γὰρ ἐπὶ τῶν ἀοράτων τῶν τῆς πίστεως ὁμμάτων δεόμεθα. [1.109] Τῷ τοι καὶ ὁ θεὸς ἀπόστολος διαρρήδην βοᾷ·

Πιστεῦσαι γὰρ δεῖ τὸν προσερχόμενον τῷ Θεῷ, ὅτι ἔστι καὶ τοῖς ἐκζητοῦσιν αὐτὸν μισθαποδότης γίνεται.

Διὰ τοι τοῦτο καὶ ἡμεῖς τοῖς προσιοῦσι καὶ τὰ θεῖα ποθοῦσι μαθεῖν πρὸ τῶν ἄλλων ἀπάντων τὴν τῆς πίστεως διδασκαλίαν προσφέρομεν, εἴτα τελουμένοις καὶ μουμένοις δηλοῦμεν, τίνων ἐστὶν αἰνίγματα τὰ γινόμενα.

[1.110] Καὶ παρ' ὑμῖν δὲ γε ὡσαύτως τὸν ἱεροφαντικὸν οὐχ ἅπαντες ἴσασι λόγον, ἀλλ' ὁ μὲν πολὺς ὁμιλος τὰ δρώμενα θεωρεῖ, οἱ δὲ προσαγορευόμενοι ἱερεῖς τὸν τῶν ὀργίων ἐπιτελοῦσι θεσμόν, ὁ δὲ ἱεροφάντης μόνος οἶδε τῶν γινομένων τὸν λόγον, καὶ οἷς ἂν δοκιμάσῃ καταμηνύει. [1.111] Καὶ ὅτι μὲν ὁ Πρίαπος Διονύσου καὶ τῆς Ἀφροδίτης υἱός, ἴσασι τῶν ταῦτα μεμνημένων τινές· ἀνθ' ὅτου δὲ τούτων υἱὸς ὀνομάζεται, καὶ σμικρῷ γε ὄντι

¹⁵⁰ Szerzőnk édesanyja is hasonlót hordott. Ld. Theodóretosz, *Historia religiosa* IX, 6, 8. Az alábbiakat vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 2, 8–9.

¹⁵¹ Zsid. 11, 6.

azokat felbecsüljük, hanem megbízunk azokban, akiket az idő és a tapasztalat e szakmában járatosakká tett.

Ha valaki egy hímzett vagy arannyal átszőtt selyemruhát akar venni,¹⁵⁰ olyan tekintélyű szakemberre bízza annak felértékelését, aki ért a szövés művészetéhez. Végül, aki bizonyos arany- vagy ezüsttárgyak, illetve érmék súlyát kívánja megtudni, elviszi azokat egy mérő szakemberhez, akitől megtudja azok súlyát, és vitatkozás nélkül hisz neki.

A hit és a misztériumok ismerete

A tudomány tehát nem mindenkié, hanem azoké, akik tanulás, idő és tapasztalat által azt elsajátították. A hit ezzel szemben mindazoké, akik tanulni kívánnak valamit. Mi több, a hit bizonyára a tudomány alapja és fundamentuma. Még a ti filozófusaitok is úgy határozták meg a hitet, mint a lélek „akaratlagos beleegyezését”, a tudományt pedig olyan „változatlan állapotnak”, amelyet az értelem hoz létre. Helytelen és teljesen megengedhetetlen hát, hogy minden más művészet vonatkozásában a mestereké legyen a tudomány, a tanítványoké pedig a hit, és hogy kizárólag csak az isteni tanítások esetében cserélődjön fel a sorrend, miszerint a tudomány a hitet megelőző követelmény – hiszen a láthatatlan valóságokhoz mindenekelőtt a hit szemére van szükségünk. Ezért kiált fel a szent apostol is ennyire világos szavakkal:

Mert aki Isten elé járul, hinnie kell, hogy ő létezik, és megjutalmazza azokat, akik őt keresik.¹⁵¹

Ezért van, hogy azoknak, akik hozzánk közelednek és az isteni dolgokat kívánják megtanulni, minden egyéb dolog tárgyalását megelőzően mi is a hitről szóló tanítást nyújtjuk, majd miután megszentelték és beavatták őket, megmutatjuk nekik a titkok rejtett értelmét is.

Különben közületek sem mindenki tudja, hogy mit mond a misztériumokba beavató főpap;¹⁵² a tömeg szemléli ugyan a szent cselekményeket, és azok, akiket papoknak neveznek, beteljesítik a rituális ceremóniákat, de a főpap az egyetlen, aki ismeri a szavak valódi értelmét, és csak azoknak fedi fel, akiket arra érdemeseknek talál. Némely beavatottak tudják ugyan, hogy Priaposz Dionüszosz és Aphrodité fia. De miért nevezik őt a fiuknak, és kicsinysége ellenére

¹⁵² A görög ἱεροφάντης feladata a rítusok tanítása volt. Eleuszisban ő vezette be a beavatandókat a misztériumokba. Alex. Kelemen, *Protrepitkosz* XII, 1 és XIV, 1.

ἐντίθεται μόνιον ἐντεταμένον καὶ μέγιστον, ὁ τῶν μυσσῶν μυστηρίων ἱεροφάντης ἐπίσταται, καὶ εἴ τις ἕτερος τοῖς ἐναγέσι βιβλίοις ἐκείνοις ἐνέτυχεν.

[1.112] Τὴν γὰρ τοὶ Ἀφροδίτην ἡδονὴν ὀνομάζοντες, τὸν δὲ γε Διόνυσον μέθην προσαγορεύοντες, τὸ ἐξ ἀμφοτέρων τελούμενον ἐκάλεσαν Πρίαπον· ἡδονὴ γὰρ προσλαβοῦσα μέθην τὴν τῶν παιδογόνων μορίων ἔντασιν ἀπεργάζεται.

[1.113] Οὕτω πάλιν τὸν τοῦ Διονύσου φαλλόν τὸ δὲ ἀνδρεῖον οὕτω καλοῦσι μόνιον οἱ τοῦ γέλωτος ποιηταί, καὶ ἐκαλεῖτο γε παρὰ τοῖς Ἑλλήσι φαλλαγῶγια ἢ τοῦ φαλλοῦ ἑορτὴ προσεκύνουν μὲν τοῦτον καὶ κατεφίλουν οἱ ὀργιάζοντες ἅπαντες, τὸν δὲ λόγον οὐκ ᾔδεσαν· ὁ δὲ καλούμενος ἱεροφάντης ᾔδει τὸν Ὅσιριν καὶ τὸν Τυφῶνα καὶ τὰ τοῦ Ὅσιριδος ὑπὸ τοῦ Τυφῶνος κατακοπτόμενα μέλη καὶ πανταχόσε διασπειρόμενα, τὴν δὲ Ἰσιν, τὴν τοῦ Ὅσιριδος ἀδελφὴν, ταῦτα ξὺν πόνῳ ξυλλέγουσαν, μόνον δὲ τὸν φαλλόν οὐχ εὐρίσκουσιν καὶ τούτου γε χάριν εἰκόνα τούτου κατασκευάζουσιν καὶ παρὰ πάντων προσκυνεῖσθαι κελεύουσιν ταῦτα ἐκ τῆς Αἰγύπτου τὰ ὄργια μαθὼν ὁ Ὀδρύσης Ὀρφεὺς εἰς τὴν Ἑλλάδα μετήνεγκε καὶ τὴν τῶν Διονυσίων ἑορτὴν διεσκεύασεν.

[1.114] Εἰ τοίνυν οὐδὲ τὰ δυσαγῆ ταῦτα καὶ βδελυρὰ ὄργια πᾶσιν ἐστὶ γνώριμα, μόνον δὲ αὐτὰ ᾔδεσαν οἱ ἱεροφάνται καλούμενοι, μανία σαφὴς τῶν παναγῶν καὶ θεῶν μυστηρίων πρό γε τῆς πίστεως τὴν γνώσιν ἐπιζητεῖν. [1.115] Ἡ οὐδὲ Πινδάρῳ τῷ λυρικῷ πείθεσθε σαφῶς ἀπαγορεύοντι·

μὴ πρὸς ἅπαντας ἀναρρῆξαι τὸν ἀρχαῖον λόγον;

¹⁵³ Priaposz eredetileg termékenység-isten, Dionüszosz és Aphrodité vagy egy helyi nimfa fia. Ld. Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* IV, 6, 4. Később a kertek védőistene is lett. Vö. *Curatio* 3.84.

¹⁵⁴ Vö. *Curatio* 3.49; Theodóretosz, *De providentia* (A gondviselésről) I, 7.

¹⁵⁵ Ld. pl. Pauszaniász, *Graeciae descriptio* (Görögön leírása) X, 19, 3. Pauszaniász (Kr. u. kb. 110–180) görög utazó, író és földrajztudós volt. Főműve a tíz könyvből álló, terjedelmes *Görögön leírása* (Ελλάδος περιήγησις), amelyről a *Periégetész* melléknevet is kapta.

¹⁵⁶ Vö. Alex. Kelemen, *Protreptikosz* XXXIV; *Curatio* 3.80; Nazianzoszi Gergely, *Oratio* 39 in sancta lumina PG 36, 337.

¹⁵⁷ Vö. Plutarkhosz, *Íziszről és Oziriszről*; Athenagorász, *Kérvény a keresztyének ügyében* XXII, 8–9: „Mire lenne jó a további, nektek terhes beszéd, hogy külön-külön ki mit tanított a természetükről, mit gondoltak róla az írók, vagy mit tartottak Athénéről, aki szerintük mindent áthat, vagy Íziszről, akinek természete az aión, akitől minden ered, mondják, vagy Oziriszről, akit meggyilkolt testvére, Tüphón, Ízisz pedig fiával, Hóruossal keresésére indult, és amikor rátalált, sírt emelt neki,

miért tulajdonítanak neki egy hatalmas erekcióban lévő testrészt? ¹⁵³ Ezt csak az utálatos misztériumok főpapja tudja, és az, aki találkozott már az átkozott könyvekkel.

Mivel az élvezetet Aphroditének, a részegséget Dionüszosznak nevezik, ¹⁵⁴ a kettejük termékét Priaposznak hívják, mert ha az élvezet a részegséggel egyesül, az a nemi szervek megmerevedését okozza.

A komédiaköltők a férfitagot hasonlóképpen Dionüszosz phalloszának nevezik, ¹⁵⁵ és Görögországban Phallagógiának nevezik a phallosz ünnepét. ¹⁵⁶ És mindenki, aki csak részt vesz az orgiákban, imádja és csókolgatja azt, de nem tudja, hogy miért. Az viszont, akit főpapnak neveznek, ismeri Ozirisz és Tüphón történetét: hogyan darabolta fel Tüphón Ozirisz tagjait és szórta szét mindenfelé; hogyan gyűjtötte össze őket nagy keservesen Ízisz, Ozirisz nővére, a falloszt azonban nem találta meg; ezért egy képet készített róla, és mindenkinek megparancsolta, hogy imádja azt. ¹⁵⁷ Mindezeket a szertartásokat Egyiptomban tanulta meg az odrüszai Orpheusz, ¹⁵⁸ elhozta azokat Görögországba, és megrendezte a dionüszia ünnepét.

Következésképpen, ha e visszataszító és utálatos rítusok értelmét a főpapoknak nevezettekén kívül senki sem ismeri, tiszta örület lenne a mi legszentebb isteni titkaink ismeretére áhítozni, még mielőtt valaki hitre jutna. ¹⁵⁹ Vagy Pindaros, a lírikus nyilvánvaló tiltása sem győz-e meg titeket:

Mindenki számára fel ne tárjátok az ősi szót! ¹⁶⁰

mely síremléknek mindmáig Oziriaké a neve? Ide-oda hányódnak az anyag különféle nevei körül, eltévelyedtek az értelemmel belátható Istentől, az anyag fajainak részeit és elemeit teszik meg istennek, hol ezzel, hol azzal a névvel ruházva fel őket, Ozirisznek hívják, (mert a misztériumban tagjai, avagy a magok megtalálásakor így kiáltanak Íziszhez: „Megtaláltuk! Örvendjünk!”), a szőlő termését Dionüszosznak, a szőlő magját Szemelének, a Nap sugarát meg villámnak nevezik.” (Vanyó László fordítása). Ld. még Alex. Kelemen, *Protreptikosz* IV, 48; Arnobius, *Adversus Nationes* (A pogány népek ellen) I, 36; Lactantius, *Divinae institutiones* (Isteni tanítások) I, 21, 21; Szünésziosz, *De providentia* (A gondviselésről) II, 5. Ld. még F. W. Norris, ‘Isis, Serapis and Demeter in Antioch of Syria’, *Harvard Theological Review* 75 (1982), 189–207.

¹⁵⁸ Linforth, *The Arts of Orpheus*, 207.

¹⁵⁹ Ti., hogy először higgyen, és csak aztán kívánja elsajátítani az ismeretet.

¹⁶⁰ Pindaros, *180-as töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 10, 49.

Ταῦτό δὲ τοῦτο καὶ ὁ Πλάτων παρεγγυᾷ·

Εὐλαβοῦ, γάρ φησι, μήποτε ἐκπέσῃ ταῦτα εἰς ἀνθρώπους ἀπαιδεύτους· σχεδὸν γάρ, ὥς ἐμοὶ δοκεῖ, οὐκ ἔστι τούτων τοῖς πολλοῖς καταγελαστότερα ἀκούσματα, οὐδ' αὖ πρὸς τοὺς εὐφρεῖς θαυμασιώτερα τε καὶ ἐνθουσιαστικώτερα. Πολλάκις δὲ λεγόμενα καὶ ἀεὶ ἀκουόμενα καὶ πολλὰ ἔτη μόλις ὥσπερ χρυσὸς ἐκκαθαίρεται μετὰ πολλῆς πραγματείας.

Ἦκούσατε δὲ καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν εἰρηκότος Ὀρφέως·

φθέγξομαι οἷς θέμις ἐστί, θύρας δ' ἐπίθεσθε βέβηλοι.

[1.116] Τοιγαροῦν ἡγείσθω ἡ πίστις, καὶ ἔνεται ἡ γνῶσις· τοῖς γάρ τοι εἰλικρινῶς καὶ ἀκραιφνῶς πιστεύουσι παρέχει τὴν γνῶσιν ὁ πιστευόμενος κύριος, προσγενομένη δὲ τῇ πίστει ἡ γνῶσις τελεσιουργεῖ τῆς ἀληθείας τὴν ἐπιστήμην· ὁ δὲ γε ταύτην κεκτημένος ὄλβιος καὶ τρισόλβιος. [1.117] Καὶ τοῦτο δὲ ὁ Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις δεδήλωκεν·

Τὸν μέλλοντα, γάρ φησι, μακάριον καὶ εὐδαίμονα ἔσεσθαι τῆς ἀληθείας εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἶναι μέτοχον χρή, ἴν' ὥς ἐπὶ πλεῖστον χρόνον ἀληθῆς ὦν διαβίῃ.

[1.118] Τοῖς γὰρ δὴ με τασχοῦσι τῆς ἀληθείας καὶ ταύτης ἀξίως βεβιωκόσιν οὐρανὸς εὐτρεπῆς καὶ τὰ τῶν ἀγγέλων ἐνδαιτήματα· ὁ δὲ ταύτης ἔρημος καὶ ἀτέλεστος καὶ τῶν παναγῶν καὶ θεῶν ἀμύητος μυστηρίων ἔρημος μὲν τῶνδε τῶν ἀγαθῶν γενήσεται, κολαστηρίοις δὲ διηνεκέσι παραδοθήσεται. [1.119] Καὶ τοῦτο αὖ πάλιν καὶ ὁ Πλάτων δεδήλωκεν ἐν τῷ Φαίδωνι· τοὺς γὰρ τὰς τελετὰς αὐτοῖς παραδεδοκότας εἰρηκέναι φησίν, ὅτι

ὅς ἂν ἀμύητος καὶ ἀτέλεστος εἰς Ἄϊδου ἀφίκηται ἐν βορβόρῳ κείσεται, ὁ δὲ κεκαθαρμένος τε καὶ τετελεσμένος ἐκείσε ἀφικόμενος μετὰ θεῶν οἰκήσει.

Platón ugyanezt tanácsolja, mondván:

Légy mindamelletts óvatos, hogy ki ne jussanak ezek a műveletlen emberek közé. Azt hiszem ugyanis, hogy szinte nincsenek is nevetségesebb tanítások a sokaság előtt ezeknél, viszont csodálatosabbak és ihletettebbek sem a rátermettek szemében. Amit pedig sokszor mondunk és mindig hallunk és sok éven át, a sok foglalkozás során fáradságosan, mint az arany, kitisztul.¹⁶¹

Hallottátok fentebb, hogy mit mond Orpheusz:

– Azokhoz fogok beszélni, akiknek meg van engedve: avatatlanok! zárjátok be a kapukat!¹⁶²

Hadd menjen hát elől a hit: a tudás majd követni fogja. Mert az Úr megadja azoknak a tudást, akik egyszerű és tiszta hittel hisznek benne; a hithez járuló tudás pedig az igazság ismeretét viszi tökélyre. Aki pedig ezt birtokolja, boldog, háromszorosan boldog. Ezt fejezi ki Platón is a *Törvények*ben, hiszen így szól:

Az, aki boldog és áldott akar lenni, mindjárt kezdettől fogva az igazságban kell részesülnie, hogy valóban igaz emberként élje át élete java részét.¹⁶³

Azok számára ugyanis, akik az igazsághoz tartoztak, és ahhoz méltó életet éltek, a menny és az angyalok lakóhelye van előkészítve. Ezzel szemben, akiből hiányzott mindez, és megszenetetlen¹⁶⁴ maradt, aki tehát nem nyert beavatást a legszentebb isteni titkokba, az megfosztatik ezektől a javaktól, és átadatik az örökké tartó büntetésnek. A *Phaidón*ban Platón maga is visszatér erre a gondolatra; azok szavát hozza, akik beavatták őket:

Aki beavatatlanul és megszenetetlenül érkezik a Hadészba, ott a sárban fog heverni, a megtisztult és beavatott pedig odaérkezve az istenekkel fog lakni.¹⁶⁵

¹⁶¹ Platón, *Második levél* 314a (Ritoók Zsigmond fordítása).

¹⁶² Orpheusz, 245, 1-es töredék. Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 13, 5.

¹⁶³ Platón, *Törvények* V, 730c (Kövendi Dénes fordítása nyomán). Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 4, 18.

¹⁶⁴ Azaz tökéletlen.

¹⁶⁵ Platón, *Phaidón* 69c (Kerényi Grácia fordítása). Alex. Kelemen, *Sztrómata* III, 3, 17.

[1.120] Πείσθητε τοίνυν, ὦ φίλοι, τοῖς ὑμετέροις φιλοσόφοις, προτελοῦσιν ὑμᾶς καὶ τὰ ἡμέτερα προδιδάσκουσιν. Ἀτεχνῶς γὰρ εἰκόσκει τῶν ὀδικῶν ὀρνίθων ἐκείνοις, οἳ τὴν μὲν ἀνθρωπεῖαν μιμοῦνται φωνήν, ἀγνοοῦσι δὲ τῶν λεγομένων τὸν νοῦν· παραπλησίως γὰρ δὴ καὶ οὗτοι, περὶ θεῶν πραγμάτων διαλεγόμενοι, οὐκ ἔγνωσαν ὧν περ ἔλεγον τὴν ἀλήθειαν. [1.121] Ἔχουσι δὲ οἷμαι ἀμηγέπη ξυγγνώμην, οὔτε προφητικῆς δαδουχίας οὔτε ἀποστολικῆς ἀπολαύσαντες φωταγωγίας, μόνην δὲ τὴν φύσιν ποδηγὸν ἐσχηκότες, ἥς ὁ τῆς δυσσεβείας πλάνος τὰ θεοχάρακτα πάσαι διέφθειρε γράμματα· ἀνενοῦτο δὲ τινα ὅμως τούτων ὁ ποιητῆς καὶ ἀμπαν ἐξίτηλα γενέσθαι οὐκ εἶα, τὴν οἰκείαν τοῖς ἀνθρώποις διὰ τῆς κτίσεως προμήθειαν ἐπιδεικνύμενος. [1.122] Καὶ τοῦτο δεδήλωκεν ὁ θεῖος ἀπόστολος ἐν Λύστροις δημηγορήσας· πρὸς γὰρ αὐτὸν πολλοῖς ἐτέροις καὶ τάδε εἶρηκεν·

Ὅς ἐν ταῖς παρωχημέναις γενεαῖς εἶσαε πάντα τὰ ἔθνη πορεύεσθαι ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν· καίτοιγε οὐκ ἀμάρτυρον ἑαυτὸν ἀφῆκεν ἀγαθοποιῶν, οὐρανόθεν ὑμῖν ὑετοὺς διδοὺς καὶ καιροὺς καρποφόρους, ἐμπιπλῶν τροφῆς καὶ εὐφροσύνης τὰς καρδίας ὑμῶν.

[1.123] Τὸ μὲν γὰρ Ἀβραμιαῖον γένος καὶ νόμον θεῖον ἐδέξατο καὶ προφητικῆς ἀπήλαυσε χάριτος· τὰ δὲ γε ἄλλα ἔθνη διὰ τῆς φύσεως καὶ τῆς κτίσεως ἐποδήγει πρὸς θεοσεβειαν τῶν ὄλων ὁ πρῦτανις.

[1.124] Καὶ καθάπερ τὸν ὑετὸν διαφερόντως μὲν τῇ γεωργουμένη γῇ τῆς τῶν ἀνθρώπων εἵνεκα χορηγίας ὁ μεγαλόδωρος ἐνίησιν, ἐκ περιουσίας δὲ καὶ φιλοτιμίας κὰν ταῖς ἐρήμοις κὰν τοῖς ὄρεσιν ὕει καὶ ἢ μὲν ἀρουμένη τοὺς ἡμέρους φύει καρπούς, ἢ δὲ ἀγεώργητος τοὺς ἀγρίους· ὁρῶμεν δὲ ἔστιν ὅτε καὶ ἐν μνήμασι καὶ ἐν

¹⁶⁶ Az előzetes tanításhoz ld. Alex. Kelemen, *Protreptikosz* II, 2, 2.

¹⁶⁷ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 3, 22; Tatianosz, *Beszéd a görögök ellen* I, 7: „Ezért elvetem bölcsességeket, még ha volna is valami tiszteletre méltó benne. Mert a komédiaköltő szerint ‘Billengek az mind, és szájaskodás, mind *fecskeműzsza* és *kontárművészet*’ [Arisztophanész, *Békák* 92], ezt káromják mind, akik ezt elérik, s hollóhangon szólnak.” (Vanyó László és Arany János fordítása).

¹⁶⁸ Talán így is: „nem ismerték fel, hogy mikor mondták ki az igazságot”.

¹⁶⁹ A szövegben szereplő két kulcskifejezés: προφητικὴ δαδουχία és ἀποστολικὴ φωταγωγία. Mind a δαδουχία, mind a φωταγωγία a misztériumvallások nyelvvezetékéhez tartozik. Az előbbi a rituális felvonuláshoz tartozó fáklyásmenetet,

A görög filozófusok és a Kijelentés

Engedelmeskedjétek tehát, barátaim, a filozófusaitoknak, akik megelőlegezik és elsőként tanítják¹⁶⁶ nektek a mi tanításunkat. Egyszerűen szólva, azokhoz az énekesmadarakhoz hasonlítanak ők,¹⁶⁷ amelyek utánózzák az emberi hangot anélkül, hogy ismernék a szavak értelmét. Hasonlóképpen e filozófusok is, miközben az isteni dolgokról beszéltek, nem ismerték fel az általuk kimondottakban rejlő igazságot.¹⁶⁸ Azt hiszem, ez bizonyos mértékig megbocsátható, hiszen nem volt részük sem a prófétai fáklyában, sem az apostoli megvilágosításban,¹⁶⁹ és csak a természet volt a vezetőjük, amelynek Isten által vésett betűit az istentelenség tévelygése régen meghamisította. Mégis, a Teremtő megújított néhányat ezek közül, és nem engedte, hogy teljesen elhomályosodjanak, a teremtés által mutatva fel az emberek iránti gondviselését. Ez az, amit a szent apostol a lisztrai beszédében kinyilvánított, ahol – egyebek között – ezt is mondta:

Isten az elmúlt időkben hagyta a pogányokat mind a maguk útján haladni: Jóllehet nem hagyta magát tanúbizonyság nélkül, mert jótévőnk volt, adván mennyből esőket és termő időket néktek, és betöltvén eledellel és örömmel a ti szíveiteket.¹⁷⁰

Ábrahám népe megkapta az isteni törvényt és élvezte a prófétai kegyelmet. Ami a többi népet illeti, a világegyetem Kormányzója a természetén és a teremtésén keresztül vezette őket az istenfélelemhez.

Az esőt például a nagy Jótévő az emberek érdekében főként a megművelt földekre küldi, de ezen felül bőkezűségéből a pusztaságokban és a hegyeken is esik az eső.¹⁷¹ Így a megművelt föld szelíd gyümölcsöket terem, a műveletlen föld pedig vadgyümölcsöket: látunk néha fügefát a sírokon és a falakon is nőni. Hasonlóképpen, a tudás

az utóbbi a megvilágosodás állapotába való jutás mágikus szertartását jelöli. Theodóréosz szövegében is észlelhető ez a fokozás: míg a próféták csupán „fáklyahordozók”, addig az apostolok magát a Fényt, a világ Világosságát hozzák, hogy mindenkit megvilágosítsanak.

¹⁷⁰ ApCsel 14, 16–17.

¹⁷¹ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 7, 37; Nagy Baszileiosz, *Hexaémeron* (A teremtés hat napjának magyarázata) III, 6.

τοίχοις φυομένας συκᾶς, οὕτω τὸ τῆς γνώσεως δῶρον ἐξαιρέτως μὲν τοῖς εὐσεβέσι δεδῶρηται, τοῖς δὲ γε οὐ τοιούτοις, ὥς ταῖς ἐρήμοις καὶ ταῖς λόχμαις ὁ ὑετός. [1.125] Ὅθεν πολλάκις καὶ τινα ἐδώδιμα φύουσι καὶ τοὺς τῶν γεωργουμένων μιμοῦνται καρπούς, ἐπίδηλα δὲ ὅμως ἐστίν, ὥς γεωργίας προφητικῆς οὐ τετύχηκε· τραχύτης γάρ τις αὐτοῖς ἀναμέμικται καὶ πικρότης· οἱ δὲ γε διακρίνειν εἰδότες, τὸ χρειῶδες καρποῦμενοι, τὸ λοιπὸν χαίρειν ἔῶσι, καθάπερ οἱ τὰς ῥοδωνιάς τρυγῶντες καταλείπουσι μὲν τὰς ἀκάνθας, ξυλλέγουσι δὲ τὰς κάλυκας.

[1.126] Καὶ μὲν δὴ καὶ ταῖς μελίταις οὗτος ὁ νόμος ἐμπέφυκεν· οὐ γλυκέσι γὰρ μόνοις, ἀλλὰ καὶ πικροῖς ἄνθεσιν ἐφρίζανουσαι, τὴν μὲν γλυκεῖαν ἀνιμῶνται ποιότητα, τὴν δὲ πικρὰν ἀποστρέφονται καὶ ἐκ διαφόρων ποιότητων, πικρῶν τε καὶ στρυφνῶν καὶ αὐστηρῶν καὶ δριμέων, τὸ γλυκύτατον μέλι τοῖς ἀνθρώποις κατασκευάζουσιν·

[1.127] ταύτας δὴ καὶ ἡμεῖς μιμούμενοι, ἐκ τῶν πικρῶν ὑμῶν λειμώνων τὸ γλυκὺ τῆς ὠφελείας ὑμῖν κατασκευάζομεν μέλι. Καὶ ὥσπερ οἱ τὰ σώματα θεραπεύοντες ἐκ τῶν ἰοβόλων θηρίων ὄνησιφόρα κατασκευάζουσι φάρμακα, καὶ τῶν ἐχιδνῶν τὰ μὲν ἀποβάλλοντες, τὰ δὲ ἔψοντες, πολλὰς διὰ τούτων ἐξελαύνουσι νόσους, οὕτως καὶ ἡμεῖς, τὰ τῶν ὑμετέρων ποιητῶν καὶ ξυγγρφέων καὶ φιλοσόφων πονήματα μεταχειρισάμενοι, τὰ μὲν ὥς δηλητήρια καταλείπομεν, τὰ δὲ τῇ τῆς διδασκαλίας ἐπιστήμῃ διασκεύασαντες, ἀλεξιφάρμακον ὑμῖν θεραπείαν προσφέρομεν· καὶ οὕς ἀντιπάλους ἡμῶν ὑπειλήφατε, τούτους τῶν ὑμετέρων λόγων ἀποφαίνομεν ξυνηγόρους καὶ τῆς πίστεως δείκνυμεν διδασκάλους.

[1.128] Οὕτω, ξὺν Θεῷ φάναι, καὶ τὴν ἄλλην ὑμῖν διδασκαλίαν προσοίσομεν. Ὑμεῖς δὲ μεμαθηκότες ὥς ἀναγκαῖον τὸ τῆς πίστεως χρῆμα, τὴν Πυθαγόρειον σιωπὴν ἀγαπήσατε καὶ τὰς ἀκοὰς ἡσυχῇ τῷ λόγῳ παράσχετε, πιστῶς δεχόμενοι τὰ λεγόμενα· οὕτω γὰρ δὴ κατὰ βραχὺ δυνήσεσθε μαθεῖν τὴν ἀλήθειαν.

¹⁷² Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 1, 3. Baszileiosz, *Buzdítás az ifjakhoz: Hogyan olvashatják haszonnal a pogány irodalmi műveket?* 4: „Ahogy virágszedéskor a rózsabokron kikerüljük a tüskéket; az ilyen könyvekben is élvezzük a hasznosat, de őrizkedünk a károstól.” (Nádasdy Alfons fordítása).

¹⁷³ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 6, 33 és I, 1, 11. Ld. még Baszileiosz, *Buzdítás az ifjakhoz* 4: „Míg az ember a virágoknak csak illatában és színében gyönyörködik, a méhek még mézet is tudnak nyerni belőlük. Az ilyen könyvekkel is így

ajándékát Isten egyrészt kiemelten a kegyeseknek adta, másrészt azonban azoknak is, akik nem ilyenek, mint amilyen az eső a pusztákon és a bozótokban. Így aztán ott gyakran teremnek ehető, és a megművelt földekéhez hasonló gyümölcsök, noha világosan látható, hogy a próféta földművelés esetükben elmaradt: bizonyos fanyarság és keserűség keveredik beléjük. Azok, akik ismerik a megkülönböztetés tudományát, az arra érdemes gyümölcsöt leszedik, a többi pedig mellőzik, otthagyják; a rózsakertek gondozói hasonlóképpen eldobják a töviseket és összegyűjtik a virágokat.¹⁷²

Nyilvánvalóan ez a méhek ösztönszerű módszere is, amelyek nemcsak édes, hanem keserű virágokra is rászállnak: kiszívják belőlük az édességet, otthagyják a keserűséget, és a különböző ízekből: a keserűből, a savanyúból, a fanyarból és a csípősből az embernek a legédesebb mézet készítik.¹⁷³

Az apologéta módszere

Mi is a méheket utánozzuk: keserű rétjeitekről édes mézet gyűjtünk és készítünk a ti hasznatokra. És amiképpen a test gyógyítói a mérges állatokból, sőt viperákból hasznos gyógyszereket készítenek: bizonyos darabokat eldobnak, a többi pedig megfőzik, és ezzel sok betegséget kiűznek – ugyanúgy mi is, kezünkben tartva a költőiteket, történészeiteket és filozófusaitok műveit, elhagyjuk azt, ami ártalmas, és a többi a tanítás tudományával elkészítve ellenszeres kezelést nyújtunk nektek. Azokról, akiket ellenségeinknek gondoltok, bebizonyítjuk, hogy a mi tanaink pártfogói, és megmutatjuk, hogy a hit tanítómesterei.

Így, Isten segítségével, tanításunk folytatását is előtárjuk majd. Most, hogy megtanultátok, mennyire fontos a hit, elégedjete meg a püthagorászi csennel, nyugodtan hallgassátok a bemutatást, és fogadjátok hittel a mondottakat. Ily módon bizonnal gyorsan meg tanulhatjátok az igazságot.

vagyunk: ha valaki nemcsak a kellemes és gyönyörködtetőt kutatja bennük, tud hasznat is meríteni belőlük. A könyveket teljesen a méhek példájára használjátok! A méhek sem repülnek válogatás nélkül minden virágra. Sőt, ha valamelyikre rászállnak, nem akarják mindenestül elvinni; Csak annyit szívnak ki belőle, amennyi a munkájukhoz szükséges. A többi nyugodtan otthagyják. Ha értelmesek vagyunk, mi is csak azt tesszük magunkévá ezekből a könyvekből, ami megfelel nekünk, és rokon az igazsággal. A többiől óvakodunk.” (Nádasdy Alfons fordítása).

Περὶ ἀρχῆς¹

[2.1] Τὸ φῶς τὸ αἰσθητόν, καὶ τὸ ἄνωθεν φερόμενον καὶ τὸ κάτω παρ' ἀνθρώπων ἐπινοούμενον, ἐπιδείκνυσι τοῖς ὁρώσι, τί μὲν χρυσὸς καὶ τί ἄργυρος, τί δὲ χαλκὸς καὶ σίδηρος καὶ κασσίτερος, καὶ τὰς ἄλλας ὕλας ὡσαύτως, καὶ μὲν δὴ καὶ χρωμάτων καὶ σχημάτων καὶ φυτῶν καὶ ζώων διδάσκει διαφοράν, ἀλλ' οἱ τὰς ὄψεις ἐρρωμένοι μόνοι τήνδε τὴν γνῶσιν δέχονται. Οἱ γὰρ δὴ τυφλώττοντες οὐδὲν ἀπὸ τῆς ἀκτίνος ὀνίνανται· οὐδὲ γὰρ αὐτὴν τοῦ φωτὸς ὁρώσι τὴν αἴγλην.

[2.2] Τούτοις ἐοίκασιν οἱ τὸ νοερὸν φῶς τῆς ἀληθείας ἰδεῖν οὐκ ἐθέλοντες, ἀλλ' ἀσπασίως ἐν τῷ ζόφῳ τῆς ἀγνοίας διάγοντες, καθάπερ τῶν πτηνῶν τὰ νύκτωρ πετόμενα, ἅπερ δὴ μάλα εἰκότως ἀπὸ τῆς νυκτὸς παρωνύμως προσαγορεύονται· νυκτερίδες γὰρ τοὶ καὶ νυκτικόρακες ἀποφυγγάνουσι μὲν τὸ φῶς ὡς πολέμιον, τὸ δὲ σκότος ἀσπάζονται ὡς σωτήριον.

[2.3] Τούτοις μὲν οὖν δὴ τις οὐκ ἂν νεμεσήσειε σωφρονῶν· ἢ γὰρ τοὶ φύσις αὐτοῖς τὴν τοιάνδε ζωὴν ἐξ ἀρχῆς ἀπεκλήρωσεν· οἱ δ' αὐθαιρέτως σφᾶς αὐτοῖς τῷ σκότῳ ξυζεύξαντες ποίας ἂν τύχοιεν εἰκότως ξυγγνώμης, μάλιστα τοῦ θείου φωτὸς ἅπασαν ἥπειρον καὶ νῆσον τῆς ἀκτίνος πληρώσαντος καὶ αὐτὰ κατειληφότος τῆς οἰκουμένης τὰ τέρματα;

[2.4] οἱ μὲν γὰρ πρὸ τῆς θείας ἐπιφανείας τῇδε τῇ πάθῃ περιπεσόντες ἔχουσιν τινα μετρίαν οὕτω πως παραίτησιν, τῷ

¹ A második könyv címe Órigenész főművére, a Περὶ ἀρχῶν-ra emlékeztet. Az ἀρχή fordítása problematikus, hiszen adott esetben jelenthet *kezdetet*, *őselvet*, *alapelvet*, *kiindulópontot* vagy éppen *alapismeretet* is. Pl. *A filozófusok közötti különbözőségek* tárgyalásánál Thalészról és a többi filozófusról úgy beszél a szerző, mint akik mindennek az ἀρχή-ját (ἀρχὴν πάντων) a vízben, a végtelenben, a levegőben stb. látták. Ilyen összefüggésben az ἀρχή akár *alapelemtet*, *őselemtet* is jelenthet.

² Alex. Kelemen, *Sztrómata* VII, 3, 13; *Paidagogosz* I, 6, 26.

³ Lefordíthatatlan szójáték: νύξ (éjszaka) → νυκτερίς (denevér), νυκτικόραξ (erdei fülesbagoly). A mű végén szintén megjelenik az éjszakai madarak (denevérek) és a világosság ellentéte. Ld. *Curatio* 12.97. Vö. Baszileiosz, *Hexaéméron* VII, 7; VIII, 7; IX, 4. A denevéreknek, mint a sötétben kószáló gyávaságnak a klasszikus görög irodalomban betöltött szerepéhez ld. pl. az *Odüsszeia* XXIV, 1–8-at:

Ekkor a kérők lelkét Külléné-hegyi Hermész szólította elő; a kezében fogta a pálcát, szép szinarany botját, mellyel megigézi halandók közt, akinek csak akarja, szemét, vagy szünteti álmát. Ezzel irányított, mire ők surrogva követték. Mint mikor isteni barlang mély zugolyán denevérek

Második könyv: Az első princípiumról

Az érzékelhető fény, akár fentről érkezik, akár az ember találékonysága által keletkezik lent, megmutatja azoknak, akik látnak, hogy mi van aranyból és mi ezüstből, rézből, vasból, ónból és hasonlóképpen egyéb anyagból, és nyilvánvalóan megtanít különbséget tenni a színek, a formák, a növények és az állatok között. Erre az ismeretre azonban csak az egészséges látásúak jutnak el. A vakoknak ugyanis semmilyen hasznuk sincs a Nap sugaraiból,² hiszen még a fény ragyogását sem látják.

Hozzájuk hasonlatosak azok, akik nem akarják látni az igazság értelmi fényének tündöklését, hanem szívesen élnek a tudatlanság sötétségében, mint azok az éjjeli madarak, amelyeket méltán neveztek el az éjszakáról: a denevérek és baglyok,³ melyek úgy menekülnek a fény elől, mint az ellenségtől, a sötétséghez pedig úgy ragaszkodnak, mint a szabaduláshoz.⁴

Ezekre az állatokra haragudni azonban nyilvánvalóan esztelenség volna, hiszen kezdettől fogva a természet szabta meg számukra ezt az életformát. Ellenben milyen ésszerű elnézéssel lehetünk azok iránt, akik önmagukat szabad akaratukból kötötték a sötétséghez, annál is inkább, mivel az isteni fény az összes földrészt és szigetet betöltötte sugaraival, és eljutott a lakott föld végső határáig?

Azoknak, akik ebbe a betegségbe még az isteni megjelenés⁵ előtt estek, valamelyes mértékű mentségük van, hiszen az Igazság Napja⁶

röpdösnek surrogva, s a szikláról, a csoportból egy leesik, mire ott fönt mind összébb tapadoznak, így mentek surrogva azok, s Hermész, a segítő, míg ők összefogódtak, a nyirkos utat mutogatta.

(Devecseri Gábor fordítása)

⁴ A fizikai és a lelki látásnak a Nappal kapcsolatos párhuzamát ld. pl. Alexandriai Philón *De vita contemplativa* c. munkájának 10. és 11. részében: „De ezek [ti. a politeista egyiptomiak], minthogy nem csak a saját néptörzsükhöz, hanem a szomszédos népekhez tartozókat is balgaságokkal ruházták fel, hadd maradjanak gyógyíthatatlanul fogyatékosak a legfontosabb érzékelés, a látás nélkül. Mondom ezt nem a testi *látásra*, hanem a lelkire. Mert a valódi, illetve hamis kizárólag ezzel a *látással* ismerhető fel. A therapeuta közösség viszont már eleve azt sajátítja el, hogy mindig a Valóságosan Létező szemlélésére törekedjék, és ez a *látás* még a napfénynél való érzékelésen is túltegyen, és soha el ne hagyja ezt a tökéletes kegyességre vezető rendet.” Ld. Adorjáni Zoltán, *Alexandriai Philón: De vita contemplativa* (Budapest: L'Harmattan, 2008), 35–36. Vö. uo. 38, 49–50, 70–71.

⁵ Tí. Krisztus születése.

⁶ Vö. Mal 3, 20.

μηδέπω τῆς δικαιοσύνης ἀνατεῖλαι τὸν ἥλιον, ἀλλ’ ὥσπερ ἐν νυκτὶ διάγειν καὶ ὑπὸ μόνῃς δαδουχεῖσθαι τῆς φύσεως·

ἐπειδὴ δὲ οὗτος οὐ μόνον ἀνέτειλεν, ἀλλὰ καί, ποιητικῶς εἰπεῖν, „μέσον οὐρανὸν ἀμφιβέβηκε“, τίς ἀπολογίας ὑπολείπεται λόγος τοῖς νῦν ἐν μεσημβρίᾳ τυφλώττουσι καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς μύουσιν, ἵνα μὴ τοῦ φωτὸς ἀπολαύσωσιν; [2.5] οὐκ ἔῃ δὲ αὐτοὺς τὴν ἀχλὺν ἀποσκεδάσαι τῶν ὀφθαλμῶν τὸ τῆς οἰήσεως πάθος. Πάντων γὰρ ἄμεινον εἶδέναι νομίζουσι τὴν ἀλήθειαν, ἐπειδὴ τοῖς τῶν ἐλλογίμων ἀνδρῶν μαθήμασιν ἐνετράφησαν, καὶ ξυνιδεῖν οὐκ ἐθέλουσιν, ὥς οἱ θαλάττιοι ἰχθύες ἐν ἄλμῃ μὲν τρέφονται ὅτι μάλιστα πλείστη, ἁλῶν δὲ ὅμως εἰς σκευασίαν προσδέονται.

[2.6] Οὐδὲ μὴν ἐκεῖνο ξυνορῶσιν, ὥς τῆς ἀληθείας οὐ πάντως ἡ εὐγλωττία διδάσκαλος· τί γὰρ τῆς Ὀμήρου ποιήσεως ἥδιον; τί δὲ τῆς εὐεπείας ἐκείνης γλυκύτερον; ἀλλ’ ὅμως τοῦτον τῶν φιλοσόφων ὁ ἄριστος – ἐπέγνωτε δὲ δήπου τὸν Ἀρίστωνος, ὥς ἡγοῦμαι – μύρω γε ἀλείψας, καθάπερ αἱ γυναῖκες τὰς χελιδόνας, ἐκ τῆς ὑπ’ αὐτοῦ ξυντεθείσης ἀπέπεμψε πόλεως, ἀκολασίας καλέσας καὶ δυσσεβείας διδάσκαλον.

[2.7] Βλασφημεῖν, γάρ φησιν, ἐκπαιδεύει τοὺς νέους καὶ πονηρὰς αὐτοῖς περὶ τῶν θεῶν ἐντίθησι δόξας καὶ ἀπαλοῖς ἔτι οὔσι μαθήματα πονηρὰ καὶ διεφθαρμένα ἐνίησιν.

Καὶ ἕτερα δὲ ἄλλα κατηγορήματα πάμπολλα ἐποίησατο τοῦ κορυφαίου τῶν ποιητῶν. Οὐκουν ἅπας εὐγλωττίαν ἡσκημένος ἀξιοχρεῶς ἂν γένοιτο ἀληθείας διδάσκαλος.

még nem kelt fel, hanem minden olyan volt, mintha az éjszakában éltek volna, és csak a természet fáklyája világított számukra.

Most viszont, hogy nem csupán felkelt, hanem – a költővel szólva: „az ég közepére ért föl”,⁷ miféle védekezésük marad azoknak, akik manapság délben vakok, és eltakarják a szemüket, hogy ne élvezhessék a fényt? Az önteltség betegsége⁸ nem engedi meg számukra, hogy szemükről a ködöt eloszlassák. Hiszen mindenkinél jobban vélik ismerni az igazságot, mivel a legtekintélyesebb férfiak tanításain nevelkedtek, és nem akarják elismerni, hogy noha a tengeri halak olyan vízben nevelkednek, amely a lehető legsósabb, mégis sóra van szükség az elkészítésükhöz.⁹

Még azt sem veszik észre, hogy az igazságnak nem mindig az ékesszólás a tanítója.¹⁰ Mert mi kellemesebb Homérosz költészeténél? Mi édesebb annak dallamánál? És mégis: a filozófusok legkiválóbbja (gondolom, felismeritek Arisztón¹¹ fiát), miután illatos olajjal beken- te Homéroszt¹² – mint az asszonyok a fecskéket, úgy kergette el abból a városból,¹³ amit ő szervezett meg, a féktelenség és az istentelenség tanítójának nevezvén őt. Homéroszról ugyanis ezt mondta:

A fiatalokat istenkáromlásra tanítja, az istenek tekintetében gonosz gondolatokat ültet beléjük, és ezekbe a még képlékeny lelkekbe gonosz és romlott tanokat helyez.¹⁴

Platón még sok más vádat is emelt a költők korifeusa ellen. Tehát nem minden, ékesszólásban gyakorlott szerző méltó arra, hogy az igazság tanítója lehessen.

⁷ Homérosz, *Íliász* VIII, 68 (Devecseri Gábor fordításában: „nőtt szent fénye a napnak”); XVI, 777 („az ég közepére nem ért föl”); *Odüsszeia* IV, 400 („áthág a nap éppen az ég közepén már”).

⁸ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VII, 16, 95 és 98.

⁹ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 8, 41.

¹⁰ Ti. nem mindig az ékesen vagy ékesebben szóló fél oldalán van az igazság. Ezt a gondolatot a szerző már *A hitről* szóló első fejezet *Filozófia és irodalomművészet* című részében is kifejtette.

¹¹ Arisztón – a híres athéni család sarja és Periklész barátja – Platón édesapja volt. Theodóréosz ismét szójátékot alkalmaz: Platón a filozófusok legkiválóbbjának (τῶν φιλοσόφων ὁ ἄριστος) nevezi, ezzel a minősítéssel utalva édesapja nevére, *Arisztónra* is.

¹² A tisztelet jeléül – az istenszobrokhoz hasonlóan – illatos olajjal (mirhával) kenték meg az ünnepelt hírességek fejét.

¹³ Vö. Platón, *Állam* III, 398a–b: „Nyilvánvaló tehát, hogy ha aztán egy olyan ember érkezne államunkba. aki képes volna művészetével mindenféle alakot öltetni, és mindenféle dolgot utánózni, s költeményeit akarná nekünk bemutatni, talán nagy tisztességgel öveznénk, mint egy szent, csodálatra méltó és kedves embert, de azért mégiscsak azt mondanánk neki, hogy ilyen ember a mi államunkban nincs, s ilyennek nem is szabad lennie. S valószínűleg el is küldenénk – fejét mirhával meghintve és gyapjúszalaggal ékesítve – egy másik államba, s a magunk érdekében beérnénk a szárazabb és kevésbé szórakoztató költővel és mesemondóval, aki a becsületes ember beszédét utánózná nálunk, s mondókáját azokban a formákban adná elő, amelyeket törvényerővel eleve kikötöttünk, mikor a katonák nevelésére vállalkoztunk.” (Szabó Miklós fordítása).

¹⁴ A fenti szöveg az *Állam* II, 377e–378d mondanivalójának rövid összefoglalása.

[2.8] Εἰ δὲ δὴ τοὺς φιλοσόφους ἡμῖν προβάλλεσθε, εὖ ἴστε, ὥς καὶ οὗτοι πλάνον ὑπέμειναν πάμπολυν. Οὐ γὰρ δὴ μίαν ἅπαντες λεωφόρον ἐσχήκασιν οὐδὲ τοῖς τῶν προωδευκότων ἠκολούθησαν ἴχνεσιν, ἀλλ' ἰδίαν ἕκαστος ἐτέμετο τρίβον καὶ μυρίας ἐπινενοήκασιν [τρίβους]· πολυσχιδεῖς γάρ που τοῦ ψεύδους αἱ ἀτραποί· καὶ τοῦτο διαρρήδην αὐτίκα δὴ μάλα δειχθήσεται.

[2.9] Θαλῆς μὲν γάρ, τῶν ἐπὶ καλουμένων σοφῶν ὁ πρεσβύτατος, ἀρχὴν πάντων τὸ ὕδωρ ὑπέλαβεν, Ὁμήρῳ γε οἶμαι εἰρηκότι πιστεύσας·

Ὠκεανόν τε θεῶν γένεσιν καὶ μητέρα Τηθύν.

Ἀναξίμανδρος δέ, τοῦτον διαδεξάμενος, ἀρχὴν ἔφη τὸ ἄπειρον· Ἀναξίμενης δέ, ὁ τούτου διάδοχος, καὶ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης τὸν ἀέρα ξυμφώνως ἀρχὴν προσηγορευσάτην· [2.10] Ἴππασος δὲ ὁ Μεταποντῖνος καὶ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος τῷ πυρὶ τὴν ἀρχὴν τῶν πάντων ἀπενειμάτην· ὁ δὲ Ἀκραγαντῖνος Ἐμπεδοκλῆς τὰ στοιχεῖα ἔφη τὰ τέτταρα· Ξενοφάνης δὲ ὁ Κολοφώνιος τὸ πᾶν αἶδιον, ἐκ δὲ τῆς γῆς τὰ πάντα· καὶ Παρμενίδης δὲ ὁ τούτου ἐταῖρος ὁ Ἐλεάτης ὡσαύτως τόνδε τὸν λόγον ἐκράτυνε, ψεῦδος δὲ ἀπέφηνε τῶν αἰσθήσεων τὸ κριτήριον, ἥκιστα λέγων ἐφικνεῖσθαι τοῦτο τῆς ἀληθείας·

[2.11] Δημόκριτος δὲ ὁ Ἀβδηρίτης ἄπειρον τὸ πᾶν εἶρηκε καὶ ἀγένητον· Ἐπίκουρος δὲ ὁ Νεοκλέους ὁ Ἀθηναῖος ἐκ τῶν ἀτόμων ἐξ ἀρχῆς ξυστῆναι τὸ πᾶν, εἶναι μέντοι ἄναρχον καὶ αἶδιον·

¹⁵ Vö. Theodóreosz, *De providentia* I, 6.

¹⁶ Az alább soron következő bemutatás legfontosabb forrásai: Aetiosz, *Placita philosophorum* I, 3, 1 (a továbbiakban: Aetiosz, *Placita*); Eusebiosz, *Praep. ev.* XIV, 1; Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 14, 59.

¹⁷ Thalészhoz ld. Tatianosz, *Beszéd a görögök ellen* XLI, 11.

¹⁸ Homérosz: *Iliász* XIV, 201, 302. Vö. Aetiosz, *Placita* I, 3, 2; Athenagorász, *Kérvény a keresztyének ügyében* XVIII, 3. Hippolütosz, *Adversus haereses* X, 7; Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* I, 12, 5.

¹⁹ Aetiosz, *Placita* I, 3, 3; Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 14, 63; *Protreptikosz* V, 66.

²⁰ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 11, 52; Aetiosz, *Placita* I, 3, 4. A Kr. e. 440–425 körül alkotó apollóniai Diogenészhez ld. pl. Jean Zafiropulo, *Diogène d'Apollonie* (Paris: Les Belles Lettres, 1956); Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* IX, 57.

²¹ Aetiosz, *Placita* I, 3, 11; Alex. Kelemen, *Protreptikosz* V, 64; *Sztrómata* I, 11, 52. Metapontoszi Hippaszosz korai püthagoreus volt a Kr. e. V. században. Ld. a *Curatio* 4.12-höz fűzött jegyzetet. Vö. Hippolütosz, *Adversus haereses* X, 6.

A filozófusok közötti különbségek

Ha mégis szembeállítjuk velünk a filozófusaitokat, tudjátok meg, hogy ők is sokféle tévelygésben leledzettek. Mert egyikük sem választott egyetlen világos utat, sem az előttük járók nyomait nem követték, hanem mindenik saját csapást vágott magának; megszámlálhatatlanul sok ösvényt kitaláltak, ugyanis a hamisság útjai igen sokfelé ágaznak.¹⁵ Pontosan ez az, amit világos szavakkal azonnal be is bizonyítunk.¹⁶

Thalész,¹⁷ a Hét Bölcsnek nevezettek legöregebbike – aki mindennek alapeleméül a vizet feltételezte – úgy vélem, Homérosz szavainak adott hitelt:

Ókeános az istenek atyja és Téthüsz az anyjuk.¹⁸

Anaximandrosz, aki Thalész után következett, kijelentette, hogy a végtelen az első princípium;¹⁹ az ő utóda, Anaximenész, valamint az apollóniai Diogenész viszont egybehangzóan a levegőt nevezték alapelemnek;²⁰ a metapontoszi Hippaszosz és az efézusi Hérakleitosz a tüzet tartották a mindenség alapelemének.²¹ Az agrigentumi Empedoklész²² négy alapelemet határozott meg. A kolophóni Xenophanész szerint a mindenség örök, és minden a földből származik;²³ az ő tanítványa, az eleai Parmenidész hasonlóképpen ezt a véleményt támogatta,²⁴ és bebizonyította, hogy az érzékek ítélete hamis, amely a legkisebb mértékben sem érinti az igazságot.

Az abdériai Démokritosz azt állította, hogy a mindenség végtelen és teremtetlen;²⁵ az athéni Epikurosz, Neoklész fia szerint pedig a mindenség, amely kezdet nélküli és örök, kezdetből fogva atomokból épül fel.

²² Aetiosz, *Placita* I, 1, 3, 20. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 2, 15; *Protreptikosz* V, 64; Hippolütosz, *Adversus haereses* X, 6.

²³ Hippolütosz, *Adversus haereses* X, 7. Ld. Xenophanész alábbi verstöredékét:

Mind a földből eredt s végét leli minden a földben.
Mert földből eredénk s vízből lettünk valamenny' en.
Mindén, ami születik, tűzből és vízből eredt az.
Mindén víz forrása a tenger.

(Sebestyén Károly fordítása)

²⁴ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 14, 64.

²⁵ Alex. Kelemen, *Protreptikosz* V, 66. A trákiai Abdéra városából származó Démokritosznak (Kr. e. 460–270), Leukipposz tanítványának, az atomelmélet kidolgozójának és egyben a „nevető” filozófusnak az életéhez és tanításához ld. pl. Pásztori, *Ókori görög gondolkodók*, 65–74. Ld. még Bartók, *A filozófia története* I, 85.

καὶ Μητρόδωρος δὲ ὁ Χῖος καὶ Ζήνων ὁ Ἐλεάτης καὶ Διογένης ὁ Σμυρναῖος διαφόρους ἀρχὰς τῶν ὄλων ὑπέθεντο. Διὰ τοι τοῦτο καὶ Σωκράτης ὁ Σωφρονίσκου κωμῶδων αὐτοὺς διετέλει, ὅτι τὰ ἀνθρώποις οὐκ ἐφικτὰ εἰδέναι λίαν ἰσχυρίζομενοι, πρὸς ἀλλήλους ἀεὶ διεμάχοντο, καινῶν προστατεύοντες καὶ ἐναντίων δογμάτων, ἧ φησιν ὁ Ξενοφῶν ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν. [2.12] Καὶ ὁ Πλάτων δὲ αὐτὸν ἐν τῷ Φαίδωνι γέγραφε λέγοντα·

Ἐγὼ γάρ, ὦ Κέβης, νέος ὢν, ὑπερφυῶς ὡς ἐπεθύμησα ταυτησὶ τῆς σοφίας, ἦν δὴ καλοῦσι περὶ φύσεως ἱστορίαν. Ὑπερήφανον γάρ μοι ἐδόκει εἶναι εἰδέναι τὰς αἰτίας ἐκάστου, διὰ τί γίνεται ἕκαστον, καὶ διὰ τί ἀπόλλυται, καὶ διὰ τί ἔστιν.

[2.13] Εἶτα πολλὰ τοιαῦτα διεξελθὼν, ἐπήγαγεν·

Τεκμήριον δέ σοι ἐρῶ ἱκανόν. Ἐγὼ γάρ, ᾧ καὶ πρότερον σαφῶς ἠπιστάμην ὡς γε ἐμαυτῷ καὶ τοῖς ἄλλοις ἐδόκουν, ὑπὸ ταύτης τῆς σκέψεως οὕτω σφόδρα διετυφλώθην, ὥστ' ἀπέμαθον καὶ ᾧ πρὸ τοῦ ὥμην εἰδέναι.

[2.14] Καὶ αὖθις δέ, τῆς τῶν φιλοσόφων κατηγορῶν ἔριδος, τοιάδε ὁ Πλάτων ἐν τῷ Θεαιτήτῳ διέξεισιν·

²⁶ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 14, 64; *Protreptikosz* V, 66. Khioszi Métrodórosz (Kr. e. 330 körül), Démokritosz és Epikurosz tanítványa, illetve Anaxarkhosz és Hippokratész mestere kapcsán ld. Kathleen Freeman, *The Pre-Socratic Philosophers: A Companion to Diels, Fragmente der Vorsokratiker*, 2nd edn (Oxford: Blackwell, 1859), 120–121. Ld. még Kathleen Freeman, *Ancilla to the Pre-Socratic Philosophers: A Complete Translation of the Fragments in Diels' Fragmente der Vorsokratiker* (Oxford: Blackwell, 1956), 327. Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* XIV, 10. Cicero szerint Métrodórosznak az ismeret megszerzésével és birtoklásával kapcsolatos, a szkeptikusokra emlékeztető aggályai addig terjedtek, hogy a khioszi gondolkodó *A természetről* c. munkája elején a következőket írta: „Tagadom, hogy tudatában volnánk annak, hogy tudunk-e valamit vagy nem tudunk semmit, sőt azt is, hogy egyáltalán tudatában volnánk annak, hogy nem tudjuk (vagy tudjuk) azt, hogy létezik-e valami vagy semmi nem létezik.” „Nego, inquit, scire nos sciamusne aliquid an nihil sciamus, ne id ipsum quidem, nescire aut scire, scire nos, nec omnino sitne aliquid an nihil sit.” Cicero, *Academica* II, 23.

²⁷ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 14, 64. Eleai Zénón (Kr.e. 490–430) az eleai iskola képviselője és Parmenidész tanítványa volt. A korabeli uralkodó felfogással ellentétben azt akarta bizonyítani, hogy a létnek ellentmondás nélkül nem tulajdonítható sem a „sokság”, sem a változás. Hírnevét elsősorban azzal alapozta meg, hogy mestere, Parmenidész tanítását ún. *apóriák*, azaz „nehéz problémák” kifejtésével próbálta igazolni. Ezek között találjuk a következő, azóta híressé vált példákat:

Khioszi Métrodórosz,²⁶ eleai Zénón²⁷ és szmürnai Diogenész²⁸ a világegyetem vonatkozásában különböző alapelemeket feltételeztek. Éppen ezért Szókratész, Szóphroniszkosz fia is folyton kinevette őket, mert az emberek számára elérhetetlen dolgok ismeretét túlságosan erőltették, folyton vitatkoztak egymással, új és ellentétes elméletekkel hozakodtak elő, amint Xenophón mondja az *Emlékezéseiben*.²⁹ Platón is feljegyezte a *Phaidónban*, mikor így beszélt:³⁰

Mert én, Kebészem, ifjúkoromban bámulatosan vágyakoztam arra a bölcsességre, amit a természet tudományának³¹ hívnak. Mert úgy láttam, nagyszerű dolog ismerni minden egyes dolog okait, hogy mitől jön létre mindegyik, mitől pusztul el, és mitől van.³²

Miután mindezeket hosszasan kifejtette, hozzáteszi:

Mondok neked egy megfelelő bizonyítékot: az, amit azelőtt világosan tudtam – legalábbis úgy hittem jómagam is, meg a többiek is – ettől a vizsgálódástól³³ olyannyira megvakultam, hogy még azt is elfelejtettem, amit korábban tudni véltem.³⁴

A filozófusok közötti viszálykodást újfent elítélve, Platón a *Theaitétoszban* a következőket fejti ki:

„Akhilleusz és a teknősbéka”, „a mozgó nyíl áll” stb. Tagadta a mozgás létét, mert a mozgás feltételezi a változást, a létező viszont csakis mozdulatlan és változatlan (következésképpen időfeletti) lehet. Egyik paradoxonjában azt állítja, hogy lehetetlen megtenni egy stadionnyi távolságot, mert ehhez először a fele utat kell megtenni, utána a negyedrészt, és így a végtelenségig. Paradoxonjai a matematika, a geometria, sőt bizonyos szinten a mozgófilm-készítés kifejlődését segítették elő, hiszen a mozgó nyíl mozdulatlanságát állóképek sorozatával próbálta igazolni. Zénón főcélja az volt, hogy újabb érvekkel támassza alá Parmenidész tanítását, és vitában győzze meg ellenfeleit. Fejlett vitakultúráját Arisztotelész is nagyra értékelte: szerinte maga Zénón találta fel a dialektikát.

²⁸ Szmürnai (szmirnai) Diogenész Khioszi Métrodórosz tanítványa volt. Ld. Halton, *Cure*, 282, 20. jegyzet.

²⁹ Xenophón, *Emlékeim Szókratészről* I, 1, 9–11.

³⁰ Szókratész beszédéről van szó.

³¹ Szó szerint: „a természetről szóló történetnek”.

³² Platón, *Phaidón* 96a (Kerényi Grácia fordítása). Eusebiosz, *Praep. ev.* I, 8, 17.

³³ A vizsgálódás kifejezése itt a σκέψις, ami a szkeptikus (alaposan vizsgálódó, de az ítéletalkotástól tartózkodó) filozófiai irányzat kulcsszava.

³⁴ Platón, *Phaidón* 96c. Eusebiosz, *Praep. ev.* I, 8, 18.

Ἀλλ' ἂν τινα ἔρη, ὥσπερ ἐκ φαρέτρας ῥηματίσκια αἰνιγμάτων ἀνασπῶντες πονοῦσι, καὶ ἂν τούτου ζητῆς λόγον λαβεῖν τί εἰρήκασιν, ἐτέρῳ πεπλήξῃ καινῶς μετωνομασμένῳ. Περανεῖς δὲ οὐδέποτε οὐδὲν πρὸς οὐδένα αὐτῶν· οὐδὲ γε ἐκεῖνοι πρὸς ἀλλήλους, ἀλλ' εὖ πάνυ φυλάξουσιν τὸ μηδὲν βέβαιον ἔαν εἶναι, μήτε ἐν λόγῳ μήτε ἐν ταῖς αὐτῶν ψυχαῖς, ἡγούμενοι, ὥς ἐμοὶ δοκεῖ, αὐτὸ στάσιμον εἶναι· τούτῳ δὲ πάνυ πολεμοῦσι καὶ καθόσον ἂν δύνωνται πανταχόθεν·

Ἴσως, ὦ Θεόδωρε, τοὺς ἄνδρας μαχομένους ἐώρακας, εἰρηνεύουσι δὲ οὐ ξυγγέγονας· οὐ γάρ σοι ἐταῖροί εἰσιν· ἀλλ' οἶμαι ταῦτα τοῖς μαθηταῖς ἐπὶ σχολῆς φράζουσιν, οὓς ἂν βούλωνται ὁμοίους αὐτοῖς ποιῆσαι.

Ποίοις μαθηταῖς, ὦ δαιμόνιε; οὐδὲ γίνεται τῶν τοιούτων ἕτερος ἐτέρου μαθητῆς, ἀλλ' αὐτόματοι ἀναφύονται ὁπόθεν ἂν τύχῃ ἕκαστος αὐτῶν ἐνθουσιάσας, καὶ τὸν ἕτερον ὁ ἕτερος οὐδὲν ἡγεῖται εἰδέναι.”

Καὶ μετ' ὀλίγα πάλιν·

[2.15] Ὀλίγου δ' ἐπελαθόμην, ὦ Θεόδωρε, ὅτι ἄλλοι αὖ τάναντία τούτοις ἀπεφάνησαν, οἷον ἀκίνητον τελέθει τῷ παντὶ ὄνομ' εἶναι, καὶ ὅσα Μέλισσοί τε καὶ Παρμενίδαι ἐναντιούμενοι πᾶσι τούτοις διῖσχυρίζονται.

[2.16] Καὶ μέντοι κἂν τῷ Σοφιστῇ τὰ τοιαῦτα πάλιν αὐτῶν κατηγορεῖ, οὐκ ἀπόστολος οὐδέ γε προφήτης, ἀλλὰ τῶν φιλοσόφων ὁ πρῶτος, εἴτε Πλάτωνα τὸν Ἀρίστωνος ἐθέλοι τις λέγειν, εἴτε Σωκράτην τὸν Σωφρονίσκου· Σωκράτους μὲν γὰρ τὰ ἐνθυμήματα, Πλάτωνος δὲ τὰ συγγράμματα. [2.17] Εἴτε δὲ οὗτος, εἴτε ἐκεῖνος, οὕτω φησίν·

³⁵ Platón szövege szerint nem „kínnal előrántják”, hanem „szertenyilazzák” (ἀποτοξεύουσι).

³⁶ Platón szövege szerint: „ami ellen erősen hadakoznak, és amit a lehetőség szerint mindenünnen kivetnek (ἐκβάλλουσιν)”.

[THEODÓROSZ:] Ha bármelyiküktől megkérdezel valamit, nagy kínnal talányos mondatocskákat ránt elő mintegy a tegzéből.³⁵ Ha pedig annak értelmét firtatnád, amit mondott, akkor egy másik, egészen új jelentésű szóvaltozattal vág vissza neked. De egyikükkel sem vergődsz zöldágra soha semmiben, sőt még ők maguk sem egymással; hanem ugyanvalóst erősen őrizkednek attól, hogy bármi szilárd támpontot is eltűrjenek akár az érvelésben, akár a maguk lelkében, mivel – úgy vélem – azt hiszik, hogy ez afféle megmerevedett dolog volna, ami ellen erősen és a lehetőség szerint minden oldalról hadakoznak.³⁶

[SZÓKRATÉSZ:] Talán éppen vitájuk hevében láttad e férfiakat, Theodórosz, és nem akkor találkoztál velük, amikor békésen beszélgettek: hiszen nem barátaid ők; tanítványaiknak azonban, úgy vélem, mégiscsak kifejtik e tanokat szabad idejükben, hiszen önmagukhoz hasonlóvá akarják tenni őket.

[THEODÓROSZ:] Miféle tanítványaiknak, ó jeles férfiú? Az effélék közül egyik sem lesz a másik tanítványa, hanem önmaguktól cseperednek föl, ki-ki onnan merítve az ihletet, ahol éppen éri; egyik a másikat pedig teljességgel tudatlannak tartja.³⁷

Kicsit később ismét [így szól]:

De kis híján el is felejtettem, Theodórosz, hogy mások viszont éppen az ellenkezőjét állították ennek, például azt, hogy minden mozdulatlan, bármi is legyen a neve,³⁸ s még más egyebeket is, mint a Melisszoszok és Parmenidészek, akik mindezekkel szembeszállva erősködtek.³⁹

A *Szofistában* szintén ugyanezeket kifogásolja a filozófusokban: de nem egy apostol vagy próféta cselekszi ezt, hanem a filozófusok elseje: mondhatja bárki, ahogy akarja, hogy ez Platón, Arisztón fia, vagy akár Szókratész, Szóphroniszkosz fia. Hiszen a gondolatok a Szókratészei, de az írások a Platónéi. Bármelyikük lett legyen is, ekképpen szól:

³⁷ Platón, *Theaitétosz* 180a–c (Kárpáty Csilla fordítása nyomán). Euszebiosz, *Praep. ev.* XIV, 4, 4–5.

³⁸ Vö. Parmenidész, *8-as töredék*, 38.

³⁹ Platón, *Theaitétosz* 180d–e (Kárpáty Csilla fordítása). Milétoszi Melisszoszhoz (Kr. e. V. sz.) ld. a *Curatio* 4.8-hoz fűzött jegyzetet.

Mῦθόν τινα ἕκαστος φαίνεται μοι διηγεῖσθαι παισὶν ὥς οὖσιν ἡμῖν· ὁ μὲν, ὥς τρία τὰ ὄντα· πολεμεῖ δὲ ἀλλήλοισ ἐνίοτε αὐτῶν ἅττα πη, τοτὲ δὲ καὶ φίλα γινόμενα, γάμους τε καὶ τόκους καὶ τροφήν ἐκγόνων παρέχεται· δύο δὲ ἕτερος εἰπών, ὕγρον καὶ ξηρόν, ἢ θερμόν καὶ ψυχρόν, ξυνοικίζει τε αὐτὰ καὶ ἐκδίδωσιν. Τὸ δὲ παρ' ἡμῖν Ἑλεατικὸν ἔθνος ἀπὸ Ξενοφάνους τε καὶ ἔτι πρόσθεν ἄρχεται, ὥς ἐνὸς ὄντος τῶν ἀπάντων καλουμένων διεξέρχεται τοὺς μύθους. Ἡδὲ καὶ Σικελικαὶ τινες Μοῦσαι ξυενόησαν ὅτι ξυμπλέκειν ἀσφαλέστερον ἀμφοτέρα καὶ λέγειν ὥς τὸ ὄν πολλά τε καὶ ἓν ἐστίν, ἔχθρα δὲ καὶ φιλία ξυνέχεται.

Καὶ τοιαῦτα ἅττα ἐφεξῆς εἰπών, ἐπάγει·

[2.18] Καὶ μὴν ἔοικέ γε ἐν αὐτοῖς οἶον γιγαντομαχία τις εἶναι διὰ τὴν ἀμφισβήτησιν περὶ τῆς οὐσίας πρὸς ἀλλήλους. Πῶς; Οἱ μὲν εἰς γῆν ἐξ οὐρανοῦ καὶ περὶ τοῦ ἀοράτου πάντα ἔλκουσι, ταῖς χερσὶν ἀτεχνῶς πέτρας καὶ δρυὺς λαβόντες. Τῶν γὰρ τοιούτων ἐφαπτόμενοι πάντων, σφόδρα διῖσχυρίζονται τοῦτο εἶναι μόνον, ὅπερ ἔχει προσβολὴν καὶ ἐπαφήν τινα, ταῦτόν σῶμα καὶ οὐσίαν ὀρίζόμενοι.

[2.19] Ταῦτα οὐ Πέτρος ὁ ἡμέτερος οὐδὲ Παῦλος τῶν ὑμετέρων κατηγόρησε φιλοσόφων, ἀλλὰ Πλάτων ὁ εὐγλωττότατος καὶ Σωκράτης ὁ κατὰ τὴν Πυθίαν ἀνδρῶν ἀπάντων σοφώτατος· καὶ ἔφασαν αὐτοὺς διῖσχυρίζεσθαι, τοῦτο εἶναι μόνον, ὅπερ ἔχει προσβολὴν καὶ ἐπαφήν τινα, καὶ ταῦτόν σῶμα καὶ οὐσίαν ὀρίζεσθαι καὶ μηδὲν περαιτέρω τῶν ὀρωμένων φαντάζεσθαι.

[2.20] Πῶς οὖν ἂν τις τούτοις χρήσαιτο ποδηγοῖς τῆς ἀληθείας, τοσοῦτον δὴ καὶ τοιοῦτον ὑπομείνασι πλάνον καὶ ἐναντίας γε ὠδίνασι δόξας καὶ σφοδρὸν κατ' ἀλλήλων ἀναρριπίσασι πόλεμον;

Az a benyomásom, hogy mindegyik afféle mesét mondott nekünk, mintha gyermekek volnánk. Egyik azt mesélte, hogy három létező van, s ezek közül egyik-másik olykor harcban áll egymással, máskor pedig barátságot köt, házasságra lép, gyermekeket szül és táplálja ivadékait. Egy másik két létezőről beszél, a nedvesről és a szárazról, vagy a melegeről és a hidegről, és összehozza és összeházasítja őket. A mi eleai nemzetségünk pedig, Xenophanészról,⁴⁰ sőt még régebbtől kezdve, úgy adja elő a dolgot meséiben, hogy Egy Létező az, amit az emberek Mindennek neveznek. Egynémely szicíliai Múzsák viszont már úgy gondolták, hogy biztosabb lenne összefonni a kettőt, és azt mondani, hogy a Létező egy is és sok is, és a gyűlölet és a barátság tartja össze őket.⁴¹

Néhány hasonló állítás után hozzáteszi:

Bizony úgy tűnik, hogy közöttük gigászi harc dúl a Lét⁴² feletti nézeteltérésük folytán. – Hogyan? – Némelyek a földre húznak mindent, ami az égből jön és a láthatatlanra vonatkozik, mintegy közönségesen kezükbe véve a sziklákat és a tölgyeket. És minden effélébe belekapaszkodva a legerőteljesebben állítják, hogy csak az létezik, amely valamiképpen ellenáll és megérintható, így a testet és a létet azonosként határozzák meg.⁴³

Ezekkel nem a mi Péterünk, sem Pál nem vádolta a ti filozófusaitokat, hanem a legékesebben szóló Platón és Szókratész, aki a püthiai⁴⁴ szerint minden férfiak között a legbölcsebb volt. Szerintük a filozófusok öncélúan erőltetik, hogy csak az létezik, amely valamiképpen ellenáll és megérintható, a testet és a létet azonosként határozzák meg, míg a láthatókon túli valóságok közül semmit nem tudnak elképzelni.

Hogyan tarthatná tehát őket bárki is az igazság útmutatóinak, ha kitartottak ilyen és ekkora tévedés mellett, ha elszenvetdék az ellentmondó véleményeket, és egymás ellen ilyen elszánt harcot indítottak?

⁴⁰ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 64, 2.

⁴¹ Platón, *A szofista* 242c–d (Kövendi Dénes fordítása). Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XIV, 4, 9. A platóni idézet zárómondata Empedoklész elméletére utal. Ő a „szicíliai Múza”. Vö. Pásztori, *Ókori görög gondolkodók*, 51–54.

⁴² Az οὐσία a keresztyén teológiában – részben arisztotelészi hatásra – jelenthet *lényeg*et is.

⁴³ Platón, *A szofista* 246a–b (Kövendi Dénes fordítása). Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XIV, 4, 9.

⁴⁴ Ti. a delphoi Apollón jósdája.

καὶ Τίμων δὲ αὐτοὺς ὁ Φλιάσιος, ὁ Πύρρωνος ἐταῖρος, ἐν τοῖς
σίλλοις ἐτραγωδῆσεν· ἐγὼ δὲ ἐκ μάλα πολλῶν ὀλίγων μνησθήσομαι·

σχέτλιοι ἄνθρωποι, κάκ' ἐλέγχεα, γαστέρες οἶον,
τοίων ἔκ τ' ἐρίδων ἔκ τε στοχασμῶν πέπλησθε,
ἄνθρωποι, κενεῆς οἰήσιος ἔμπλεοι ἄσκοί.

[2.21] Οὐ μόνον ἄρα ἡμεῖς τὸ τῆς οἰήσεως ἐπιπροσθεῖν ὑμῖν
εἰρήκαμεν πάθος· πάλαι γάρ καὶ πρόπαλαι ταύτην ὁ Τίμων τῶν
ὑμετέρων φιλοσόφων τὴν κατηγορίαν πεποίηται. Ἄλλο δέ ἐστιν
εἰδέναι, καὶ ἄλλο τὸ οἶεσθαι εἰδέναι, μηδὲν ἐπιστάμενον. Πολλῶ
γάρ τινι διαφέρουσιν, ὃ φιλότης, ἀλλήλοιν ἀλήθεια καὶ στο-
χασμὸς ἀληθείας· [2.22] ὁ μὲν γὰρ στοχασμὸς καὶ διαμαρτίας
ἔχει πολλάς, ἡ δὲ ἀλήθεια ἐκπαιδεύειν οὐδὲν ἐναντίον ἀνέχεται.
Τοιγαροῦν ἄλλως τις ἀληθείας περὶ τεκμαιρόμενος λέγει, καὶ
ἄλλως αὐτὴ ἐαυτὴν ἐρμηνεύει·

ἐπεὶ καὶ Ἀναξαγόρας ὁ Ἡγησιβούλου ὁ Κλαζομένιος, τῶν πρὸ
αὐτοῦ γεγεννημένων φιλοσόφων οὐδὲν περαιτέρω τῶν ὁρωμένων
νενοηκότων, πρῶτος νοῦν ἔφησεν ἐφεστάναι τῷ κόσμῳ, καὶ τοῦ-
τον εἰς τάξιν ἐκ τῆς ἀταξίας ἀγαγεῖν τὰ στοιχεῖα· καὶ Πυθαγόρας
δὲ ὁ Μνησάρχου ἀρχὴν τῶν πάντων ἔφησε τὴν μονάδα· κατὰ δὲ
τὸν αὐτὸν χρόνον ἐγενέσθην Ἀναξαγόρας καὶ Πυθαγόρας.

⁴⁵ Phleius (Φλειοῦς) vagy Phlius (Φλιοῦς) városa a Peloponnészosz északkeleti részén feküdt. Phliusi Timón (Kr. e. kb. 320–230) szkeptikus filozófus volt. Nevét a Σίλλοι (*Szatírák*) címet viselő satirikus költeményei tették híressé, amelyekben híres filozófusok viselt dolgait hexameterben figurázta ki.

⁴⁶ A Peloponnészoszszon, Élisz városában élt Pürrhón (Kr. e. 360–270), a szkeptikus filozófia megalapítója, Phliusi Timón mestere. Eredetileg festő volt, majd az abdérai Démokritosz-tanítványa, Anaxarkhosz előadásait hallgatta. 334-ben mesterével együtt részt vett Nagy Sándor keleti hadjáratában. E tíz esztendő alatt megismerkedett az indiai és a kínai gondolkodással. A taoista filozófia arra a következtetésre juttatta, hogy a *wu wei*, vagyis a nem-cselekvés szerint kell élni. Ez a magatartás azonban adott esetben inkább részvétlenségben nyilvánult meg, így nem tekinthető azonosnak a sztoikusok erkölcsi hozzáállásával. Karüsztoszi Antigonosz nyomán ugyanis Diogenész Laertiosz a következő történetet jegyzi fel róla: „És amikor Anaxarkhosz mocsárba esett, Pürrhón elment mellette anélkül, hogy kimentette volna. Némelyek ugyan megdorgálták, maga Anaxarkhosz azonban megdicsérte az ő közömbösségét és érzéketlenségét.” Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* IX, 63. A szkeptikus (kutató, vizsgálódó, fürkésző) filozófia lényege az ítéletalkotástól és a következtetések levonásától való teljes tartózkodás, amely így minden

A phliusi Timón,⁴⁵ Pürrhón tanítványa,⁴⁶ a *Szatírák*ban meg is jelenítette őket; az igen számos idevágó sor közül csak néhányat idézek:

Kegyetlen emberek, gyalázatos alakok, kik csak hasak vagytok,
íme micsoda viszályokkal és találgatásokkal vagytok tele;
emberek, üres önelégültséggel telt bendők!⁴⁷

A görögök az egyiptomiaktól tanultak

Nem mi vagyunk hát az egyetlenek, akik azt mondjuk, hogy az önelégültség betegsége homályosít el benneteket, hiszen Timón ezt már réges-régen felrótta a ti filozófusaitoknak. Más dolog tudni valamit, és megint más azt vélni, hogy tudunk, miközben semmihez sem értünk. Nagy különbség van ugyanis, kedves barátom, az igazság és az igazság találgatása között: mert a találgatásban sok hiba is van, az igazság viszont nem tűr meg egyetlen neki ellentmondó állítást sem.⁴⁸ Következésképpen másként beszél valaki az igazságról jelek alapján, és másként magyarázza önmagát maga az igazság.

Például a klazomenai Anaxagorász,⁴⁹ Hégészibulosz fia – aki előtt a filozófusok egyáltalán nem elmélkedtek a láthatók határain túli dolgokról – elsőként jelentette ki, hogy az értelem fölötté van a világnak, és ez irányította az elemeket a rendetlenségből a rendre. Püthagorász, Mnészarkhosz fia pedig azt állította, hogy az Egy a mindenség principiuma.⁵⁰

kijelentés viszonylagosságához, és magának a szkepszisnek a megsemmisüléséhez vezet. Vö. Bartók, *A filozófia története* I, 175.

⁴⁷ Timón, *10-es töredék*. Vö. Epikharmosz *246-os töredékével*, melyet szerzőnk a *Curatio* 1.82-ben idézett. Ld. még Euszebiosz, *Praep. ev.* XIV, 18, 28.

⁴⁸ Arisztotelész logikai alapelvei szerint az ellentmondástól való mentesség az igazság egyik legfontosabb ismérve.

⁴⁹ Anaxagorászhoz ld. a *Curatio* 1.97-hez fűzött jegyzetet.

⁵⁰ A μονάς jelentése: egy, egyetlen. Vö. pl. Alexandriai Philónnak a terapeutákra vonatkozó alábbi megállapításával: „És valóban terapeuták azért is, mivel őket már kezdettől fogva a természet és a szent törvények tanították arra, hogy a Valóságosan Létezőt szolgálják, aki a földi javaknál is különb, tisztább az egyes számjegynél s eredetibb a monádnál.” Ld. Alexandriai Philón, *De vita contemplativa* 3 in Adorjáni, *Philón: De vita contemplativa*, 34. Vö. uo., 63–65. A püthagorászi Egy-hez ld. még Photius, *Püthagorász élete* 8 (*Bibliotheca cod.* 249).

[2.23] Ἀλλὰ τὴν Πυθαγόρου μὲν διατριβὴν ἢ γαμετὴ Θεανῶ διεδέξατο καὶ Τηλαύγης καὶ Μνήσαρχος οἱ τούτου παῖδες, Τηλαύγους δὲ Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντῖνος ἐγένετο φοιτητής, τοῦ δ' Ἀναξαγόρου Ἀρχέλαος, Ἀρχελάου δὲ Σωκράτης ὁ Ἀθηναῖος· καὶ Ἀναξαγόρας δὲ καὶ Πυθαγόρας εἰς Αἴγυπτον ἀφικόμενοι τοῖς Αἰγυπτίων καὶ Ἑβραίων αὐτόθι σοφοῖς ξυνεγενέσθην [2.24] καὶ τὴν περὶ τοῦ ὄντος ἡρανισάσθην γινῶσιν. Χρόνῳ δὲ ὕστερον καὶ ὁ Πλάτων τήνδε τὴν ἀποδημίαν ἐστείλατο· καὶ τοῦτο λέγει μὲν ἐν τοῖς Παραλλήλοις ὁ Πλούταρχος, λέγει δὲ καὶ Ξενοφῶν ὁ Γρύλλου, ἐν οἷς πρὸς τὸν Σωκρατικὸν Αἰσχίνην ἐπέστειλε· γράφει δὲ ὧδε·

Αἰγύπτου γὰρ ἡράσθησαν καὶ τῆς Πυθαγόρου τερατώδους σοφίας· ὧν τὸ περιττὸν καὶ μὴ μόνιμον ἐπὶ Σωκράτει διήλεγχεν ἔρως τυραννίδος, καὶ ἀντὶ διαίτης λιτῆς Σικελιῶτις γαστρὸς ἀμέτρου τράπεζα.

[2.25] Τοιαῦτα περὶ τοῦ Πλάτωνος ὁ Ξενοφῶν ἔγραψεν, ὅτι τῆς Σωκράτους διδασκαλίας ὑπεριδὼν, τὴν τερατώδη Πυθαγόρου σοφίαν ἐζήλωσε καὶ Διονυσίῳ τῷ Σικελίας τυράννῳ ξυνῆν,

⁵¹ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 16, 80 az első filozófusnóként és költőnóként mutatja be Theanót, akit szerzőnk a *Curatio* 12.73-ban az erény gyakorlása szempontjából dicsőretre méltó ókori gondolkodók között szerepeltet.

⁵² Télaugész Empedoklész tanítójának tartják. Ld. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* VIII, 43; Eusebiosz, *Praep. ev.* X, 15.

⁵³ Arkhelaosz a Kr. e. V. század egyik neves ión filozófusa, aki Anaxagorász tanítványa és feltehetően Szókratész mestere volt. Szerinte a mozgás alapelve a hőnek a hidegtől való különválásában keresendő. Ennek alapján magyarázta a Föld, az emberek és az állatok keletkezését is (vö. Platón, *Phaidón* 96b). Művei nem maradtak fenn: tanítását Diogenész Laertiosz, Szimplikiosz, Pszeudo-Plutarkhosz és Hippolüosz feljegyzéseiből lehet némileg rekonstruálni. Számára a végtelen és a levegő voltak az őselemek. A Föld szerinte lapos, de a felülete a közepe felé mélyül: ha nem így volna, akkor a Nap mindenütt egyszerre kelne és nyugodna. Egyébként a Napot tartotta a legnagyobb csillagnak. Ld. pl. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* II, 16–17.

⁵⁴ Jamblikhosz, *Püthagorász élete* 3.

⁵⁵ τὴν περὶ τοῦ ὄντος ἡρανισάσθην γινῶσιν. Ez a mondat több szempontból is érdekes. Az a Létezõ, akirõl Theodóréosz beszél, nem más, mint a 2Móz 3, 14-ben szereplõ VAGYOK, hiszen a *Septuaginta* (LXX) szövegváltozata szerint Isten így mutatkozik be Mózesnek: Ἐγώ εἰμι ὁ ὢν, azaz „én vagyok a Létezõ”, ti. Az, aki Van (vö. Adorjáni, *Philón: De vita contemplativa*, 63). Erre a Létezõre vonatkozó ismeretet (gnózist) azonban a filozófusok csak hiányosan tudták összegyűjteni, azaz „összekoldulni”. Az ἡρανισάσθην kifejezés ugyanis koldulást is jelenthet, ahogyan arra az elõzõ könyv *A műveltek önhitsége és a Szentírás lebecsülése* alcímének kapcsán már utaltunk (ld. *Curatio* 1.11).

Nos, Anaxagorász és Püthagorász ugyanabban az idõben éltek. De miközben Püthagorász iskoláját felesége, Theanó ⁵¹ és két fia, Télaugész⁵² és Mnészarkhosz vitte tovább (Télaugész tanítványa volt az akragaszi Empedoklész), addig Anaxagorász tanítványa Arkhelaosz lett,⁵³ Arkhelaoszé pedig az athéni Szókratész. Minthogy Anaxagorász és Püthagorász eljutottak Egyiptomba,⁵⁴ ott kapcsolatba kerültek az egyiptomi és héber bölcsekkel, és összegyűjtögették a Létezõre vonatkozó ismeretet.⁵⁵ Késõbb Platón is megtette ezt az utat. Egyrészt Plutarkhosz is ezt mondja a *Párhuzamos életrajzokban*,⁵⁶ másrészt Xenophón, Grüllosz fia, a szókratikus szónokhoz, *Aiszkhinészhez intézett levelében* szintén megemlíti ezt, és így ír:

Rajongtak Egyiptomért és Püthagorász rendkívüli bölcsességéért;⁵⁷ õk, akiket a bõség és nem a Szókratész melletti kitartás gyõzött meg arról, hogy szeressék a türanniszt⁵⁸ és a szigorú életrend helyett a szicíliai pazar étkezés⁵⁹ asztalát.⁶⁰

Xenophón Platónról írja a fentieket, miszerint Szókratész tanítását mellõzve, Püthagorász rendkívüli bölcsességét utánozta,⁶¹ és együtt élt Szicília türannoszával, Dionüszossal, élvezvén Szürakuszai városának

⁵⁶ Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok*, Szolón 2.

⁵⁷ Szó szerint: „szerelmesei voltak (ἡράσθησαν) Egyiptomnak és Püthagorász bölcsességének”. Az „erõs” kifejezést Theodóréosz több ízben is használja, amikor pozitív értelmû erõs ragaszkodást kíván kifejezni. *A megelevenítõ Szentháromságról* c. mûvének negyedik, az Atyáról szóló fejezetében egyenesen „a Szentháromság szerelmeseinek és imádóinak” (οἱ τῆς Τριάδος ἐρασταὶ καὶ προσκυνηταὶ – PG 75, 1152) nevezi a keresztyéneket. Pásztori-K. István, ‘Küroszi Theodóréosz: *A megelevenítõ Szentháromságról*’, *Református Szemle* 93/4–5 (2000), 317–336 (p. 319).

⁵⁸ Ti. a türanniszt (zsarnoki egyeduralmat), mint államformát.

⁵⁹ Α γαστήρ egyaránt jelenthet hasat, és – éppen Xenophónnál – ételt, evést is.

⁶⁰ Pszeudo-Xenophón, *Elsõ levél Aiszkhinészhez*. Eusebiosz, *Praep. ev.* XIV, 12.

⁶¹ τῆς Σωκράτους διδασκαλίας ὑπεριδὼν, τὴν τερατώδη Πυθαγόρου σοφίαν ἐζήλωσε. Ezt a mondatrészt többféleképpen is lehet fordítani, mivel a ὑπεριδὼν kifejezés lekicsinylést, megvetést is jelent, a ζηλόω pedig mind a törekvéssel, mind az utánzással, a csodálattal, sõt az irigykedéssel is összefüggésbe hozható. A szöveget tehát úgy is lehet értelmezni, hogy miután Platón megvetette / lenézte / lekicsinylte Szókratész tanítását, Püthagorász hatalmas bölcsességét kezdte megirigyelni / utánozni / csodálni, miközben élvezte Szürakuszai városának fényûzését. Püthagorász szicíliai tartózkodásához ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 15, 66, a szicíliai fényûzéshez pedig ld. Theodóréosz, *De providentia* IX, 6.

Συρακουσίας ἀπολαύων χλιδῆς· ἔφη [2.26] δὲ αὐτὸν καὶ τῆς Αἰγυπτίων ἐρασθῆναι σοφίας. Οὐκοῦν καὶ Πυθαγόρας καὶ Ἀναξαγόρας καὶ Πλάτων αἰνίγματά τινα περὶ τοῦ ὄντος παρ' Αἰγυπτίων καὶ Ἑβραίων ξυνέλεξαν· τί δήποτ' οὖν τούτοις μὲν οὐκ ἀκριβῶς τὰ θεῖα μεμαθηκόσι πιστεύετε, παρ' [2.27] ὧν δὲ οὗτοι ταῦτά γε ἔμαθον, μαθεῖν οὐκ ἐθέλετε; Ὅτι γὰρ οἱ πρὸ τούτων γενόμενοι ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι πλεον τῶν ὁρωμένων οὐδὲν ὑπέλαβον εἶναι, ὁ Πλάτων ἐν τῷ Κρατύλῳ δεδήλωκεν·

Φαίνονται γάρ μοι, φησὶν, οἱ πρῶτοι τῶν ἀνθρώπων περὶ τὴν Ἑλλάδα τούτους μόνους ἡγεῖσθαι θεούς, οὔσπερ νῦν οἱ πολλοὶ τῶν βαρβάρων, ἥλιον καὶ σελήνην καὶ γῆν καὶ ἄστρα καὶ οὐρανόν· ἅτε οὖν αὐτὰ ὁρῶντες ἰόντα δρόμῳ καὶ θεόντα, ἀπὸ ταύτης τῆς φύσεως, τῆς τοῦ θεῖν, θεοὺς αὐτοὺς ἐπονομάσαι.

[2.28] Καὶ Ὅμηρος δὲ καὶ Ἡσίοδος παντάπασιν τὸν τοῦ παντὸς ἡγνόησαν ποιητὴν· Ἡσίοδος μὲν γὰρ ἐκ τοῦ Χάους ἔφησεν Ὠκεανὸν καὶ Τηθύν γεγενῆσθαι, ἐκ δὲ Ὠκεανοῦ καὶ Τηθύος τὸν Οὐρανὸν καὶ τὴν Γῆν, ἐκ δὲ τούτοις Κρόνον τε καὶ Ρέα καὶ τούτων τοὺς ἀδελφούς, ἐκ δὲ Κρόνου καὶ Ρέας τὸν Δία καὶ τὴν Ἥραν καὶ Ποσειδῶνα καὶ Πλούτωνα.

[2.29] Ὁ δὲ Ὅμηρος τὸν Ὠκεανὸν φησι „θεῶν γένεσιν καὶ μητέρα Τηθύν“· καὶ ὃν θεῶν καὶ ἀνδρῶν ὀνομάζει πατέρα, ὥς ἐκ Κρόνου γεγεννημένον, Κρονίδην ἀποκαλεῖ. Πολλῶ οὖν ἄρα καὶ οὗτοι δεδουλεύκασιν πλάνῳ. Ἀλλ' ὅμως καὶ τοῦτο εὖ μάλα ὁ Πλάτων εἰδώς, πιστεύειν αὐτοῖς που παρεγγυᾷ τὰ τοιαῦτα μυθολογοῦσι, καὶ ἄνευ εἰκότων καὶ ἀληθῶν ἀποδείξεων λέγουσιν. [2.30] Καὶ ἀλλαχοῦ δὲ ὁ Πλάτων φησὶν·

⁶² Ti. Πυθαγόρασζ, Anaxagorászhoz és Platónhoz.

⁶³ Platón, *Kratülosz* 397c–d (Szabó Árpád fordítása nyomán). Eusebiosz, *Praep. ev.* I, 9, 12. A θεός (isten) szónak a θεῖν (szaladni) igéből való platóni származtatása helyett Hérodotosz a következő etimológiát javasolja: a θεός-ok azok, akik megteremtették, megállapították (θέντες) a világegyetem rendjét. Ld. Hérodotosz, *Historia* II, 52. Antiochiai Theophilosz Kr. u. 182 körül írt munkájában a θεῖν, illetve a θεῖν kifejezésből hasonlóképpen vezeti le a θεός (isten) fogalmát: „Kezdetnélküli [ἀναρχος] ὁ, hiszen nem keletkezett [ἀγέννητος]; változhatatlan [ἀναλλοίωτος], minthogy halhatatlan [ἀθάνατος]. Istennek [θεός] azért hívják, mivel mindent saját rendíthetlenségére alapozott [διὰ τὸ τεθεικέναι], másrészt pedig a *thein* [θεῖν] szó miatt: ez a *thein* tudniillik futást, mozgást, cselekvést jelent, aztán pedig táplálást, gondoskodást és irányítást, tehát hogy életet ad ὁ minden lénynek.” Antiochiai Theophilosz, *Autolükoszhoz* I, 4 (Orosz László

fényűzését. Viszont azt is mondja, hogy Platón az egyiptomiak bölcseségéért is rajongott. Így tehát mind Püthagorász, mind Anaxagorász, mind pedig Platón az egyiptomiaktól és a héberektől szedtek össze néhány, a Létezőre vonatkozó homályos tételt. Miért hisztek hát ezeknek, akik nem tanulták meg pontosan az isteni dolgokat, miközben nem akartok tanulni azoktól, akiknél ők ezeket megtanulták? Azt ugyanis, hogy a hozzájuk képest⁶² korábban élt költők és filozófusok úgy vélték, hogy a láthatókon kívül semmi sem létezik, maga Platón bizonyította be a *Kratülosz*-ban:

Nekem úgy tűnik – mondja –, hogy Görögország első lakói, a mai barbárok többségéhez hasonlóan, csak ezeket tartották isteneknek: a Napot, a Holdat, a Földet, a csillagokat és az eget; minthogy pedig látták, hogy ezek mozgásban vannak és futnak, erről a természetes futásról nevezték el őket isteneknek.⁶³

Homérosz szintúgy, mint Hésziodosz egyáltalán nem ismerte a mindenség Teremtőjét. Hésziodosz egyfelől kijelentette, hogy Ókeános és Téthüs a Khaoszból jöttek létre; Ókeánosztól és Téthüosztól származik Uránosz és Gaia,⁶⁴ ez utóbbiaktól pedig Kronosz, Rhea és ezek testvérei. Kronosztól és Rheától származik Zeusz, Héra, Poszeidón és Plutón.⁶⁵

Másfelől Homérosz azt mondja, hogy „Ókeános az istenek atyja és Téthüs az anyjuk”,⁶⁶ és akit ő istenek és férfiak⁶⁷ atyjának nevez – mivel Kronosztól lett –, *Kronoszinak* hívja. Következésképpen ők⁶⁸ is valóban nagy tévedés rabjai voltak. Mindazonáltal Platón, aki jól tudta mindezt, mégis azt ajánlja, hogy higgyünk az effajta mítoszfara-góknak, akik minden valószínűség és valóságos bizonyíték nélkül beszélnek!⁶⁹ Másutt pedig ezt mondja:

fordítása), in *A II. századi görög apologéták*, Ókeresztény írók 8 (Budapest: Szent István Társulat, 1984), 447.

⁶⁴ A görög szövegben szereplő Οὐρανός az Eget (a Mennyet), a Γῆ – annak Γαῖα névváltoztatásával együtt – pedig a Földet személyesíti meg.

⁶⁵ Vö. Hésziodosz, *Theogonia* (*Az istenek születése*) 116. Eusebiosz, *Praep. ev.* II, 7, 2; XIII, 1, 2; XIV, 5. Antiochiai Theophilosz, *Autolükoszhoz* II, 5.

⁶⁶ Homérosz, *Íliász* XIV, 201, 302.

⁶⁷ Ti. az emberek.

⁶⁸ Ti. Hésziodosz és Homérosz.

⁶⁹ Vö. Platón, *Timaios* 40d–e. *A hitről* szóló első fejezetben Theodórétoz idézte már a *Timaios*z idevágó részét: ld. *Curatio* 1.60–61.

Κοῦφον γάρ τι χρῆμα καὶ ἱερὸν ποιητῆς καὶ οὐχ οἷός τε ποιεῖν, πρὶν ἂν ἔνθεος καὶ ἔκφρων γένηται.

Ὁ δὲ Ὀδρύσης Ὀρφεύς, καὶ αὐτὸς εἰς Αἴγυπτον ἀφικόμενος, τὰ περὶ τοῦ ὄντος οὕτω πῶς μεμάθηκε καὶ βοᾷ·

Εἷς ἔστ' αὐτοτελής, αὐτοῦ δ' ὑπὸ πάντα τελεῖται·
ἐν δ' αὐτοῖς αὐτὸς περινίσσεται, οὐδὲ τις αὐτὸν
εἰσοράα θνητῶν, αὐτὸς δέ γε πάντας ὁρᾶται.
Αὐτὸν δ' οὐχ ὁρώω περὶ γὰρ νέφος ἐστήρικται·
πᾶσι γὰρ θνητοῖς θνηταὶ κόραι εἰσὶν ἐν ὄσσοις,
μικραί, ἐπεὶ σάρκες τε καὶ ὀστέα ἐμπεφύκασιν.

[2.31] Καὶ πάλιν·

Αὐτὸς δ' αὖ μέγαν αὔτις ἐπ' οὐρανὸν ἐστήρικται
χρυσέῳ ἐνὶ θρόνῳ, γαίῃ δ' ὑπὸ ποσσὶ βέβηκε·
χεῖρα δὲ δεξιτερὴν περὶ τέρμασιν Ὠκεανοῖο
ἐκτέτακεν· ὁρέων δὲ τρέμει βάσις ἔνδοθι θυμῷ·
οὐδὲ φέρειν δύναται κρατερόν μένος· ἔστι δὲ πάντῃ
αὐτὸς ἐπουράνιος καὶ ἐπὶ χθονὶ πάντα τελευτᾷ,
ἀρχὴν αὐτὸς ἔχων καὶ μέσσον ἡδὲ τελευτήν.

[2.32] Ἀλλ' ὅμως καὶ ταῦτα παρ' Αἰγυπτίων μεμαθηκώς, οἱ παρ' Εβραίων μαθήματά τινα τῆς ἀληθείας παρέλαβον, παρέμιξε τοῦ πλάνου τῇ θεολογίᾳ τινὰ καὶ τῶν Διονυσίων καὶ Θεσμοφορίων τὰ δυσαγῇ παραδέδωκεν ὄργια, καὶ οἷόν τινι μέλιτι περιχρίσας τὴν κύλικα, τὸ δηλητήριον πόμα τοῖς ἐξαπατωμένοις προσφέρει.

[2.33] Ταὐτὸ δὲ τοῦτο καὶ Πλάτων πεποίηκεν· ἀξιάγαστα γὰρ αὐτοῦ τῷ ὄντι τὰ περὶ τοῦ ὄντος ἐν τῷ Τιμαίῳ συγγεγραμμένα. Τίς γὰρ οὐκ ἂν ἀγασθεῖη λέγοντος ἀκούων;

⁷⁰ Vö. Platón, *Íón* 534b (Ritoók Zsigmond fordítása nyomán).

⁷¹ Vagy *célja*, *beteljesülése*.

⁷² A *περινίσσομαι* ige jelentése: *körbejár, elérkezik*. A fenti szövegkörnyezetben talán a bennük vagy általuk „működik” ill. „munkálkodik” értelmezés is megengedhető.

⁷³ Orpheusz, *246-os töredék*. Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 12, 5.

⁷⁴ Orpheusz, *247-es töredék*. Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 12, 5; XIII, 13, 51. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 124.

Mert lenge és szent lény a költő, aki mindaddig képtelen alkotni, míg Isten el nem töltötte, és józansága el nem hagyta.⁷⁰

Az odrüszai Orpheusz, aki maga is eljutott Egyiptomba, a Létezőre vonatkozó ismereteket hasonlóképpen tanulta meg, és így kiáltott fel:

Az Egy önmagában tökéletes, és ő minden dolog vége,⁷¹
ezekben ő maga körbejár,⁷² de belé egyetlen
halandó sem tekinthet, ő azonban mindenkit lát.
Őt magát nem látom, mert felhő fogja körül;
minden halandó között halandók a szemekben lévő pupillák,
és aprók, hiszen húsban és csontok között növekednek.⁷³

És újfent:

Ő ismét szilárdan ül a hatalmas égen
egy aranytrónuson; a föld a lába alatt hever,
jobb kezét az Óceán határaiig
kinyújtja. A hegyek lába belül megindultsággal remeg;
hatalmas életerejét sem képes elhordozni; egészen
betölti az egeket és a földön mindent beteljesít,
övé a kezdet, a közép [ti. a folytatás] és a vég [ti. a cél].⁷⁴

A tévedésekkel vegyített igazság

De mivel Orpheuszt a fentiekre is az egyiptomiak tanították, akik a héberektől szereztek némely ismereteket az igazságról, így Orpheusz a maga teológiáját tévedésekkel is elegyítette, és a görögöknek a Dionüsziai és Theszmofoóriák becstelen orgiáit adta át. Miután, úgymond, mézzel vont be a pohár szélét, felkínálja a mérgezett italt a félrevezetetteknek.⁷⁵

Ugyanezt tette Platón is. A *Timaios*-ban ugyanis csodálatraméltó dolgokat ír a Létezőről. Ki ne ámuldozna ugyanis, amikor ezt hallja tőle:

⁷⁵ Ezt a részben Platónról (*Törvények* II, 660a) és Lucretiustól (*De rerum natura – A dolgok természetéről* I, 935–950) kölcsönzött képet szerzőnk a *Haereticarum fabularum compendium* (*Az eretnekek gonosz mítoszainak összefoglalása*) I. könyvének előszavában is felhasználja (PG 83, 341). Angol fordítását ld. Pásztori-Kupán István, *Theodore of Cyrus, The Early Church Fathers* (London: Routledge, 2006), 199. Vö. Lactantius, *Divinae institutiones* V, 1; Augustinus, *Contra Faustum* (*Faustus ellen*) XIII, 15.

Τί τὸ ὄν αἰεί, γένεσιν δὲ οὐκ ἔχον; καὶ τί τὸ γινόμενον μὲν αἰεί, ὄν δὲ οὐδέποτε; τὸ μὲν δὴ νοήσῃ μετὰ λόγου περιληπτὸν αἰεί κατὰ τὸ αὐτὸ ὄν, τὸ δὲ αἰσθήσῃ ἀλόγῳ δοξαστὸν γινόμενον καὶ ἀπογινόμενον, ὅντως δὲ οὐδέποτε ὄν.

[2.34] Προστίθῃσι δὲ καὶ τάδε τοῖς εἰρημένοις·

Ταῦτα γὰρ πάντα μέρος χρόνου, τὸ ἦν καὶ ἔσται, ἃ δὴ φέροντες λανθάνομεν ἐπὶ τὴν αἰδίον οὐσίαν οὐκ ὀρθῶς. Λέγομεν γὰρ δὴ, ὥς ἦν ἔστι τε καὶ ἔσται, τῇ δὲ τὸ ἔστι μόνον κατὰ τὸν ἀληθῆ λόγον προσήκει, τὸ δὲ ἦν καὶ τὸ ἔσται περὶ τὴν ἐν χρόνῳ γένεσιν οὕσαν πρέπει λέγεσθαι· τὸ δὲ αἰεί καὶ κατὰ τὰ αὐτὰ ἔχον ἀκινήτως οὔτε πρεσβύτερον οὔτε νεώτερον προσήκει γίνεσθαι.

[2.35] Τίς οὖν οὕτω φιλαίτιος καὶ μεμψίμοιρος, ὥς νεμεσῆσαι τοῖς εἰρημένοις καὶ μὴ πᾶσαν αὐτοῖς προσμαρτυρῆσαι ἀλήθειαν; Τὸ γὰρ ὄν αἰεί γενέσεώς ἐστιν ἀπάσης ὑπέρτερον, τὸ δὲ γινόμενον, ἀλλοιῶσεις παμπόλλους ἐπιδεχόμενον, εἰκότως ἔφη οὐδέποτε εἶναι· τὸ γὰρ τοι ἔμβρυον, γενόμενον βρέφος, οὐκέτι ἄρα ἐστὶν ἔμβρυον, ἀλλὰ βρέφος, καὶ αὖ πάλιν τὸ βρέφος, παιδίον γενόμενον, οὐκέτι προσαγορεύεται βρέφος· οὕτω τὸ παιδίον τὴν τοῦ μειρακίου προσλαβὸν ἡλικίαν, τοῦτο καλεῖται, ὅπερ ἐγένετο, καὶ ὅταν πάλιν εἰς ἀνδρας τελέσῃ, οὐκέτι μειράκιον, ἀλλ’ ἀνὴρ ὀνομάζεται, καὶ πρεσβύτης δὲ γεγονώς, τοῦτο αὖ πάλιν προσαγορεύεται, ὅπερ δὴ καὶ ἐγένετο.

[2.36] Εἰκότως οὖν ἄρα οὐκ ὄντα ὠνόμασε τὰ γινόμενά τε καὶ ἀλλοιούμενα. Καὶ τῷ Κρίτῳ δὲ διαλεγόμενος ὁ Σωκράτης ἓνα πάντων ὁπτῆρά φησιν· λέγει δὲ ταῦτα·

⁷⁶ Platón, *Timaios* 27d–28a (Kövendí Dénes fordítása nyomán). Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* XI, 9, 4.

⁷⁷ Vö. Platón, *Timaios* 37e–38a (Kövendí Dénes fordítása nyomán). Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* XI, 9, 7. Ld. Joannész Sztóbaioz, *Anthologium* I, 8, 45.

⁷⁸ A létező(k) és nem-létezők kategóriáinak megkülönböztetése rendkívüli fontossággal bír az ógyházi dogmatikai tanításban is. Tulajdonképpen csak Isten maga „a Létező”: minden egyéb csak Őáltala létezik, ahogyan ezt János evangéliumának prológusa alapján minden ógyházi tanító is vallotta. Arius gondolata szerint azonban a „kezdetnélküli” Isten csak az Atyát jelenti, így a Fiú – aki Arius szerint „lett, teremtetett”, azaz „kezdeté van”, és nem azonos lényegű az Atyával, tehát az οὐσία-ja nem azonos az Atya οὐσία-jával – maga is másodlagos létező,

Mi az, ami örökké létezik, s nincs köze a keletkezéshez? És mi az, ami folyton keletkezőben van, de sohasem létezik? Az előbbi belátással ragadható meg, megokolás alapján, mert örökké ugyanazon a módon létezik; az utóbbiról pedig csak megokolhatatlan érzékeléssel lehet vélekedni, mivel keletkezőben és elmúlóban van, valóságosan azonban sohasem létezik.⁷⁶

Az elmondottakhoz a következőket is hozzáteszi:

Tudniillik a „volt” és a „lesz” mind az idő részei, amelyeket azonban észrevétlenül és helytelenül átviszünk az örökkévaló létre is. Mert az örökkévalóról világosan azt mondjuk, hogy „volt”, „van” és „lesz”, pedig őhöz valójában csak a „van” illik; a „volt” és a „lesz” pedig csupán az időbeli keletkezésre illik; ami azonban mindig ugyanabban az állapotban marad mozdulatlanul, az sem idősebbé sem ifjabbá nem válhat.⁷⁷

Kicsoda volna annyira akadémuskodó és elégedetlen, hogy belekössön a fentebb elmondottakba, és ne tanúskodna a bennük lévő teljes igazság mellett? Az örök létező ugyanis minden keletkezés fölött való; a keletkező viszont annyiféle változásnak van kitéve, hogy Platón méltán állította: ez soha nem létezik. Mert a magzat, amely újszülötté lett, többé már nem magzat, hanem újszülött; továbbá, a kisgyermekké lett újszülöttet már nem hívják újszülöttnek; ugyanígy az ifjúkorba lépő kisgyermeket annak szólítják, amivé lett; mikor pedig férfivá érik, többé nem ifjúnak, hanem férfinak nevezik, és ha megöregszik, a neve megint csak az lesz, amivé ő maga is vált.

Platón tehát méltán nevezte a keletkezőket és a változókat *nem-létezőknek*.⁷⁸ Kritónnal folytatott beszélgetése során Szókratész azt állítja, hogy az *Egy* mindennek a szemtanúja. Ezt mondja:

következésképpen „a nem létezők közül való”. E gondolat cáfolataképpen került a 325-ös *Niceai Hitvallás* végére az a kirekesztő formula (anatóma), amellyel elutasítottak minden olyan (adopcionista vagy arianus) gondolatot, miszerint a Fiú a létezés kategóriája szempontjából az Atyának bármiféle alárendeltje lehetne: „Akik pedig azt mondják, hogy ‘volt, amikor még nem volt’ Isten Fia, és ‘mielőtt született, nem volt’, és hogy ‘a nem létezőkből lett’, vagy azt mondják, hogy más hűposztásziszból vagyis lényegből van, vagy teremtet, vagy változó, vagy módosuló [lény], azokat átokkal sújtja a [szent], egyetemes [és apostoli] egyház”. Τοὺς δὲ λέγοντας „ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν” καὶ „πρὶν γεννηθῆναι οὐκ ἦν” καὶ ὅτι ἐξ οὐκ ὄντων ἐγένετο, ἢ ἐξ ἐτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας φάσκοντας εἶναι ἢ

Καὶ δὴ καὶ περὶ τῶν δικαίων τε καὶ ἀδίκων καὶ αἰσχυρῶν καὶ καλῶν καὶ κακῶν καὶ ἀγαθῶν, περὶ ὧν νῦν ἡ βουλή ἡμῖν ἐστὶ, πότερον τῇ τῶν πολλῶν δόξῃ δεῖ ἡμᾶς πείθεσθαι καὶ φοβεῖσθαι αὐτήν, ἢ τῇ τοῦ ἐνός, εἴ τις ἐστὶν ἐπαῖων, ὃν δεῖ καὶ αἰσχύνεσθαι καὶ φοβεῖσθαι μᾶλλον ἢ ξύμπαντας τοὺς ἄλλους; Ὡς εἰ μὴ ἀκολουθήσομεν, διαφθεροῦμεν ἐκεῖνο καὶ λωβησόμεθα, ὃ τῷ μὲν δικαίῳ βέλτιον ἐγίνετο, τῷ δὲ ἀδίκῳ ἀπώλλυτο.

[2.37] Καὶ μετ' ὀλίγα πάλιν·

Οὐκ ἄρα γε, ὃ βέλτιστε, πάνυ ἡμῖν οὕτω φροντιστέον τί ἐροῦσιν οἱ πολλοὶ ἡμᾶς, ἀλλ' ὃ τι ὁ ἐπαῖων τῶν δικαίων καὶ ἀδίκων, ὁ εἷς καὶ αὐτήν ἡ ἀλήθεια.

[2.38] Ὅρατε, ὃ ἄνδρες, ὅπως ἐν τούτοις ὁ Πλάτων καὶ ὁ Σωκράτης τὸν τῶν οὐκ ὄντων θεῶν ἐξήλασεν ὁρμαθὸν καὶ μόνον τῶν ὄλων τὸν πρῦτανιν αἰδεῖσθαι καὶ φοβεῖσθαι παρεκελεύσατο, διδάσκων ὥς, εἴποτε πλειόνων ἐμνήσθη θεῶν, διὰ τὸν ἐξηπατημένον τῶν Ἀθηναίων ὁμιλον τοῦτο ποιῆσαι προσηναγκάσθη. [2.39] Εἰ γὰρ δὴ καὶ ταῦτα δεδρακώς ὁ Σωκράτης οὐ διέφυγε τὴν τοῦ κωνείου φιάλην, τί οὐκ ἂν ἔπαθεν, εἰ προφανῶς ἡρνήθη τὸν πολλὸν ἐσμὸν τῶν θεῶν; καὶ τοῦτο δῆλον ὁ Πλάτων πεποίηκεν, ἐν οἷς πρὸς Διονύσιον ἔγραψεν. [2.40] Πρὸς γὰρ αὐτὸ πολλοῖς ἐτέροις καὶ ταῦτα προστέθεικεν·

Περὶ δὲ δὴ τοῦ ξυμβόλου τοῦ περὶ τὰς ἐπιστολάς, ὅσας τε ἐπιστέλλω σπουδῇ καὶ ὅσας μή, οἶμαι μὲν σε μεμνήσθαι, ὅμως δὲ νόει καὶ πρόσεχε τὸν νοῦν· πολλοὶ γὰρ, οἱ κελεύοντες γράφειν, οὕς οὐ ῥάδιον φανερώς διωθεῖσθαι. Τῆς μὲν οὖν σπουδαίας ἐπιστολῆς θεὸς ἀρχή, θεοὶ δὲ τῆς ἡττον.

τρεπτὸν ἢ ἀλλοιωτὸν τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ, τούτους ἀναθεματίζει ἡ καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ ἐκκλησία. ACO I, 1, 1, p. 35.

⁷⁹ Platónnál: ἐπεσθαι = követni (vki véleményét); Theodórétoz szövegváltozatában: πείθεσθαι = meggyőztetni (vki véleménye által).

⁸⁰ Vö. Platón, *Kritón* 47c–d (Devecseri Gábor fordítása nyomán). Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 6, 8.

⁸¹ Platón, *Kritón* 48a (Devecseri Gábor fordítása). Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 6, 11.

Ami az igazat és az igaztalant, a csúnyát és a szépet, valamint a rosszat és a jót illeti, amelyekről éppen most tanácskozunk, vajon a sokak véleményét kell-e követnünk⁷⁹ és attól félnünk, vagy pedig az egyét, ha az hozzáértő, aki előtt szégyenkeznünk is kell, és jobban is kell őt félnünk, mint a többieket együttvéve? Ha őt nem követjük, elpusztítjuk és megrontjuk azt, ami az igazságosság révén jobbá válik, az igazságtalanságtól azonban elpusztul.⁸⁰

És kevésbé alább ismét:

Tehát nem azt kell nagyon megfontolnunk, kedvesem, hogy mit mond majd rólunk a tömeg, hanem hogy mit mond az az egy, aki ért az igazságossághoz és az igazságtalansághoz, és mit mond maga az igazság.⁸¹

Látjátok, ó férfiak, miképpen üzte ki e sorok által Platón és Szókratész a nem-létező istenek hordáját, és mindenkit csak a világ-egyetem Kormányzójának tiszteletére és félelmére buzdítottak, tanítván, hogy amennyiben több istenről beszélnek is, a félrevezetett athéniai tömege kényszeríti őket erre. Ha ugyanis Szókratész még egy ilyen viselkedés folytán sem menekült meg a bürökpohártól, vajon mit szenvedhetett volna el, ha nyíltan tagadta volna az istenek hatalmas sokaságát?⁸² Platón is egyértelműen ezt tette a *Dionüszioszhoz írott levelében*, hiszen sok egyéb kérdés tárgyalása mellé a következőket is hozzáfűzte:

Leveleim ismertetőjegyére, hogy melyiket írom teljes komolysággal és melyiket nem, azt hiszem, emlékszel, de tartsd is észben, és figyelj nagyon. Sokan vannak ugyanis, akik azt kívánják, hogy írjak, akiket nem könnyű nyíltan elutasítani. A komoly levél azzal kezdődik: *Isten*, a kevésbé komoly ezzel: *istenek*.⁸³

⁸² Vö. Antiochiai Theophilosz, *Autolükoszhoz* II, 36, ahol Theophilosz hosszan idéz egy bizonyos Szibillát, „a görögök és a többi nép prófétanőjét”, amint az egy Isten tiszteletére buzdítja hallgatóit.

⁸³ Platón, *Tizenharmadik levél* 363b (Ritoók Zsigmond fordítása). Vö. Platón, *Hetedik levél* 344c: „Ezért tehát minden komoly ember a végsőkig irtózik attól, hogy a komoly dolgokról valaha is írásban nyilatkozzék, és azokat az emberi rosszindulatnak és meg nem értésnek tegye ki” (Farágó László fordítása). Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* XI, 13, 4.

[2.41] Πῶς ἂν τις σαφέστερον τὸν οἰκεῖον ἐπιδείξειε σκοπόν; Γυμνὴν γὰρ ἔδειξεν, ἣν εἶχε περὶ τῶνδε τῶν ὀνομάτων διαφοράν, μονονουχὶ λέγων· τῆς τῶν πολλῶν εἵνεκα δόξης τὸ πληθυντικὸν ὄνομα περὶ τοῦ Θεοῦ τίθημι, τὰς ἐξηπατημένας προλήψεις τῶν πολιτῶν ὑφορώμενος· σπουδαίως γὰρ ἐπιστέλλων καὶ θαρρῶν τῷ τε κομίζοντι καὶ τῷ δεχομένῳ τὰ γράμματα, ἐνικῶς τὸν Θεὸν ὀνομάζω καὶ τοῦτον ἀρχὴν ποιοῦμαι τῶν λόγων. [2.42] Καὶ ἐτέρωθι δὲ περὶ τοῦ ὄντος τοιάδε γέγραφεν·

Τὸν γὰρ πατέρα καὶ ποιητὴν τοῦδε τοῦ παντὸς εὐρεῖν τε ἔργον καὶ εὐρόντα εἰς πάντας ἐξειπεῖν ἀδύνατον· ῥητὸν γὰρ οὐδαμῶς ἐστὶν ὥς ἄλλα μαθήματα.

Ἀλλ' ὁ γε ἐν τούτοις ἀκριβῶς οὕτω θεολογήσας, ἐν ἄλλοις, ἢ τοὺς πολλοὺς ὀρρωδῆσας ἢ τῷ ὄντι γε ἀγνοήσας, πολλῶν ἐποιήσατο μνήμην θεῶν καὶ πολλὴν ἐνεργάζεται τοῖς ἐντυγχάνουσι λόβην.

[2.43] Ἄνθ' ὅτου δὴ οὖν, ὦ φίλοι, τὸ θολερὸν καὶ γεῶδες ἀρυόμεθα νᾶμα, καὶ μὴ τὴν πηγὴν ἐκείνην ζητοῦμεν τὴν διαυγῇ καὶ διαφανῇ, ἐξ ἧς οὗτος λαβὼν τῆς θεολογίας τὰς ἀφορμάς, τὸ ἰλυῶδες αὐτοῖς καὶ γεῶδες ἀνέμιξεν; ἢ ἀγνοεῖτε, ὅτι Μωϋσῆς τῶν Ἰουδαίων ὁ νομοθέτης πάντων ἐστὶ τῶν ὑμετέρων ποιητῶν καὶ ξυγγραφέων καὶ φιλοσόφων πρεσβύτατος; Εἰ δ' ἔτι καὶ νῦν ἐνδοιάζετε καὶ πλάττειν ἡμᾶς τόνδε τὸν λόγον ὑπολαμβάνετε, Πορφύριος γοῦν ὑμῖν μάρτυς ἀξιόχρεως ἔστω, ὅς τῆς ἀσεβείας γενόμενος πρόμαχος κατὰ τοῦ Θεοῦ τῶν ὄλων τὴν ἀκόλαστον

Hogyan mutathatná fel valaki tisztábban önnön célját? Hiszen teljesen felfedte a két fogalom közötti különbséget,⁸⁴ csaknem ezt mondvá: a tömeg véleménye miatt Isten nevét többes számban használok, mivel a polgárok hamis előítéletei következtében gyanúba keveredhetem; mert amikor komolyan írok és megbízom mind a levél kézbesítőjében, mind a címzettjében, egyes számban beszélek Istenről, és ezzel kezdem a mondanivalómat. Másutt pedig ekképpen ír a Létezőről:

E mindenség atyját és teremtőjét nagy dolog volna megtalálni, és ha megtaláltuk is, lehetetlen volna mindenkivel közölni, mert semmiképpen sem lehet róla úgy beszélni, mint a többi tanról.⁸⁵

Mindazonáltal, ő, aki ehelyütt ilyen pontosan beszélt Istenről, más szövegrészekben – akár a tömegtől való félelem, akár a Létező tényleges nem-ismerete miatt – gyakran említi a sok istent, és nagy méltatlanságot követ el olvasóival szemben.

A héberek ősisége és felsőbbrendűsége

Nos, ha ez valóban így van, barátaim, miért merítsünk magunknak a zavaros és sáros folyóból, ahelyett, hogy megkeresnénk ama tiszta és áttetsző forrást, amelyből Platón merítette teológiája kiindulópontját, majd ahhoz iszapot és sarat kevert? Vagy talán nem tudjátok, hogy Mózes, a zsidók törvényhozója öregebb⁸⁶ minden költőtöknél, történészeknél és filozófusotoknál? De ha még mindig kételkedtek, és azt feltételeztétek, hogy ez állításunk hamis, hadd legyen maga Porphyriosz elégséges tanú számotokra, aki az istentelenség élharcosaként eloldozta féktelen nyelvét a világegyetem Istene ellen.

⁸⁴ Szó szerint: „pörén mutatta meg a különbséget”.

⁸⁵ Vö. Platón, *Timaios* 28c (Kövendi Dénes fordítása nyomán). Az idézet ismét megjelenik a *Curatio* 4.38-ban. A zárómondat tulajdonképpen egyfajta summája Platón, *Hetedik levél* 341c–e-ben foglaltaknak: „Nekem legalábbis semmiféle munkám nincs a legfőbb kérdésekről, és nem is lesz soha. Hiszen a végső belátást nem lehet szavakkal kifejezni, miként az oktatás szokásos tárgyait: az érte szakadatlanul végzett közös munka és az igazi életközösség eredményeként egyszerre csak felvillan a lélekben – akárcsak egy kipattanó szikra által keltett világosság – s azután már önmagától fejlődik tovább. Az sem kétséges előttem, hogy írásban vagy szóban én tudnám a legjobban kifejezni, s bizonyos, hogy egy rossz fogalmazvány nekem okozná a legnagyobb bánatot. De ha lehetségesnek gondolnám a végső bölcsességet elfogadható módon – akár írásban, akár szóban – a nagyközönség elé tárni, vajon szentelhetném-e életemet dicsőbb célra, mint hogy művem megírásával nagy szolgálatot tegyek az emberiségnek, és hogy a dolgokat a maguk

mivoltában mindenki számára láthatóvá tegyem? De nem hiszem, hogy e dolgok szavakba foglalásának megkísérlésével az emberiség javát szolgáljunk; ez legfeljebb csak néhány embernek válnék hasznára, aki azonban csekély útmutatással maga is rájuk tudna bukkanni. A többi embernél viszont csupán azt érnék el, hogy egyrészt ügyünk hátrányára meg nem érdemelt megvetést keltenénk bennük a filozófia iránt, másrészt csak táplálnánk egyesek fennhéjázó és üres önhittségét, akik azt hiszik, mintha valami isteni bölcsesség birtokában volnának.”(Faragó László fordítása). Ld. még Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 12, 78.

⁸⁶ Ti. „korábbi”, azaz tekintélyesebb. Ez az alfejezet teljes egészében Mózes ősiségének bizonyítására épül azon elv mentén, miszerint aki vagy ami időben korábbi valaki vagy valami másnál, az egyben felsőbbrendű is. Mózes ősiségéhez ld. még Tertullianus, *Apológia* XIX, 1; Tatianosz, *Beszéd a görögök ellen* XXXI, 1–4; Órigenész, *Kelszosz ellen* VI, 7; VII, 30; Juszinosz, *Első apológia* 44.

ἐκίνησε γλῶτταν. Ἀκούσατε οὖν αὐτοῦ ταῦτα λέγοντος, ἐν οἷς καθ' ἡμῶν ξυγγέγραφεν·

[2.44] Ἱστορεῖ δὲ τὰ περὶ Ἰουδαίων ἀληθέστατα, ὅτι καὶ τοῖς τόποις καὶ τοῖς ὀνόμασιν αὐτῶν τὰ συμφωνότατα, Σαγχωνιάθων ὁ Βηρύτιος, εἰληφὼς τὰ ὑπομνήματα παρὰ Ἱερομβάλου τοῦ ἱερέως τοῦ θεοῦ Ἰαώ, ὃς Ἀβεμβάλῳ τῷ βασιλεῖ Βηρυτίων τὴν ἱστορίαν ἀναθείς, ὑπ' ἐκείνου καὶ τῶν κατ' ἐκείνον ἐξεταστῶν τῆς ἀληθείας παρεδέχθη. [2.45] Οἱ δὲ τούτων χρόνοι καὶ πρὸ τῶν Τρωϊκῶν πίπτουσι χρόνων καὶ σχεδὸν καὶ τοῖς Μωϋσέως πελάζουσιν, ὥς αἱ τῶν Φοινίκης βασιλέων μηνύουσι διαδοχαί. Σαγχωνιάθων δέ, ὁ κατὰ τὴν Φοινίκων διάλεκτον φιλαλήθης, πᾶσαν τὴν παλαιὰν ἱστορίαν ἐκ τῶν κατὰ πόλιν ὑπομνημάτων καὶ τῶν ἐν τοῖς ἱεροῖς γραφῶν ξυναγαγὼν καὶ ξυγγράψας, ἐπὶ Σεμιράμεως γέγονε τῆς Ἀσσυρίων βασιλίδος.

[2.46] Ἐντεῦθεν ἔστι σαφῶς μαθεῖν, ὅποσοις τῶν Τρωϊκῶν ὁ Μωϋσῆς πρεσβύτερος ἔτεσιν. Εἰ γὰρ ὁ τὴν Ἰουδαϊκὴν ἱστορίαν ξυγγράψας Σαγχωνιάθων ἐπὶ Σεμιράμεως τῆς Ἀσσυρίων γέγονε βασιλίδος – ἰστόρησε δὲ δηλονότι Σαγχωνιάθων τὰ πολλῶ χρόνῳ πρεσβύτερα –, Μωϋσῆς δὲ Ἰουδαίων νομοθέτης ἐγένετο, πολλοῖς ἄρα ἔτεσι Σαγχωνιάθωνος πρεσβύτερος Μωϋσῆς.

[2.47] Ὅτι δὲ πλείοσιν ἢ χιλίοις ἔτεσιν ἢ Σεμίραμις τῶν Τρωϊκῶν πρεσβυτέρα, δηλοῦσι σαφῶς οἱ τοὺς χρόνους ξυντεθεικότες. Ἀλλὰ τὸ μὲν ἐξελέγχειν τὸν Πορφύριον ὥς ἡγνοηκότα τοὺς χρόνους οὐ τοῦ παρόντος καιροῦ· ἀπόχρη δέ μοι δηλῶσαι, πόσοις πρεσβύτερος ἔτεσι τῶν Τρωϊκῶν Μωϋσῆς·

⁸⁷ Ld. Porphüriosz, *Contra Christianos (A keresztyének ellen)* IV (TLG: 41, 4). Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* I, 9, 20–21. Bérütoszi Szankhóniathón és műve kapcsán ld. a *Curatio* 2.94-hez fűzött jegyzeteket.

⁸⁸ Szemirámiszról, Asszíria királynőjéről Athenagorász, a Kr. u. II. századi apologeta nagyon elítélően nyilatkozik: „Ha még a kérkedők és istengyűlölők is istenek hírében álltak náluk, Derketosz leányát, Szemirámiszt, ezt a buja és vérengző nőszemélyt Szíria istennőjének tisztelték, és a szírek Derketosz miatt a halakat, Szemirámisz miatt pedig a galambokat részesítik tiszteletben, (pedig lehetetlen, hogy a nő galambbá változzon, mely mítoszt Ktésziában találták ki), nincs abban semmi csodálatos, ha alattvalóik zsarnokoskodásuk és önkényességük miatt isteneknek hívják őket.” Athenagorász, *Kérvény a keresztyének ügyében* XXX, 1 (Orosz László fordítása). Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* I, 9, 26.

Hallgassátok tehát őt, amint a következőket mondja az ellenünk írt művében:

A bérütoszi Szankhóniathón írta meg a legvalóságosabban a zsidók történetét, hiszen műve mind a zsidó helyszínekkel, mind a zsidó nevekkal a legnagyobb összhangban van; miután átvette Iaó isten papja, Hierombalosz emlékiratait, átadta történetírását Abembalosznak, Bérütosz királyának, aki a Szankhóniathón által írott és kivizsgált dolgokat igaznak fogadta el. Az ő idejük a trójai háború időszakánál is korábbra esett, és nagyjából Mózesnek is kortársai voltak, amint azt a föníciai királyok utódlása jelzi. Szankhóniathón pedig – a név föníciai nyelven „igazságszeretőt” jelent – aki a teljes régi történelmet a városok jegyzőkönyveiből és a szentélyek irataiból gyűjtötte és írta össze, Szemirámisz asszír királynő idejében élt.⁸⁷

A fentiekből világosan megtudható, hogy Mózes hány évvel korábban élt a trójai háború előtt. Mert ha Szankhóniathón a zsidók történetét az asszíriai Szemirámisz uralkodása idején írta⁸⁸ – nyilvánvaló, hogy Szankhóniathón egy, a sajátjánál jóval korábbi korszak történelmét írta meg! – Mózes viszont a zsidók törvényhozója volt, akkor Mózes sok évvel korábbi Szankhóniathónnál.

Azt, hogy Szemirámisz több mint ezer évvel a trójai háború előtt uralkodott, a kronológia összeállítói világosan bizonyítják.⁸⁹ Viszont nem a jelen alkalomra tartozik annak bizonyítása, hogy Porphüriosz nem ismerte a kronológiát. Számomra elégséges, hogy megmutattam: hány évvel előzi meg Mózes a trójai háborút.

⁸⁹ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 15, 73; Tertullianus, *Apológia* XIX, 2; Tatianosz, *Beszéd a görögök ellen* XXXI, 1–3: „Úgy gondolom, illendő most már azt kimutatnom, hogy a mi bölcsletünk ősiabb a görögök tanrendszerénél. Kiindulási pontunk legyen Mózes és Homérosz, mindkettő igen régi; Homérosz korábbi, mint a költők és történetírók, Mózes pedig mindennemű barbár bölcsesség szerzője; most hasonlítsuk össze őket, és azt kapjuk eredményként, hogy a mi tanításunk nemcsak a görög műveltségénél, de még az írás feltalálásánál is sokkal korábbi. Nem is azok lesznek tanúim, akik a mi házunk táján megtalálhatók, hanem inkább a görögök segítségére támaszkodom. Amaz érthetetlen lenne, hisz nem fogadjátok el, emez ellenben csodálatos bizonyíték lesz, amikor saját fegyverzeteket felhasználva, töletek veszek olyan ellenérvet, ami titeket is meg fog lepni.” (Vanyó László fordítása).

Ὅμηρος δὲ καὶ Ἡσίοδος μετὰ πολλὸν χρόνον τῶν Τρωϊκῶν ἐγενέσθην· Ὀρφεὺς δέ, τῶν ποιητῶν ὁ πρῶτος, μῦθ' γενεᾷ πρεσβύτερος τῶν Τρωϊκῶν· Ἰάσονι γὰρ καὶ Πηλεΐ καὶ Τελαμῶνι καὶ Ἡρακλεΐ καὶ Διοσκούροις εἰς τὴν Κολχίδα ξυνέπλευσεν· [2.48] Ἰάσονος δὲ Εὐνέος υἱός, ὁ τὸν οἶνον εἰς Τροίαν πέμπων τοῖς Ἀχαιοῖς, καὶ Τληπόλεμος Ἡρακλέους υἱός, ὃν ὁ Σαρπηδὼν ἐν τῷ πολέμῳ τῷ Τρωϊκῷ κατηκόντισε, καὶ ὁ Αἴας δὲ Τελαμῶνος υἱός, καὶ Ἀχιλλεὺς Πηλέως· Κάστορα δὲ καὶ Πολυδεύκην, τοὺς ἐπὶ κλην Διοσκοούρους, ἰδεῖν ἀπὸ τοῦ τείχους ἢ Ἑλένη ποθήσασα, οἷα δὴ ἀδελφούς, εἶτα τοῦ ποθουμένου διαμαρτοῦσα πικρῶς ἀπωδύρατο, τεθνάναι τούτους ὑπολαβοῦσα.

[2.49] Ταῦτα δὲ οὐκ ἀδολεσχῶν διεξῆλθον, ἀλλὰ σαφῶς ἐπιδεῖξαι βουλόμενος, ὥς Ὀρφεὺς γενεᾷ μῦθ' πρεσβύτερος ἐγεγόνει τῶν Τρωϊκῶν. Λῖνος δὲ καὶ Μουσαῖος ἀμφὶ τὰ Τρωϊκὰ ἐγενέσθην, καὶ Θάμυρις μετὰ τούτων, καὶ Φιλάμμων ὡσαύτως.

⁹⁰ Euszebiosz, *Praep. ev.* X, 11, 28–29 Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 21, 131. Ez volt a híres argonauta expedíció. A görög mitológiában argonautáknak – az Argó hajósainak – nevezik azt az ötven harcost, akik az Argosz hajóépítő mester által, Pallasz Athéné felügyelete mellett épített Argó nevű hajón a kisázsiai Kolkhiszba tartottak, hogy segítségére legyenek Iaszón királyfinak az aranygyapjú megszerzésében. A különböző mítoszok az argonauták közé sorolják Kasztórt, Polüdeukészt, Nesztórt, Orpheuszt, Thészeuszt, Péleuszt, sőt Héraklészt is. A Kolkhisz felé vezető úton megálltak Lemnosz szigetén, ahol a hajósok összejöttek a férjeiket korábban meggyilkoló helyi asszonyokkal. Iaszón a királynőt, Hüpszipülét vette nőül, akitől két fia született: Eünéosz és Thoász. Útjuk végcéljához érve, Iaszón megszöktette és feleségül vette a kolkhiszi király leányát, a varázserővel rendelkező Médeiát. Menekülésüket Médeia úgy segítette elő, hogy meggyilkolta saját öccsét, Apszürtoszt, és feldarabolt testének darabjait a tengerbe szórta. Így az őket üldöző apja, Aiétész kénytelen volt megállítani hajóját, hogy összeszedhessék fia maradványait. Iaszón és Médeia Korinthuszban telepedtek le, és két fiúgyermekük született. Mikor később Iaszón elhagyta családját, és Kreón korinthuszi király leányát, Glaukét – más néven: Kreuszát – készült elvenni feleségül, Médeia nemcsak vetélytársnőjét és annak apját gyilkolta meg, hanem – Euripidész szerint – saját fiait is, hogy Iaszónnak még nagyobb fájdalmat okozzon. A boldogtalan Iaszón később álmában halt meg úgy, hogy rázuhant a rothadó Argó hajó tatjára. Orpheusznak az argonauta expedícióban való részvételéhez ld. Aiszkhülosz, *Agamemnón* 1629: „be más a nyelved, mint Orpheusznak nyelve volt” (Devecseri Gábor fordítása); Euripidész, *Bacchánsnők* 561–562; vö. Ant. Theophilosz, *Autolükoszhoz* II, 30.

⁹¹ Ld. Homérosz, *Íliász* VII, 467–470:

S jöttek a bárkák Lémnoszból, jó lémnoszi borral,
mindet Iészonidész Euénosz küldte hazulról,
nép-pásztor nagy Iészónnak kit Hüpszipülé szült.
(Devecseri Gábor fordítása)

Homérosz és Hésziodosz sok idővel a trójai háború után éltek. Orpheusz – a legelső költő – a trójai háborút csak egy nemzedékkel előzte meg, mivel Iaszónnal, Péleusszal, Telamónnal, Héraklésszel és a Dioszkoroszokkal együtt Kolkhiszba hajózott.⁹⁰ Iaszón fia az az Eünéosz, aki a bort küldte Trójába az akhájoknak;⁹¹ Héraklész fia Tlépolemosz, akit Szarpédón gerellyel ölt meg a trójai csatában;⁹² Ajax Telamón fia, Akhilleusz pedig Péleuszé; a Dioszkoroszoknak nevezett Kasztórt és Polüdeukészt Heléna kívánta látni a falak magasából, mivel a testvérei voltak;⁹³ majd váradalmában megcsalatozva keservesen jajveszékelt, mert holtnak hitte őket.⁹⁴

A fentieket azonban nem a fecsegés kedvéért adtam elő, hanem azzal a szándékkal, hogy világosan bebizonyítsam: Orpheusz csak egy nemzedékkel előzte meg trójai háborút. Ami Linoszt és Muszaioszt illeti,⁹⁵ ők mindketten a trójai csata idején éltek; az ő kortársuk volt Thamürisz,⁹⁶ hasonlóképpen Philammón is.

⁹² Ld. Homérosz, *Íliász* V, 628skk.

⁹³ A görög mitológia szerint Tündareósz spártai király feleségét, Lédát, Zeusz hattyú képében csábította el. Léda – férje haragjától tartva – aznap éjjel együtt hált Tündareósszal is. Az asszony később hattyútojásokat szült, amelyekből négy gyermek kelt ki: két lány és két fiú. A lányok közül Heléna, a fiúk közül pedig Polüdeukész volt halhatatlan: ők Zeusztól származtak, míg halandó testvéreik: Klütaimnésztra és Kasztór Tündareósztól. Helenét és Klütaimnésztrát a két Atreida-fivér: Menelaosz spártai, illetve Agamemnón mükénéi király vette feleségül. Kasztórt és Polüdeukészt (latinosan: Castort és Polluxot) Dioszkoroszoknak, azaz Zeuszfiaknak nevezték, noha kettejük közül csak a halhatatlan Polüdeukész származott Zeusztól. Ő hatalmas erejével és az ökölvívásban való jártasságával tűnt ki, míg Kasztór a kocsihajtás és a vadlovak megfékezése terén bizonyította kiválóságát. Egymáshoz olyan erős szeretettel ragaszkodtak, hogy Kasztór halála után Polüdeukész inkább le akart mondani a halhatatlanságról, semhogy el kelljen válnia fivérével. Végül Zeusz döntése eredményeként a két ikertestvér együtt maradhatott azzal a feltétellel, hogy egyik napot az alvilágban, a másikat pedig az égben töltik.

⁹⁴ Ld. Homérosz, *Íliász* III, 236skk.

⁹⁵ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 12, 107; Tatianosz, *Beszéd a görögök ellen* XLI, 1–2.

⁹⁶ „Van egyáltalán ember, aki, bár oly sok jótéteményben részesült töletek, megkísérelné gyalázni jótevőit, akiknek hírnevét köszönheti? Nincs, hacsak nem afféle Thamürisz vagy Eurütosz, hogy dalversenyre hívja ki a múzskákat, akiktől az énekadás adományát kapta, s hogy nyíllövésben Apollónnal versengjen, holott a nyilazás művészetét épp az adta neki.” Lukianosz, *A halász, avagy a feltámadottak* 6 (Tar Ibolva fordítása).

[2.50] Εἰ τοίνυν τούτων μὲν κατὰ τὸν Πορφύριον ὁ Μωϋσῆς πλείοσιν ἢ χιλίοις πρεσβύτερος ἔτεσιν, οὗτοι δὲ παλαιότατοι τῶν ποιητῶν ἐγένοντο – μετὰ γὰρ τούτους καὶ Ὅμηρος καὶ Ἡσίοδος ἐγενέσθην, καὶ οὗτοι δ' αὖ πάλιν Θαλοῦ καὶ τῶν ἄλλων φιλοσόφων πολλοῖς ἔτεσιν ἀρχαιότεροι, καὶ οἱ ἀμφὶ Θαλῆν τῶν μετ' αὐτοὺς πεφιλοσοφηκότων –, τί δῆποτε μὴ τούτους πάντας καταλιπόντες πρὸς Μωϋσέα τὸν τῆς θεολογίας ὠκεανὸν μεταβαίνομεν, „ἐξ οὐπερ“, ποιητικῶς εἰπεῖν, „πάντες ποταμοὶ καὶ πᾶσα θάλασσα;”

[2.51] Καὶ γὰρ Ἀναξαγόρας καὶ Πυθαγόρας καὶ Πλάτων ὕστερον ἐκεῖθεν εἴλκυσαν σμικρὰ ἄττα τῆς ἀληθείας ἐναύσματα· καὶ ὁ Σωκράτης, Ἀναξαγόρα καὶ Ἀρχελάω ξυγγεγονώς, παρ' ἐκείνων μεμάθηκεν, ἃ περὶ τοῦ ὄντος ἐδίδαξε· Μωϋσῆς δὲ ὁ θεϊότατος, οὐ λογισμοῖς ἀνθρωπίνους ἐπόμενος καθάπερ οὗτοι, τὴν θεολογίαν ξυνέγραψεν, ἀλλ' αὐτῆς ἐναργῶς τῆς τοῦ ὄντος ἐπακούσας φωνῆς· τῆς γὰρ τοι νομοθεσίας ἀρξάμενος τῶν ὄλων ὁ ποιητὴς τὸν ἕνα σέβειν Θεὸν παρεγγύησεν·

Ἐγὼ γάρ εἰμι, ἔφη, Κύριος ὁ Θεός σου, ὁ ἐξαγαγὼν σε ἐκ γῆς Αἰγύπτου.

[2.52] Καὶ τῆς ἐναγχος γεγεννημένης ἀναμνήσας εὐεργεσίας, προσμεῖναι τῇ δουλείᾳ παρεκελεύσατο καὶ μὴ μερίσαι τὸ σέβας, ἀλλὰ τῷ ὄντι μόνῳ προσνεῖμαι.

Οὐκ ἔσονται γάρ σοι, ἔφη, θεοὶ ἕτεροι πλὴν ἐμοῦ.

⁹⁷ A Mózes és Homérosz elsőse körüli ókori vitához ld. J. Pépin, 'Le challenge Homère-Moïse aux premiers siècles du christianisme', *Revue des sciences religieuses* 29 (1955), 105–122.

⁹⁸ Ti. Thalész kortársai és tanítványai.

⁹⁹ Szójátékszerű visszautalás az Ókeánosszal kapcsolatos korábbi Homérosz-idézetre: Mózes a keresztyén teológia „ókeánosza” (~ősatyja), úgy ahogyan a görög mitológiában Ókeánosz az istenek ősatyja.

¹⁰⁰ Homérosz, *Íliász* XXI, 196:

Még a király Akhelóiosz, ő sem olyan hatalomban,
sem mélyáradatú nagy sodra az Ókeanosznak,
mely pedig apja a föld minden folyamának, a teljes
tengernek, minden forrásnak, mélyvizű kútnak.

(Devecseri Gábor fordítása)

¹⁰¹ Alex. Kelemen, *Protreptikosz* VII, 74; *Sztrómata* I, 21; Tertullianus, *Apológia* 47.

Ha tehát Porphüriosz szerint Mózes több mint ezer évvel korábbi ezeknél, akik viszont a legrégebbi költők voltak⁹⁷ – hiszen mind Homérosz, mind Hésziodosz ezek után éltek, és a maguk rendjén ők is jóval korábbiak Thalésznél és a többi filozófusnál, ahogyan a Thalész körüliek⁹⁸ is az utánuk következő filozófusoknál – ugyan miért ne tehetnénk ezeket félre, hogy Mózeshez, a teológia Ókeánoszához⁹⁹ forduljunk, „akiből”, a költő szavaival élve, „ered minden folyam és a teljes tenger”?¹⁰⁰

Mózes Istent ihlette

Mivel mind Anaxagorász, mind Püthagorász és Platón később az igazság néhány halvány szikráját vették át Mózesről¹⁰¹: így Szókratész, Anaxagorász és Arkhelaosz kortársa tőlük tanulta, amit a létezőről tanított.¹⁰² De Mózes, a legihlettebbet, amikor a teológiáját írta,¹⁰³ nem emberi okoskodások vezették, mint emezeket, hanem maga a Létező hangja,¹⁰⁴ amelyre figyelmesen hallgatott. A világ-egyetem teremője, aki törvényadást kezdeményezett, előírta ugyanis, hogy az egyetlen Istent tiszteljék, mondván:

Én az Úr vagyok, a te Istened, a ki kihoztalak téged Egyiptom földjéről.¹⁰⁵

Miután emlékeztetett legutóbbi jótéteményére, megparancsolta, hogy ragaszkodjanak szolgálatához, de tisztelete ne legyen megosztott, hanem csak az egyetlen Létezőhöz ragaszkodjanak.

Ne legyenek néked – mondja – idegen isteneid énelöttem.¹⁰⁶

¹⁰² Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 14, 6; I, 17, 87; V, 14, 99.

¹⁰³ Az óegyházi szóhasználat értelme szerint: „Mózes, amikor Istentől írt”.

¹⁰⁴ Vö. Alexandriai Philón, *Mózes élete* II, 188–192. Magyar fordítását ld. Bollók János, *Alexandriai Philón: Mózes élete* (Budapest: Atlantisz, 1994), 122–123. Philón értelmezésében „Mózes, a terapeuták példaképét is megihlette Isten Lelke (ἐπιθειάσαντος) és révületben, önkívületi állapotban (ἐξ αὐτοῦ κατασχεθέντος) is nyert kijelentést, akárcsak a későbbi próféták (ἐνθουσιᾷ – *ihletett állapotban, önkívületben*)”. Ld. Adorjáni, *Philón: De vita contemplativa*, 83. Ld. még Philo Alexandrinus, *De vita Mosis* 2, 188–189, ed. L. Cohn, *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*, vol. IV (Berlin: De Gruyter, 1962).

¹⁰⁵ 2Móz 20, 2.

¹⁰⁶ 2Móz 20, 3.

Εἴτα διδάσκει σαφῶς, ὥς οὐδὲν αὐτῷ τῶν ὁρωμένων προσ-
έοικε, καὶ παντάπασιν ἀπαγορεύει μηδεμίαν εἰκόνα πρὸς μίμησιν
τινος τῶν ὁρωμένων κατασκευάσαι καὶ νομίσαι τοῦτο δείκνυον
εἶναι καὶ ἰνδαλμα τοῦ ἀοράτου Θεοῦ.

[2.53] Οὐ ποιήσεις, γὰρ ἔφη, σαυτῷ εἰδωλον οὐδὲ παντὸς ὁμοί-
ωμα, ὅσα ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω, καὶ ὅσα ἐν τῇ γῇ κάτω, καὶ
ὅσα ἐν τοῖς ὕδασιν ὑποκάτω τῆς γῆς· οὐ ποιήσετε ἑαυτοῖς
οὐδὲ μὴ προσκυνήσετε αὐτοῖς· ὅτι ἐγὼ εἰμι Κύριος ὁ Θεός
σου.

Φωνῆς, φησὶν, ἀκήκοας, εἶδος δὲ οὐχ ἐώρακας· μηδὲνα οὖν
τύπον κατασκευάσης, οὐ τὸ ἀρχέτυπον οὐκ ἐπίστασαι. [2.54] Καὶ
ἐτέρωθι δέ, τοὺς ψευδωνύμους ἐξελέγχων θεοὺς καὶ τὸν
Αἰγυπτίων ἐξορίζων πλάνον, ἔφη πρὸς αὐτοὺς·

Ἄκουε, Ἰσραήλ, Κύριος ὁ Θεός σου κύριος εἷς ἐστιν.

[2.55] Ταύτην ἔχει τὴν διδασκαλίαν τὰ Μωϋσοῦ τοῦ μεγάλου
ξυγγράμματα· ταύτην δὲ τὴν θεολογίαν καὶ ταῖς ἱστορίαις καὶ ταῖς
νομοθεσίαις καὶ μὲν δὴ καὶ ταῖς προφητεῖαις ξυνέzeugε· καὶ πέντε
βίβλους ξυγγράψας, τὴν μὲν τῶν πολλῶν καὶ νομιζομένων καὶ
καλουμένων, οὐκ ὄντων δὲ θεῶν ἀπαγορεύει τιμὴν, μόνῳ δὲ τὸ
σέβας τῷ τῶν ἀπάντων κελεύει προσφέρειν δημιουργῷ. Ταῦτα καὶ
Ἰησοῦς, ὁ τῆς ἐκείνου δημαγωγίας καὶ στρατηγίας διάδοχος, καὶ
μέντοι καὶ ἅπας τῶν προφητῶν ὁ χορὸς καὶ παραινῶν καὶ
νομοθετῶν διετέλεσεν.

[2.56] Ἀλλὰ γὰρ ἴσως εἵποιτε ἄν, ὥς οὐδὲ ὑμεῖς τόνδε τὸν
νόμον ἀνέπαφον τετηρήκατε· τριάδα γάρ, οὐ μονάδα, πρεσβεύετε.
Ἰουδαῖοι δέ, τοῖς Μωϋσοῦ καὶ τῶν προφητῶν ἐντρέφόμενοι λό-
γοις, τὸν μὲν ἕνα τιμῶσι, τῆς δὲ ὑμετέρας τριάδος κατηγοροῦσιν.

[2.57] Ἐγὼ δέ, ὦ φίλοι ἄνδρες, ὑμᾶς μὲν ξυγγνώμης εἶναι
ἀξίους ὑπείληφα, τὴν θεῖαν οὐκ ἐπισταμένους γραφὴν Ἰουδαίων
δὲ τὴν ἐσχάτην ἀμαθίαν ὀδύρομαι, ὅτι δὴ „αἰρόμενοι“, κατὰ τὸν
προφήτην, „ἐκ κοιτίας“ καὶ παιδευόμενοι ἐκ παιδίου μέχρι γήρως
τὰ θεῖα, τὴν τῆς θεολογίας ἀγνοοῦσιν ἀλήθειαν.

¹⁰⁷ 2Μόζ 20, 4–5.

¹⁰⁸ Vö. 5Μόζ 4, 12. A LXX a „forma, alak, hasonlatosság” megjelölésére a ὁμοίωμα kifejezést használja. Theodóretosz – minden bizonnyal szándékosan – ehelyütt az εἶδος-t alkalmazza, mely Platón szóhasználatában az *ideák* egyik megnevezése. A párhuzam lényege: az ideák éppúgy örökkévalók, láthatatlanok és valóságos létezők, mint az az Egy Isten, akiről Mózes beszél.

Azután világosan tanítja, hogy a láthatók közül semmi nem hasonló
őhozzá, és teljességgel megtiltja, hogy a láthatók közül valaminek az
utánzataként akár egy képet is készítsenek, és arról azt képzeljék, hogy
a láthatatlan Isten ábrázolása és megjelenése. Hiszen így szól:

Ne csinálj magadnak faragott képet, és semmi hasonlót
azokhoz, amelyek fenn az égben, vagy amelyek alant a földön,
vagy amelyek a vizekben a föld alatt vannak. Ne imádd, és ne
tiszteld azokat; mert én vagyok az Úr, a te Istened.¹⁰⁷

„Hallottad a hangot”, mondja, „de nem láttad a formát.”¹⁰⁸ Ne
készíts tehát egyetlen képmást sem arról, amelynek nem ismered az
eredetijét.¹⁰⁹ Másutt pedig, ahol megcáfolja a hamisnevű isteneket,
és elutasítja az egyiptomiak tévelygését, így szól hozzájuk:

Halld, Izráel: az Úr, a te Istened, egy Úr!¹¹⁰

A nagy Mózes könyvei ezt a tanítást tartalmazzák: azt a teológiát,
amelyet mind a történetírásához, mind a törvényhozásához, sőt még
a próféciáihoz is hozzákapcsolt. Őt könyvében egyrészt megtiltja a
sok – akár vélt, akár annak nevezett, mindazonáltal nem létező –
isten tiszteletét, másrészt elrendeli, hogy csak a mindenség Teremtő-
jét imádjuk. Ugyanezeket tanítja Józsué is, aki Mózes utóda volt a
nép és a hadsereg élén, és vele együtt a próféták egész kórusa, akik
ugyanezt folytatták intéseikben és törvényeikben.

Mindazonáltal talán egyenlőképpen azt mondhatjátok: „Ti sem
tartjátok be ezt a törvényt egészen: hiszen háromságot imádtok, nem
pedig egységet. A zsidók pedig, akiket Mózes és a próféták szavai
tápláltak, az Egyet tisztelik, és elítélik a ti háromságotokat.”

Részemről, kedves barátaim, úgy gondolom, megbocsátható,
hogy nem ismeritek a Szentírást; ami a zsidókat illeti, sajnálom vég-
ső tudatlanságukat, hiszen – ahogyan a próféta¹¹¹ mondja – „az
anyaméh óta” gyermekkoruktól öregségükig nyilván a szent íráso-
kon nevelkedve és formálódva, nem ismerik a teológia igazságát.¹¹²

¹⁰⁹ Ld. a τύπος és az ἀρχέτυπος (képmás és öskép, típus és őstípus) összefüggéseit.

¹¹⁰ 5Μόζ 6, 4. A LXX szövegében „a mi Istenünk” (ὁ Θεός ἡμῶν), Theodóretosz-
nál „a te Istened” (ὁ Θεός σου) változat szerepel.

¹¹¹ Vö. Ésa 44, 24; 49, 5; Jer 1, 5. Vö. Órigenész, *Kelszosz ellen* IV, 36.

¹¹² Ti. az Istenre vonatkozó tanítást (θεολογία).

[2.58] Ἐν Αἰγύπτῳ γὰρ αὐτοὺς πλεῖστον διατρίψαντας χρόνον καὶ τὴν πολυθεον τῶν Αἰγυπτίων μεμαθηκότας θρησκείαν, ὁ πάνσοφος Κύριος οὐκ ἐναργῶς ἄγαν τὰ περὶ τῆς Τριάδος ἐξεπαίδευσεν δόγματα, ἵνα μὴ πρόφασιν πολυθεΐας λάβωσιν, εἰς τὸν τῶν Αἰγυπτίων ἐπιρρέποντες πλάνον· οὐ μὴν παντάπασιν τὰ περὶ τῆς Τριάδος ἀπέκρυψε δόγματα τοῖς ὕστερον ἐσομένοις, τῆς ἐντελεστέρας θεολογίας κατασπείρων τὰς ἀφορμὰς.

[2.59] Διὰ τοι τοῦτο μοναδικῶς μὲν νομοθετεῖ, αἰνιγματωδῶς δὲ τὴν Τριάδα μηνύει. Τὸ γὰρ „ἄκουε, Ἰσραὴλ, Κύριος ὁ Θεός σου κύριος εἷς ἐστίν” καὶ τὴν μονάδα διδάσκει καὶ τὴν τριάδα δηλοῖ· ἅπαξ γὰρ εἰπὼν τὸ „Θεός” καὶ δις τὸ „Κύριος” ὑπειπὼν, τῆς Τριάδος τὸν ἀριθμὸν παρεδήλωσεν, ἐπαγαγὼν δὲ τὸ „εἷς ἐστίν”, καὶ τὴν πρόσφορον Ἰουδαίοις διδασκαλίαν προσήνεγκε καὶ τὸ ταῦτόν τῆς θεΐας οὐσίας ἐμήνυσεν.

[2.60] Μία γὰρ τῆς ἁγίας Τριάδος καὶ οὐσία καὶ δύναμις καὶ μέντοι καὶ βούλησις· ταύτη τοι καὶ τῶν ἀοράτων δυνάμεων οἱ χοροὶ τῷ Θεῷ τὸν ὕμνον προσφέροντες, τρις μὲν τὸ „ἅγιος”, ἅπαξ δὲ τὸ „Κύριος” λέγουσι, τῷ μὲν τῶν ιδιοτήτων δηλοῦντες τὸν ἀριθμόν, τῷ δὲ τὸ κοινὸν τῆς δεσποτείας μηνύοντες. [2.61] Ἀλλ’ ἐν τούτοις μὲν δι’ αἰνιγμάτων τὰ τῆς θεΐας Τριάδος δεδήλωται, ἐν ἑτέροις δὲ γε σαφέστερον ταῦτα διδάσκουσιν οἱ θεσπέσιοι ἄνδρες.

Μωϋσῆς μὲν γὰρ ὁ θεϊότατος, τὴν κοσμογένειαν ξυγγράφων, εἶτα τὴν τοῦ ἀνθρώπου διάπλασιν ἐξηγούμενος, ἔφη τὸν τοῦ παντὸς εἰρηκέναι δημιουργόν·

Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ’ εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ’ ὁμοίωσιν.

[2.62] Εἶτα ἐπήγαγεν, ὥς

ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, κατ’ εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν.

Καὶ Θεὸν ὠνόμασε τὸν πεποιηκότα τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν οὗ πρὸς μίμησιν ἐξετύπωσε ὃν διέπλασεν· οὐκ ἐπειδὴ ἄλλο τούτου

¹¹³ 2Μόζ 6, 4.

¹¹⁴ Τί. az Atya, a Fiú és a Szent Lélek közös isteni lényegére (οὐσία-járá).

¹¹⁵ Τί. a szeráfok.

¹¹⁶ Ésa, 6, 3; Jel 4, 8.

¹¹⁷ Szó szerint: a tulajdonságok / sajátosságok számát, hiszen az Atya, a Fiú és a Szent Lélek külön sajátosságokkal rendelkezik.

Mivel sokáig tartózkodtak Egyiptomban, ahol megtanulták az egyiptomiak politeista kultuszát is, az Úr, a maga mindenható bölcsességében azért nem fedte fel nekik tisztábban a Háromság tanait, hogy ezt ne használják a politeizmus ürügyeként, és ne essenek bele az egyiptomiak tévelygésébe. Ugyanakkor nem rejtette el teljesen a Háromság tanításait a jövőendő nemzedékei előtt, elhintvén a tökéletes teológia magvait.

Íme, miképpen adja a törvényt az Egyetlen nevében, a Háromságot pedig titokzatos módon jelzi. Az alábbi mondatban: „Halld Izráel: az Úr, a mi Istenünk, egy Úr!”¹¹³ az egységet is tanítja, de felmutatja a Háromságot is. Egyszer használja az „Isten”, és kétszer az „Úr” szót: így sejteti a Háromság számát. Majd hozzáteszi azt, hogy „egyetlen”: így a zsidóknak is a megfelelő tanítást nyújtja, és közben utal az egyazon isteni lényegre is.¹¹⁴

A Szentháromságnak ugyanis tényleg csak egyetlen lényege, egyetlen ereje és egyetlen akarata van. Amikor a láthatatlan hatalmak kara¹¹⁵ himnusz énekel Istennek, háromszor mondják a „szent” szót, de csak egyszer az „Úr”¹¹⁶ szót: így egyrészt kifejezik a személyek számát,¹¹⁷ másrészt jelzik az uralom közös voltát. Ezekben a szövegekben az isteni Háromság titkai rejtélyesen jelennek meg. Más helyeken viszont az Istentől ihletett emberek világosabban tanítják mindezt.

A legszentebb Mózes, miután leírja a világ keletkezését,¹¹⁸ majd beszámol az ember teremtéséről, közvetíti a mindenség Alkotójának szavait:

Teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra,¹¹⁹

Majd hozzáteszi:

Teremtette Isten az embert, Isten képére teremtette őt.¹²⁰

Istennek nevezte azt is, aki az embert teremtette, és azt is, akinek a követésére alkotta meg az embert, akit ő formált. Éppen ezért a

¹¹⁸ Theodóréosz nem véletlenül alkalmazza a „kozmogónia” kifejezést a bibliai tereméstörténetre: szóhasználatában mindvégig tudatosan alkalmazkodik olvasótáborá paradigmáihoz.

¹¹⁹ 1Μόζ 1, 26.

¹²⁰ 1Μόζ 1, 27.

καὶ ἄλλο ἐκείνου τὸ εἶδος· μία γὰρ δὴ τῆς Τριάδος ἡ φύσις· τούτου γὰρ δὴ χάριν καὶ τὸν Θεὸν ἔφησεν εἰρηκέναι· „Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ’ εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ’ ὁμοίωσιν.” [2.63] Καὶ ἐπήγαγε „κατ’ εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν”, ἵνα δείξη τὸ τῶν προσώπων διάφορον.

Καὶ δὴ καὶ τῷ Νῶε περὶ κρηφαγίας νομοθετῶν καὶ τοῦ αἵματος ἀπαγορεύων τὴν ἐδωδήν, ἔφη τὸν τῶν ὄλων εἰρηκέναι Θεόν·

Ἔδεσθε πάντα ὡς λάχανα χόρτου· πλὴν κρέας ἐν αἵματι ψυχῆς οὐκ ἔδεσθε· καὶ γὰρ τὸ ὑμέτερον αἷμα ἐκζητήσω ἐκ πάντων τῶν θηρίων ἐκζητήσω αὐτό, καὶ ἐκ χειρὸς ἀνθρώπου ἀδελφοῦ αὐτοῦ. Ὁ ἐκχέων αἷμα ἀνθρώπου, ἀντὶ τοῦ αἵματος αὐτοῦ ἐκχυθήσεται, ὅτι ἐν εἰκόνι Θεοῦ ἐποίησα τὸν ἄνθρωπον.

[2.64] Καὶ οὐκ ἔφη „ἐν εἰκόνι ἐμαντοῦ”, ἀλλ’ „ἐν εἰκόνι Θεοῦ”, τῶν προσώπων πάλιν δεικνὺς τὸ διάφορον. Καὶ ἡνίκα δὲ κατὰ ταῦτον ξυλλεγέντες οἱ κατὰ τοῦ πεποιηκότος λυττήσαντες, τὸν πύργον ἐκεῖνον ὠκοδόμουν τὸν μέγιστον, τῆς τῶν γλωττῶν ξυγχύσεως τὸν ἐπώνυμον, φάναι τὸν Θεὸν εἰρηκεν ὁ νομοθέτης·

Δεῦτε καὶ καταβάντες συγχέωμεν αὐτῶν τὰς γλώσσας.

[2.65] Καὶ τὸ μὲν „καταβάντες συγχέωμεν” δηλοῖ τὸ ὁμότιμον· οὐ γὰρ εἶπε „κατάβηθι” ἢ „καταβήτω”, ὅπερ δὴ τοῖς ὑπηκόοις καὶ προσταττομένοις ἀρμόττει, ἀλλὰ „καταβάντες συγχέωμεν”, ὃ σαφῶς δηλοῖ τὴν ἰσότητα· τὸ δὲ „δεῦτε” τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα σημαίνει, τῆς δημιουργίας τοὺς κοινωνοὺς. [2.66] Ἐπειδὴ γὰρ καὶ διαπλάττων τὸν ἄνθρωπον ἔφη „ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ’ εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ’ ὁμοίωσιν”, εἰκότως ἄρα καὶ μερίζων εἰς

¹²¹ Szerzőnk itt ismét Platón ideatanának kulcsfogalmát, az εἶδος-t használja. A fenti mondat értelme: a Teremtő Isten lényege, formája nem különbözik a követendő Isten formájától. Isten Egyként Teremtő és Követendő, azaz Szabadító. A Fiúra alkalmazott εἶδος kifejezés pedig szoros kapcsolatban van az εἰκόν (képmás) gondolatával is, amely az Újszövetségben is előfordul. Ld. pl. Kol 1, 15.

¹²² Az 1Móz 1, 26-ban szereplő többes számnak a Szentháromság Személyeire történő alkalmazása nem Theodóretosz találmánya. Jelen művének megírása előtt egy emberöltővel, az arianus viták forgatagában zajló 351-es sirmiumi zsinaton hoztak már olyan végzést, amely egyenesen átokkal sújtja mindazokat, akik az 1Móz 1, 26-ot nem így értelmezik: „Ha valaki ezt a kijelentést: ‘teremtsünk embert’ nem úgy érti, hogy ezt az Atya mondta a Fiúnak, hanem úgy véli, Isten maga szólt önmagához, átkozott legyen.” Εἰ τις τὸ, Ποιήσωμεν ἄνθρωπον, μὴ τὸν Πατέρα

Teremtő formája nem különbözik a követendő formájától,¹²¹ hiszen a Háromság természete nyilván egy. Pontosan ezért idézi Mózes Isten szavait ekképpen: „*Teremtsünk* embert a *mi* képünkre és hasonlatosságunkra”, majd hozzáteszi: „Isten képére teremtette őt”, hogy ezzel jelezze a Személyek különbözőségét.¹²²

Úgyszintén, amikor Noé számára megszabta a húsfogyasztás szabályait, és megtiltotta a vér evését, a világegyetem Istene így szólt Mózes szerint:

Minden, mint a zöld fű, legyen nektek eledelül; csak a húst az őt elevenítő¹²³ vérrel meg ne egyétek. De a ti véreteket számon kérem; számon kérem azt minden állattól, azonképpen az ember kezéből is az ő atyjafiáét. Aki embervért ont, annak helyébe az ő vére ontassék ki, mert Isten a maga képére teremtette az embert.¹²⁴

Nem azt mondja, hogy „önmagam képére”, hanem „Isten képére”, újfent megmutatva a Személyek különbözőségét. Amikor a Teremtőjük ellen lázadó emberek összegyűltek, hogy megépítsék azt az óriási tornyot, amely a nyelvek összezavarásáról kapta a nevét, a törvényhozó szerint így szólt Isten:

Nosza szálljunk alá, és zavarjuk össze nyelvüket.¹²⁵

A „szálljunk alá” és „zavarjuk össze” kifejezések jelzik az egyenlő tiszteletet.¹²⁶ Nem mondja ugyanis, hogy „szállj le”, vagy „ő szálljon le” – ahogyan az alattvalókhöz vagy alárendeltekhez illik fordulni –, hanem így szól: „szálljunk alá, kavarjuk össze”, amely világosan jelzi az egyenlőséget. A „gyerünk” kifejezés a Fiút és a Lelket jelzi, mint a teremtésben résztvevőket. Már az ember megalkotásakor is azt mondta: „*Teremtsünk* embert a *mi* képünkre és hasonlatosságunkra”.¹²⁷ Így hát

πρὸς τὸν Υἱὸν λέγειν, ἀλλ’ αὐτὸν πρὸς ἑαυτὸν λέγοι τὸν Θεὸν εἰρηκέναι, ἀνάθεμα ἔστω. (Szókratész Szkholasztikosz, *Egyháztörténete* II, 30; magyarul ld. ÓÍ 9, 173).

¹²³ A görög szöveg a ψυχή (lélek, élet) kifejezés használatával érzékelteti a vér megelevenítő szerepét, de azt az ószövetségi elképzelést is, miszerint az emberi lélek is valamilyen módon a vérhez kapcsolódik. Egyébként innét ered némely közösségeknek a vérátömlesztést elutasító magatartása is.

¹²⁴ Vö. 1Móz 9, 3–6; 3Móz 7, 26 és 17, 10–11.

¹²⁵ 1Móz 11, 7.

¹²⁶ Ti. az Atyának, a Fiúnak és a Szent Léleknek kijáró egyenlő tiszteletet.

¹²⁷ 1Móz 1, 26.

πολλὰς τὴν μίαν φωνὴν ξυνεργοὺς λαμβάνει τὸν Υἱὸν καὶ τὸ πανάγιον Πνεῦμα.

[2.67] Χρόνῳ δὲ ὕστερον πρηστῆρσι καὶ κεραυνοῖς ἀναλῶσαι τὰ Σόδομα βουληθεὶς καὶ τὰς ἀγχιτέρμονας πόλεις, τῆς ἀσεβείας καὶ παρανομίας τὰς κοινωνοὺς, δυάδα Κυρίων ἡμῖν ἐπέδειξε, καὶ φησι Μωϋσῆς ὁ ταῦτα ξυγγεγραφώς·

Καὶ ἔβρεξε Κύριος παρὰ Κυρίου ἐπὶ Σόδομα καὶ Γόμορρα πῦρ καὶ θεῖον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ.

[2.68] Καὶ ἵνα μή τις ὑπολάβῃ, τοῦτον μόνον τὸν προφήτην τὰ περὶ τῆς θείας εἰρηκέναι Τριάδος, ἀκούσατε, ὦ φιλότης, καὶ τοῦ θεσπεσίου βοῶντος Δαυὶδ·

Τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν, καὶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν.

Καὶ πάλιν·

Εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ μου· κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθροὺς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου.

Καὶ μετὰ βραχέα δὲ πρὸς τὸν αὐτὸν Κύριον ὁ τοῦ Κυρίου λέγει πατήρ·

Ἐκ γαστροῦ πρὸ ἑωσφόρου ἐγέννησά σε.

Καὶ ἐν ἐτέρῳ ψαλμῷ·

Ὁ θρόνος σου ὁ Θεὸς εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος· ῥάβδος εὐθύτητος ἡ ῥάβδος τῆς βασιλείας σου· ἡγάπησας δικαιοσύνην καὶ ἐμίσησας ἀνομίαν· διὰ τοῦτο ἔχρισέ σε ὁ Θεός ὁ Θεός σου ἔλαιον ἀγαλλιάσεως παρὰ τοὺς μετόχους σου.

[2.69] Τὴν αὐτὴν δὲ ἡμῖν διδασκαλίαν καὶ Ἡσαΐας ὁ προφήτης καὶ Ἰερεμίας καὶ Ἰεζεκιήλ καὶ Δανιήλ καὶ Ζαχαρίας καὶ Μιχαίας καὶ ἅπας ὁ τούτων προσφέρει χορός· ἀλλὰ παρέλκον οἶμαι ταῦτα ὑμῖν ἐπιδεικνύναι μηδέπω προσενηνοχόσι τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως. [2.70] Ἐφ' ἐτέραν τοίνυν μέθοδον διδασκαλίας τραπήσομαι καὶ δεῖξω τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς μετ' ἐκεῖνον ἐκ τούτων μὲν

¹²⁸ Ti., hogy a Fiú is Úr, nemcsak az Atya.

¹²⁹ 1Móz 19, 24.

¹³⁰ Zsolt 33, 6 (LXX: 32, 6). Theodórotosz a Szent Lélek teremtmő mivoltának igazolásaként idézi a szöveget, szokása szerint a *Septuagintá*ból. A görög πνεῦμα ugyanis egyaránt jelent lehetőséget, szelet és lelket is.

természetes, hogy az egyetlen nyelv többfelé osztásakor szintén a Fiút és a legszentebb Lelket választja munkatársakul.

Később, amikor Szodomát és a szomszédos városokat, amelyek osztóztak vele az istentelenségben és törvénytíprásban, a tüzes mennykővel akarta elpusztítani, megmutatta az Urak kettősségét.¹²⁸ Mózes, aki mindezt leírta, így szól:

És bocsátott az Úr az Úrtól Szodomára és Gomorára tüzes isteni esőt az égből.¹²⁹

És hogy senki ne gondolja, hogy Mózes volt az egyetlen próféta, aki az isteni Háromságáról beszélt, hallgassátok meg, drága barátaim, az ihletett Dávid kiáltását is:

Az Úr szavára terjedtek szét az egek, és szájának leheletére minden hatalmuk.¹³⁰

És újfent:

Monda az Úr az én uramnak: Űlj az én jobbomon, amíg ellenségeidet zsámolyul vetem a te lábaid alá.¹³¹

Egy kicsit később pedig az Úr Atyja mondja ugyanannak az Úrnak:

A hajnalcsillag előtt, méhemből nemzettek téged.¹³²

És egy másik zsoltárban:

Trónod, oh Isten, örökkévaló; igazságnak pálcája a te királyságodnak pálcája. Szereted az igazságot, gyűlölöd a gonoszságot, azért kent fel Isten, a te Istened, öröm olajával társaid fölé.¹³³

Ugyanezt a tanítást nyújtja nekünk Ézsaiás próféta is, ugyanúgy, ahogy Jeremiás, Ezékiel, Dániel, Zakariás, Mikeás és a próféták egész kara. De azt gondolom, hogy felesleges idézni őket nektek, mert még nem tettetek vallást hitetekről. Így tehát más tanítási módszerhez folyamodom. Megmutatom nektek, hogy Platón és követői Istennek

¹³¹ Zsolt 110, 1. A szöveg krisztológiai értelmezéséhez ld. Mt 22, 44; Mk 12, 36; Lk 20, 42–44.

¹³² Vö. Zsolt 109, 3 (LXX).

¹³³ Zsolt 44, 7–8.

τῶν θείων ἀνδρῶν τῆς θεολογίας σεσυληκότας τινά, τοῖς δὲ σφετέροις ἐντεθεικότας ξυγγράμμασιν.

[2.71] Καὶ γὰρ ὁ Πλάτων, ἐν οἷς πρὸς Κορίσκον ἐπέστειλε, καὶ τάδε προστέθεικεν·

Ἐπομύντας σπουδῇ τε ἅμα μὴ ἀμούσῳ καὶ τῇ τῆς σπουδῆς ἀδελφῇ παιδιᾷ καὶ τὸν πάντων θεῶν ἡγεμόνα τῶν τε ὄντων καὶ τῶν μελλόντων τοῦ τε ἡγεμόνος καὶ αἰτίου πατέρα καὶ κύριον ἐπομύντας, ὅν, ἐὰν ὀρθῶς φιλοσοφῇτε, εἴσεσθε.

Ταῦτα, ὧ φίλοι ἄνδρες, τοῦ Πλάτωνός ἐστι δόγματα. [2.72] Ἀλλὰ τούτων τὰ μὲν ἀξιέπαινα καὶ τῆς ἀποστολικῆς καὶ προφητικῆς διδασκαλίας ἐχόμενα, τὰ δὲ τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας κυήματα. [2.73] Τῷ μὲν γὰρ φάναι ἄλλον εἶναι τὸν τοῦ παντὸς ἡγεμόνα καὶ αἴτιον, ἄλλον δὲ τὸν τοῦ αἰτίου πατέρα, ἀτεχνῶς ἔδειξε τὴν ἀλήθειαν, ἐξ ἧς ἀρυσάμενος τοὺς οἰκείους διεκάλλυνε λόγους· τῷ δὲ γε θεῶν αὐτὸν προσεπειν ἡγεμόνα, τῶν τε ὄντων καὶ τῶν μελλόντων, δυοῖν αἰνίττεται θάτερον, ἢ τῷ τῆς ἀγνοίας πάθει περιπεσεῖν τὸν φιλόσοφον, ἢ τοὺς ταύτην νοσοῦντας ὑποκρινόμενον ἀναμῖξαι τῇ ἀληθείᾳ τὸ ψεῦδος.

[2.74] Πρὸς δὲ τούτοις δείκνυσι τοὺς καλουμένους θεοὺς οὐ φύσει ὄντας θεοὺς· τίς γὰρ μὴ κοιμῶν παραπαίων καλέσαι ἂν θεὸν τὸν οὐκ ἀεὶ ὄντα θεόν; οὗτος δὲ γε ἐν χρόνῳ τούτους εἶρηκε γίνεσθαι· ἔφη γάρ· [2.75] „Τῶν τε ὄντων θεῶν καὶ τῶν μελλόντων.” Πῶς δ’ ἂν εἴη τις θεὸς ὁ μηδέπω γενόμενος; πῶς

fentebb említett embereitől rabolták el a teológia¹³⁴ egy részét, és beillesztették azokat a saját műveikbe.

A Szentháromság Platón filozófiájában

Korizkoszhoz intézett levelében Platón többek között ezt írja:

Esküdjete meg nyájas komolysággal és a komolyság testvérevel, a játszi vidámsággal minden létező és eljövendő istenek kormányzójára, valamint a Kormányzónak és Oknak Atyjára és Urára, akit meg fogtok ismerni, ha helyesen filozofáltok.¹³⁵

A fentiek, kedves barátaim, Platón kijelentései. Némelyek közülük dicséretesek, és tartalmazzák mind az apostoli, mind a prófétai tanítást; mások viszont a görög mitológia¹³⁶ szüleményei. Mert amikor Platón kijelenti, hogy a mindenség Kormányzója és Oka különbözik az Ok Atyjától, egyszerűen tárja fel az igazságot, amelyből merítve megszépíthette saját beszédét. Ámde amikor Istent „minden létező és eljövendő istenek kormányzójának” nevezi, ez két lehetőség közül egyikre utal: vagy arra, hogy a filozófus a tudatlanság betegségébe esett, vagy pedig arra, hogy tudatlanságot színlelve az igazságot hamissággal elegyítette.

Platón már korábban kimutatta, hogy az úgynevezett istenek természet szerint nem istenek.¹³⁷ Hacsak nem teljesen esztelen, ugyan ki nevezné Istennek azt, aki nem öröktől fogva Isten? Nos, éppen ő mondta azonban, hogy ezek az istenek az időben keletkeznek, hiszen „már létező és eljövendő istenekről” beszél. De hogyan lehet valakiből

¹³⁴ Ti. az Istenről szóló tanítás.

¹³⁵ Platón, *Hatodik levél* 323d (Faragó László fordítása nyomán). A Platón-idézet szövegébe Theodórétozsnál egyetlen betűnyi, de a továbbiak szempontjából jelentős hiba csúszott. Platón nem „a létező és eljövendő istenek kormányzójáról” (τὸν πάντων θεῶν ἡγεμόνα τῶν τε ὄντων καὶ τῶν μελλόντων) beszélt, hanem „a világmindenség *Istenéről*, minden létező és eljövendő dolgok kormányzójáról” (τὸν τῶν πάντων θεὸν ἡγεμόνα τῶν τε ὄντων καὶ τῶν μελλόντων). Az alább következő bírálat tehát kizárólag a pontatlan szöveg hagyományozás (θεὸν helyett θεῶν) miatti félreértés eredménye, hiszen ha romlatlan szöveget használt volna, szerzőnk minden bizonnyal magasztalná Platón e mondatáért. A fennmaradt kéziratok alapján viszont megállapítható, hogy a korábbi keresztyén szerzők a hibátlan Platón-szöveg változatot használták. Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 102, 4; Origenész, *Kelszosz ellen* VI, 8, 32; Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 16, 2 és XIII, 13,

28. Mindez azért is furcsa, mert maga Theodórétoz konkrétan is hivatkozik Euszebioszra és művére. Ld. alább, *Curatio* 2.97. Éppen egy ilyen kulcsfontosságú idézetet vett volna át pontatlanul? Vagy esetleg – amint ez több ógyházi szerző esetében akár bibliai, akár filozófiai vagy patrisztikai hivatkozások tekintetében is kimutatható – ehelyütt ismét emlékezetből idézte Platón?

¹³⁶ A mitológia szó itt nemcsak az istenek viselt dolgairól szóló költeményeket vagy történeteket jelenti, hanem a Szentíráshoz képest a szerző által alacsonyabb rendűnek tartott emberi elmélkedéseket is.

¹³⁷ Visszaütalás a jelen könyvben (*Curatio* 2.34) szereplő idézetre a *Timaios*-ból (37e–38a), ahol Platón szerint az örökkévalóhoz sem a „volt”, sem a „lesz”, hanem kizárólag a „van” illik.

δ' ἂν τοῦ σεπτοτάτου μεταλάχοι ὀνόματος ὁ μηδέπω τὸ εἶναι λαβών;

τὰ δὲ θεῖα λόγια τῶν γεγονότων οὐδὲν φύσει προσαγορεύει θεόν. [2.76] Ὀνόματος μὲν γὰρ ψιλοῦ μεταδέδωκε τοῖς δικάζειν πεπιστευμένοις, καὶ μέντοι καὶ τοῖς τὴν θεῖαν εἰκόνα ὡς οἶόν τε τετηρηκόσιν ἀκήρατον· φύσει δὲ Θεὸν τὸν ἀεὶ ὄντα καὶ κατὰ ταῦτα καὶ ὡσαύτως ἔχοντα μόνον εἶωθεν ὀνομάζειν. Ἀλλὰ τοῦτον εἰς ὕστερον τὸν λόγον φυλάττωμεν· νῦν δὲ γε ἀρκέσει δηλῶσαι, ὡς ὁ φιλόσοφος οἶδε τὸν τοῦ παντὸς ἡγεμόνα καὶ αἵτιον καὶ τὸν τοῦ αἰτίου πατέρα. [2.77] ἔστι δὲ αὐτοῦ ἀκούσαι κὰν τῇ Εἰνομίῃ λέγοντος·

Καὶ τιμὰς ἀποδιδῶμεν, μὴ τῷ μὲν ἐνιαυτόν, τῷ δὲ μῆνα, τῷ δὲ μηνὸς τινος μοῖραν τάττωμεν, μηδὲ τινα χρόνον, ἐν ᾧ διεξέρχεται τὸν αὐτοῦ πόλον, ξυναποτελῶν κόσμον, ὃν ἔταξε λόγος ὁ πάντων θειότατος· ὃν ὁ μὲν εὐδαίμων πρῶτον μὲν ἐθαύμασεν, ἔπειτα ἔρωτα ἔσχε καταμαθεῖν, ὅποσα ἐνῆν τῇ φύσει δυνατά.

Κὰν τούτοις τὸν λόγον ἔφησε τὰ πάντα διακοσμήσαι, οὐ τὸν τοῦ λόγου πατέρα. [2.78] Καὶ Διονυσίῳ δὲ γράφων τοιάδε φησίν·

Φραστέον δὴ σοι δι' αἰνιγμάτων, ἵν' ἂν τι δέλτος ἢ πόντου ἢ γῆς ἐν πτυχαῖς πάθῃ, ὁ ἀναγνοὺς μὴ γνῶ. Ὡδε γὰρ ἔχει. Περὶ τὸν πάντων βασιλέα πάντα ἐστί, καὶ ἐκείνου γε εἵνεκα πάντα, καὶ ἐκεῖνό γε αἷτιον πάντων

¹³⁸ A „mindig azonos módon létező”, illetve „örökké változatlanul létező” (τὸ κατὰ ταῦτα καὶ ὡσαύτως ἔχον) fogalmához ld. Platón, *Állam* 484b és *Timaiosz* 29a. Vö. Plutarkhosz, *De virtute morali* (*Az erkölcsi erényről*) 443f és *De animae procreatione in Timaeo* (*A lélek előzetes teremtéséről a Timaiosban*) 1022e. A tulajdonságok és az önazonosság gondolatának kifejtéséhez ld. még Arisztotelész, *Topica* VII, 137a–b. Az újszövetségi áthallásos fogalmazás egyik példája a Zsid 13, 8: „Jézus Krisztus tegnap és ma és mindörökké ugyanaz.”

¹³⁹ A részben Hérakleitosztól származó Logosz-fogalmat nem fordítottuk a bibliai csengésű „Ige” kifejezéssel, mert noha János evangéliumának elején is ugyanaz a kifejezés (λόγος) szerepel, a hérakleitoszi általános világtörvény – amelyet a „síró filozófus” a mindent átható tűzzel rokonított – nem azonos az Újszövetségben a Fiú személyi valóságát jelentő Igével. Mindazonáltal a Hérakleitosz által is a Logosznak tulajdonított világteremtői szerep és az egység gondolata – mely

Isten, ha még meg sem született? Miképpen részesülhet ebben a legtiszteltetreméltóbb névben, ha még nem kapta meg a létezést?

Az isteni kijelentések egyetlen keletkezőt sem neveznek természet szerint Istennek. Az „isten” nevet ugyan különbségtétel nélkül alkalmazták azokra, akikre az ítélkezést bízták, és nyilván azokra is, akik az isteni képmásukat viszonylag tisztán megőrizték. Természet szerint azonban kizárólag azt nevezik Istennek, aki örökké létezik és önmagával teljesen azonos marad.¹³⁸ De ezt a kérdést későbbre tartogatjuk. Most elég megfigyelni azt, hogy a filozófus ismeri a mindenség Kormányzóját és Okát, ahogyan ennek az Oknak az Atyját is. Hallgassuk meg, mit is mond az *Epinomisz*ban:

Tiszteljük is meg őket, de anélkül, hogy egyiknek az évet, másiknak a hónapot, egy harmadiknak pedig a hónap egy részét tulajdonítanánk, vagy bármilyen időszakot, amely alatt pályáját megteszi, hozzájárulva a kozmosz tökéletességéhez, amelyet a mindennél istenibb Logosz elrendelt.¹³⁹ A Logosz az, amelyet a jóakarátú ember először megcsodál, majd szenvedélyes készletést érez a megismerésére, már amennyire ez az emberi természet számára lehetséges.¹⁴⁰

Platón állítása szerint az Ige rendezte el a mindenséget, nem pedig az Ige Atyja. *Dionüszioszhoz írt levelében* így fogalmaz:

Persze talányokban kell hozzád beszélnem, hogy ha feljegyzésemet a tenger vagy a föld útvesztőiben valami érné, az olvasó ne érthesse. A helyzet a következő: minden létező a mindenség Királya körül kering, általa van minden, és ő minden szépnek

Platónnál is megjelenik – mégis közel hozza egymáshoz a kettőt. Nem véletlen, hogy Hérakleitosz töredékekben fennmaradt hagyatékát éppen a keresztyén egyházatyák – köztük Hippolütosz – karolták fel. Jelen témánk és Theodóréosz érvelése szempontjából útmutatásként szolgálhat az alábbi Hérakleitosz-töredék is: „Nem tőlem, hanem a Logosztól hallván, bölcs dolog elismerni, hogy minden egy” (οὐκ ἐμοῦ ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφόν ἐστὶν ἐν πάντα εἶναι). Hippolütosz, *Refutatio omnium haeresium* (*Minden eretnesség cáfolata*) IX, 9, 1. ¹⁴⁰ Platón, *Epinomisz* 986c. Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 16, 1. A *Törvények* című kései Platón-mű folytatásaként számon tartott *Epinomisz*t már az ókorban is a Platón-tanítvány, Opuszi Philipposz művének tartották. Ld. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* III, 37.

καλῶν· δεύτερον δὲ περὶ τὰ δεύτερα, καὶ τρίτον περὶ τὰ τρίτα.

[2.79] Ὁρᾶτε, πῶς ὁρῶδοῦντες καὶ δεδιότες τὰ τῆς ἀληθείας προσέφερον δόγματα καὶ αἰνιγματωδῶς, οὐ σαφῶς, ἐκήρυττον τὴν ἀλήθειαν, τὸν τῶν πολλῶν ὑφορώμενοι πλάνον; Τοῦτο δὲ γε τὸ δέος κὰν τῷ Τιμαίῳ δεδήλωκεν· [2.80] λέγει δὲ οὕτως·

Νῦν δὴ οὖν τὸ παρ' ἡμῶν ὧδε ἐχέτω· τὴν μὲν οὖν πάντων εἴτε ἀρχὴν εἴτε ἀρχάς, εἴτε ὅπῃ δοκεῖ τούτων πέρι, τὸ νῦν οὐ ρητέον· δι' ἄλλο μὲν οὐδέν, διὰ δὲ τὸ χαλεπὸν εἶναι κατὰ τὸν παρόντα λόγον τῆς διεξόδου τὰ δοκοῦντα δηλῶσαι.

[2.81] Καὶ Νομήνιος δὲ ὁ Πυθαγόρειος, ἐν οἷς τὰ περὶ τὰ γαθοῦ γέγραφε, σαφέστερον ταῦτα ἐδίδαξε· φησὶ γάρ·

Οὔτε δημιουργεῖν ἐστὶ χρεὼν τὸν πρῶτον, καὶ τοῦ δημιουργοῦντος θεοῦ χρὴ εἶναι νομίζειν πατέρα τὸν πρῶτον θεόν.

[2.82] Καὶ Πλωτῖνος δέ, ὁ τὴν Πλάτωνος φιλοσοφίαν ζηλώσας, περὶ τῶν τριῶν ἀρχικῶν ὑποστάσεων βιβλίον ξυνέγραψεν, ἐν ᾧ καὶ τάδε ἔφη·

Τί οὖν χρὴ περὶ τοῦ τελειοτάτου λέγειν; Οὐδέν ἀπ' αὐτοῦ, ἢ τὰ μέγιστα μετ' αὐτόν· μέγιστα δὲ μετ' αὐτὸν νοῦς καὶ δεύτερον, καὶ γὰρ ὁρᾷ ὁ νοῦς ἐκείνους.

[2.83] Καὶ πάλιν·

Ποθεῖ δὲ πᾶν τὸ γεννησάν καὶ τοῦτο ἀγαπᾷ, καὶ μάλιστα ὅταν ὧσι μόνοι τὸ γεννησάν καὶ τὸ γεγεννημένον· ὅταν δὲ καὶ τὸ ἄριστον ἢ τὸ γεγεννημένον, ἐξ ἀνάγκης ξύνεστιν

¹⁴¹ Platón, *Második levél* 312d–e (Ritoók Zsigmond fordítása nyomán). Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 20, 2. Canivet megjegyzi, hogy Alexandriai Kírilloosz a Julianus császár ellen írt művében Porphüriosz nyomán közöl részletet a fenti szövegből. Ld. Kírilloosz, *Contra Julianum* I in PG 76, 553. Vö. SC 57, 159, 2-es lábjegyzet.

¹⁴² Platón, *Timaios* 48c (Kövendí Dénes fordítása). Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 89 és Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 13, 3.

¹⁴³ Numéniosz, *12-es töredék*. Numéniosz a „teremtőre” a demiurgosz kifejezést használja, amely a görög gondolkodásban gyakran a látható világ és benne az

az oka. A második körül vannak a másodlagos dolgok, a harmadik körül pedig a harmadlagosak.¹⁴¹

Látjátok-e, milyen vonakodással és félelemmel mutatták be a filozófusok az igazság tanait, és miképpen hirdették az igazságot rejtélyesen, nem pedig világosan, mert tartottak a tömeg tévelygésétől? Ez az a félelem, amelyről Platón tanúságot tett a *Timaios*-ban is, ahol így szól:

Most tehát ez legyen álláspontunk: a mindenség végső őselvéről vagy őselveiről – vagy bárhogyan is fogja fel ezeket valaki – most nem kell beszélnünk, mégpedig abból az egyetlen okból, hogy nehéz volna fejtegetésünk jelenlegi módszerével világossá tenni véleményünket.¹⁴²

A püthagoreus Numéniosz *A Jóról* írott művében mindezt világosabban tanította, mondván:

A teremtés nem feltétlenül az Első Isten munkája, de arra kell gondolni, hogy az Első Isten a teremtő Isten Atyja.¹⁴³

A Háromság az újplatonistáknál

Plótinosz pedig, Platón filozófiájának buzgó követője könyvet írt *A három legfőbb hüposztázisról*, amelyben például ezt mondja:

Mit kell tehát mondani a Legtökéletesebből? Azt, hogy semmi sem jön tőle, csak az utána következő legnagyobb. Az utána következő legnagyobb pedig az Értelem, aki a második, mivel az Értelem látja őt.¹⁴⁴

És újfent:

Minden létező kívánja és szereti nemzőjét, különösen akkor, amikor a nemző és a nemzett egyedül vannak. Amikor viszont a nemzett egyben a Legfőbb Jó is, szükségszerűen annyira egyesül vele,

anyag létrehozója. Theodóréosz természetesen az Atya és a teremtésben részt vevő Fiú gondolatát olvassa ki az ókori bölcselő soraiból. Vö. Jn 1, 3. Numénioszhoz ld. még a *Curatio* 1.14-hez fűzött jegyzetet. Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 18, 6; Órigenész, *Kelszosz ellen* I, 15.

¹⁴⁴ Plótinosz, *Enneadész (Kilenceselek)* V, 1, 6. Horváth Judit és Perczel István fordításában: *A három eredendő valóságról*. Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 17, 7.

αὐτῷ, ὥς τῇ ἐτερότητι μόνον κεχωρίσθαι. Εἰκόνα δὲ ἐκείνου εἶναι λέγομεν τὸν νοῦν· δεῖ γὰρ σαφέστερον λέγειν.

[2.84] Καὶ ἕτερα δὲ γε πλεῖστα εἴρηται καὶ τούτῳ καὶ Πλουτάρχῳ καὶ Νουμηνίῳ καὶ τοῖς ἄλλοις, ὅσοι τῆς τούτων ἦσαν ξυμμορίας. Μετὰ γὰρ δὴ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιφάνειαν οὗτοι γενόμενοι, τῆς Χριστιανικῆς θεολογίας πολλὰ τοῖς οἰκείοις ἀνέμιξαν λόγοις.

[2.85] Αὐτίκα τοίνυν τὴν Πλάτωνος διάνοιαν ἀναπτύσσοντες, καὶ ὁ Πλωτῖνος καὶ ὁ Νουμήνιος τρία φασὶν αὐτὸν εἰρηκέναι ὑπέρχονα καὶ αἶδια, τὰγαθὸν καὶ νοῦν καὶ τοῦ παντὸς τὴν ψυχὴν, ὃν μὲν ἡμεῖς Πατέρα καλοῦμεν, Τὰγαθὸν ὀνομάζοντα, Νοῦν δέ, ὃν ἡμεῖς Υἱὸν καὶ Λόγον προσαγορεύομεν, τὴν δὲ τὰ πάντα ψυχοῦσαν καὶ ζωοποιοῦσαν δύναμιν Ψυχὴν καλοῦντα, ἣν Πνεῦμα ἅγιον οἱ θεῖοι προσαγορεύουσι λόγοι.

[2.86] Καὶ ταῦτα δέ, ὥς ἔφην, ἐκ τῆς τῶν Ἑβραίων φιλοσοφίας τε καὶ θεολογίας σεσύληται. Ὁ γὰρ δὴ ὑμνοποιὸς Δαυίδ, τὸ θεῖον ἀνακρουόμενος μέλος καὶ ὑπὸ τῆς θείας ἐνηχούμενος χάριτος, κέκραγε λέγων·

Τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν, καὶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν.

[2.87] Καὶ μὲν δὴ καὶ τῶν θείων εὐαγγελίων ὃ τε Πλούταρχος καὶ ὁ Πλωτῖνος ἐπήκουσαν. Δηλοῖ δὲ τοῦτο σαφῶς ὁ Ἀμέλιος, ὁ τῆς Πορφυρίου πρωτεύσας διατριβῆς· ὑπεράγεται γὰρ τὸ τῆς Ἰωάννου θεολογίας προοίμιον, οὕτωςι λέγων·

¹⁴⁵ Plótinosz, *Enneadész V*, 1, 7. Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 17, 8. Szerzőnk itt a λόγος-nak (értelem, értelmes beszéd, logosz, Ige) a νοῦς (értelem) kifejezéssel való rokonságát kihasználva utal az Atyára (mint a plótinoszi Legtökéletesebb Létező) és a Fiúra (mint az Atyára Fia, az Értelem/Ige és a Legfőbb Jó) kapcsolatára. A Plótinosz-idézet utolsó mondatához ld. Kol 1, 15, ahol Pál apostol Krisztusról, mint a láthatatlan Isten képéről (εἰκόν) és minden teremtmény előtt születettől beszél.

¹⁴⁶ Az ἐπιφάνεια (megjelenés) szó bibliai értelemben az isteni hatalom Krisztusban látható megnyilvánulását jelenti.

¹⁴⁷ Az újplatonistáknak a keresztyén teológiától való állítólagos kölcsönzéseikhez ld. pl. Paul Aubin, *Plotin et le christianisme: triade plotinienne et Trinité chrétienne* (Paris: Beauchesne, 1992).

¹⁴⁸ A magyar szövegben nem fordítottuk a görög ψυχὴ-t lélekkel a Πνεῦμα-t pedig szellemmel. Az értelem és a lélek kérdéséhez Plótinoszról ld. még H. Blumenthal, 'Nous and Soul in Plotinus', *Atti del Convegno internazionale sul tema: Plotino e il Neoplatonismo in Oriente e in Occidente, Roma, 5–9 ottobre 1970* (Roma: Accademia nazionale dei Lincei, 1974), 203–219.

hogy csupán másságában különbözik tőle. Mivel világosabban kell beszélnünk, azt mondjuk, hogy az Értelem a Létező képe.¹⁴⁵

Mindemellett számos egyéb dolgot mondott mind Plótinosz, mind Plutarkhosz, mind Numéniosz és a többiek is, akik csoportjukhoz tartoztak. Nyilvánvaló, hogy ezek a filozófusok, akik Megváltónk megjelenése¹⁴⁶ után éltek, a keresztyén teológia sok elemét belekeverték saját műveikbe.¹⁴⁷

Például, Platón gondolatainak felfedésekor mind Plótinosz, mind Numéniosz azt állították, hogy Platón három időfeletről és örökkévalóról beszélt: a Jóról, az Értelemről és a mindenség Lelkéről. Akit mi Atyának hívunk, azt Jónak nevezte, akit mi Fiúnak és Igének mondunk, azt Értelemnek, azt a hatalmat pedig, aki mindennek lelket és életet ad, és akit a szent igék Szent Léleknek neveznek, azt Léleknek hívta.¹⁴⁸

Nos, mint mondtam, a fentieket a héberek filozófiájából és teológiájából rabolták. Hiszen világos, hogy Dávid, a zsoltáríró, a szent dallam éneklése közben, Isten kegyelmétől ihletetten, így kiált fel:

Az Úr szavára terjedtek szét az egek, és szájának leheletére minden hatalmuk.¹⁴⁹

Plutarkhosz és Plótinosz még világosabban meghallották az isteni evangéliumok hangját is.¹⁵⁰ Ezt jelzi világosan Ameliosz,¹⁵¹ aki első volt Porphüriosz iskolájában.¹⁵² Ő a következőképpen magasztalja János teológiájának bevezetőjét:¹⁵³

¹⁴⁹ Zsolt 33, 6.

¹⁵⁰ Azaz nemcsak az ószövetségi zsoltárokat, hanem az Újszövetséget is.

¹⁵¹ Ameliosz (Kr. u. 216/226 – 290/300) toscanai születésű újplatonista filozófus, aki később a szíriai Apameában telepedett le. Theodóréosz talán e földrajzi közelség okán is tudhatott róla. Művei nem maradtak fenn. Ameliosz János evangéliummagyarázatához ld. pl. Heinrich Dörrie, 'Une exégèse neoplatonicienne du prologue de l'Évangile de S. Jean: Amelius chez Eusèbe, Praep. ev. XI, XIX, 1–4', *Épektasis: Mélanges patristiques offerts au cardinal Jean Daniélou*, ed. Jean Fontaine & Charles Kannengiesser (Paris: Beauchesne, 1972), 75–87.

¹⁵² Porphüriosz (Kr. u. 232–304) Plótinosz tanítványa volt Rómában, 263 és 269 között. Ő rendszerezte és állította össze Plótinosz híres főművét, az *Enneadész*-t.

¹⁵³ János evangéliumának bevezető verseiről, az ún. János-prológusról van szó.

[2.88] Καὶ οὗτος ἄρα ἦν ὁ λόγος, καθ' ὃν αἰεὶ ὄντα τὰ γινόμενα ἐγίνετο, ὥς ἂν καὶ ὁ Ἡράκλειτος ἀξιώσειεν, καὶ νῆ Δία καὶ ὁ βάρβαρος ἀξιοῖ ἐν τῇ τῆς ἀρχῆς τάξει τε καὶ ἀξία καθεστηκότα πρὸς θεὸν εἶναι καὶ θεὸν εἶναι, δι' οὗ πάντα ἀπλῶς γεγενῆσθαι, ἐν ᾧ τὸ γενόμενον ζῶν καὶ ζῶην καὶ ὃν πεφυκέναι εἰς τε σῶμα πίπτειν καὶ σάρκα ἐνδυσάμενον φαντάζεσθαι ἄνθρωπον, μετὰ τοῦ καὶ τηνικαῦτα δεικνύειν τῆς φύσεως τὸ μεγαλεῖον, ἀμέλει καὶ ἀναλυθέντα πάλιν ἀποθεοῦσθαι καὶ θεὸν εἶναι, οἷος ἦν πρὸ τοῦ εἰς τὸ σῶμα καὶ τὴν σάρκα καὶ τὸν ἄνθρωπον καταχθῆναι.

[2.89] Οὕτως ἄρα τὴν τοῦ βαρβάρου θεολογίαν τεθαύμακεν ὁ τῇ Πλάτωνος καὶ τῶν ἄλλων φιλοσόφων ἐντραφεὶς εὐεπεία· καὶ ξυνωμολόγησε τὸν λόγον καὶ ἐν ἀρχῇ εἶναι καὶ θεὸν εἶναι καὶ πρὸς τὸν θεὸν εἶναι καὶ τὰ πάντα πεποιηκέναι καὶ ζῶης τοῖς ἅπασιν αἴτιον ὑπάρχειν καὶ χορηγὸν καὶ τῆς τῶν ὄλων ἔνεκα σωτηρίας σαρκὶ μὲν ξυγκρύψαι τὸ μεγαλοπρεπὲς τῆς θεότητος, ἀποκαλύψαι δὲ ὅμως κὰν τῇ σμικρᾷ καὶ παχείᾳ νεφέλῃ τὴν πατρώαν εὐγένειαν.

[2.90] Καὶ γὰρ ὁ θεσπέσιος εὐαγγελιστὴς εἰρηκῶς „καὶ ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο” καὶ δείξας τὸ τῆς θείας φύσεως ἀναλλοίωτον, ἐπήγαγε „καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν” καὶ ἐδίδαξεν, ὥς καὶ σάρκα περικείμενος τὴν ἄρρητόν τε καὶ ἄφθαρτον ἡφίει τῆς θεότητος αἰγλήν· „Ἐθεασάμεθα” γὰρ ἔφη „τὴν δόξαν αὐτοῦ, δόξαν ὥς μονογενοῦς παρὰ πατρός, πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας.” Οὐκ ἡμαύρωσε γὰρ αὐτοῦ τὰς τῆς θεότητος ἀκτῖνας ἢ περιβολὴ τῆς σαρκός, ἀλλὰ καὶ ταύτην ἀμπεχόμενος δῆλος ἦν, τίς τε ἦν, καὶ ἐκ τίνος ἐξέλαμψεν.

[2.91] Εἰ δὲ καὶ οἱ τῆς ἀληθείας ἀντίπαλοι οὕτω κομιδῇ θαυμάζουσι τὴν ἀλήθειαν, ὥς καὶ βραχέσι μορίοις ἐκεῖθεν σεσυλημένοις διακαλλύνειν τὰ οἰκεῖα ξυγγράμματα, καὶ πολλῶ ψεύδει ταῦτα μιγνύμενα μὴ ἀμβλύνειν τὸ σφέτερον κάλλος, ἀλλὰ κὰν φορυτῶ κειμένους τοὺς μαργαρίτας ἀστράπτειν καὶ, κατὰ τὴν εὐαγγελικὴν διδασκαλίαν, „τὸ φῶς ἐν τῇ σκοτίᾳ φαίνειν καὶ ὑπὸ τῆς σκοτίας

ὦν volt tehát a Logosz, az örök létező, aki által minden létrejött, ahogy maga Hérakleitosz is vélte. És Zeuszra! Íme, a barbár is azt gondolja, hogy a Logosz – a princípium rendjében és méltóságában megalkotva – Istennél van, és ő maga Isten, aki által egyszerűen minden lett, akiben a teremtettt létezőnek mind élete, mind léte van, aki maga is testbe kerülve és hústestet öltve emberként jelent meg, és ezzel egyidőben megmutatta természetének nagyságát. Bizonyágképpen meg is halt, újfent megistennült, és ugyanaz az Isten maradt, aki a testbe, a hústestbe és az emberbe történő alászállás előtt volt.¹⁵⁴

Íme, miképpen csodálta e „barbár” teológiáját az, aki Platón és más filozófusok ékesszólásán nevelkedett! Jánossal együtt vallotta, hogy kezdetben volt az Ige, és azt is, hogy ő Isten, hogy Istennél van, hogy mindent ő teremtettt, hogy minden létező számára ő az élet oka és gondviselője, hogy a világmindenség megváltásáért elrejtette istenségének nagyszerűségét a hústestben, hogy aztán e mintegy jelentéktelen, dús felhőn keresztül leleplezhesse atyai nemességét.¹⁵⁵

Az ihletett evangélista, miután ezt mondja: „Az Ige testté lett”, és megmutatva az isteni természet változatlanágát, hozzáteszi: „és lakozott miközöttünk”. Tanítja, hogy még a hústesttel körülvéve is kibocsátotta az istenség kimondhatatlan és romolhatatlan ragyogását: „láttuk” – mondja – „az ő dicsőségét, mint az Atya egyszülöttjének dicsőségét, aki teljes volt kegyelemmel és igazsággal.”¹⁵⁶ Az ő porhüvelye nem homályosította el istenségének sugarait, hanem éppen ebben az öltözetben vált nyilvánvalóvá, hogy kicsoda ő, és hogy kitől kapta ragyogását.

Ha viszont az igazság ellenfelei is éppen ennyire csodálják az igazságot, hogy még a saját műveiket is megszépítik az onnét orzott apró részletekkel, és ezek az igazságmagvak a számos hazugság közé keverve sem veszítik el önnön szépségüket – mint ahogyan a szemétben heverő gyöngyök is csillognak, illetve, amint az evangélium tanítja, „a világosság a sötétségben fénylik, de a sötétség nem rejthette el azt”¹⁵⁷ –

¹⁵⁴ Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 19, 1. A σῶμα kifejezést *test*tel, a σὰρξ kifejezést pedig *hústest*tel fordítottuk.

¹⁵⁵ Szerzőnk itt Jézus Krisztus isteni természetére, ti. az Atyától kapott „előkelő származására” utal.

¹⁵⁶ Jn 1, 14.

¹⁵⁷ Vö. Jn 1, 5. Theodóréosz itt szándékosan parafrázálja az evangélium szövegét. A Jn 1, 5 szerint a sötétség „nem fogadta be” (οὐ κατέλαβεν) a világosságot.

Szerzőnk viszont azt akarja hangsúlyozni, hogy a sötétség képtelen bármilyen csekély világosság elnyelésére. Ezért mondja, hogy a sötétség *nem rejthette el* a világosságot (vö. Mt 5, 14–16), azaz bármilyen csekély mértékben is tartalmazta valamely ókori filozófus műve az evangéliumi igazság magvait, ezek a magvak gyöngyökként csillognak az őket – úgymond – szemétként körülvevő hamisság tengerében.

μη κρύπτεσθαι" ξυνιδεῖν εὐπετές, ὅπως ἐστὶν ἀξιέραστα καὶ ἀξιά-
γαστα τὰ θεῖα μαθήματα, τοῦ ψεύδους κεχωρισμένα. [2.92] Πολλὴν
γὰρ που διαφορὰν ἔχει μαργαρίτης ἐν βορβόρῳ κείμενος καὶ ἐν
διαδήματι λάμπων· καὶ μὲν δὴ καὶ τῶν δακτύλων αἱ σκυταλίδες
ἀφηρμοσμένοι τε ἀλλήλων καὶ διεσκεδασμένοι, οὐ τὴν αὐτὴν ἔχου-
σιν εὐπρέπειάν τε καὶ χάριν καὶ χρεῖαν, ὅσῃν ξυμπεφυκυῖαι τε
ἀλλήλαις καὶ ξυνηρμοσμένοι ἔχουσαί τε καὶ ἐπιτελοῦσαι ὁρῶνται.

[2.93] Ἀκήρατον τοίνυν καὶ ἀμιγὲς τῆς ἀληθείας θεωρητέον
τὸ κάλλος. Εἰ γὰρ καὶ χρώμασιν ἐναντίοις μινύμενον λάμπει,
δῆλον ὅτι λαμπρότερον φανεῖται τῶν πημαινόντων κεχωρισμένον.
[2.94] Ἐναργέστερον δὲ τοῦτο καταμάθοι τις ἂν, τὴν Ἑλληνικὴν
μυθολογίαν τῇ ἀποστολικῇ καὶ προφητικῇ διδασκαλίᾳ παρατιθεῖς
καὶ ἐκ παραλλήλου θεώμενος τὸ διάφορον.

Σαγχωνιάθων μὲν οὖν ὁ Βηρύτιος τὴν Φοινίκων θεολογίαν ξυν-
έγραψε· μετήνεγκε δὲ ταύτην εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν Φίλων, οὐχ
ὁ Ἑβραῖος, ἀλλ' ὁ Βύβλιος, τὸν δὲ Σαγχωνιάθωνα λίαν θαυμάμακεν
ὁ Πορφύριος· Μανεθὼς δὲ τὰ περὶ Ἰσιδος καὶ Ὀσίριδος καὶ Ἀπίδος
καὶ Σαράπιδος καὶ τῶν ἄλλων θεῶν τῶν Αἰγυπτίων ἐμυθολόγησε·

[2.95] Διόδωρος δὲ ὁ Σικελιώτης κοσμογονίαν ξυνέγραψε· τὴν
δὲ τοῦ Ἀσκραίου ποιητοῦ Θεογονίαν οἶδε καὶ τὰ μεράκια· ὁ δὲ
γε Ὀδρύσης Ὀρφεὺς τὰς Αἰγυπτίων τελετὰς τοὺς Ἕλληνας ἐξεπαί-
δευσε· Κάδμος δὲ τὰς Φοινίκων·

¹⁵⁸ Búbloszi Philón (Kr. u. 70k – 160k), aki, mint szerzőnk is hangsúlyozza, nem azonos Alexandriai Philónnal (Kr. e. 13k – Kr. u. 45/50k), Hadrianus uralkodása idején (Kr. u. 117–138) munkálkodott. A császár életéről írt műve elveszett. Görög szinonima-szótárának köszönhetően nyelvészként is számon tartják. Mindezek ellenére Búbloszi Philón nevét nem valamelyik saját alkotása, hanem a bérütoszi (ma: Bejrut) származású Szankhóniathón *A föníciaiak története* című művének az eredeti föníciai nyelvről görögre történő fordítása tette híressé. E munkát Szankhóniathón állítólag még a trójai háború előtt írta, és noha több kutató is kétségbe vonta a föníciai történetíró létét, a legújabb kutatások mégis az ő történetiségét igazolják. Bővebben ld. pl. Peter Barr Reid Forbes, 'Philon of Byblos', *The Oxford Classical Dictionary* (Oxford: Oxford University Press, 1991), 823. Szankhóniathón művének Búbloszi Philón által készített görög fordítását gyakran idézi Caesareai Euszebiosz is a *Praeparatio evangelicá*ban.

¹⁵⁹ Manethósz, *74-es töredék*. Manethósz vagy Manethón egyiptomi pap és történetíró volt valószínűleg II. Ptolemaiosz Philadelphosz uralkodása idején (Kr. e.

könnyű belátni, hogy milyen szenvedélyes szeretetet és csodálatot érdemelnek a hazugságtól különválasztott isteni tanítások! Hiszen nagy különbség van a sárban fekvő, illetve a fejéken tündöklő gyöngy között! Vegyétek például az ujjperceinket: amikor nincsenek együtt és függetlenek egymástól, nincs meg bennük sem ugyanaz a szépség, sem ugyanaz a kecsesség, sem pedig ugyanaz a hasznosság, mint amikor egymással összenőve és tökéletesen összeillesztve jelennek meg.

Az igazságot tehát a maga érintetlen és elegyítetlen szépségében kell szemlélni: mert ha még a vele ellenkező színek közé keverten is tündöklő, nyilvánvaló, hogy még csillogóbbnak látszik majd, ha különválasztjuk az ártalmas elemektől. Ezzel nyilvánvalóan számolni kell, ha a görög mitológiát az apostoli és prófétai tanítás mellé tesszük, és a párhuzam alapján vesszük szemügyre a különbséget.

A theogoniák és az evangélium összehasonlítása

A bérütoszi Szankhóniathón leírta a föníciaiak teológiáját. Ezt a művet Philón – nem a héber, hanem a búbloszi¹⁵⁸ – görög nyelvre fordította. Porphüriosz pedig módfelett csodálta Szankhóniathónt. A maga rendjén Manethósz¹⁵⁹ tudósít Ízisz és Ozirisz, Ápisz és Szarapisz, illetve egyéb egyiptomi istenek mítoszairól.

A szicíliai Diodórosz kozmogóniát írt. Az aszkrai költő¹⁶⁰ teogóniáját még a gyermekek is ismerik: az odrüszai Orpheusz megtanította a görögöknek az egyiptomi misztériumokat, Kadmosz¹⁶¹ pedig a föníciaiakét.

285–246). Ő a három kötetből álló egyiptomi történelemkönyv, a híres *Aegyptiaca* szerzője. Theodórétoz fenti utalása az *Aegyptiaca* első könyvére vonatkozik. Manethónról egyébként Antiochiai Theophilosz is megemlékezik: „Manaithósz ugyan rengeteg badarságot összehordott az egyiptomiak javára, s ugyanakkor olyan rágalmakat szórt Mózesre és a zsidókra, hogy például leprájuk miatt kellett kivonulniuk Egyiptomból, de az időrendet illetően semmilyen pontos adatot nem határozott meg.” Theophilosz, *Autolükoszhoz* III, 21 (Orosz László fordítása).

¹⁶⁰ Ti. Hésziodosz.

¹⁶¹ Kadmosz görög mitológiai alak, Agénór türoszi (föníciai) király és Téléphassza fia, Európé királylány testvére. A mítosz szerint ő alapította meg Thébai városát Boiótiában. Euripidész *Bakkhánsnők* című tragédiájában is szerepel. Vö. *Curatio* 1.20.

Κορνοῦτος δὲ ὁ φιλόσοφος τὴν Ἑλληνικὴν θεολογίαν ξυντέθεικε· Πλούταρχος δὲ καὶ Ἀέτιος τὰς τῶν φιλοσόφων ἐκπαιδεύουσι δόξας· τὸν αὐτὸν δὲ καὶ ὁ Πορφύριος ἀνεδέξατο πόνον, τὸν ἐκάστου βίον ταῖς δόξαις προστεθεικώς.

[2.96] Τούτοις ὑμᾶς, ὦ ἄνδρες, ἀξιῶ τὰ ἡμέτερα παραθεῖναι καὶ μαθεῖν ὥς οὐ μόνον, κατὰ τὸν ποιητὴν, „ὅσον οὐρανός ἐστ’ ἀπὸ γαίης” ἀφέστηκεν, ἀλλ’ ὅσον ὁ καλούμενος Τάρταρος οὐρανοῦ.

Ἐγὼ δ’ αὐτοὺς θεῖναι παραιτοῦμαι τοὺς μύθους, ἵνα μὴ μέ τις ἀδολεσχήν ὀνομάσῃ καὶ φλήναφον· ἐνίων δὲ καὶ μάλα ὀλίγων ἐν τῇ μετὰ τήνδε, ξὺν θεῷ φάναι, γραφησομένη διαλέξει μνησθήσομαι, ἵνα τῶν μυθολογουμένων περὶ τῶν καλουμένων θεῶν μὴ μόνον τὸ ἀπίθανον, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνόητον καὶ δυσαγὲς ἐπιδείξω.

[2.97] Εἰ δὲ τῷ φίλον καὶ αὐτὴν διαγῶναι τὴν ξύγκρισιν, εὐρήσει ταύτην ἐν τοῖς Εὐσεβίου τοῦ Παλαιστίνου συγγράμμασιν, Εὐαγγελικὴν δὲ προπαρασκευῇ τόνδε τὸν πόνον ἐκείνος ὠνόμασεν· ἐγὼ δὲ ξυντόμως ἐρῶ, ὥς Αἰγύπτιοι καὶ Φοίνικες καὶ τῶν Ἑλλήνων οἱ ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι ἢ τὰ ὀρώμενα στοιχεῖα θεοὺς ὑπετόπασαν ἢ ἀνθρώπων τοὺς εὖ τι πεποιηκότας καὶ ἔν τισι πλεονεκτήμασι διαπρέψαντας θεοὺς ἀνηγόρευσαν καὶ τεθνεῶσι ναοὺς ἐδομήσαντο·

[2.98] ἡμεῖς δὲ τῶν μὲν ὀρωμένων θεολογοῦμεν οὐδέν, τῶν δὲ ἀνθρώπων τοὺς ἐν ἀρετῇ διαπρέψαντας ὥς ἀνθρώπους ἀρίστους

Cornutus¹⁶² filozófus összefoglalta a görög teológiát. Plutarkhosz és Aetiosz¹⁶³ a filozófusok véleményeit tanítják. Porphüriosz ugyanazt a munkát végezte: a filozófusok tanaihoz még egy-egy életrajzt is mellékelte.¹⁶⁴

Kérlek titeket, barátaim, állítsátok mindezeket a tanokat a mienk mellé, és meglátjátok, hogy nem csupán annyira vannak távol attól, „mint az ég a földtől”,¹⁶⁵ ahogyan a költő mondja, hanem – mint mondják – amennyire a Tartarosz van messze az égtől.

A magam részéről tartózkodom e mítoszok bemutatásától, hogy ne tartsatok unalmas fecsegőnek. Mégis, ha Istennek tetsző, meg fogok említeni néhányat közülük a következő értekezésben¹⁶⁶ azért, hogy megmutassam: az úgynevezett istenekről szóló mítoszok nem csupán hihetetlenek, hanem esztelenek és minden kegyességtől mentesek is.

Ha valaki kedvet érez arra, hogy elmélyítse ezt az összehasonlítást, megtalálja a palesztinai Euszebiosz művében, amelyet *Evangéliumi előkészítésnek* nevezett.¹⁶⁷ Ami engem illet, röviden azt fogom mondani, hogy az egyiptomiak, a föníciaiak, ahogyan a görög költők és filozófusok is, vagy látható dolgokat tettek istenekké, vagy pedig olyan embereknek tulajdonították az isten nevét, akik az emberiség jótévői voltak, és akik kiváló tetteik által elkülönültek; továbbá a haláluk után szentélyeket építettek nekik.

Mi ezzel szemben egyrészt a láthatók közül egyet sem nevezünk istennek,¹⁶⁸ másrészt pedig azokat, akik erényük által kiemelkedtek

¹⁶² A líbiai származású Lucius Annaeus Cornutus görögül és latinul író sztoikus filozófus volt Nero császár uralkodása idején. Római otthonában filozófiai iskolát működtetett. Görög nyelven írt főművének címe: *Theologiae Graecae Compendium*, azaz *A görög teológia összefoglalása*, amelyben a sztoikusok etimologikus és szimbolikus értelmezési módszerével bemutatja a görög mitológiát. Nero 66 körül száműzette Rómából Cornutust, mivel a filozófus sokallotta, hogy a császár négyszáz könyvben kívánta megírni a rómaiak cselekedeteit. Ld. Dio Cassius, *Róma története* LXII, 29. Egyébként Cornutus volt a mestere az etruszk származású híres költőnek, Aulus Persius Flaccusnak (Kr. u. 34–63).

¹⁶³ Aetiosz, az eklektikus filozófus az első vagy a második században élt. Egyetlen műve sem maradt ránk a maga eredeti formájában, csupán azok későbbi rövidítései éltek túl az idő viszontagságait. Két híres ókori filozófiai szöveggyűjteményről van szó: az egyiknek a címe *Placita philosophorum* (Περὶ τῶν Ἀρεσκόντων Συναγωγὴν ~ *A filozófusok véleményeiről*), a másiké *Eclogae physicae et ethicae* (Ἐκλογαὶ φυσικαὶ καὶ ἠθικαὶ – *Fizikai és etikai kivonatok*). Az első művet Pszeudo-Plutarkhosznak, a másodikat Joannész Sztóbaiosznak tulajdonítják. Mindkettő nyilvánvalóan egy nagyobb munka rövidített változata. Hermann Diels kimutatta, hogy Theodórétoz még az eredeti, teljes szövegű művet használta, és abból idézett.

Mivel Theodórétoz a *Curatio* 4.31-ben a művet egyértelműen Aetiosz munkájaként említi (ld. alább), a szakirodalom a két gyűjteményt, illetve az eredeti *Placitát* – Theodórétoznak köszönhetően – Aetiosz neve alatt tartja számon. Ld. Hermann Diels, *Doxographi Graeci* (Berlin: G. Reimer, 1879).

¹⁶⁴ Porphürioszhoz ld. még Euszebiosz, *Praep. ev.* I, 9, 20–22.

¹⁶⁵ Homérosz, *Íliász* 8, 16:

Ott, hol vaskapu van, meg rézküszöb, annyira mélyen

Hádész háza alatt, amilyen magasan van az égbolt.

(Devecseri Gábor fordítása)

¹⁶⁶ Utalás a jelen munka soron következő harmadik fejezetére, melynek címe: *Az angyalokról, az úgynevezett istenekről és a gonosz démonokról*.

¹⁶⁷ Utalás Caesareai Euszebiosz *Praeparatio evangelica* című munkájára, amelyből szerzőnk gyakran ihletődik.

¹⁶⁸ θεολογοῦμεν οὐδέν = egyikről sem állítjuk, hogy isten volna. Ez a gondolat az ún. bálványozás következetes elutasítása. Vö. 2Kor 4, 18.

γεραίρομεν, μόνον δὲ τὸν τῶν ὅλων προσκυνοῦμεν Θεὸν καὶ τὸν ἐκείνου γε Λόγον καὶ τὸ πανάγιον Πνεῦμα.

[2.99] Τὸν αὐτὸν δὲ καὶ Υἱὸν μονογενῆ καὶ Λόγον καὶ Ζωὴν καὶ Φῶς καὶ Ἀλήθειαν ὀνομάζομεν, καὶ ἄλλοις δὲ παμπόλλοις ὀνόμασι κεχρημένοι τὴν θεϊαν φύσιν ἀνυμνοῦμεν. Οὐ μόνον δὲ αὐτὴν ἀπὸ τῶν προσόντων ὀνομάζομεν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῶν μὴ προσόντων προσαγορεύομεν. [2.100] ἄναρχον γὰρ καὶ ἄφθαρτον καὶ ἀθάνατον καὶ ἄπειρον καὶ ἀνώλεθρον ἀόρατόν τε καὶ ἀνείδεον καὶ ἀσχημάτιστον ἀπερίγραφόν τε καὶ ἀπερίληπτον καὶ ἀνέφικτον καλοῦμεν, ἀπὸ γε τῶν μὴ προσόντων τὰς προσηγορίας τιθέντες. [2.101] Ἐπειδὴ γὰρ ὁρατὸς οὐκ ἔστιν, ἀόρατος ὀνομάζεται καὶ ἀθέατος, καὶ ὡς ὑπερβαίνων τοῦ νοῦ τὴν φαντασίαν, ἀνέφικτος δὴ καλεῖται· καὶ αὖ πάλιν ἄπειρος, ὡς οὔτε ἀρχὴν οὔτε τέλος ἔχων, καὶ ὡς φθορᾶς καὶ θανάτου κρείττων, ἄφθαρτος καὶ ἀθάνατος· καὶ τᾶλλα δέ, ὅσα τούτοις ἔοικεν, ὧν ἡ θεία φύσις οὐκ ἔχει, τυγχάνει ὄντα δηλωτικά. [2.102] Τὸ δὲ γε ἀγαθὸς καὶ δίκαιος καὶ φῶς καὶ ζωὴ καὶ δημιουργὸς καὶ τῶν ὅλων πρῦτανίς τε καὶ κυβερνήτης καὶ τὰ τούτοις προσόμοια, ὧν ἔχει τε καὶ ἐνεργεῖ, τὴν κτίσιν ἰθύνων καὶ τῶν ἀνθρώπων τὴν φύσιν εὐεργετῶν, ὑπάρχει σημαντικά. [2.103] Οὕτως Υἱὸς ὀνομάζεται, ὡς ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς γεγεννημένος, καὶ Λόγος, ὡς ἀχρόνως καὶ ἀπαθῶς προελθὼν καὶ μὴ μερίσας τὸν φύσαντα· καὶ αὖ πάλιν Ἀπαύασμα δόξης, ὡς ξυναΐδιος ὦν τοῦ γεννήσαντος.

[2.104] Ἀλλὰ μὴ θορυβήσητε, καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ξὺν τῷ Πατρὶ τὸν Λόγον ἀκούσαντες. Τῶν γὰρ ἀτοπωτάτων Πλάτωνος μὲν ἀνέχεσθαι καὶ αἷτιον τῆς ὕλης τὸν Θεὸν λέγοντος καὶ

¹⁶⁹ Az isteni természet dicsőítésére használt kifejezés (ἀνυμνοῦμεν) az ókeresztyén himnuszsköltészetre és himnuszéneklésre is emlékeztet. Szerzőnk ezzel egyrészt azt üzeni, hogy a himnusz, mint műalkotás, adott esetben szélesebb skálán mozgó terminusokat és költői képeket használhat Isten dicsőítésére, mint a formális értelemben vett teológiai irodalom. A dicsőítő éneknek tehát megvan a maga művészi szabadsága is. Másrészt e szóhasználat mögött felsejlik az antiochiai iskola nagy mestere, Tarszoszi Diodórosz himnuszsköltészetének elismerése. Az ariánus viták IV. századi forgatagában Diodórosz, barátjával Flavianosszal, Antiochia későbbi püspökével együtt – még laikusokként – az ortodoxia védelmére keltek az ariánusokkal szemben. Éjszakánként – mintegy ellensúlyozva az ariánusok dicsőítő estjeit – a vértanúk sírjánál zsoltárokat énekeltek. Ez a gyakorlat a résztvevőket a város híres vértanújának, Ignatiosznak a példájára emlékeztette, és megerősítette őket helytállásukban. Diodórosz és Flavianosz munkája nyomán Antiochiában

az emberek közül, kiváló emberekként tiszteljük, de imádni csak a világmindenség Istenét, az Ő Igéjét és a Legszentebb Lelket imádjuk.

Ugyanőt nevezzük egyszülött Fiúnak, Igének, Életnek, Fénynek és Igazságnak is, sőt nagyon sok más kifejezést is használunk, amikor az isteni természetet dicsőítjük.¹⁶⁹ Nem csupán azzal a névvel illetjük, amije van, hanem arról is elnevezzük, amije nincsen: kezdetnélküli, romolhatatlan, halhatatlan, végtelen, legyőzhetetlen, láthatatlan, alak és forma nélküli, körülírhatatlan, felfoghatatlan és fölréhetetlen – olyan nevek, amelyek azt jelölik, amije nincsen.¹⁷⁰ Mivel valóban nem látható, ezért láthatatlannak és szemlélhetetlennek nevezik, és mivel túlszárnyalja az értelem képzeletét, nyilván felérhetetlennek hívják; és újfent: végtelennek, mert nincs se kezdete, se vége, illetve romolhatatlannak és halhatatlannak, mivel legyőzi a romlottságot és a halált. A többi, ezekhez hasonló kifejezés azért van, hogy megértesse azt, ami nem található meg az isteni természetben. Másfelől, a „jó”, „igaz”, „fény”, „élet”, „alkotó”, „a világegyetem ura és kormányzója” és egyéb hasonló szavak arra szolgálnak, hogy leírják, hogy mit birtokol, és mit cselekszik Isten, aki a teremtet világot igazgatja, és aki jóakarral viseltetik az emberi természet irányában. Ugyanígy nevezik a Fiút Fiúnak, mint akit az Atya Isten nemzett, és Igének, mint aki az idő felett és szenvedéstől mentesen jött elő anélkül, hogy Atyját megosztotta volna.¹⁷¹ Továbbá még „a dicsőség visszatükröződésének”¹⁷² is nevezzük, mert nemző Atyjával együtt örökkévaló.

Az anyag természete Platón szerint

De ne méltatlankodjatok annak hallatán, hogy az Ige az Atyától is van és az Atyával együtt is van. Hiszen egyrészt elfogadjátok Platón leghelytelenebb megállapításait, aki azt is mondja, hogy Isten az

alakult ki és innen terjedt el az *antifónás zsoltározás*. Ld. Theodóréosz, *Hist. eccl.* II, 19. Vö. Pásztori, *Mindnyájan*, 17–18.

¹⁷⁰ Canivet ebben a kijelentésben véli tetten érni az ún. *apofátikus*, azaz „kimondhatatlan” teológia gyökereit: szerzőnk – elsősorban Nüsszai Gergely módszerére emlékeztető módon – negatív állítások segítségével próbálja kifejezni a kifejezhetlent. Vö. SC 57, 165, 2-es lábjegyzet.

¹⁷¹ Ti. a Fiú születése nem eredményezte az egyetlen isteni lényeg (οὐσία) megosztását. Arius tanítása éppen ennek a feltételezett lényegmegosztásnak a filozófiai gondolatára épült. A kérdéshez ld. még Pásztori-Kupán István, ‘Teológiai és filozófiai vonatkozások Arius hitvallásában’, *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* I (Kolozsvár: PTI, 2013), 147–166.

¹⁷² Zsid. 1, 3.

ξυναΐδιον τοῦ Θεοῦ τὴν ὕλην ἀποκαλοῦντος καὶ τὰς ιδέας ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ ξὺν τῷ Θεῷ φάσκοντος εἶναι, τὸν δὲ τοῦ Θεοῦ Λόγον καὶ τὸ πανάγιον Πνεῦμα μὴ πείθεσθαι καὶ ἐκ τοῦ Θεοῦ φῦναι καὶ ξὺν τῷ Θεῷ εἶναι.

[2.105] Εἰ γὰρ τὴν ἑτεροφυᾶ καὶ ἑτερογενῆ καὶ ἀλλόφυλον ὕλην καὶ ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ ξὺν τῷ Θεῷ εἶναι ὁ φιλόσοφος ἔφη, πολλῶν δὴπουθεν εὐλογώτερόν τε καὶ ἀληθέστερον ὑποληπτέον τὸν ἡμέτερον λόγον. Οὐ γὰρ ἑτεροφυᾶ τὸν Υἱόν, οὐδὲ γε τὸ πανάγιον Πνεῦμα εἶναί φαμεν, ἀλλὰ μίαν εἶναι τῆς Τριάδος τὴν οὐσίαν κηρύττομεν.

[2.106] Εἰ δὲ τις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐπιζητεῖ τὸν τρόπον μαθεῖν, εἰπάτω δὴ πρότερος τὸν τρόπον τῆς τοῦ ἀγεννήτου ὑπάρξεως, πῶς ἔστιν οὐκ ἔχων τὸν αἷτιον. Τοῦτο γὰρ δὴ παντελῶς ἄπορον καὶ μόνῃ γε τῇ πίστει τῇ καθαρᾷ καὶ ἀκραιφνεῖ χωρητόν. [2.107] Τὸ μὲν γὰρ ἐξ αἰτίου γενέσθαι τι ἢ γεννητὸν ἢ κτιστὸν δέξαιτ' ἂν ῥαδίως ὁ λογισμός· τὸ δὲ εἶναί τι ἄτερ αἰτίου οὐδεὶς προσίεται λογισμός, εἰ μὴ πῃ ἄρα φανείη τῆς πίστεως τὸ ἐχέγγυον. Εἰ δὲ πιστεύομεν εἶναί τι καὶ ἀγεννητον καὶ ἄναρχον καὶ ἀναίτιον, πιστευτέον ἄρα, ὥς ἐκ τούτου νοῦ γε ὄντος ἐγεννήθη ὁ Λόγος, καὶ προῆλθε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

[2.108] Ὅτι δὲ καὶ τῶν παλαιῶν τινες ἀγεννητον καλοῦσι τὸν τῶν ὄλων Θεόν, ἀκούσαι ἂν τις καὶ Τιμαίου τοῦ Λοκροῦ λέγοντος·

Μία ἀρχὰ πάντων ἐστὶν ἀγέννατος· εἰ γὰρ ἐγένετο, οὐκ ἂν ἦν ἔτι ἀρχά, ἀλλ' ἐκείνα, ἐξ ἧς ἀρχὰ ἐγένετο.

Παρμενίδης δὲ ὁ Ἐλεάτης καὶ τὸν κόσμον ἀγεννητον εἶναι λέγων βοᾷ·

¹⁷³ Szerzőnk itt az arisztotelészi oknyomozás módszerével jut el az ős-okhoz: léteznie kell valaminek, ami mindennek oka és kiindulópontja, neki azonban nincs oka, így arra már nem lehet rákérdezni. Ez a végök és egyben végcél maga a *mozdulatlan mozgató*, ti. Arisztotelész istenfogalma.

¹⁷⁴ Nem véletlen, hogy az ok nélkül létező eredetét firtató kérdést szerzőnk Eleai Zénón apóriáira, azaz „nehéz problémáira” emlékeztető módon „teljesen megoldhatatlan problémának” (παντελῶς ἄπορον) nevezi.

¹⁷⁵ Az ős-okot szerzőnk az ókori filozófiából is jól ismert νοῦς, azaz νόος (értelem, világrendező elv) fogalmával igyekszik megmagyarázni, és ebbe gyökerezteti a Háromság közös isteni lényegéről szóló tanítást.

anyag oka, és azt is állítja, hogy az anyag Istennel együtt örökkévaló, továbbá kijelenti, hogy az ideák Istentől is vannak, és Istennel együtt is vannak. Másrészt viszont nem hiszitek el, hogy Isten Igéje és a Legszentebb Lélek Istentől is jön és Istennel együtt is van!

Ha a filozófus az Istentől különböző természetű és fajtájú anyagról azt állítja, hogy az egyszerre idegen Istentől, de ugyanakkor Istentől van, és Istennel együtt van, mennyivel ésszerűbben és igazabban értelmezhető a mi tanításunk. Mi ugyanis sem a Fiúról, sem pedig a Legszentebb Lélekről nem állítjuk, hogy az Atyától különböző természetű lenne, hanem azt hirdetjük, hogy a Háromság lényege egy.

A nemzés nélküli Létező

De ha valaki a Fiú és a Szentlélek származási módját akarja megismerni, az először a nemzés nélküli létező származásának módját firtatja, ti., hogy miképpen létezik az ok nélkül.¹⁷³ Ez viszont teljesen megoldhatatlan probléma,¹⁷⁴ amelyet csak a tiszta és érintetlen hit ragadhat meg. Az elme készséggel elfogadja, hogy valami akár nemzetteként, akár teremtményként egy ok következtében létezzék; de azt, hogy valami ok nélkül létezen, semmilyen ész nem ismeri el, hacsak a hit nem ad rá biztosítékot. De ha hisszük, hogy létezik valami, ami egyszerre nemzés, kezdet és ok nélküli, akkor hinni kell, hogy ebből a létező Értelemből¹⁷⁵ született az Ige és származott a Szentlélek.

Azt pedig, hogy némelyek a régiek közül a világegyetem Istenét nemzés nélkülinek nevezték, hallhattuk a lokroszi Timaiosztól is, aki így szól:

A mindenség egyetlen őselve nemzés nélküli, mert ha létrejött volna, akkor nem volna többé őselv, hanem az volna az őselv, amelyből ő létrejött.¹⁷⁶

Eleai Parmenidész, aki azt állította, hogy a világ is nemzés nélküli, így kiált fel:

¹⁷⁶ A fenti, állítólag a dél-itáliai Lokroszból származó Timaiosztól származó idézetet megtaláljuk Alexandriai Kelemennél (*Sztrómata* V, 14, 115) és Euszebiosznál (*Praep. ev.* XIII, 13, 42). Canivet szerint Lokroszi Timaios akárcs Platón által kitalált személy is lehetett: ld. Platón, *Timaios* 20a és 27a; vö. SC 57, 167, 1-es lábjegyzet. Ezzel szemben ld. Thomas H. Tobin, *Timaios of Locri: On the Nature of the World and the Soul* (Chico: Scholars Press, 1985).

μοῦνον μουνογενές τε καὶ ἀτρεμές ἢδ' ἀγέννητον.

Καὶ Πλούταρχος δὲ ὁ Χαιρωνεὺς περὶ τοῦ „EI” τοῦ ἐν Δελφοῖς γράφων, οὕτως ἔφη·

Τί οὖν ἐστὶ τὸ αἶδιον καὶ ἀγέννητον καὶ ἄφθαρτον, ᾧ χρόνος οὐδεὶς μεταβολὴν ἐπάγει;

[2.109] Εἰ τοίνυν φαμέν εἶναί τι ἀγέννητον καὶ ἀναίτιον, κατὰ μὲν τὸν Παρμενίδην τὸν κόσμον, κατὰ δὲ τὸν Πλάτωνα καὶ Τίμαιον τὸν Λοκρὸν καὶ Πλούταρχον καὶ ἡμᾶς αὐτοὺς τὸν τῶν ἀπάντων δημιουργόν, πολλῶ τούτου πιθανώτερον τὸ φάναι, ἐξ ἐκείνου γε τοῦ ἀγεννήτου φῦναι τὸν Λόγον καὶ τὸ πανάγιον Πνεῦμα, τὸν μὲν, ὥς λόγον, ἐκ τοῦ νοῦ γεννώμενον, τὸ δέ, ὥς

¹⁷⁷ Parmenidész, 8-as töredék, 4. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 112, ill. Euszebiosz, *Praep. ev.* I, 8, 5. Az idézetet szerzőnk meg is isméli: ld. *Curatio* 4.7.

¹⁷⁸ A feljegyzések tanúsága szerint a delphoi jósa előcsarnokában három falfelirat fogadta az érkezőket. Az első és legismertebb az „Ismerd meg önmagad!” (γνῶθι σε[α]υτόν) felszólítás volt, a második a „Semmit [ne vigyél] túlzásba!” (μηδὲν ἄγαν), a harmadik pedig egy nagy E betű (epszilon), amelyet εἰ-nek ejtettek. Erről az egyedülálló írásjelről csak Plutarkhosz említett írásából értesülünk, ahol összesen három, az előcsarnokban felállított E-ről történik említés: az első és legrégebbi fából készült, és a bölcsek állították; a második bronzból volt, és az athéniak küldték, a harmadik pedig aranyból, amelyet Livia, Augustus császár felesége készített. Plutarkhosz később maga is a delphoi szentély papja lett (ld. Plutarkhosz, *Politizáljanak-e az idősebbek?* 792f). A *delphoi E-ről* szóló dialógusban szereplő beszélgetőtársak összesen hat lehetséges jelentést tulajdonítanak e titokzatos E betűnek, melyeket alább sorszámmal ellátva közlünk. 1. Az első megfejtés Lampriasztól származik: szerinte a híres ókori bölcsek összesen öten voltak: Khilón, Thalész, Szolón, Biasz és Pittakosz. A másik két, bölcsnek nevezett gondolkodó – Kleobulosz, Lindosz város türannosza és Periandrosz, Korinthosz türannosza – valójában nem volt sem erényes, sem bölcs, de hatalmuk, barátaik és kedvezményeik révén ráerőltették a közvéleményre, hogy bevegye őket a bölcsek közé. Az öt bölcset nem tiltakozott nyíltan a csalás ellen, hanem az isteni szentélybe helyezte az 5-ös számértékkel rendelkező E betűt annak jeléül, hogy e két álbölcszet nem fogadják maguk közé. 2. A második megfejtés egy meg nem nevezett kaldeus ismeretlené, aki azt állította, hogy hét egyedülálló betű (magánhangzó) létezik, szintúgy hét önálló csillag van az égen; az „E” a második magánhangzó, a Nap pedig a második bolygó a Hold után: a Napot pedig a görögök többsége Apollónnal, a delphoi jósa istenével azonosítja. 3. A harmadik megoldást Nikandrosz, a szentély egyik papja szolgáltatja: az E tulajdonképpen a görög εἰ szócskára utal, melynek jelentése: „ha, vajon”. A szentély istenéhez intézett kérések mindig ezzel a szócskával kezdődnek: vajon győznek-e?, vajon megházasodnak-e? stb. 4. A negyedik megoldást Theón képviseli: az εἰ (= „ha”) szócska az emberre jellemző dialektikus gondolkodást jelöli, hiszen ez a szócska a szüllogizmus nélkülözhetetlen kelléke. 5. Az ötödik megoldás a püthagoreus számmisztikát veszi célba. Az

Egyedül ő az egyszülött, a rendíthetetlen és keletkezetlen.¹⁷⁷

És amikor a khairóneiai Plutarkhosz *A delphoi E-ről* ír,¹⁷⁸ így fejezi ki magát:

Mi tehát az örökkévaló, a nemzés nélküli és romolhatatlan, amelyet semmilyen idő nem változtat meg?¹⁷⁹

Ha tehát kijelentjük, hogy létezik valami, ami nemzés és ok nélküli – Parmenidész szerint a világ; Platón, lokroszi Timaios, Plutarkhosz szerint és szerintünk pedig a mindenség alkotója –, több valószínűséggel kijelenthető, hogy ettől a nemzés nélküli létezőtől ered az Ige és a Legszenőbb Lélek is: az előbbi az értelem által nemzett szóként, a másik az abból eredő lélekként.¹⁸⁰ A Lélek ugyanis az

athéni Eusztrophosz kifejti, hogy E az ötös számot jelenti, amely misztikus tulajdonságokkal is rendelkezik: ld. Platón öt szabályos teste (vö. *Timaios* 31a és 55e), az öt részből álló világ (vö. Arisztotelész, *Az égbolt* 276a), amelyben a négy alapelemhez (föld, víz, tűz, levegő) egy ötödik, az éter is járul, mint az ötödik lényeg (πέμπτη οὐσία, azaz kvintesszencia); az öt érzék, az öt princípium (Platón, *A szofista* 254–256) stb. 6. A hatodik, és egyben a szerző szerinti helyes megfejtést Plutarkhosz mestere, az athéni Ammóniosz platonista filozófus tárja fel, aki szerint az E betű jelentése: εἶ, azaz „te vagy”. Hiszen ezen a módon fordulunk az istenséghez, jelesen Apollónhoz, aki az Egyet jelenti: azt, aki mozdulatlan, változatlan, aki örökké „van”. A „te vagy” megszólítás – vö. a létigéből származtatott JHVH isten-név jelentésével, ill. 2Móz 3, 14-gyel – Ammóniosz szerint az örökkévaló Istennek szól, és a halandó embert a saját természetére és erőtlenségére emlékezteti. Nem véletlen, hogy Theodóréosz éppen Ammóniosznak Plutarkhosz szerint is helyeselt magyarázatából idéz. A delphoi E modern értelmezéséhez ld. pl. William Nickerson Bates, ‘The E of the Temple at Delphi’, *American Journal of Archaeology*, 29/3 (1925), 239–246. Bates szerint a delphoi E a krétai minószi kultúra terméke, és Apollón delphoi „trónfoglalása” előtt a földistennő jelképe lehetett. A betű numizmatikai jelentőségéhez ld. Friedrich Imhoof-Blumer, ‘Beiträge zur Münzkunde und Geographie von Alt-Griechenland und Kleinasien’, *Zeitschrift für Numismatik* 1 (1874), 93–162. Ld. még Frederik Poulsen, *Delphi* (London: Gylendal, 1920). Poulsen elfogadja Ammóniosz magyarázatát.

¹⁷⁹ Plutarkhosz, *A delphoi E-ről* 19. Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 11, 10. Plutarkhosz eredeti szövegében még erősebb fordulattal találkozunk: Τί οὖν ὄντως ὄν ἐστι; – azaz: „Mi az hát, ami valóban létezik?” Ammóniosz válaszában lényege éppen ez a kizárólagosság: csak Isten nevezhető valóban létezőnek, amelyet a hozzá intézett εἶ („te vagy”) szócska fejez ki.

¹⁸⁰ A Szentlélek származásáról, illetve „kijöveteléről” szóló tanítás gyökerei a IV. századi ariánus viták előtti időkre nyúlnak vissza, noha a tételnek az egyetemes hitvallási formulákba történő beemelése csak a IV. század végén történt meg, a 381-ben elfogadott ún. *Niceai-Konstantinápolyi Hitvallás* révén. Míg a 325-ös *Niceai Hitvallás* csupán azt rögzítette, hogy „[hiszünk] Szentlélekben”, addig Makedoniosszal és a pneumatomakhusokkal folytatott vita eredményeképpen ez a

πνεῦμα, ἐκπορευόμενον· συμπρόεισι γὰρ τῷ Λόγῳ τὸ Πνεῦμα, οὐ
 συγγενώμενον, ἀλλὰ ξυνὸν καὶ παρομαρτοῦν καὶ ἐκπορευόμενον.

[2.110] Ἀλλ’ οὔτε τὸ Πνεῦμα πνοὴν τινα στόματος εἶναί φαμεν
 – ἀξύνθετον γὰρ τὸ θεῖον καὶ ἀσχημάτιστον – οὔτε τὸν Λόγον
 τοῦτον τὸν εἰς ἀέρα χέομενον, ἀλλ’ ἐνούσιον Λόγον καὶ
 ἐνυπόστατον Πνεῦμα, καὶ ἐν τῷ Πατρὶ θεωρούμενα καὶ καθ’
 ἑαυτὰ πιστευόμενα, καὶ συνημμένα καὶ διηρημένα, τῷ μὲν ταῦτῳ
 τῆς φύσεως ἡνωμένα, τῇ δὲ τῶν ιδιοτήτων διαφορᾷ διηρημένα
 καὶ καθ’ ἑαυτὰ νοούμενα. [2.111] Ταῦτα δὲ οὐκ ἔνεστι μαθεῖν
 ἀκριβῶς τὸν μὴ τοῖς θείοις ἐντετυχηκότα λογίοις καὶ τὸ τῆς
 γνώσεως φῶς παρὰ τῆς θείας ἐκδεξάμενον χάριτος.

[2.112] Ἀναγνωστέον δὲ οὐ μόνον τὰ τῶν ἱερῶν ἀποστόλων
 μαθήματα, ἀλλὰ καὶ τὰ τῶν θείων προφητῶν θεσπίσματα·

οὕτω γάρ τις καὶ τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς καινῆς θεολογίας τὴν
 συμφωνίαν ὁρῶν, θαυμάσεται τὴν ἀλήθειαν καὶ φεύξεται μὲν
 Διαγόρου τοῦ Μιλησίου καὶ τοῦ Κυρηναϊκοῦ Θεοδώρου καὶ

hitcikkely kibővült. Ld. pl. Pásztori, *Követvén*, 114–118, 171–184, ill. Pásztori-
 Kupán István, ‘Az úgynevezett *Niceai–Konstantinápolyi Hitvallás* dogmatörténeti
 háttere’, *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* I (Kolozsvár: PTI, 2010), 195–
 218. A Szentléleknek az Atyától és a Fiútól való származtatása (a híres Filioque-
 kérdés) Theodóréosz korában nem volt kulcsfontosságú, annál is inkább, mivel a
 korábbi keleti atyák is használtak olyan formulákat, miszerint a Lélek az Atyától
 „a Fiú által” származik, ill. jön elő. Néhány évvel a *Curatio* megírása után,
 Alexandriai Kürillosz és Theodóréosz között volt ugyan pengeváltás a Szentlélek
 származása tárgyában, de az nem tévesztendő össze az évszázadokkal későbbi
 Filioque-vitával. Bővebben ld. André de Halleux, ‘Cyrille, Théodoret et le
Filioque’, *Revue d’histoire ecclésiastique*, 74 (1979), 597–625.

¹⁸¹ A görög szójáték magyarul is működik: lélek → lélegzet → lehelet. vö. a Lél,
 Lehel személynévvel.

¹⁸² Mindkét kifejezés üzenetértékű: az Igéről, azaz a Logoszról nem lehet állítani,
 hogy csupán „szó” és így személytelen volna: a keresztyén teológia Logosza élő
 lényeg, azaz ἐνούσιος Λόγος. Éppen ebben a lényegi, és értelemszerűen személyi
 valóságában különbözik pl. Hérakleitosz személytelen világrendező elvként is
 értelmezhető Logoszától. Ugyanez a helyzet a Szentlélekkel is: nem egyszerűen
 „lehelet” vagy valamilyen személytelen isteni erő, hanem ἐνυπόστατον Πνεῦμα,
 azaz olyan Lélek, akinek személyes valósága, *hüposztázisza* van. Ez a hüposztá-
 tikus valóság nyilván az ariánusokkal és a pneumatomachusokkal vitatkozó kappá-
 dókiai atyák (Nagy Baszileiosz, Nazianzoszi Gergely és Nüsszai Gergely), vala-
 mint az antiochiai teológusok (Tarszoszi Diodórosz, Mopszvesztiai Theodórosz és
 Joannész Khrüszosztomosz /Aranyszájú János) szentháromságtani szóhasználatát

Igével együtt jön elő, nem mintha vele együtt nemzetett volna,
 hanem mert vele együtt létezik, őt kíséri és belőle ered.

Mindazonáltal azt sem állítjuk, hogy a Lélek a száj lélegzete¹⁸¹ volna
 – hiszen az isteni valóság egyszerű és forma nélküli –, sem azt, hogy az
 Ige az a szó, amely a levegőben terjed, hanem a létező Igét és a személyi
 valósággal rendelkező Lelket hirdetjük.¹⁸² Őket az Atyában is szemlél-
 jük, és hiszünk önálló létezésükben is, akik egyszerre egyesültek és
 különállóak: egyrészt egyesülnek a természet azonosságában, másrészt
 elkülönülnek a tulajdonságaik különbözősége miatt, így önmagukban is
 elgondolhatók. De mindezt lehetetlen pontosan megérteni, ha nem
 találkoztunk az isteni kijelentésekkel, és ha az isteni kegyelemtől nem
 kaptuk meg a megismerés világosságát.¹⁸³

Következtetés

De nemcsak a szent apostolok tanításait kell elolvasni, hanem a
 szent próféták jóvendőléseit is.

Ekképpen ugyanis, ha valaki meglátja mind a régi, mind az új
 teológia összhangját, az csodálni fogja az igazságot, és egyrészt el-
 menekül a milétoszi Diagorász,¹⁸⁴ a kürénéi Theodórosz¹⁸⁵ és a

tükrözi: egy isteni lényeg (οὐσία) és egy természet (φύσις) van, de három hüposztá-
 zisban (ὑπόστασις), illetve három személyben (πρόσωπον) létezik.

¹⁸³ Szerzőnk nem viszolyog a „megismerés”, illetve „az ismeret” (γνώσις)
 világosságának gondolatától. Az igazi istenismeret nem a sajátos értelemben vett
 „gnózis” titokzatos fénye, amelyet csak a kiváltságosak kaphatnak meg – ahogyan
 azt a II. és III. században virágzó némely, gnosztikusoknak nevezett körök
 gondolták –, hanem ez a világosság és ez az ismeret, ez az Istennel létesíthető
 belsőleges kapcsolat mindenki számára felkínált lehetőség. A fejezet végén
 Theodóréosz nem kizárólagos, hanem éppen inkluzív módon próbál fogalmazni,
 jelezve, hogy nem-keresztyén olvasói is eljuthatnak erre az ismeretre.

¹⁸⁴ Szerzőnk hibásan nevezi „milétoszinak” Diagorászt. Az ókorban „istentelen-
 nek”, azaz „ateistának” nevezett filozófus ugyanis Mélosz szigetéről származik:
 ugyanonnan, ahonnét a *méloszi Aphrodité* (ismertebb nevén: *a milói Vénusz*)
 szobor is. Euszebiosz viszont helyesen adja meg Diagorász származási helyét
 (*Praep. ev.* XIV, 16, 1).

¹⁸⁵ Az észak-afrikai Küréné (latinosan: Ciréné) városa két, Theodórosz nevű gon-
 dolkodót is adott a világnak. Az első a híres V. századi matematikus. Ő szerepel
 Theaitétosz mestereként Platón azonos című dialógusában, továbbá ugyanő jelenik
 meg a *Szofistában* és az *Allamférfiban* is. Canivet szerint Theodóréosz őreá utal a
 fenti felsorolásban. Ld. SC 57, 169, 1-es lábjegyzet. Mindemellett nem szabad
 szem elől tévesztenünk, hogy Küréné városában Kr. e. 340 és 250 között – az ún.
 kürénéi iskola tagjaként és részben alapítójaként – élt egy másik Theodórosz is,
 akit már az ókorban „istentelennek”, azaz ἄθεος-nak neveztek. Mestere az ifjabb

Εὐήμερον τοῦ Τεγεάτου τὸ ἄθεον· τούτους γὰρ ὁ Πλούταρχος ἔφησε μηδένα νενομικέναι θεόν· [2.113] φεύζεται δὲ καὶ τῶν

Arisztipposz volt (aki Arisztipposznak, az egykori Szókratész-tanítványnak az unokája), de Theodórosz hallgatta a szkeptikus Éliszi Pürrhón (Kr. e. 360–270) és mások előadásait is. Hedonista hatásról árulkodó tanításának lényege: az élet célja a boldogság megszerzése és a fájdalom elkerülése. Az előbbi a tudásból, az utóbbi pedig a tudatlanságból ered. Theodórosz önmagát – a cinikus Diogenész módján – világpolgárnak nevezte, és azt állította, hogy természetes értelemben a lopás, a házasság- és a szentségtörés nem szégyenteljes dolgok, főleg akkor, ha az ember figyelmen kívül hagyja az egyetértő ostobák által kialakított közvéleményt. Ismeretlen okokból száműzték szülővárosából, ahonnan Athénba ment. Később innét is menekülnie kellett, és egy ideig I. Ptolemaiosz Szótér (Lagidész) szolgálatában állt Egyiptomban. Végül hazatért szülővárosába, és ott is fejezte be életét. „Ateizmusát” több ókori szerző is megerősítette (köztük Cicero és Diogenész Laertiosz), noha nem tisztázott, hogy a szó legszorosabb értelemben volt-e ateista (azaz bármely emberfölötti mindenható lény vagy értelem létezését tagadta-e), vagy csupán a közhiedelem szerinti és a mitológia által bemutatott istenek létét vont-e kétségbe. Az istenekről (Περὶ θεῶν) című munkájáról Diogenész Laertiosz azt írja, hogy „korántsem lebecsülendő [οὐκ εὐκαταφρονήτῳ]” (Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* II, 97). Ebben a tekintetben egyik leghitelesebb forrásunk Alexandriai Kelemen, aki – miután megdicséri Anakharsisz, a szkíták királyát, mert nyíllal átlötte a Kübelé papjai módján az istenek anyjának hódoló egyik alattvalóját – a következőket írja Theodóroszról, illetve a hozzá hasonló gondolkodókról: „Éppen ezért – mivel semmiképpen nem titkolhatom el – módfelett csodálkozom, hogy miért nevezték ateistáknak az akragaszi (agrigentumi) Eühémeroszt, a ciprusi Nikanort, a méloszi Diagorászt és Hipposzt, sőt ömellöttük ama Theodórosz nevezetű kürénéi [tanítót] és még jó néhányat, akik józan életet éltek, és a többiekhez képest sokkal világosabban beleláttak az embereknek az istenekre vonatkozó tévelygéseibe; mert ha nem is jutottak el magának az igazságnak az ismeretére, a közvélemény tévelygésére azonban gyanakodtak. Ez a gyanú pedig nem jelentéktelen mag, hiszen abból származik az igazi bölcsesség szikrája.” (Alex. Kelemen, *Protreptikosz* II, 24, 2). Véleményünk szerint ez utóbbi Theodórosz az, akire Theodóretosz a fenti felsorolásban utal – annál is inkább, mivel a névsor többi „ateista” szereplőjét Kelemen is megemlíti. Utoljára, de nem utolsósorban kell megemlítenünk, hogy e két Theodóroszt – a matematikust és az „ateistát” – meg kell különböztetni egy harmadik, szintén kürénéi Theodórosztól, aki keresztyén iratmásoló volt a Kr. u. III.–IV. század fordulóján. A Diocletianus-féle keresztyénüldözés idején letartóztatták, és mivel nem volt hajlandó kiadni az általa másolt Szentírás-példányokat, 310 körül kivégezték. Őt tehát biztosan kizárhatjuk Theodóretosz felsorolásából.

¹⁸⁶ A szerző által tegeainak nevezett Eühémerosz születési helye vitatott: némelyek a szicíliai Messzénét (Messinát), mások Akragaszt (Agrigentumot), illetve Khioszt, sőt Tegeát tartják Eühémerosz szülőhelyének. Ő nyilván azonos azzal az akragaszinak nevezett Eühémerossal, akiről Alexandriai Kelemen a *Protreptikosz* II, 24, 2-ben beszél. Diodorus Siculus szerint Eühémerosz barátja volt Kasszander makedón királynak (Kr. e. kb. 305–297), és az ő udvarában élt. Valószínűleg ott írta meg főművét, *Szent feljegyzés* (Ἱερὰ ἀναγραφή) címmel. Ld. Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* VI, 1, 1–4. Ebből a munkából csupán töredékek maradtak

tegeai Eühémerosz ¹⁸⁶ ateizmusától, hiszen ezekrőlmondotta Plutarkhosz, hogy senkit sem tartottak istennek. ¹⁸⁷ Másrészt elkerüli

fenn Diodorus Siculus, Lactantius és Augustinus írásaiban. Az írás műfaja valamilyen regényesített filozófia, amely többek közt a főhős képzeletbeli utazását írja le különböző szigeteken és utópisztikus társadalmakban. Egyik legfontosabb tézise, hogy a görög istenek eredetileg királyok, hősök és hódítók voltak, akik cselekedeteik által nyerték el alattvalóik tiszteletét. Racionalizálásra hajlamos értelmezési módszerét később *eühémerizmusnak* nevezték, amelynek lényege, hogy a mitológiai beszámolókat régmúlt történelmi események reflexióinak tekinti, a mitológiai figurákat pedig eszményített, illetve megmásított történelmi személyiségek vallásos kivetítéseinek. A modern mitológiai szakirodalomban az eühémerizmust a mitológia „történelmi interpretációjának” tartják. Ld. pl. Thomas Bulfinch klasszikus művének újabb kiadását: *Bulfinch's Mythology* (Whitefish: Kessinger, 2004), 194. ¹⁸⁷ Noha Canivet nem említi, helyütt nem Plutarkhoszra, hanem – Theodóretosz tudtán kívül – Pszeudo-Plutarkhoszra történő hivatkozással van dolgunk. Plutarkhosz *Etika* (Ἠθικά, lat. *Moralia*) címet viselő monumentális művének bizonyos részei nem a khairóneiai krónikástól származnak, hanem a szakirodalomban Pszeudo-Plutarkhosznak nevezett későbbi szerzőtől. Ezek közül való *A filozófusok számára kedves természeti tanokról* (Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων, lat. *De placitis philosophorum*) című munka is, amelynek *Kicsoda az Isten?* (Τίς τίς ὁ θεός) című alfejezetében a következőket olvassuk: „Némely filozófusok, mint például a méloszi Diagorász, a kürénéi Theodórosz és a tegeai Eühémerosz azt állítják, hogy istenek egyáltalán nem léteznek.” Ἐνιοὶ τῶν φιλοσόφων, καθάπερ Διαγόρας ὁ Μήλιος καὶ Θεόδωρος ὁ Κυρηναῖος καὶ Εὐήμερος ὁ Τεγεάτης, καθόλου φασὶ μὴ εἶναι θεοὺς. Ld. Pszeudo-Plutarkhosz, *De placitis philosophorum* I, 7 (880d). Mindazonáltal az igazi Plutarkhosznál is találunk a fentiekhez némileg hasonló kijelentést: „Ezeket mindenesetre ateistáknak nevezik, tudniillik Theodóroszt, Diagorászt és Hipposzt [és követőiket], akik nem merészték ugyan azt állítani, hogy az istenség romlandó, de nem hittek abban, hogy létezhet bármi, ami romolhatatlan. Egyrészt nem vetették el a romolhatatlan létező kezdetét, másrészt megőrizték az isten eszméjét.” Οἱ γοῦν ἄθεοι προσαγορευθέντες οὗτοι, Θεόδωροι καὶ Διαγόραι καὶ Ἰππωνες, οὐκ ἐτόλμησαν εἰπεῖν τὸ θεῖον ὅτι φθαρτὸν ἐστίν, ἀλλ' οὐκ ἐπίστευσαν ὥς ἐστι τι ἄφθαρτον, τοῦ μὲν ἀφθάρτου τὴν ὑπαρξίν μὴ ἀπολείποντες τοῦ δὲ θεοῦ τὴν πρόληψιν φυλάττοντες. Ld. Plutarkhosz, *De communibus notitiis adversus Stoicos* 1075a. Ez a magyarázat részben azt sugallja, hogy Plutarkhosz szerint a fent említett szerzők csupán a közvéleménytől (és az esetleges elítéléstől vagy éppen száműzetéstől) tartva nem jelentették ki határozottan, hogy nincs Isten. Elvi szinten tehát megtartották azt a tételt, hogy létezik romolhatatlan létező, amelynek kezdete van, illetve előfeltételezésként beszélhetünk az istenség gondolatáról, eszméjéről. Az utóbbi kifejezés (πρόληψις) nyilván Epikurosz hatásáról árulkodik, aki az ismeret igaz vagy hamis voltát három fontos kritérium alapján határozta meg: az érzékelés (αἴσθησις), az abból keletkező fogalom (πρόληψις) és annak hatása (πάθη). Vö. a *Curatio* 1.90-ben szereplő epikurosi πρόληψις διανοίας – γνῶσις – κατάληψις gondolatmenettel.

Στωϊκῶν τὴν ἀπρεπῇ περὶ τοῦ θείου δόξαν· σωματοειδῇ γὰρ οὗτοι τὸν θεὸν ἔφασαν εἶναι· βδελύσσεται δὲ καὶ Πρωταγόρου τοὺς ἀμφιβόλους περὶ τοῦ θεοῦ καὶ ἀπίστους λόγους· ἐκείνου γάρ ἐστι τὰ τοιάδε·

Περὶ μὲν οὖν τῶν θεῶν οὐκ οἶδα, οὔτε εἰ εἰσὶν, οὔθ' ὥς οὐκ εἰσὶν, οὔθ' ὅποιοί τινες τὴν ἰδέαν εἰσὶν.

[2.114] Ἀποδράσει δὲ καὶ τῶν ἄλλων μυθολόγων τὸν πλάνον· Πλάτωνος δὲ καὶ τῶν ἐκείνῳ παραπλησίων, ὅσα μὲν ἐκ τῶν θείων λογίων κεκλόφασιν, εὐρήσει τε καὶ θαυμάσεται, ὅσα δὲ τοῦ ψεύδους ἀνέμιξαν, ἀποξύσει καὶ καθάπερ φορυτὸν ἀπορρίψει καὶ τῶν τῆς ψυχῆς ἀπελάσει χωρίων, καὶ ὁρῶν τῆς κλοπῆς τὰ φώρα, τῷ Πυθαγορικῷ Νουμηνίῳ πιστεύσει λέγοντι·

Τί γάρ ἐστι Πλάτων ἢ Μωϋσῆς Ἀττικίζων;

a sztoikusoknak az istenségre vonatkozó méltatlan vélekedését, akik Istenről azt állították, hogy testi formájú; továbbá megveti Prótagorásznak az Istenről szóló kétértelmű és hitetlen szavait is, hiszen ő ilyesmiket mondott:

Ami az isteneket illeti, nem tudom, hogy léteznek-e vagy sem, és azt sem, hogy mit lehetne erről gondolni.¹⁸⁸

Végül el fogja kerülni a többi mítoszfaragó tévelygését is! Ami Platón és a hozzá hasonlókat illeti, csodálkozni fog, amikor rájön, hogy egyrészt mi mindent elloptak az isteni kijelentésekből, másrészt pedig milyen hamisságokat kevertek azokhoz: e hazugságokat le fogja hámozni, és elveti azokat, mint a pelyvát. Számúzi őket a lélek birodalmából, és a lopás bizonyítékát látva hitelt ad a püthagoreus Numéniosznak, aki azt mondta:

Kicsoda Platón, ha nem egy attikai módon beszélő Mózes?¹⁸⁹

¹⁸⁸ Prótagorász, 4-es töredék (TLG). Az idézet Euszebiosz tanúsága szerint Prótagorásznak egy azóta elveszett, *Az istenekről* (Περὶ θεῶν) című írásából származik. Ld. Euszebiosz, *Praep. ev.* XIV, 3, 7. Prótagorász kijelentésének másik lehetséges értelme: ő nem csupán az istenek létezése vagy nemlétezése felől van bizonytalan-ságban, hanem afelől is, hogy az isteneket valamiféle ideá(k)nak kell-e tekinteni. Euszebiosz és Theodórosz nem idézik Prótagorász indoklását, Diogenész Laertiosz viszont igen. Nála a fenti Prótagorász-idézet így folytatódik: „sok minden akadályozza az említett kérdés megismerését, ti. az emberi élet bizonytalansága és rövideisége.” Πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι, ἢ τ' ἀδηλότης καὶ βραχύς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου. Diogenész szerint ezzel a két kijelentéssel kezdődött Prótagorász említett műve, és emiatt száműzték Athénból. Ld. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* IX, 51. Ld. még C. W. Müller, 'Protagoras über die Götter', *Hermes* 95 (1967), 148–159.

¹⁸⁹ Numéniosz, 10-es töredék. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 22, 150, 4. Ld. még D. Ridings, 'Μωϋσῆς Ἀττικίζων', *Studia Patristica* 20 (1989), 132–136; M. J. Edwards, 'Atticising Moses? Numenius, the Fathers and the Jews', *Vigiliae Christianae* 44 (1990), 64–75. Numéniosz az ún. újpüthagoreus irányzathoz tartozott, amelyet az újplatonizmus előfutáraként tartanak számon. Ld. pl. Calvin J. Roetzel, *The World That Shaped the New Testament* (London: Westminster John Knox Press, 2002), 68–69. Egyik fő törekvése az volt, hogy Platón tanítását Püthagorász gondolataiból vezesse le, és az Akadémia alapítóját Püthagorász és Szókratész közötti közvetítőként tüntesse fel. Numéniosz így szembekerült az arisztotelészi és sztoikus gondolkodással. *A jóról, azaz a második okról* (Περὶ τὰγαθοῦ τὰδε περὶ τοῦ δευτέρου αἰτίου) című munkájában a sztoikusokkal ellentétben azt tanította, hogy a létezés nem található meg sem az elemekben, mivel azok állandó változásban vannak; de az anyagban sem, mert az állandótlan, élettelen és önmagá-

ban nem képezi tudásunk tárgyát. A létnek és a létezőnek tehát időfelettinek, változatlanoknak és testetleneknek kell lennie. Az igazi létezés Numéniosz számára az első istent (az atyát) jelenti, aki önmagától és önmagában létezik, és jóként, illetve értelme-ként írható le. Mivel azonban az első, abszolút és önmagában lévő isten nem lehet teremtető (δημιουργικός), feltételeznünk kell egy másodikat is, aki a teremtető (demiurgosz). Ő tartja össze az anyagot, feléje irányítja az energiáját, és megosztja lelkét az értelmes lényekkel. Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 18. Az istenség harmadik tagja maga a teremtetett világ. *A beavatott* (Ἐποπτής) című, szintén elveszett munkájában Numéniosz az emberi testről a lélek börtönként is beszél. Ld. pl. Kenneth Sylvian Guthrie, *Numenius of Apamea, The Father of Neo-Platonism. Works, Biography, Message, Sources, and Influence* (London: George Bell and Sons, 1917), 44. Az anyag végtelenségének gondolatával a materialisták tételeire emlékeztet, mindazonáltal nem tulajdonít örök létet az anyagnak. Ld. Guthrie, 6–7. Az 1Móz 1, 2-höz fűzött magyarázata Platón ideatanát juttatja eszünkbe. Az egyházatyák közül Órigenész, Euszebiosz és Euszebiosz is megőrzött számos Numéniosz-idézetet. Ezek közül az egyik leghíresebbet, amelyben Numéniosz Platón attikai (módon beszélő) Mózesnek nevezi, maga Alexandriai Kelemen örökítette tovább. Fontos megjegyeznünk, hogy Numéniosz – saját bevallása szerint – Platón és Püthagorász gondolatait kívánta ötvözni, továbbá hivatkozni a híres nemzetek (τὰ ἔθνη τὰ εὐδοκίμοῦντα), ti. a brahmanok, zsidók, mágusok és egyiptomiak misztériumaira (τὰς τελετάς), tanításaira (τὰ δόγματα) és alapítványaira (τὰς ἰδρύσεις), ill. eszméire (τὰς ιδέας). Ld. Numéniosz, *A jóról* I, 9 in Euszebiosz, *Praep. ev.* IX, 7, 1. Euszebiosz változatában az „alapítványok” vagy „építmények”, míg Guthrie szövegében az „ideák” változat szerepel. Ld. Guthrie, 2–3.

[2.115] Διὰ γὰρ δὴ τούτων ἀναφανδὸν ἔδειξεν ὁ Νομῆνιος, ὡς ὅποσα Πλάτων εὐσεβῶς εἶρηκεν, ἐκ τῆς Μωϋσοῦ θεολογίας σεσύληκεν.

[2.116] Ὡρα δὴ οὖν, ὦ ἄνδρες, αὐτὴν ἀνιχνεύσαι τῆς ἀληθείας τὴν ρίζαν· καὶ καθάπερ οἱ τὴν χρυσῖτιν καὶ ἀργυρῖτιν μεταλλεύοντες γῆν, ὅταν μικρὰ ψήγματα εὕρωσιν, ἐκείνοις ἐπόμενοι πάσας διερευνῶσι τὰς φλέβας καὶ οὐ πρότερον παύονται διορύττοντες, ἕως ἂν εὕρωσι τοῦ χρυσοῦ τὸ πλῆθος, ἐξ οὗ διεσπάρη τὰ ψήγματα, οὕτως ὑμᾶς δεῖ τῶν Ἀναξαγόρου καὶ Πυθαγόρου καὶ Πλάτωνος, καὶ μέντοι καὶ Νομηνίου καὶ Πλουτάρχου καὶ Πλωτίνου καὶ τῶν ἄλλων ἐπακούσαντας λόγων, ἐπιζητῆσαι τὴν πηγὴν, ἐξ ἧς ὀλίγα ἅττα τῶν θεῶν ναμάτων ἀνιμῆσάμενοι οὗτοι τοὺς οἰκείους διεκόσμησαν λόγους, καὶ τὴν τούτων πενίαν καταλιπόντας ἀντιλαβεῖν τῆς σοφίας τὴν ἄβυσσον καὶ μαθεῖν ἀκριβῶς παρ' ἐκείνης, τίς¹⁹¹ μὲν ποιητής, τί δὲ ποίημα, καὶ τίς μὲν ἡ τῶν ἀοράτων δημιουργημάτων ἀξία, τίς δὲ τῶν ὁρωμένων ἡ χρεία.

[2.117] Τοῦτο γὰρ μεμαθηκότες, οὐκέτι τὸ θεῖον εἰς πολλὰ μερίσετε σέβας, ἀλλὰ τὸν αἰεὶ ὄντα καὶ ἀληθῶς ὄντα καὶ τοῖς οὖσι τὸ εἶναι διὰ μόνην ἀγαθότητα δωρησάμενον προσκυνήσετε, καὶ ἀντὶ πολέμιων καὶ δυσμενῶν οἰκεῖοι καὶ φίλοι γενήσεσθε, καὶ πολλῆς, ὡς ξυνήθεις, ἀπολαύσεσθε παρρησίας· καὶ οἱ ποδηγῶν ἐπὶ τοῦ παρόντος δεόμενοι ἄλλους τῶν πλανωμένων πρὸς τὴν ἀλήθειαν ξεναγήσετε.

¹⁹⁰ A „teológia” kifejezés ebben az esetben is az Isten lényegére és létezésére vonatkozó tanítást jelenti. Platón „kegyességét” tehát azok az Istenre vonatkozó kijelentései képezik, amelyek összhangba hozhatók Mózesnek Istennel kapcsolatos tanításával.

¹⁹¹ Noha Canivet, a kritikai szöveg összeállítója nem jelzi, a fenti mondat logikája szerint ide a himnemű és nem a semlegesnemű forma szükségeltetik.

¹⁹² A nyílt és őszinte beszéd (παρρησία) fogalmát helyütt a sivatagi atyák, remeték és szerzetesek módján kell értenünk. Eszerint csak az képes Istennel korlátoktól mentes, nyílt beszédet folytatni, aki belsősséges közösségben van vele. E közösség megteremtésének egyik legfontosabb lépése a keresztség felvétele. Szerzőnk tehát ezzel a szóhasználattal burkolt módon megelőlegezi olvasóinak keresztyén hitre

E szavakon keresztül Numéniosz világosan megmutatja, hogy mindaz, amit Platón istenfélő módon állított, azt Mózes teológiájából¹⁹⁰ rabolta.

Itt van hát az idő, ó férfiak, hogy felkutassuk magának az igazságnak a gyökerét. És amiképpen az arany- és ezüstbányászok, mikor apró rögöket találnak, követik azokat és felderítik az egész eret, és nem hagyják abba az ásást, amíg meg nem találják a teljes tömeg aranyat, amelyből a rögök szétszóródtak – ekképpen ti, akik Anaxagorász, Püthagorász, Platón, sőt Numéniosz, Plutarkhosz, Plótinosz és mások szavait hallgattátok, meg kell keressétek azt a forrást, ahonnet ők merítettek apró cseppeket az isteni áradatból, hogy megszépítsék saját műveiket. Hagyjátok el emezek szegénységét, és fogadjátok el helyette a bölcsesség mélységét: ettől tanuljátok meg pontosan, hogy ki a teremtető és mi a teremtmény, illetve mi a láthatatlan teremtmények méltósága és mi a látható teremtmények haszna.

Ha ezt megtanultátok, már nem fogjátok többfelé osztani az egy Istennek kijáró tiszteletet, hanem imádni fogjátok Őt, aki mindig van, aki valóban van, és aki a létezőknek a létezését egyedül az ő jóságából ajándékozta. Így aztán ellenségekből és ellenfelekből testvéreink és barátaink lesztek, és mint közeliak, bőven részesülhettek a nyílt beszéd ajándékaiban.¹⁹² És ti, akiknek jelenleg vezetőkre van szükségetek, más eltévelyedetteket vezettek majd az igazság felé.¹⁹³

történő áttérését és megkeresztelkedését is. A παρρησία illetően értelmezésével szintén találkozunk Theodórétoznak a szerzetesekről írott munkájában. Ld. Theodórétoz, *Historia religiosa* I, 3, 8; I, 14, 2; III, 9, 2; VIII, 15, 11; IX, 7, 7 stb. Vö. Canivet megállapításaival: SC 57, 170, 2-es lábjegyzet. A παρρησία előfordul a jelen mű későbbi fejezeteiben is: ld. *Curatio* 8.48, ill. 12.12.

¹⁹³ A fejezet utolsó kifejezése (ξεναγήσετε) érdekes üzenetet hordoz: azok a görögök, akik jelenleg nem keresztyének, de ezt a művet olvassák, keresztyénekké válnak, s így a többi keresztyén „közeli barátai”, „rokonai” lesznek. Végül pedig ők fognak másokat – nyilván görögöket – az igazság felé vezetni, de úgy, mint idegenvezetők. Azaz a saját, tőlük részben elidegenült nemzettársaikat kell idegenekként az igazságra vezetniük, ahol ismét testvérekké válhatnak.

**Περὶ ἀγγέλων καὶ τῶν καλουμένων θεῶν καὶ περὶ τῶν
πονηρῶν δαιμόνων**

[3.1] Τῶν σωμάτων ἐκεῖνα θαυμάζειν εἰώθαμεν, ὅσα ἀρτιμελῆ τε καὶ ἄπηρα, καὶ ὄν ἐξ ἀρχῆς παρὰ τῆς φύσεως ἔλαχεν ἀριθμόν, σῶον ἔχει καὶ ἄρτιον· ὅσοις δὲ τούτων ἐνδεῖ τι ἢ πλεονάζει, ταῦτα τέρατα προσαγορεύειν εἰώθαμεν. [3.2] Καὶ τῆς ἀναρχίας δὲ καὶ τῆς πολυαρχίας ὡς βλαβερῶν κατηγοροῦντες, τὴν μοναρχίαν θαυμάζομεν καὶ τὴν Ὀμηρικὴν ἐπαινοῦμεν γνώμην, ἣ τοῦτον εἰσηγεῖται τὸν νόμον·

οὐκ ἀγαθὸν, γάρ φησι, πολυκοιρανίη, εἷς κοίρανος ἔστω,
εἷς βασιλεύς.

[3.3] Ταῦτα δὲ οὐκ τινάλλως ἀδολεσχεῶ, ἀλλ’ ἀπὸ τῶν ἀνθρωπίνων δεικνύναι τὰ θεῖα πειρώμενος καὶ ἀξιῶν ὑμᾶς, ὃ ἄνδρες, καὶ ἐπ’ ἐκείνων τόνδε διατηρῆσαι τὸν ὅρον καὶ ὑγιεῖς μὲν καὶ ἀρτίους ἀποκαλεῖν τοὺς τὴν ἀληθῆ θεολογίαν ἀσπαζομένους, ἦν καὶ ἡ φύσις ἐξ ἀρχῆς παραδέδωκε, καὶ τὰ θεῖα ὕστερον ἐκράτυνε λόγια, ἀναπήρους δ’ αὖ προσαγορεύειν μὴ μόνον ἐκείνους, οἳ οὐδένα θεὸν εἶναι νομίζουσιν, ἀλλὰ καὶ τούτους, οἳ εἰς πολλὰ τὸ θεῖον κατεμέρισαν σέβας καὶ τῷ δημιουργῷ τῶν ὄλων τὴν κτίσιν ξυνέταξαν.

[3.4] Οὐκ οὐκ μόνοι γε ἄθεοι Διαγόρας ὁ Μιλήσιος καὶ ὁ Κυρηναῖος Θεόδωρος καὶ Εὐήμερος ὁ Τεγεάτης καὶ οἱ τούτοις ἠκολουθηκότες, παντάπασιν φάντες μὴ εἶναι θεούς, ὡς ὁ Πλούταρχος ἔφη, ἀλλὰ καὶ Ὀμηρος καὶ Ἡσίοδος καὶ αἱ τῶν φιλοσόφων ξυμμορίαι, παμπόλλους μὲν θεῶν μυθολογήσαντες ὀρμαθοὺς, ἀνδραποδώδεις δὲ τινὰς καὶ παθῶν ἀνθρωπίνων

**Harmadik könyv: Az angyalokról, az úgynevezett istenekről
és a gonosz démonokról**

Azokat a testeket szoktuk megcsodálni, amelyek tagjai tökéletesek és hibátlanok, és amelyek kezdettől fogva őrzik a természettől kapott harmonikus rendjüket; ezzel szemben azokat, akik valamely tagjukból többel vagy kevesebbrel rendelkeznek, szörnyeknek szoktuk nevezni. És míg az anarchiát és a poliarchiát károsnak ítéljük, aközben csodáljuk a monarchiát,¹ és helyeseljük Homérosz gondolatát, aki bevezette ezt a törvényt:

Nem jó ám – mondja ő – a sok úr kormányzata; egy legyen úr csak, egy a király!²

Ezt pedig nem fecsegésből mondom, hanem hogy megpróbáljam az emberitől elválasztva felmutatni nektek az isteni valóságot, és arra kérlek benneteket, ó férfiak, hogy ettől kezdve tartsátok is magatokat a szabályhoz: nevezzétek tisztáknak és tökéleteseknek azokat, akik befogadták az igazi teológiát; azt, amelyet a természet is adott kezdetben, és amelyet az isteni kijelentések később megerősítettek. Ezzel szemben ne csak azokat tartsátok csonkáknak, akik semmilyen isten létezését sem hiszik, hanem azokat is, akik többfelé osztották az egy Istennek kijáró tiszteletet,³ és ugyanoda sorolták a világegyetem Teremtőjét és a teremtet.⁴

Tehát nem csupán a milétoszi Diagorász,⁵ a kürenéi Theodórosz, a tegeai Eühémerosz és követőik ateisták, akik teljesen tagadják az istenek létezését, amint Plutarkhosz⁶ mondta, hanem Homérosz, Hésziodosz és a filozófusok csoportjai is, akik egyfelől kiötlötték az istenek megszámlálhatatlan sorozatait, másfelől pedig úgy mutatják be őket, mint az emberi szenvedélyek közönséges rabjait.⁷ Vannak,

¹ Vö. Platón, *Állam* IX, 576d: „[SZÓKRATÉSZ:] Nos, hogyan viszonylik erény tekintetében a türannoszi állam a királysághoz, ha figyelembe vesszük, milyennek jellemeztük ezt eredetileg? [GLAUKÓN:] Tökéletes ellentétei egymásnak: az egyik a legjobb, a másik a legrosszabb államforma.” (Szabó Miklós fordítása).

² Homérosz, *Íliász* II, 204–205 (Devecseri Gábor fordítása).

³ Szó szerinti visszautalás az előző könyv végére. Ld. *Curatio* 2.117.

⁴ Ez a felsorolás az előző könyvben említett filozófusok zömének elítélését is jelenti. Megfigyelhető, hogy Numénioszt, akit Platónra, mint „az attikai módon beszélő Mózesre” vonatkozó kijelentése miatt szerzőnk pozitív elbírálásban részesített, ebben a fejezetben elvi szinten elmarasztalja, hiszen a Numéniosz-féle „istenti hármasság” első tagja az „atya”, a második a „teremtő”, a harmadik viszont

már a teremtet világ. Ez pedig Theodórosz értelmezésében a teremtetnek a teremtmények közé való sorolását jelenti, amely a keresztyén teológia szemszögéből – különösen az ariánus viták után – megengedhetetlen.

⁵ Diagorász nem Milétoszból, hanem Mélosz szigetéről származik. Ld. a *Curatio* 2.112-höz fűzött jegyzetet.

⁶ Ld. Pszeudo-Plutarkhosz, *De placitis philosophorum* I, 7 (880d). Eusebiosz, *Praep. ev.* XIV, 16, 1. Vö. Plutarkhosz, *De communibus notitiis adversus Stoicos* 1075a. Ld. még a *Curatio* 2.112-höz fűzött jegyzeteket.

⁷ Ld. Xenophanész, *11-es töredék*: „Homérosz és Hésziodosz olyan dolgokat tulajdonítottak az isteneknek, amelyek a halandók között szégyen és gyalázat: lopást, házasságtörést és egymás megcsalását.” Bartók, *A filozófia története* I, 49.

ἀποφάναντες δούλους. [3.5] Εἰσὶ δὲ οἱ καὶ ἀνέδην τὰ αἰσχιστα πάθη, τὰ παρὰ σφῶν κατηγορούμενα, καὶ ὧν ἐπιμελῶς κρατεῖν τοῖς νέοις παρακελεύονται, θεοὺς τε ὠνόμασαν καὶ ὥς θεοῖς τὸ γέρας ἀπένειμαν.

[3.6] Ὡς δέ φησιν ὁ Σικελιώτης Διόδωρος, Αἰγύπτιοι τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην θεοὺς ὠνόμασαν πρῶτοι καὶ ἐκάλεσαν τὸν μὲν ἥλιον Ὅσιριν, τὴν δὲ σελήνην Ἴσιν· καὶ Φοίνικας δὲ ὡσαύτως παρ' ἐκείνων τοῦτο μεμαθηκότας τὴν Αἰγυπτίων ζηλῶσαι θεοποιῖαν. [3.7] Ξυνομολογεῖ δὲ καὶ ὁ Πλάτων ἐν τῷ Κρατύλῳ, καὶ τοὺς Ἑλληνας τόνδε πρῶτον περὶ τῶν καλουμένων θεῶν τὸν πλάνον εἰσδέξασθαι, λέγει δὲ ὧδε·

Φαίνονταί μοι οἱ πρῶτοι τῶν ἀνθρώπων οἱ περὶ τὴν Ἑλλάδα τούτους μόνους ἡγεῖσθαι θεοὺς, οὔσπερ νῦν οἱ πολλοὶ τῶν βαρβάρων, ἥλιον καὶ σελήνην καὶ γῆν καὶ ἄστρον καὶ οὐρανόν· ἅτε οὖν αὐτὰ ὀρῶντες ἰόντα δρόμῳ καὶ θέοντα, ἀπὸ ταύτης τῆς φύσεως, τῆς τοῦ θεῖν, θεοὺς αὐτοὺς ἐπονομάσαι.

[3.8] Ὁ μὲν οὖν πάνσοφος τῶν ὄλων δημιουργός, ἀνενδεής ὢν καὶ οὐδενὸς τὸ παράπαν ἢ ὁρατῶν ἢ ἀοράτων δεόμενος, καὶ οὐρανὸν καὶ γῆν καὶ ἥλιον καὶ σελήνην καὶ τᾶλλα, ὅσα ἐστὶν αἰσθητά τε καὶ ὁρατά, τῆς τῶν ἀνθρώπων χάριν ἐδημιούργησε χρεῖας· μᾶλλον δὲ ὑπερέβη τῇ τῆς μεγαλουργίας φιλοτιμίᾳ τὴν χρεῖαν καὶ προσφέρει διὰ τούτων αὐτοῖς παντοδαπῶν ἀπόλαυσιν ἀγαθῶν. [3.9] Ἡλιος μὲν γὰρ ἀνίσχων καὶ τὴν ἡμέραν ποιῶν πρὸς ἐργασίαν διεγείρει τῶν ἀνθρώπων τὸ γένος· ἡ δὲ σελήνη, τοῦ μείζονος ὑποχωροῦντος φωστῆρος, τῆς νυκτὸς τὸ ζοφῶδες κεράννυσι καὶ οὔτε τοὺς διαναπαύεσθαι βουλομένους ἀλγύνει τῇ τοῦ φωτὸς περιουσίᾳ καὶ τοῖς ὁδοιπορεῖν ἢ δρᾶν ἄλλο τι βουλομένοις χορηγεῖ δαδουχίαν ἀρκοῦσαν· καὶ φθινούσης δὲ ταύτης, οἱ ἀστέρες τήνδε πληροῦσι τὴν χρεῖαν.

⁸ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* I, 11. Eusebiosz, *Praep. ev.* I, 9, 1.

⁹ Vö. Plutarkhosz, *Íziszról és Oziriszről* 372d.

¹⁰ Platón, *Kratülosz* 397c–d (Szabó Árpád fordítása nyomán). Vö. *Curatio* 2.27.

¹¹ Vö. *Curatio* 4.34.

¹² A *Curatio* 1.121-ben már szerepelt mind a δαδουχία, mind a φωταγωγία fogalma, melyek a misztériumvallások nyelvezetéhez tartoznak. Az előbbi a rituális

akik a legszegyenteljesebb szenvedélyeket is – amelyeket ők maguk elítélnek, és a fiatalokat gondosan arra intik, hogy uralkodjanak azokon – gátlástalanul isteneknek nevezik, sőt istenekként tisztelik őket!

A Nap, a Hold és a csillagok istenítése

Szicíliai Diodórosz szerint az egyiptomiak voltak az elsők, akik a Napot és a Holdat isteneknek nevezték.⁸ A Napot Ozirisznek, a Holdat pedig Ízisznek hívták.⁹ Hasonlóképpen a föníciaiak, akik ezt az egyiptomiaktól tanulták, versenyeztek velük az istencsinálásban. Maga Platón is elismeri a *Kratülosz*-ban, hogy a görögök már kezdetben befogadták az úgynevezett istenekre vonatkozó tévelygést, és így szól:

Nekem úgy tűnik, hogy Görögország első lakói, a mai barbárok többségéhez hasonlóan, csak ezeket tartották isteneknek: a Napot, a Holdat, a Földet, a csillagokat és az eget; minthogy pedig látták, hogy ezek mozgásban vannak és futnak, erről a természetes futásról nevezték el őket isteneknek.¹⁰

Tulajdonképpen a világegyetem legbölcsebb teremtője, aki semmiben sem szenved hiányt, és semmiféle látható vagy láthatatlan dologra nincs szüksége,¹¹ megteremtette mind a mennyet, mind a földet, a Napot, a Holdat és a többi érzékelhető és látható dolgot az ember használatára. Sőt mi több, bőkezűségében felül is múlta az egyszerű hasznosságot, és ezáltal elősegítette, hogy az ember mindenféle jónak örvendhessen. Például, amint a Nap felkel és elhozza a nappalt, egyben fel is költi az emberi nemet a munkához; a Hold pedig, amint a nagyobbik világító test visszahúzódik, mérsékli az éj sötétségét anélkül, hogy a túl nagy fénnel zavarná a pihenni akarókat; az útra indulókat és az egyéb dolgokra készülődőket pedig fáklyaként vezérli;¹² és amikor lenyugszik, a csillagok helyettesítik.

felvonuláshoz tartozó fáklyásmenetet, az utóbbi a megvilágosodás állapotát elősegítő szertartást jelöli. A fenti szöveg konkrét értelme szerint a Nap hordozza „a fényt”, a Hold pedig „a fáklyát”, de egyik sem isten, hanem mindkettő az egy igaz Isten teremtménye. Vö. Theodóréosz, *De providentia* II, 5–8.

[3.10] Ὁ μὲν οὖν δημιουργός, ὡς ἔφην, τοσαύτην τῶν ἀνθρώπων πεποιήται προμήθειαν· οἱ δέ, τῶν μεγίστων τούτων δωρεῶν τετυχηκότες, ποδηγεῖσθαι δέον ἐκ τούτων καὶ τὸν τούτων δημιουργόν τε καὶ χορηγὸν ὡς μεγαλόδωρον ἀνυμνεῖν, τὸν μὲν ἀγέραςτον εἶασαν, „ἐσεβάσθησαν δὲ καὶ ἐλάτρευσαν“, ἀποστολικῶς εἰπεῖν, „τῇ κτίσει παρὰ τὸν κτίσαντα“, καὶ τῶν δωρεῶν τό τε μέγεθος καὶ τὸ κάλλος ἀφορμὴν αὐτοῖς ἀχαριστίας προὔξενησεν. Τὸν γὰρ δοτῆρα τούτων ἠγνόησαν καὶ τούτοις τὸ τῷ Θεῷ προσῆκον ἀπένειμαν σέβας.

[3.11] Καίτοι γε προορῶν, ἅτε δὴ πάνσοφος ὢν, ὁ δημιουργὸς τόνδε τῶν ἀνθρώπων τὸν πλάνον, πάθη τινὰ ξυνεκλήρωσε τοῖς στοιχείοις, ἵνα τὸ μὲν κάλλος αὐτῶν καὶ τὸ μέγεθος θαυμάζεσθαι παρασκευάζῃ τὸν ποιητὴν, τὰ δέ γε ξυνεξευγμένα παθήματα κωλύῃ τὴν θείαν αὐτοῖς προσφέρειν προσκύνησιν. [3.12] Αὐτίκα τοίνυν τὸν φανότατον ἥλιον καὶ τὴν σελήνην κρύπτει μὲν νέφη σμικρά, ὁμίχλη δὲ καὶ ἀχλὺς ἀμβλυτέρας αὐτοῖν τὰς ἀκτῖνας ποιεῖ, ἔστι δὲ ὅτε καὶ πᾶμπαν μεσοῦσης ἡμέρας, οὔτε νεφῶν ἐπιπροσθούτων οὔτε κεχυμένης ὁμίχλης, φρουδὸν γίνεται τοῦ ἡλίου τὸ φῶς· ταὐτὸ δὲ τοῦτο καὶ τῇ σελήνῃ νύκτωρ τὸ πάθος προσγίνεται.

[3.13] Ἀτὰρ δὴ καὶ τότε πάλιν ὁ σοφὸς ἐμηχανήσατο Κύριος. Επειδὴ γὰρ ἡ μετρία τοῦ ἡλίου θερμότης καὶ σώμασιν ἐπιτηδεῖα καὶ σπέρμασι καὶ φυτοῖς τὰ μὲν γὰρ αὔξει καὶ τρέφει, τοὺς δὲ καρποὺς πεπαίνει καὶ ὠρίμους ποιεῖ, σφοδρότεραν ἔστιν ὅτε παρασκευάζει προσβάλλειν τὴν ἀκτῖνα, ὡς ἀνιᾶσαι μὲν τῶν ἀνθρώπων τὰ σώματα καὶ τῶν ἄλλων γε ζῶων, διαφθεῖραι δὲ τῶν σπερμάτων καὶ τῶν φυτῶν τὰς ὠδῖνας, ἵνα μὴ ζωῆς τοῦτον ὑπολάβωμεν αἴτιον, ἀλλ’ ὑπουργὸν εἶναι πιστεύωμεν τοῦ θείου θελήματος.

[3.14] Καὶ μέντοι καὶ τὸν ἀέρα ζωῆς μὲν ἡμῖν ἀπέφηνε ξυνεργόν· τοῦτον γὰρ τοι οὐ μόνον ἡμεῖς, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀλόγων ἕκαστον ἀναπνεόν διαζῆ, καὶ τῇ εἰσορῇ τὴν ἔμφυτον κεράννυσιν

¹³ A görög προμήθεια nemcsak előrelátó gondoskodást jelent, hanem tartalmazza Prométheusz titán nevét is, aki nemcsak megalkotta az embert az agyagból, hanem az isteni akarat ellenére lehozta az emberiség számára a tüzet, így kihívta maga ellen Zeusz büntető haragját. Szerzőnk áthallásos fogalmazásában viszont ugyanaz az Isten teremti meg az embert, és ugyanő „prométheuszi” módon gondoskodik róla: az égből küldi számára a megfelelő világosságot éjjel és nappal.

¹⁴ Róm 1, 25.

¹⁵ Vö. Athenagorász, *Kérvény a keresztyének ügyében* 16, 3–4: „Legyen akár lényeg, akár test – amint a peripatetikusok mondják, – a testet mozgató oknak, Istennek a tiszteletéről nem szabad megfedkezni. [...] Még ha Isten erőinek gondolná is bárki a világ részeit, nem ezen erők elé járulunk tisztelettel, hanem

A teremtő tehát, mint említettem, ily nagy jótéteménnyel¹³ szolgált az embereknek! De ők, akik eme legnagyobb ajándékokat kapták, és akiknek engedniük kellett volna, hogy e teremtmények vezessék őket annak bőkezű ajándékozójaként való magasztalására, aki mindezek Teremtője és Vezére, helyett tiszteletlenül hagyták Őt, és – hogy az apostollal szóljunk – „a teremtményt tisztelték és szolgálták a Teremtő helyett”.¹⁴ Az ajándékok nagysága és szépsége biztosított nekik ürgyet a hálátlanságra, és mivel nem ismerték fel ezek adományozóját, az Istennek kijáró tiszteletet ezeknek adták meg.¹⁵

Ennek ellenére a Teremtő, aki az ő nagy bölcsességében előre látta az emberek tévelygését, az elemekhez bizonyos hibákat társított, hogy egyrészt azok szépsége és nagysága felkészítse az embereket a Teremtő csodálatára, másrészt pedig, hogy a bennük lévő hibák megakadályozzák azok isteni imádatát. Például a Napot, amely annyira fényes, és a Holdat kicsi felhők eltakarják; a köd, egy könnyű ködfátyol elhomályosítja sugaraik csillogását. Sőt, néha a Nap fénye eltűnik fényes nappal is, anélkül, hogy felhő volna előtte vagy köd takarná el; ugyanez meggesik a Holddal is éjszaka.

De van még más is, amelyet az Úr kigondolt bölcsességében: mivel a nap mérsékelt forrósága megfelelő a testeknek, a magoknak és a növényeknek, és mivel növeli és táplálja azokat, és alaposan megérleli a gyümölcsöket, az Úr néha megteszi, hogy a Nap erőteljesebben süssön ahhoz, hogy az emberek és más élőlények testét megterhelje, illetve tönkretegye a magok és növények hajtásait, azért, hogy ne véljük a Napot az élet okának, hanem higgyük, hogy az isteni akarat eszköze.¹⁶

Továbbá a levegőt is az élet segédeszközeként mutatja fel számunkra: hiszen nemcsak mi, hanem minden egyes oktalan állat lélegezve él, és a saját melegét a beszívott levegővel mérsékeli.

alkotójukat és urukat tiszteljük. Nem kívánhatom az anyagtól azt, amije nincs, sem Istent mellőzve nem tisztelem az elemeket, melyek nem képesek többre, mint amire parancsot kaptak; ha észrevehető is a szépség a Teremtő művében, ez mégis az anyag természetében rejlik. [...] Ha tehát meg is csodálom az eget és a műalkotás elemeit, azokat mégsem imádom istenekként, mert tudom, bennük van a bomlás törvénye, akkor hogyan nevezhetném isteneknek azokat, amikről tudom, hogy emberek alkotásai?” (Vanyó László fordítása).

¹⁶ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 20, 115; Nüsszai Gergely, *Contra Eunomium* (Eunomiosz ellen) III, 20.

θερμασίαν· ἀλλ’ ὅμως καὶ λοιμώδης ἐκ τοῦ ἀέρος ἐπιγίνεται νόσος, καὶ φθείρεται τὰ σώματα τῇ εὐκρασίᾳ τῇ τούτου τρεφόμενα, ὅπως ἂν μὴ καὶ τοῦτον θεὸν ὑπολάβωμεν, ἀλλὰ τρεπτὸν καὶ ἀλλοιωτὸν ὁρῶντες ἀποδράσωμεν τὴν προσκύνησιν.

[3.15] Καὶ τὴν γῆν δὲ ὡσαύτως φερέσβιον μὲν καὶ πλουτοδότειραν καὶ μητέρα καὶ τιθήνην καὶ κοινὸν ἔδαφος ἀπέφηνεν ὁ δημιουργός· ἀλλ’ ὥς ἂν μὴ ταῦτα ὁρῶντες ἀποβουκοληθῶμεν καὶ θεοποιήσωμεν ὡς ἀγαθῶν χορηγόν, πολλὰ καὶ ταύτη καὶ διάφορα ξυνεκλήρωσε πάθη· καὶ γὰρ ψυχρότης αὐτῇ καὶ θερμότητος ἀμετρία λυμαίνεται, καὶ πέρα τῆς χρείας ὑομένη διαλύεται καὶ διαφθείρει καὶ τὰ φυτὰ καὶ τὰ σπέρματα· καὶ αὖ πάλιν, τῶν νεφῶν κατὰ καιρὸν τὰς ὠδῖνας οὐ προχεόντων, διαναίνεται τε καὶ ἄκαρπος γίνεται· πολλάκις δὲ καὶ ψεκάδες οὐκ εἰς καιρὸν φερόμεναι σηπεδόνα ἐμποιοῦσι, καὶ κνώδαλα ἄττα καὶ θηρία τίκτειν ἐπὶ λύμῃ τῶν ἀνθρώπων βιάζεται.

[3.16] Τοιγαροῦν ταύτην ὁρῶντες τὴν ἀσθένειαν οἱ τὸν νοῦν ἐρρωμένοι, προσκυνεῖν ὡς θεὸν οὐκ ἀνέχονται, ἀλλὰ διὰ γε ταύτης καὶ τῶν ἐν αὐτῇ φουμένων πρὸς τὸν ταύτης καὶ τὸν τούτων ποιητὴν ξυναγοῦνται καὶ διὰ τῶν ὁρωμένων πρὸς τὸν ἀόρατον ποδηγοῦνται. Ταύτη τοι μάλα σοφῶς ἄρα καὶ ἐπηβόλως ἔφη τις τῶν ἡμετέρων·

Ἐκ γὰρ μεγέθους καὶ καλλονῆς κτισμάτων ἀναλόγως ὁ γενεσιουργὸς αὐτῶν θεωρεῖται.

Οὐ γὰρ οἷα τὰ ποιήματα, τοιοῦτος ὁ ποιητής, οὐδὲ ἡλικία ταῦτα, τηλικοῦτος ἐκεῖνος· τὰ μὲν γὰρ ὁρατὰ καὶ ἀπτά καὶ αἰσθητὰ καὶ τισι πάθεσι ξυνεzeugμένα, ὁ δὲ ἀναφῆς καὶ ἀόρατος ἀπαθής τε καὶ ἀφθαρτος καὶ περιγραφὴν οὐχ ὑπομένων ὥσπερ δὴ τὰ ποιήματα.

[3.17] Διὸ δὴ μάλα γε ἀρμοδίως τὸ „ἀναλόγως” τῷ λόγῳ προστέθεικεν. Ὅταν γὰρ ἴδωμεν τῶν οὐρανῶν τὰ κύτη καὶ τῆς γῆς τὸ εὖρος καὶ τῶν πελαγῶν τὰ μεγέθη καὶ τὴν ἡλίου

Ugyanakkor viszont a levegő ártó betegségeket is magával visz, amelyek megbetegítik azokat a testeket, amelyek a mérsékelt levegőhöz szoktak,¹⁷ azért, hogy ezt se véljük istennek, hanem annak változó és módosuló¹⁸ mivoltát látva elforduljunk az imádásától.

Ugyanígy a földet is az élet forrásaként, a gazdagságok adójaként, tápláló anyaként és mindenki közös talajaként mutatta fel a Teremtő. Mindazonáltal azért, hogy ezek láttán ne tévelyegjünk,¹⁹ és a földet ne istenítsük a javak szerzőjeként, ezt is sok és különböző hibával látta el²⁰: hiszen túl sok hideg vagy meleg elrontja; ha a kelleténél több esik, szétmorzsolódik, és tönkreteszi a növényeket és a magvakat is; és újfent, ha a felhők a kellő időben nem ontják az esőt, a föld kiszárad és terméketlenné válik; gyakran a ködszitalás is, ha nem jó időben hull, mindent megrothaszt, a föld pedig arra kényszerül, hogy az emberek számára káros rovaroknak és férgeknek adjon életet.

Ily gyengeség láttán tehát az egészséges elméjű emberek nem hajlandóak a földet istenként imádni, de általa és a rajta levő élőlények által a föld és az élőlények Teremtőjéhez vezetgetnek, és a látható dolgokon keresztül a láthatatlanhoz jutnak. Ezért mondta valaki közülünk igen bölcsen és találóan:

Mert a teremtmények nagyságából és szépségéből összehasonlítás útján azok Teremtője is megmutatkozik.²¹

Sem a teremtmények nem egyenlők a Teremtővel, sem nagyságuk nem egyenlő az övével. Hiszen míg a láthatókhöz, tapinthatókhöz és érzékelhetőkhöz bizonyos hibák is társulnak, addig Ő, a megérinthe-tetlen, a láthatatlan, a szenvedélyektől mentes és romolhatatlan nem szorítható korlátok közé, mint a teremtményei.

Szintén helyesen tette hozzá a szövegben az „összehasonlítás útján”²² kifejezést. Valahányszor szemügyre vesszük az egek boltozatát, a Föld kiterjedését, a tengerek hatalmasságát, a Nap sugárzását,

¹⁷ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 7, 43.

¹⁸ Szerzőnk újfent áthallásosan fogalmaz: a Teremtő és a teremtmények közötti lényeges különbségek egyike, hogy míg a Teremtő időfeletti, állandó és változatlan, addig a teremtmények változhatnak és módosulhatnak. A *Curatio* 2.36 kapcsán már idéztük Ariusnak a Fiúra vonatkozó tanítását cáfoló niceai anatómát, miszerint az egyház kiközösíti azokat, akik Istent Fiát „akár változó, akár módosuló” lénynek (ἢ τρεπτὸν ἢ ἀλλοιωτὸν) tekintik. A keresztyén szentháromságtanban – amelyről szó lesz még ebben a fejezetben – mindig hangsúlyozták, hogy sem a

Fiú, sem a Szentlélek nem alacsonyabb rendű az Atyánál, és nem állítható egy sorba a változásnak kitett teremtményekkel.

¹⁹ Az ἀποβουκοληθῶμεν kifejezés a nyájtól eltérített juhok képét idézi.

²⁰ Vö. Theodórétoz, *De providentia* II, 5–6.

²¹ Bölcs 13, 5.

²² Vagy: „analóg módon”.

λαμπρότητα καὶ τῆς σελήνης τὸ σέλας καὶ τᾶλλα ὅσα ἐστὶν ὁρατά, οὐ τούτοις παρισσοῦμεν τὸν ποιητὴν, ἀλλ' ἀπείρω τινὶ καὶ μεγέθει καὶ κάλλει κρείττονα τῶν ποιημάτων εἶναι φάμεν. [3.18] Εἰκότως οὖν ἄρα ὁ σοφὸς ἐκεῖνος ἀνὴρ ἔφησεν·

Ἐκ γὰρ μεγέθους καὶ καλλονῆς κτισμάτων ἀναλόγως ὁ γενεσιουργὸς αὐτῶν θεωρεῖται.

Τοῦτον ἐμπεδοῖ τὸν λόγον καὶ ὁ θεῖος ἀπόστολος, λέγων ὡδί·

Τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, ἥ τε αἰδὶος αὐτοῦ δύναμις καὶ θειότης.

[3.19] Διὰ γὰρ δὴ τῶν ὁρωμένων τὸν ἀόρατον φανταζόμεθα ποιητὴν. Καὶ καθάπερ κιβωτὸν ἢ βᾶθρον ὁρῶντες, οὐ τέκτονα ταῦτα καλοῦμεν, ἀλλὰ τέκτονος ὀνομάζομεν ἔργα, καὶ σκάφος ἄριστα κατασκευασμένον θεώμενοι, οὐ μόνον ἐκεῖνο θαυμάζομεν, ἀλλὰ καὶ τὸν ναυπηγόν, ὅτι μάλιστα καὶ μὴ παρόντα, ἐπαινοῦμεν, κἂν ὄρμον ἴδωμεν ἢ ἄλλο τι περιδέραιον εὖ ἡσκημένον, τῷ χρυσοχόῳ τὴν εὐφημίαν προσφέροντες· οὕτω δὲ καὶ τῇ κτίσει τὸ ὀφθαλμῷ προσφέροντες, ἀγάμεθα μὲν ταύτης καὶ τὸ μέγεθος καὶ τὸ κάλλος καὶ τὴν ἀναβλύζουσαν χρεῖαν, καταλιπὼν δὲ ταῦτα ὁ νοῦς πρὸς ἐκεῖνον γε τρέχει τὸν ταῦτα σοφῶς τεκτινόμενον. [3.20] Ἄριστα τοίνυν ὁ θεῖος ἀπόστολος εἶρηκεν·

Τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, ἥ τε αἰδὶος αὐτοῦ δύναμις καὶ θειότης.

Εἴτα πάσης ἀναξίους εἶναι ξυγγνώμης φησὶ τοὺς τὴν μὲν κτίσιν τεθεαμένους, τὸν δὲ ταύτης οὐκ ἀγασθέντας δημιουργόν, ἀλλ' αὐτῇ τὸ θεῖον ἀπονείμαντας σέβας· ὅθεν εἰκότως ἐπήγαγεν·

[3.21] Εἰς τὸ εἶναι αὐτοὺς ἀναπολογήτους· διότι γνόντες τὸν Θεόν, οὐχ ὥς Θεὸν ἐδόξασαν ἢ ἡύχαρίστησαν, ἀλλ' ἐματαιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν, καὶ ἐσκοτίσθη ἡ ἀσύνετος αὐτῶν καρδία.

²³ A deuterokanonikus *Bölcsesség könyvét* a hagyomány Salamon király művének tartja, noha a szöveg alapján nyilvánvaló, hogy szerzője hellenista zsidó ember lehetett, aki az Ószövetséget is görögül, a LXX alapján ismerte.

²⁴ Bölcs 13, 5.

²⁵ Róm 1, 20.

a Hold fényét és minden egyéb láthatót, nem tesszük őket egyenlővé a Teremtővel, hanem azt mondjuk, hogy ő felülmúlja a műveit végtelen nagyságával és szépségével is. Ama bölcs férfiú²³ tehát nagyon helyesen mondta:

Mert a teremtmények nagyságából és szépségéből összehasonlítás útján azok Teremtője is megmutatkozik.²⁴

Ezt a gondolatot igazolja a szent apostol is, amikor így szól:

Mert ami Istenben láthatatlan, tudniillik az ő örökkévaló hatalma és istensége, a világ teremtésétől fogva az ő alkotásaiból megértetvén megláttatik.²⁵

Nyilvánvaló, hogy a látható dolgokon keresztül képzelhetjük el a láthatatlan Teremtőt. Olyan ez, mint amikor egy láda vagy pad láttán nem nevezzük azokat kézművesnek, hanem a kézműves munkáinak; és amikor egy jól megépített hajót szemlélünk, nemcsak azt csodáljuk, hanem az építőmestert is magasztaljuk, annál inkább, mivel nincs is jelen a művében, és ha egy szépen megmunkált nyakláncot vagy ékszert látunk, dicséretünk az ötvöst illeti.²⁶ Így tehát, ha szemünket a teremtés felé fordítjuk, annak mind a nagysága, a szépsége és a belőle áradó előnyök elbűvölnek minket; a lélek azonban, mindezt hátrahagyva, öhozzá igyekszik, aki mindezt bölcsen elrendelte. Ezért mondja kiválóan a szent apostol:

Mert ami Istenben láthatatlan, tudniillik az ő örökkévaló hatalma és istensége, a világ teremtésétől fogva az ő alkotásaiból megértetvén megláttatik.²⁷

Továbbá minden bocsánatra méltatlanoknak mondja azokat, akik a teremtés láttán nem annak alkotóját dicsőítették, hanem magát a teremtést részesítették isteni tiszteletben. Amihez találóan teszi hozzá:

Úgy, hogy ők menthetetlenek. Mert bár az Istent megismerték, mindazáltal nem mint Istent dicsőítették őt, sem néki hálákat nem adtak; hanem az ő okoskodásaikban hiábavalókká lettek, és az ő balgatatag szívük megsötétedett.²⁸

²⁶ Vö. Alex. Kelemen, *Paidagogosz* II, 3.

²⁷ Róm 1, 20.

²⁸ Róm 1, 20–21.

Αὐξων δὲ τὴν κατηγορίαν, καὶ τὴν οἴησιν αὐτῶν εἰς μέσον προτέθεικεν· „Φάσκοντες, γάρ φησιν, εἶναι σοφοί, ἐμωράνθησαν.” Λέγει δὲ καὶ τῆς ἀνοίας τὰ εἶδη·

Καὶ ἥλλαξαν τὴν δόξαν τοῦ ἀφθάρτου Θεοῦ ἐν ὁμοιώματι εἰκόνοσ φθαρτοῦ ἀνθρώπου.

[3.22] Ἀφθαρτον γὰρ δὴ τὸν Θεὸν ὀνομάζοντες, τῶν φθειρομένων σωμάτων εἰκόνα κατασκευάσαντες οὐ γὰρ δὴ τῆς ἀθανάτου ψυχῆς ἴσασιν τὴν ἰδέαν ταύτην τὸ θεῖον προσένειμαν σέβας. Καὶ οὐκ ἀπέχρησεν αὐτοῖς εἰς ἀσέβειαν ἢ τῆσδε τῆς ἀφροσύνης ἀπόνοια, ἀλλὰ καὶ πτηνῶν καὶ τετραπόδων καὶ ἐρπετῶν κατασκευάσαντες δείκηλα, θεοὺς καὶ ταῦτα κεκλήκασι· καὶ ἄπερ ζῶντα κτείνουσιν ὥς ἰοβόλα τε καὶ ὀλέθρια, τούτων τὰς εἰκόνας θεοὺς σωτῆρας ὠνόμασαν.

[3.23] Ἄλλ’ ἐπανελάθωμεν ἐπ’ ἐκεῖνο, ὃ τούσδε ἡμῖν τοὺς λόγους γεγέννηκεν, ὅτι πρώτους θεοὺς ἐνόμισαν καὶ Αἰγύπτιοι καὶ Φοίνικες καὶ μέντοι καὶ Ἕλληνες ἥλιον καὶ σελήνην καὶ γῆν καὶ ἄστρα καὶ τᾶλλα στοιχεῖα· τοῦτο γὰρ δὴ καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Σικελιώτης Διόδωρος καὶ ὁ Χαιρωνεὺς ἐδίδαξε Πλούταρχος·

[3.24] χρόνῳ δὲ ὕστερον τοὺς εὖ τι δεδρακότας ἢ ἐν πολέμοις ἀνδραγαθισαμένους ἢ γεωργίας τινὸς ἄρξαντας ἢ σώμασί τισι θεραπείαν προσενηνοχότας ἐθεοποίησάν τε καὶ νεῶς τούτοις ἐδείμαντο. [3.25] Καὶ γὰρ δὴ καὶ τὸν Κρόνον ἀνθρώπον εἶναι

²⁹ Róm 1, 22.

³⁰ Róm 1, 23.

³¹ Ezen a ponton érezhető a legnyilvánvalóbban, hogy szerzőnk Platón ideatanának központi fogalmát is felhasználja érvei alátámasztására. A láthatatlan, megfoghatatlan és örökkévaló Isten helyett a kézzel csinált istenszobrokat tisztelő többisten-hívők így éppen Platón *Állam* című munkájának hetedik könyvéből jól ismert barlanglakókhoz hasonlítanak, akik a falra vetődő árnyképeket vélik valóságnak a tulajdonképpeni létezők, ti. az ideák helyett. Platón ideatana így a *Római levél* eszmefuttatásából kibontakozó érvelés egyik súlypontját képezi. Szerzőnk ismét a dialektikus meggyőzés szabályait követve igazítja a paradigmát a célközönséghez.

³² A görög κεκλήκασι (= elnevezték, kinevezték) ige *perfectum* formája üzenetértékű módon befejezett cselekvést jelöl: az emberi alkotásokat „isteneknek kinevező” emberek olyan mértékben távolodtak el az igaz Istentől, hogy a maguk részéről tulajdonképpen „befejezték” a Teremtővel való érdembeli kapcsolatot. Ebből az állapotból őket már csak maga Isten képes kimozdítani: nyilván azáltal, hogy emberré lesz. Itt kezdődik az a roppant ívű, szinte vargabetűnek látszó eszmefuttatás, amelynek végén – a *Curatio* 3.86-ban – szerzőnk végül eljut addig,

Sőt, a vádat súlyosbítva, középpontba állítja az önteltségüket is: „Magukat bölcseknek vallván, balgatagokká lettek.”²⁹

Példákat is ad balgatságukra:

És a romolhatatlan Isten dicsőségét felcserélték a romlandó ember képmásával.³⁰

Míg egyfelől Istent nyilván romolhatatlannak nevezték, másfelől romlandó testek képét alkották meg – mert tényleg nem ismerték a halhatatlan lélek ideáját³¹ – és ezt a képet részesítették isteni tiszteletben. Sőt, hitetlenségükben nem elégedtek meg ezzel az értelmetlen ostobasággal, hanem ráadásul madarak, négylábúak és csúszómászók másolatait készítették el, és azokat is isteneknek nevezték ki.³² És pontosan azon élőlények képeit, amelyeket mérges és kártékony mivoltuk miatt irtanak, megváltó isteneknek nevezték!

De térjünk vissza eszmefuttatásunk kezdetéhez, hogy tudniillik mind az egyiptomiak, mind a föníciaiak, sőt még a görögök is első isteneknek vélték a Napot, a Holdat, a Földet, a csillagokat és a többi elemet. Hiszen nyilván ezt tanította Platón, a szicíliai Diodórosz és a khairóneiai Plutarkhosz is.³³

A politikai teológia: híres emberek istenítése

Később azokat, akik valami jót cselekedtek, a harcokban jeleskedtek, valamilyen földművelésbe fogtak, vagy akik némely testi betegségekre gyógyírt szereztek, isteni rangra emelték, és templomokat építettek számukra.³⁴ Hiszen Szankhóniathón szerint nyilván még

hogy utalást tesz Jézus Krisztusra, aki emberré lett Istenként „teljes egészében lerombolta és eloszlatta ezt a tévedést”. NB: szerzőnk – talán a célközönség érzékenységeire való tekintettel – még ebben a harmadik fejezetben sem írja le Jézus nevét, noha már az előző könyv elején, a *Curatio* 2.4-ben is finoman utalt rá „az isteni megjelenés/megmutatkozás” (θεῖα ἐπιφανεία) kifejezés használatával.

³³ Ld. Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* I, 11, ill. Platón, *Kratülosz* 397c–d. Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* I, 9, 1, 5; Plutarkhosz, *Íziszről és Oziriszről* 32; Eusebiosz, *Praep. ev.* III, 3, 11.

³⁴ Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* I, 9, 29; 10, 16, 22–26. Canivet találónan jegyzi meg, hogy Theodóréosz háromféle „teológiát” sorol fel: a mitikus teológiát (latinul ez a *theologia fabulosa*), amely a költőkre jellemző; a természeti teológiát (*theologia naturalis*), amely a világ magyarázatát firtató gondolkodóktól ered, illetve a politikai teológiát (*theologia civilis*), amely a nyilvános kultusz gyakorlati tudománya. Ld. SC 57, 177, 1-es lábjegyzet.

Σαγχωνιάθων ἔφησε καὶ γυναῖκα τὴν Ρέα τὴν ἐκείνου ὁμόζυγα καὶ τὸν Δία καὶ τὴν Ἥραν ἐκείνων γε παῖδας, εἴτα εὐεργεσιῶν τινων ἄρξαντας καὶ δεξαμένους τοῦ βίου τὸ τέλος, θείας παρὰ Φοινίκων ἀξιωθῆναι τιμῆς, καὶ θεοὺς ἀναγορευθῆναι καὶ βωμοῖς καὶ θυσίαις καὶ ἐτησίοις τιμηθῆναι δημοθινίαις.

[3.26] Καὶ Ἡρακλέα δέ, ὡς γενναῖον τε καὶ ἀνδρεῖον, ἐθεοποίησαν Ἕλληνες, καὶ τὸν Ἀσκληπιόν, ὡς τῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης εὐρετὴν γεγεννημένον, θεὸν τελευτήσαντα προσηγόρευσαν. Διὰ δὲ τὴν αὐτὴν αἰτίαν καὶ τὸν Ἄπιν Αἰγύπτιοι θείας προσηγορίας ἤξιωσαν. [3.27] Καίτοι φασὶν Ἕλληνες τὸν μὲν Ἡρακλέα διὰ τὴν ξυμβᾶσαν ἐκ τῆς Δηϊανείρας ἐπιβουλήν ἑαυτὸν καταπρῆσαι καὶ τοῦτον τὸν τρόπον καταλῦσαι τὸν βίον, τὸν δὲ Ἀσκληπιόν, ἄνθρωπον ὄντα καὶ πολλοὺς ἀνθρώπους διὰ τῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης παμπόλλων ἀπαλλάξαντα παθημάτων, κεραυνῷ βληθῆναι ὑπὸ τοῦ Διὸς καὶ διαφθαρῆναι.

[3.28] Καὶ ταῦτα πρὸς ἑτέροις πολλοῖς ὁ Σικελιώτης Διόδωρος ἐν τῷ τετάρτῳ τῶν βιβλιοθηκῶν ξυνέγραψεν. Ἄλλ' ὅμως οὐδὲν ἦττον Ἕλληνες, καὶ ταῦτα μεμαθηκότες, καὶ τὸν Ἡρακλέα καὶ τὸν Ἀσκληπιόν θεοὺς ὀνομάζουσι, καὶ πρὸς τούτοις καὶ τοὺς Τυνδάρεω παῖδας Κάστορα καὶ Πολυδεύκην, οὓς Διοσκόρους προσαγορεύουσι, καίτοι οὐδὲ παλαιοτάτους ὄντας, ἀλλὰ τοῖς Ἀργοναύταις συμπεύσαντας. [3.29] Καὶ γὰρ καὶ οὗτοι καὶ Ἡρακλῆς καὶ πρὸς τούτοις Ὀρφεύς, τῇ κιθάρᾳ χρώμενος καὶ τοῖς κρούμασι τοὺς ἰχθύας καταθέλων καὶ ἔπεσθαι τῇ τῆς ἡχῆς ἁρμονίᾳ καταναγκάζων, τὸν τῶν Ἀργοναυτῶν ἐπλήρουν κατάλογον· ὅτι δὲ μιᾷ γενεᾷ τῶν Τρωϊκῶν οὗτοί γε ἦσαν πρεσβύτεροι, ἐν τῇ πρὸ ταύτης ἀπεδείξαμεν διαλέξει.

[3.30] Καὶ τὸν Διόνυσον δέ, ὡς πρῶτον ἄμπελον πεφυτευκότα καὶ τὸν ταύτης καρπὸν ἀποθλίψαντα καὶ δείξαντα τοῦ οἴνου τὴν χρείαν, τῷ τῶν ἄλλων θεῶν ξυνέταξαν ὄρμαθῷ. Τὴν δέ γε Ἀφροδίτην, οὐδὲ εὐεργεσίας τινὸς ἄρξασαν, ἀλλὰ καὶ ἀκολασίας

Kronosz is ember volt, a felesége, Rhea pedig nő, Zeusz és Héra a gyermekeik: miután bizonyos jócselekedeteket hajtottak végre és befejezték életútjukat, a föníciaiak isteni imádatra méltatták, isteneknek nevezték, és oltárokkal, áldozatokkal, valamint évenkénti ünnepekkel tisztelték őket.

Ami Héraklészről illeti, a görögök a nemességéért és az erejéért istenítették,³⁵ Aszklépioszt pedig, aki az orvostudomány feltalálója volt, halála után nevezték istennek.³⁶ Ugyanezen okból kifolyólag tartották az egyiptomiak Ápiszt is méltónak az isten névre.³⁷ Sőt, a görögök azt mondják, hogy Héraklész Déianeira csalárdsága következtében saját magát vetette tűzre, és így fejezte be életét.³⁸ Aszklépioszról pedig azt állítják, hogy ember volt, és miután orvosi tudásának köszönhetően sok embert megszabadított mindenféle betegségeiktől, Zeusz villáma sújtotta halálra!³⁹

E történeteket – számos egyéb mellett – Szicíliai Diodórosz írja le a *Könyvtárak* negyedik könyvében.⁴⁰ Mindazonáltal a görögök, akik mindezt tudták, isteneknek nevezték mind Héraklész, mind Aszklépioszt, és velük együtt Tündareósz fiait: Kasztórt és Polüdeukészt is, akiket másként Dioszkoroszoknak is neveznek. Ők egyébként nem is éltek olyan régen, hanem együtt hajóztak az argonautákkal.⁴¹ A Dioszkoroszok, Héraklész és velük együtt Orpheusz – aki a lantján játszva még a halakat is elbűvölte, arra kényszerítve őket, hogy kövessék a dallamát – teszük teljessé az argonauták névsorát: ők pedig egy nemzedékkel előzték meg a trójai háborút, amint azt az előző fejezetben bizonyítottam.⁴²

Dionüszoszt is, mivel elsőként ültetett szőlőt, kipréselte a gyümölcsét, és megmutatta a borkészítés módját, besorolták a többi istenek közé.⁴³ Aphroditét pedig, aki semmi jót nem tett, sőt: aki a dorbézolás tanítójává lett – mert azt mondják, hogy ő maga prostituált

³⁵ Jusztinosz, *Első apológia* 21; Lactantius, *Divinae institutiones* I, 21.

³⁶ Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* II, 2, 17–34.

³⁷ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 16, 75.

³⁸ Vö. Antiochiai Theophilosz, *Autolükoszhoz* I, 9. Tertullianus, *Ad nationes* II, 14.

³⁹ Ld. pl. Órigenész, *Kelszosz ellen* III, 22.

⁴⁰ Diodorus Siculus, *Bibl. hist.* IV, 38, 71; Euszebiosz, *Praep. ev.* II, 2, 17–34.

⁴¹ Tündareószról és gyermekeiről, valamint az argonautákról már esett szó a *Curatio* 2.47–48-ban. Ld. az ottani jegyzeteket.

⁴² Ld. *Curatio* 2.47–49. Az argonauták és a trójai háború közötti kapcsolatot Tündareósz négy gyermekén keresztül lehet legkönnyebben megtalálni. A négy

ikertestvér közül a fiúk (Kasztór és Polüdeukész) részt vettek az argonauta expedícióban, a lányok pedig a trójai háború eseményeiben. Klütaimnésztra Agamemnón műkénéi uralkodó felesége, és később a gyilkosa lett, mivel férje a háború sikeréért feláldozta leányukat, Iphigeneiát. Heléna pedig Agamemnón fivéréhez, Menelaosz spártai királyhoz ment feleségül, és őt csábította el Parisz trójai királyfi.
⁴³ Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* II, 2, 3. Ld. még Athanasziosz, *Contra gentes* (A pogányok ellen) 24.

γεγεννημένην διδάσκαλον – χαμαιτύπην γὰρ αὐτὴν καὶ ἐταίραν γεγενῆσθαι φασὶ καὶ ἐρωμένην Κινύρου – θεὰν ὠνομάκασιν.

[3.31] Καὶ θαυμαστὸν οὐδέν· οἱ γὰρ δὴ καὶ τοῖς ἰοβόλοις τῶν ἐρπετῶν τήνδε τὴν προσηγορίαν προσνείμαντες σχολῇ γ' ἂν τὰς γυναικας τοῦδε τοῦ γέρως ἐστέρησαν. Καὶ μὲν δὴ καὶ τὸν Γανυμήδην, καθά φασιν οἱ ποιηταί,

... ἀνηρεῖσαντο θεοὶ Διὶ οἰνοχοεῦειν.

Καὶ τὴν Ἑλένην δέ, μετὰ τὴν πολυθρύλητον καὶ παμπόλλην μοιχείαν, τοῦ Μενέλεω χωρίσαντες, εἰς τὸν οὐρανόν, ἧ φησιν Εὐριπίδης, ἀνήγαγον. [3.32] Οὐκ οὐκ τοὺς ἀγαθόν τι δεδρακότας μόνον, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀσελγεστάτους ἄνδρας καὶ γυναικας ἐθεοποίησαν Ἕλληνες. Ταῦτα καὶ Ρωμαῖοι παρὰ τούτων μεμαθηκότες, τοὺς σφετέρους βασιλέας μετὰ τὸ τέρμα τοῦ βίου θεοποιῖας ἤξιουν, καὶ οὐ μόνον τοὺς ἐννόμως γε βεβασιλευκότας καὶ τοῦ δικαίου πεφροντικότας, ἀλλὰ καὶ τοὺς τυραννικῶς τε καὶ ἀδίκως καὶ παρνόμως ἰθύναντας τὴν ἀρχήν. [3.33] Καὶ γὰρ Νέρωνα, πᾶσαν ἰδέαν ἀκολασίας καὶ παρανομίας κατακόρως μετεληλυθότα, καὶ Δομετιανὸν καὶ Κόμοδον, καὶ μέντοι καὶ ἄλλους μαιφόνους ἄνδρας καὶ λαγνιστάτους τῶ τῶν σφετέρων θεῶν καταλόγῳ ξυνέταξαν. [3.34] Τοῦτο δεύτερον οἱ ἄνθρωποι θεοποιῖας ἐπενόησαν εἶδος,

τρίτον δὲ τοῖς μύθοις πεπιστευκότες τῶν ποιητῶν. Τούτοις δὲ καὶ ὁ Πλάτων ἐν τῷ Τιμαίῳ πιστεύειν παρεγγυᾷ·

Περὶ γὰρ τῶν ἄλλων δαιμόνων, φησὶν, εἰπεῖν καὶ γινῶναι τὴν γένεσιν μεῖζον ἢ καθ' ἡμᾶς, πιστευτέον δὲ τοῖς

⁴⁴ A görög mitológiában Kinürasz Ciprus királya volt. Az *Íliász* XI, 20–23 tanúsága szerint mellvértet ajándékozott a Trója ellen induló Agamemnónnak. Pindarosz thébai költő (Kr. e. 522–443) egyenesen „Apollón kedveltjének” és „Aphrodité engedelmes papjának” [ιερέα κτίλον Ἀφροδίτας] nevezi Kinürasz (Pindarosz, *Püthiai óda* 2, 15–17). Szintén Pindarosz beszél Kinürasz hatalmas gazdagságáról (*Nemeai óda* 8, 18), amelyet Platón is megerősít (*Törvények* 660e). Ovidius (Kr. e. 43 – Kr. u. 17/18) szerint Kinürasz saját leányával, Mürrhával folytatott vérfertőző kapcsolatából született Adónisz, akibe Aphrodité is beleszeretett (Ovidius, *Átváltozások* X: *Mürrha*, 294–559 és 708–739). Ekképpen Aphrodité nem Kinürasz, hanem az ő fiának, Adonisznak volt a szeretője. Mindenesetre kétségtelen, hogy Kinürasz neve szorosan összefügg Aphrodité kultuszával, és ezt nemcsak az ókori görög szerzők, hanem a Theodóréosz előtti keresztény egyházatyák is megerősítették. Ld. Alex. Kelemen, *Protreptikosz* II, 13, 4; Euszebiosz, *Praep. ev.* II, 3, 12.

és kurtizán volt, továbbá Kinürasz⁴⁴ szeretője – egyenesen istennőnek nevezték!

Nincs ebben semmi meglepő: hiszen azok, akik még mérges csúszómászókat is illeltek ezzel a megnevezéssel, nehezen tudták megfosztani a nőket ilyen kiváltságtól! És íme még Ganümedész is, akiről a költők mondják:

elrabolták az istenek, hogy Zeusz pohárnoka legyen.⁴⁵

Ami pedig Helénát illeti, a sok hírhedt házasságtörés után íme elválasztják Menelaosztól, hogy – Euripidész szavai szerint – a mennybe vihessék.⁴⁶ Tehát a görögök nemcsak azokat istenítették, akik valami jót cselekedtek, hanem a legromlottabb férfiakat és nőket is. Ezt a rómaiak is megtanulták tőlük, hiszen a császáraikat haláluk után istenítésre méltatták: és nem csupán azokat, akik a törvények szerint uralkodtak és igazságosan gondolkodtak, hanem azokat is, akik a hatalmat zsarnoki módon, igazságtalanul és a törvények megszegésével gyakorolták. Hiszen mind Nérót, aki féktelenül vetette bele magát mindenféle dorbézolásba és gátlást, mind pedig Domitianust és Commodust, sőt a többi vérszomjas gyilkost és élvhajászt is felvették az istenek sorába! Ez az istenítés második formája, amit az emberek kitaláltak.

A mitológiai teológia: mítoszfigurák istenítése

Az istenítés harmadik formája pedig az, hogy hittek a költők mítoszaiban. A *Timaios*szban maga Platón is javallja, hogy higgyünk ezeknek a történeteknek:

Meghaladja erőnket, hogy a többi isteni lényről⁴⁷ beszéljünk, és megismerjük eredetüket; de hinnünk kell azoknak, akik régebben

⁴⁵ *Íliász* XX, 234:
az isteni szép Ganümedész,
ő, ki olyan szép volt, mint egy sem földilakók közt:
éppen ezért elorozták isteneink: legyen ott fönn
nagy szépsége miatt köztük Zeusz töltőgetője.
(Devecseri Gábor fordítása)

⁴⁶ Euripidész, *Oresztész* 1629–1643. A dráma végén Heléna társaságában, tipikusan *deus ex machina*-ként megjelenik Apollón, és bejelenti, hogy ő mentette meg Helénát édesapja, Zeusz kérésére, hiszen a tengerészek halhatatlan szabadítójaként el kell foglalnia helyét két fivére: Kasztór és Polüdeukész mellett az ég kebelében.

⁴⁷ Platón szóhasználatában a *daimón* fogalma még nem tolódik el negatív irányba. A fenti részben éppen ezért indokolt Kövendi Dénes fordítói megoldása.

εἰρηκόσιν ἔμπροσθεν, ἐκγόνοις μὲν οὖσι θεῶν, ὥς αὐτοὶ ἔφασαν, σαφῶς δὲ πως τοὺς ἐαυτῶν προγόνους εἰδόντων· ἀδύνατον οὖν θεῶν παισὶν ἀπιστεῖν, καίπερ ἄνευ εἰκότων καὶ ἀναγκαίων ἀποδείξεων λέγουσιν, ἀλλ’ ὥς οἰκεῖα φασκόντων ἀπαγγέλλειν, ἐπομένους τῷ νόμῳ πιστευτέον.

[3.35] Εἶτα τὸν Ἡσίοδον εἰς μέσον παράγει καὶ τὸ Χάος καὶ τὸν Ωκεανὸν καὶ τὴν Τηθὺν καὶ τὸν Οὐρανὸν καὶ τὴν Γῆν καὶ τούτοις τοὺς παῖδας, τὸν Κρόνον, τὴν Ρέα, τὸν Ἰαπετὸν καὶ τοὺς ἄλλους· καὶ αὖ πάλιν τοὺς ἐκ Κρόνου καὶ Ρέας φύντας, τὸν Δία, τὴν Ἥραν, τὸν Ποσειδῶνα, τὸν Πλούτωνα. [3.36] Καὶ οὐκ ἐρυθρίῃ ὁ φιλόσοφος πιστεύειν κελεύων τοῖς τὰ τοιαῦτα μυθολογοῦσι καὶ ἀκολάστους ἡμῖν θεοὺς καὶ πατραλοίας καὶ παιδοκτόνους εἰσάγουσιν. Ὁ τε γὰρ Κρόνος Οὐρανοῦ τοῦ πατρὸς ἐξέτεμε τὰ αἰδοῖα καὶ τοὺς τικτομένους αὐτῷ κατέπινε παῖδας, ὃ τε Ζεὺς, τὸν πατέρα τὸν Κρόνον ἐξελάσας τῆς βασιλείας καὶ παραδοὺς τῷ Ταρτάρῳ, τύραννος ἀνεφάνη καὶ λίαν ἀκόλαστος. [3.37] οὐ γὰρ δὴ μόνην τὴν ἀδελφὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν μητέρα καὶ τὴν θυγατέρα γαμετὰς ἐποίησατο, καὶ πρὸς ταύταις ἄλλαις καὶ θεαῖς καὶ γυναιξὶ ξυνεμίγη μυρία.

Ἀλλ’ ὅμως καὶ ταῦτα ὁ Πλάτων σαφῶς ἐπιστάμενος, πιστεύειν τοῖς ποιηταῖς παρεγγύησε, καὶ ταῦτα ἄνευ εἰκότων καὶ ἀναγκαίων ἀποδείξεων λέγουσι, διὰ μόνον γε τὸν νόμον. [3.38] Δῆλος οὖν ἐστὶ τὸν Ἀθηναίων ὁμιλον ὀρωδῶν καὶ τὸν ἐκεῖνον κατέχοντα πλάνον. Καὶ ὅτι γε τοῦτο ἀληθές, μάρτυς αὐτὸς, ὃδε λέγων ἐν Πολιτείᾳ:

Πρῶτον μὲν, ἦν δ’ ἐγώ, τὸ μέγιστον καὶ περὶ τῶν μεγίστων ψεῦδος ὁ εἰπὼν οὐκ ἀληθῶς ἐψεύσατο, ὅτι Οὐρανός τε εἰργάσατο, ἃ φησι δρᾶσαι αὐτὸν Ἡσίοδος, ὃ τε αὖ Κρόνος ὥς ἐτιμωρήσατο αὐτόν. Ὅτι δὲ δὴ τὰ περὶ τοῦ Κρόνου ἔργα καὶ πάθη ὑπὸ τοῦ νείεος, οὐδ’ ἂν εἰ ἦν ἀληθῆ, δεῖν ῥαδίως οὕτω λέγεσθαι πρὸς ἄφρονάς τε καὶ νέους, ἀλλὰ μάλιστα μὲν σιγᾶσθαι, εἰ δὲ ἀνάγκη τις ἦν λέγειν, δι’ ἀπορρήτων ἀκούειν.

szóltak róluk, hiszen ők – mint mondják – az istenek leszármazottai, s így nyilván ismerik a saját őseiket. Lehetetlen hát, hogy ne higgyünk az istenek gyermekeinek, még ha valószínű vagy éppen szükségszerű bizonyítékok nélkül beszélnek is; de mivel mintegy a saját családi dolgaikról számolnak be, a szokást követve hinni kell nekik.⁴⁸

Platón ezután Hésziodoszt állítja a középpontba, majd Khaoszt, Ókeánoszt, Téthüsz, Uránoszt, Gaiát és ezek gyermekeit: Kronoszt, Rheát, Iapetoszt és a többieket. Ezután Kronosz és Rhea utódai következnek: Zeusz, Héra, Poszeidón, Plutón. És a filozófus pironkodás nélkül arra biztat, hogy higgyünk azoknak, akik efféle mítoszokat találtak ki, és számunkra istenekként mutatják be a féktelen élvhajhászokat, az apa- és gyermekgyilkosokat!⁴⁹ Hiszen Kronosz levágta apja, Uránoszt heréit, és felfalta a megszületett gyermekeit;⁵⁰ Zeusz pedig megfosztotta apját, Kronoszt a királyságától, a Tartarosba száműzte, és a végtelenségig dorbézoló zsarnoknak mutatkozott. Hiszen ő nem csupán a nővérét, hanem anyját és lányát is feleségül vette, mindemellett pedig számtalan más istennővel és nővel közösült!

Platón jól tudta ezt, és – pusztán a szokás követése miatt – mégis azt javallotta, hogy higgyenek a költőknek, még akkor is, ha valószínű és szükségszerű bizonyítékok nélkül beszéltek. Nyilvánvaló tehát, hogy az athéni tömegektől való félelmében fogadta el ezt a tévelygést is. Arról pedig, hogy mindez valóban igaz, ő maga ekképpen tesz bizonyosságot az *Államban*:

Mindenekelőtt úgy vélem, éppen nem tisztességesen hazudott az, aki a legfelségesebb lényekről a legnagyobb hazugságokat állította, hogy például Uranosz elkövette mindazt, amit Hésziodosz ráfogott, Kronosz pedig bosszút állt rajta.⁵¹ Sőt, Kronosz tetteiről és a fia részéről őt ért bántalmakról még ha igazak volnának sem szabadna könnyelműen beszélni éretlenek és fiatalok előtt, hanem sokkal inkább hallgatni kellene ezekről. Ha pedig kényszer folytán mégis szólni kellene róluk, akkor az a legnagyobb titokban történjék.⁵²

⁴⁸ Platón, *Timaios* 40d–e (Kövendy Dénes fordítása). Ld. Euszebiosz, *Praep. ev.* II, 7, 1–12; XIII, 1, 1; 14, 5; vö. Kürillosz, *Contra Julianum* VIII in PG 76, 913.

⁴⁹ Vö. Antiochiai Theophilosz, *Autolükoszhoz* II, 6–7.

⁵⁰ Vö. Athenagorász, *Kérvény a keresztyének ügyében* XX, 3.

⁵¹ Ld. Hésziodosz, *Istenek születése* 154–182.

⁵² Platón, *Állam* II, 377e–378a (Szabó Miklós fordítása). Az idézett Platón-szöveg végén arról van szó, hogy a kényszerűségből mégis elmesélendő mítoszokat csak titokban mondják el, és minél kevesebb embernek legyen alkalma meghallgatni.

[3.39] Καὶ αὖ πάλιν μετ' ὀλίγα καὶ τάδε ἔφη·

Καὶ γάρ, ἦ δ' ὅς, οἷ τε λόγοι χαλεποὶ καὶ οὐ λεκτέοι γε, ὦ Ἀδεΐμαντε, ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πόλει· οὐδὲ λεκτέον νέφ' ἀκούοντι, ὥς ἀδικῶν τὰ ἔσχατα οὐδὲν ἄν θαυμαστὸν ποιῶι, οὐδὲ ἀδικοῦντα τὸν πατέρα κολάζων παντὶ τρόπῳ, ἀλλὰ δρῶν ἄν ἅπερ θεῶν οἱ πρῶτοί τε καὶ μέγιστοι. [3.40] Οὐδὲ αὐτῷ μοι δοκεῖ ἐπιτήδεια εἶναι λέγειν οὐδὲ ἄλλῳ, ἦν δ' ἐγώ, τὸ παράπαν, ὥς οἱ θεοὶ θεοῖς πολέμοισι καὶ ἐπιβουλεύουσι καὶ μάχονται· οὔτε γὰρ ἀληθῆ οὔτε ξύμφορα· εἰ γε δεῖ ἡμῖν τοὺς μέλλοντας τὴν πόλιν φυλάττειν αἰσχιστον νομίζειν τὸ ῥαδίως ἀλλήλοισι ἀπεχθάνεσθαι. Πολλοῦ γε δεῖ γιγαντομαχίας τε μυθολογητέον αὐτοῖς καὶ ὕφαντέον καὶ ἄλλας ἐπιβουλάς παντοδαπὰς θεῶν τε καὶ ἡρώων πρὸς ξυγγενεῖς τε καὶ οἰκείους αὐτῶν.

[3.41] Ἐπειτα νομοθετήσας, τίνα χρὴ προσφέρειν τοῖς νέοις μαθήματα, προστέθεικε καὶ ταῦτα·

Ἦρας δὲ δεσμοὺς ὑπὸ νιέος καὶ Ἡφαίστου ρίψεις ὑπὸ πατρὸς, μέλλοντος τῇ μητρὶ τυπτομένη ἀμύνειν, καὶ θεομαχίας, ὅσας Ὀμηρος πεποίηκεν, οὐ παραδεκτέον εἰς τὴν πόλιν, οὔτε ἐν ὑπονοίαις οὔτε ἄνευ ὑπονοιῶν.

[3.42] Ταῦτα ἐγὼ οἶμαι καὶ τοῖς πάντων λόγων ἀμυήτοις ἐπίδηλα εἶναι, ὥς ἄντικρυς ἐναντία τοῖς ἐν τῷ Τιμαίῳ γραφεῖσιν αὐτῷ. Ἐκεῖ γὰρ ἀδηρίτως τε καὶ ἀναμφισβητήτως τοῖς ποιηταῖς πιστεῦειν προσέταξε, καὶ ταῦτα ἄνευ εἰκότων καὶ ἀναγκαίων ἀποδείξεων λέγουσιν· ἐνταῦθα δὲ ἀνέδην αὐτοὺς ἐκωμώδησεν, ὥς ψευδῆ ἅττα καὶ βλάσφημα διαπλάσαντας. [3.43] Ταύτη τοι καὶ ἀλληγορεῖ τῶν θεῶν τὰ ὀνόματα καὶ τὴν τῶν μύθων αἰσχρότητα ξυσκιάζειν πειρᾶται.

⁵³ Platón, *Állam* II, 378a–c. Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* II, 7, 5–6; XIII, 3, 4–5.

⁵⁴ Platón, *Állam* II, 378d. Héra megköötözését ld. *Íliász* I, 586–594, az istenek harcát pedig *Íliász* XX, 4–74, illetve XXI, 385–513.

Valamivel később pedig ezt is állítja:

[ADEIMANTOSZ:] Bizony, az ilyen beszéd nagyon bántó. [SZÓKRATÉSZ:] Éppen ezért nem is szabad, ó Adeimantosz, ilyesmit beszélni a mi államunkban. S nem szabad hangoztatni a fiatal hallgatóság előtt, hogy semmi különös nem cselekszenek, ha elkövetik a legnagyobb igazságtalanságokat, illetve ha mindenféleképpen megtorolják apjuk igazságtalanságait, hiszen csak azt teszik, amit a legösibb és legnagyobb istenek is megtettek. [ADEIMANTOSZ:] Én sem tartom helyesnek, hogy ilyesmit beszéljünk. [SZÓKRATÉSZ:] Sőt, egyáltalában olyat sem, hogy az istenek egymás ellen hadakoznak, fondorkodnak és viaskodnak – hiszen ez nem is igaz, és nem is hasznos – különösen, ha azt akarjuk, hogy azok, akiknek az államot meg kell majd védeniük, az egymás közti gyűlölködést a legnagyobb bűnnek tartsák. Nem szabad mesélnünk nekik a gigászok harcairól és a cselszövésekről, illetve az isteneknek és a hőroszoknak a rokonaikkal és hozzátartozóikkal folytatott sok más viszályáról.⁵³

Majd miután megszabja, hogy miképpen kell tanítani a fiatalokat, hozzát teszi ezt is:

Ellenben Hérának a fia általi megköötztetését, a bántalmazott anyja segítségére siető Héphaisztosznak atyja általi letaszítása, és a Homérosz által megénekelt istenharcot nem szabad befogadni az államba: sem képletes értelemben, sem anélkül.⁵⁴

A természeti teológia

Szerintem még a témában teljesen járatlanok számára is nyilvánvaló, hogy a fentiek szöges ellentétben állnak azzal, amit Platón a *Timaios*-ban írt. Ott ugyanis megfellebbezhetetlenül és minden kétséget kizáróan elrendelte, hogy higgyünk a költőknek még akkor is, ha valószínű és szükségszerű bizonyítékok nélkül beszélnek; itt viszont egyenesen nevetségessé teszi a költőket, mint hazugságok és istenkáromlások gyártóit. Ezért ruházza fel az istenneveket is allegorikus értelemmel, és igyekszik arra, hogy elrejtse a mítoszok visszataszító részeit.

Τούτων δὲ τῶν λόγων ὁ Κρατύλος ἀνάπλεως· ἐν ἐκείνῳ γὰρ δὴ τῷ διαλόγῳ τὸν μὲν Κρόνον ποτὲ μὲν Κόρον ὥς τοῦ νοῦ λόγον ὠνόμασε, ποτὲ δὲ χρόνον, καὶ ῥοώδη φύσιν τὴν Ρέα καὶ ἄερα τὴν Ἥραν· Ὁ γὰρ πολλάκις, φησί, τῇ εὐθείᾳ τῆς Ἥρας χρησάμενος τὸν ἄερα γε σαφῶς ἀντὶ τῆς Ἥρας ἐρεῖ.

[3.44] Καὶ τὴν ὑγρὰν δὲ οὐσίαν Ποσειδῶνα ἐκάλεσεν, ὥς δέοντά τε καὶ δεσμοῦντα τῶν βαδιζόντων τοὺς πόδας καὶ προβαίνειν κωλύοντα. Δήμητρα δὲ τὴν γῆν καὶ αὐτὸς καὶ Ὀρφεὺς καὶ ἄλλοι προσονομάζουσιν, ὥς δὴ μητέρα οὖσαν καὶ τροφὸν τῶν ἐν αὐτῇ διαιτωμένων ἀπάντων.

Καὶ Αἰγύπτιοι δὲ τὴν Ἴσιν καὶ τὸν Ὀσίριν ἥλιον εἶναι καὶ σελήνην φασί, Δία δὲ τὸ διὰ πάντων χωροῦν πνεῦμα, Ἥφαιστον δὲ τὸ πῦρ, Δήμητρα δὲ τὴν γῆν, τὴν δὲ ὑγρὰν οὐσίαν Ὠκεανόν. [3.45] Ταῦτα δὲ καὶ ὁ Μανέθως καὶ ὁ Διόδωρος γράφει. Τῆς δὲ χθονίας δυνάμεως τὸ ἡγεμονικὸν Ἑστίαν ὠνόμασαν, Ρέα δὲ τὴν πετρώδη καὶ ὄρειον, Δήμητρα δὲ τὴν πεδινήν, τὴν δὲ φυτικὴν δύναντιν Διόνυσον προσηγόρευσαν· τὴν δὲ γε σελήνην, παρὰ τὸ σέλας ὀνομαζομένην, Ἄρτεμιν ὠνόμασαν, οἷον ἀερότεμιν, ἅτε δὴ διὰ τοῦ ἀέρος ἰοῦσαν καὶ τοῦτον τέμνουσαν. [3.46] Ταύτῃ δὲ τὸν Ἄπιν, τὸν βοῦν δὴ λέγω, Αἰγύπτιοι τρέφουσι, τὸν δὲ Μνεῦιν τῷ ἡλίῳ.

Οὕτως ἐρυθρίασαντες τῶν φιλοσόφων τινὲς τοὺς μύθους τῶν ποιητῶν εἰς ἀλληγορίαν ἐτρέποντο. Τὴν δὲ μυθολογίαν ἐκείνην οὐδὲ Ρωμαῖοι προσεδέξαντο πώποτε· [3.47] καὶ μάρτυς ἀξιόχρεως

A *Kratülosz* tele van efféle érvekkel. Ebben a dialógusban néhol Kronoszt *Korosznak* nevezi,⁵⁵ mivel az Értelēm szavaként tartja számon, néhol pedig *Khronosznak*;⁵⁶ *Rheát* tartja a folyékony természetnek,⁵⁷ *Hérát* pedig a levegőnek, mert, mint mondja, ha a *Héra* nevet többször mondd egymás után, ezzel nyilván kiejted a *levegő* [*aera*] szót is.⁵⁸

A cseppfolyós lényeket Poszeidónnak nevezi, mert szerinte ő megkötözi és leláncolja az utazók lábait, hogy megakadályozza őket a haladásban.⁵⁹ Orpheusszal és másokkal együtt a földet ő is Démétérnek⁶⁰ hívja, mivel szerinte nyilvánvalóan ő az anyja és tápláléka minden rajta élőnek.⁶¹

Az egyiptomiak szerint Ízisz és Ozirisz a Nap és a Hold; Zeusz a mindenbe behatoló szellem, Héphaisztosz a tűz, Démétér a föld és Ókeános a cseppfolyós lényeg. Ezt írja Manethósz és Diodórosz is.⁶² Az alvilági uralkodó erőt Hesztíanak, a sziklák és hegyek erejét pedig Rheának nevezték; Démétérnek a síkságokét, Dionüszosznak a növényekét. A Holdat pedig, amelyet a fénye miatt neveztek el így, Artemisznek hívják, amely az *aerotemisze* [= a levegőt hasító] hasonlít, mert pontosan a levegőben sétál, és azt hasítja.⁶³ Őerte etetik az egyiptomiak Ápiszt – akarom mondani, az ökröt –, a napért pedig Mnéviszt.⁶⁴

Ugyanígy némelyek a szemérmes filozófusok⁶⁵ közül a költők mítoszait allegóriákká változtatták. Ezt a mitológiát azonban még a rómaiak sem fogadták el soha. Ennek megbízható tanúja Halikarnasszoszi

⁵⁵ A κόρος jelentése: „fiú”. Vö. *Kratülosz* 396b, ahol viszont Platón éppen amellett érvel, hogy Kronosz esetében „a *korosz* szó nem gyermeket jelent, hanem az értelem tisztaságát és zavartalanságát” (κόρον γὰρ σημαίνει οὐ παῖδα, ἀλλὰ τὸ καθαρὸν αὐτοῦ καὶ ἀκήρατον τοῦ νοῦ).

⁵⁶ A χρόνος jelentése: a folyó idő.

⁵⁷ Rhea neve összecseng a ῥοώδης (= folyékony) szóval.

⁵⁸ Vö. Platón, *Kratülosz* 404c. Héra neve összecseng az ἄηρ (= levegő) szóval.

⁵⁹ Vö. Platón, *Kratülosz* 402d–e. Platón itt Poszeidón nevét háromféle módon magyarázza: ő az, aki feltartóztatta a tengert, és mintegy bilincset vetett a lábára. Poszeidón tehát ποσιδεσμος (lábat bilincselő). A második magyarázat szerint a névben szereplő sz (szigma) helyett korábban kettős l-et (lambdát) ejtettek, így Poszeidón tulajdonképpen πολλὰ εἰδός, azaz „sokat tud”. Végül a harmadik lehetőség Platón szerint az, hogy Poszeidónt a föld rengetése miatt nevezték el ὁ σειῶν-nak, azaz „a rengetőnek”.

⁶⁰ Szójáték: Démétér = „nyilvánvaló anya” (Δήμητρα → δὴ μητέρα).

⁶¹ Vö. Platón, *Kratülosz* 404b, ahol Démétér neve „ajándékozó/adományozó anya” (διδούσα μήτηρ). Ld. még Euszebiosz, *Praep. ev.* III, 3, 5, ill. az alábbi orphikus töredéket: „Démétért pedig a Földanyának nevezik, így lett a két névből egy”

Δημήτηρ δὲ] ὠνομάσθη ὥσπερ] ἡ Γῆ Μήτηρ, ἐξ ἀμφοτέρων ἐ[v] ὄνομα. Ld. Anton Fackelmann, ‘Der Orphische Papyrus von Derveni’, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 47 (1982), 1–12.

⁶² Manethósz, *81-es töredék*. Euszebiosz, *Praep. ev.* III, 2, 5–7. Ld. a *Curatio* 3.6 kapcsán már hivatkozott részletet: Diodorus Siculus, *Bibl. hist.* I, 11–12.

⁶³ A szójátékokra is épülő névfejtés nem Theodórétoz találmánya. Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* III, 11. Egyébként Artemisz istennő vadászfegyvere, az íj és a nyíl szintén a levegő hasítására emlékeztet.

⁶⁴ A kései egyiptomi mitológiában, Héliopolisz környékén Mnévisznek nevezték a bikafejű főistent. Másik neve Atum-Ra volt. Vö. *Curatio* 7.42.

⁶⁵ Szó szerint: „a piruló filozófusok”, ti. azok, akik erkölcsfilozófiai szempontból összeegyeztethetetlennek tartották az alávaló vagy elítélendő szenvedélyek rabjainak feltüntetett görög istenekről szóló mítoszokat magával az „isten” mivolttal. Áthidaló megoldásként megkísérelték az illető történetek átvitt értelmezését, illetve helytelenítették az efféle alkotások népszerűsítését.

ὁ Ἀλικαρνασεὺς Διονύσιος ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ ἀρχαιολογίᾳ τοιάδε περὶ Ρωμαίων συγγράψας:

Οὔτε γὰρ Οὐρανὸς ἐκτεμνόμενος ὑπὸ τῶν ἑαυτοῦ παίδων παρὰ Ρωμαίοις λέγεται, οὔτε Κρόνος ἀφανίζων τὰς ἑαυτοῦ γονάς, φόβῳ τῆς ἐξ αὐτῶν ἐπιθέσεως, οὔτε Ζεὺς καταλύων τὴν Κρόνου δυναστείαν καὶ κατακλείων ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ τοῦ Ταρτάρου τὸν ἑαυτοῦ πατέρα.

Καὶ τὰς ἄλλας δὲ τῶν Ἑλλήνων ὁμοίως μυθολογίας τε καὶ τελετὰς λέγει παρὰ Ρωμαίων ἐκβάλλεσθαι.

[3.48] Τοῦτο τρίτον εἶδος ἐπινενοῆσθαι τοῖς Ἑλλήσι θεοποιῆας εἰρήκαμεν· ἔστι δέ γε καὶ τέταρτον, ἐμβροντησίας καὶ παραπληξίας ἐσχάτης μεστόν. Ὁ γὰρ παθητικόν τε καὶ ἄλογον τῆς ψυχῆς ὀνομάζουσι μόριον, τοῦτο θεοποιοῦσιν, ὅπερ τῷ λογισμῷ δουλεύειν παρεγγυῶσιν.

[3.49] Καὶ τὴν μὲν ἐπιθυμίαν Ἀφροδίτην καλοῦσι καὶ Ἑρώτα, Ἄρεα δὲ τὸν θυμὸν ὀνομάζουσι, τὴν δὲ μέθην Διόνυσον· καὶ τὴν μὲν κλοπὴν Ἑρμῆν, τὸν δὲ λογισμὸν Ἀθηνᾶν· καὶ αὖ πάλιν Ἥφαιστον τὰς τέχνας, ὥς πυρὶ ξυνεργῶ κεχρημένος. Καὶ οὐκ αἰσχύνονται τῆς μὲν ἀκολασίας κατηγοροῦντες καὶ τοὺς ταύτης ἐργάτας κολάζοντες, πάλιν δ' αὖ ταύτην γεραίροντες ὥς θεόν, [3.50] καὶ νόμῳ μὲν τιμωροῦντες τοὺς ἐταιροῦντας καὶ τὰς πορνευομένας, τοὺς δὲ τὰς ἀλλοτρίας ἀποσυλῶντας εὐνὰς κατασφάττοντες, καὶ μέντοι καὶ τοὺς ἀνδροφόνους ἀνασκολοπίζοντες καὶ ἀποτυμπανίζοντες, τὰ δέ γε τούτων αἷτια τῶν ἁμαρτάδων, τὴν ἐπιθυμίαν καὶ τὸν θυμὸν καὶ τὴν μέθην, θεοὺς οὐρανίους προσαγορεύοντες καὶ θεῖον αὐτοῖς ἀπονέμοντες σέβας, καὶ τοὺς μὲν νόμους ἅπαντας διὰ τὰδε τιθέντες τὰ πάθη, αὐτὰ δὲ γε τὰ πάθη νόμῳ τιμᾶσθαι κελεύοντες, καὶ τὴν ἀρετὴν δι' ἐτέρων μὲν λόγων

Dionüsziosz, aki a *Római régiségek* című könyvében ezt írja a rómaiakról:

A rómaiaknál nem esik szó a gyermekei által megcsonkított Uranoszról, sem Kronoszról, aki a gyermekei támadásától félve lenyelte őket, sem pedig Zeuszról, aki megfosztotta Kronoszt a hatalmától, és a saját apját a Tartarosz börtönébe vetette.⁶⁶

Dionüszosz szerint a rómaiak a többi görög mitológiai elbeszélést és misztériumi beavatást hasonlóképpen elutasították.

A szenvedélyek istenítése és az allegorikus értelmezés

Az előbb szoltunk a görögök által kiagyalt istenítés harmadik formájáról. De van még egy negyedik is, amely a legmélyeségebb ostobasággal és tébollyal van tele. Tudniillik a lélek azon részét teszik istenné, amelyet szenvedőnek és értelem nélkülinek neveznek, sőt azt tanácsolják, hogy éppen azt állítsuk az értelem szolgálatába!

A testi vágyat Aphroditének és Erósznak nevezik, Árésznek a haragot és Dionüszosznak a mámort; Hermésznek a lopást, Athénének az értelmet, Héphaisztosznak a mesterségeket, mint amelyeket a tűz segítségével üznek.⁶⁷ De nem szégyenkeznek azon, hogy míg egyrészt elítélik a kicsapongást és megbüntetik a dorbézolókat, másrészt ugyanezt a viselkedést istenként tisztelik! Miközben törvényesen megbüntetik a paráznákat és a házasságtörőket, illetve kivégzik azokat, akik megrontják mások hitvesi ágyát, sőt akár karóba is húzzák vagy megfeszítik a gyilkosokat, ugyanakkor mindezen bűnök okait: a testi vágyat, a haragot és a mámort „mennyei isteneknek” nevezik, és isteni tisztelettel övezik őket! Noha minden törvényüket pontosan e szenvedélyek miatt hozták, éppen ugyanezen szenvedélyek tiszteletét parancsolják meg a törvény nevében! Míg másfelől az erény csodálatát hirdetik, helyütt az erényt, mint fölösleges dolgot, sutba

⁶⁶ Halikarnasszoszi Dionüsziosz, *Antiquitates romanae (Római régiségek)* II, 19. Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* II, 8, 4. Halikarnasszoszi Dionüsziosz görög történetíró és rétor a Kr. e. I. században élt a kisázsiai Halikarnasszoszban. Kr. e. 30 körül költözött Rómába. *Római régiségek* című, nagy történelmi munkája – amely a Római Birodalom kezdeteitől az első pun háborúig tárgyalta az eseményeket és a rómaiakat volt hivatott igazolni a görögökkel szemben – Kr. e. 7-től kezdett megjelenni. Az összesen 20 könyvből álló műből csupán az első 11 maradt fenn teljes egészében. Feltételezések szerint ezt a munkáját is a szónoki elvek gyakorlati bizonyításának szolgálatába állította. Történésznek ugyan középszerű volt, viszont

rendkívül fejlett irodalomkritikai érzékével, illetve nyelvi és stílusbeli kifinomultságával komoly tekintélyt vívott ki magának. *A szavak elrendezéséről* (Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων, *De compositione verborum*) című munkája a szórend kérdéseit tárgyaló egyetlen fennmaradt ókori mű.

⁶⁷ Amint arra Canivet is utal (SC 57, 183, 4-es lábjegyzet), Theodóréosz *A gondviselésről* szóló munkája első részében (PG 83, 560) kifejti a következőket: az emberi szenvedélyek és az érzékelhető világ istenítése annak tulajdonítható, hogy képtelenek vagyunk a láthatatlan valóságok felfogására és szemléletére.

θαυμάζοντες, ἐν δὲ γε τούτοις ὡς περιττὴν ἐξελαύνοντες. [3.51] Εἰ γὰρ δὴ κατὰ τὸν τούτων λόγον ἢ ἐπιθυμία θεός, ὁ ταύτη γε μὴ εἶκων παντάπασιν ἄθεος· καὶ εἰ ἢ μέθη αὖ πάλιν καὶ ὁ θυμὸς ὡσαύτως θεοί, ὁ τούτων ἄρα κρατῶν ἀντίθεος ἀντικρυσ.

Φευκτέον οὖν ἄρα τὴν ἀρετὴν ὡς ἐναντίαν οὔσαν θεοῖς, καὶ ἀσπαστέον τὴν ἀκρασίαν ὡς ὠνομασμένην θεόν. [3.52] Ἀλλὰ ταῦτα καὶ τῶν ποιητικῶν μύθων ἐστὶ ληρωδέστερά τε καὶ βλαβερώτερα· καὶ τὸν καπνὸν κατὰ τὴν παροιμίαν, ὡς ἔοικε, φεύγοντες, εἰς αὐτὸ δὴ τὸ πῦρ ἐμπεπτώκαμεν· τοιοῦτος γὰρ τοῦ ψεύδους ὁ πλάνος· κἄν ταύτην τις διαφύγῃ τὴν ἀτραπὸν, εἰς ἑτέραν ἐμπεσεῖται χαλεπώτεραν. [3.53] Τοιοῦτον μὲν δὴ τῆς θεοποιΐας καὶ τὸ τέταρτον εἶδος.

Αὐτίκα τοίνυν Ἀντισθένης, ὁ Σωκράτους ἐταῖρος καὶ Διογέ- νους διδάσκαλος, τὴν σωφροσύνην περὶ πλείστου ποιοῦμενος καὶ τὴν ἡδονὴν μυσатτόμενος, τοιάδε περὶ τῆς Ἀφροδίτης λέγεται φάναι·

Ἐγὼ δὲ τὴν Ἀφροδίτην κἄν κατατοξεύσαιμι, εἰ λάβοιμι, ὅτι πολλὰς ἡμῶν καλὰς κἀγαθὰς γυναῖκας διέφθειρεν.

Τὸν δὲ γε ἔρωτα κακίαν ἐκάλει τῆς φύσεως, ἥς ἦττους ὄντες οἱ κακοδαίμονες, θεὸν τὴν νόσον καλοῦσιν. Ταύτη τοι μανῆναι μᾶλλον ἢ ἡσθῆναι ἡρεῖτο.

[3.54] Ὅτι δὲ καὶ κατὰ τὸν τῆς ἀλληγορίας διεφώνουν λόγον, ἴδοι τις ἂν ἀκριβῶς τοῖς τῶν φιλοσόφων συγγραμμάσιν ἐντυχόν. Πλάτων μὲν γὰρ ἀέρα τὴν Ἥραν ὠνόμασε· Πλούταρχος δὲ ὁ Χαιρωνεὺς τὴν γῆν προσηγόρευσε Ἥραν, Λητὼ δὲ τὴν λήθην ἢ τὴν νύκτα, ἐν ἣ οἷόν τινα λήθην ἢ διάνοια δέχεται. Ὁ δὲ Ὀρφεύς·

γῆ, φησι, μήτηρ πάντων, Δημήτηρ πλουτοδότειρα.

⁶⁸ Ti. „cseberből vederbe kerültünk”. A fenti szöveg megtalálható pl. Diogenianosz közmondásgyűjteményében: *Paroemiae* 8, 45 in Ernst von Leutsch – Friedrich Wilhelm Schneidewin, szerk., *Corpus paroemiographorum Graecorum*, I. kötet (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1839), p. 314. Diogenianosz a pontusi Herakleia városában élt Hadrianus császár idején.

⁶⁹ Antiszthenész, *109. töredék* in F. Caizzi, *Antisthenis fragmenta* (Milano: Istituto Editoriale Cisalpino, 1966), 54. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 20, 107.

⁷⁰ Ld. Antiszthenész, *108. töredék*: „Inkább légy ostoba, mint élvhajász” (μανεῖν μᾶλλον ἢ ἡσθεῖν – Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* VI, 3). Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 20, 121, illetve Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 13, 7. Theodó- rétosz ugyanerre hivatkozik a *Curatio* 12.47-ben is. Antiszthenész *65. töredéke* hasonló gondolatot tartalmaz. A Kr. u. V. században élt Joannész Sztóbaiosz

dobják. Mert ha – mint ők mondják – a testi kívánság valóban isten, akkor az, aki nem veti alá magát teljesen, ateista. Ha a maguk rendjén a mámor és a harag hasonlóképpen istenek, akkor az, aki megpróbál ezeken uralkodni, az istenség nyílt ellensége!

El kell hát kerülni az erényt, hiszen ez az istenek ellen van, és belevetni magunkat a mértéktelenségbe, mivel azt istennek nevezik! Ez viszont még a költők mítoszainál is ostobább és ártalmasabb! A közmondás szerint úgy tűnik, hogy a füsttől óvakodva beleestünk a tűzbe.⁶⁸ Mert ilyen a megtévesztő hazugság: még ha el is kerüli valaki a hamisság ösvényét, egy másikra téved, amely még veszélyesebb az előbbinél. Ez pedig nyilván az istenítés negyedik formája.

Mindemellett úgy hírlík, hogy Antiszthenész, Szókratész tanítványa és Diogenész mestere, aki a mértékletességet mindenek fölé helyezte, és megvetette az élvezetet, a következőképpen nyilatkozott Aphroditéről:

Ἐν, ha tehetném, keresztülnyilaznám Afroditét, mert sok szép és tisztességes asszonyunkat megrontotta.⁶⁹

Antiszthenész nevezte a szerelmet a természet romlottságának, így azok a szegény ördögök, akik ennek magukat alávetették, a betegséget nevezik istennek! Ő pedig éppen ezért inkább kívánt ostoba lenni, semmint élvhajász.⁷⁰

Azt pedig, hogy az allegorikus értelmezésben sem értettek egyet, világosan láthatja bárki, ha elolvassa a filozófusok műveit. Platón a levegőt nevezte Hérának,⁷¹ míg a khairóneiai Plutarkhosz a földet hívta így; Létónak mondja a felejtést,⁷² illetve az éjszakát, amely során az értelem megadja magát egyfajta feledésnek.⁷³ Orpheusz pedig így szól:

A Föld mindenek anyja, Démétér a gazdagság adományozója.⁷⁴

szerint Antiszthenész mondata így hangzott: „Az ellentmondót nem neki ellentmondva kell elhallgattatni, hanem tanítás révén. Hiszen az örültet sem gyógyíthatja valaki azzal ellentétes örültséggel.” οὐκ ἀντιλέγοντα δεῖ τὸν ἀντιλέγοντα παύειν, ἀλλὰ διδάσκειν· οὐδὲ γὰρ τὸν μαινόμενον ἀντιμεινόμενός τις ἱᾶται. Joannész Sztóbaiosz, *Anthologia* II, 2, 15.

⁷¹ Platón, *Kratülosz* 404c.

⁷² Ismét szójátékkal van dolgunk: Λητὼ (Létó) → λήθη (léthé, azaz felejtés).

⁷³ Plutarkhosz, *157. töredék* (Περὶ τῶν ἐν Πλαταιαῖς Δαιδάλων, lat. *De Daedalis Plataeensisibus* 4). Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* III, *Prooemium* 4.

⁷⁴ Orpheusz, *302-es töredék*. Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* III, 3, 5.

[3.55] Ὅτι δέ γε καὶ τὰς ἀλλήλων θεολογίας ἀνέτρεπον, ὁ Πλάτων ἐν Ἐπινομίδι δηλοῖ, λέγων ὡδί·

Θεολογίαν⁷⁵ τοῖνυν καὶ ζωογονίαν ἀναγκαῖον, ὥς ἔοικε, πρῶτον ἐμοί, κακῶς ἀπεικασάντων τῶν ἔμπροσθεν, βέλτιον ἀπεικάσαι κατὰ τὸν ὕστερον λόγον, ἀναλαβόντα καὶ πρὸς τοὺς εὐσεβεῖς ἐληλυθότα λόγους.

[3.56] Περὶ δέ γε τῶν θεοποιηθέντων ἀνθρώπων ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ ξυγγραμμάτι τῷ Περὶ τῶν ἐκλελοιπότεων χρηστηρίων ὧδε φησιν·

Τὰ δὲ Γιγαντικά τε καὶ Τιτανικά παρ' Ἑλλήσιν ἀδόμενα καὶ πολλάι τινες ἄθεσμοι πράξεις καὶ Τυφῶνος⁷⁷ ἀντιτάξεις πρὸς Ἀπόλλωνα φυγαί τε Διονύσου καὶ πλάνη Δήμητρος οὐδὲν ἀπολείπουνσι τῶν Ὀσιρικῶν καὶ Τυφωνικῶν, ὧν παρὰ πᾶσιν ἀνέδην ἔστι μυθολογουμένων ἀκούειν.

[3.57] Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς καὶ τάδε φησιν·

Ἐπεὶ καὶ Σολύμους πυνθάνομαι τοὺς Λυκίων προσοίκους ἐν τοῖς μάλιστα τιμᾶν τὸν Κρόνον· ἐπειδὴ ἀποκτείνας τοὺς ἀρχηγέτας αὐτῶν, Ἄρσαλον καὶ Ἄρυν καὶ Τόσοβιν, ἔφυγε καὶ μετεχώρησεν ὅπουδήποτε τοῦτο γὰρ οὐκ ἔχουσιν εἰπεῖν ἐκεῖνον μὲν ἀμεληθῆναι, τοὺς δὲ περὶ Ἄρσαλον σκιρροὺς θεοὺς προσαγορεύσαι, καὶ τὰς κατάρας ἐπὶ τούτων ποιῆσθαι ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ Λυκίους.

[3.58] Τοὺς δὲ Αἰγυπτίους φησὶν ὁ Πορφύριος ἐν τῇ Πρὸς Ἀνεβῶ τὸν Αἰγύπτιον ἐπιστολῇ ἄνθρωπον σέβειν ἐν Ἀνναβὶ κώμῃ καὶ τούτῳ θύειν ἐπὶ τῶν βωμῶν, εἴτα προσφέρειν αὐτῷ κατὰ καιρὸν τὴν οἰκίαν τροφήν.

⁷⁵ Az *Epinomis* eredeti szövegében nem θεολογία (= az istenekről szóló tanítás) hanem θεογονία (= az istenek származása, eredete) szerepel. A szövegkörnyezet alapján ez a logikusabb, így a fordításban is ezt követtük.

⁷⁶ Pszeudo-Platón, *Epinomis* 980c. Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 2, 1.

⁷⁷ Plutarkhosznál Τυφῶνος helyett Πύθωνος (Püthón) szerepel. Ld. alább.

⁷⁸ A görög mitológiában Tüphón Tartarosznak és Gaia földistennőnek a gyermeke. A mítosz másik változata Hérát tartja Tüphón anyjának: miután ugyanis Zeusz a felesége nélkül nemzette Pallasz Athénét, bosszúból Héra is önállóan akart gyermeket létrehozni: megütötte a földet, amelyből száz kígyófejjel, emberi törzzsel, ágyékától lefelé pedig tekergő kígyókkal rendelkező szörny született. Tüphónt Héra Püthónhoz adta dajkaságba. Püthónt később Apollón ölte meg. Theodórotosz itt Tüphón harcáról beszél, miközben Apollónnal Püthón küzdött meg. Tüphón

Azt pedig, hogy némelyek egyenesen fejtetőre állították a mások teológiáját, Platón ekképpen bizonyítja az *Epinomis*-ban:

Szükségesnek tűnik hát, hogy az istenek és az élőlények származását – amelyet korábban tévesen mutattak be – először én tárgyaljam helyesen az előbbi megállapításaink szerint, újfent visszatérve az istenfélőknek szánt gondolatokhoz.⁷⁶

Az istenített emberekről szólva Plutarkhosz így fejezi ki magát *A jóskok hanyatlásáról* című könyvében:

A gigászok és a titánok tettei, amelyeket Görögországban ünnepelnek, valamint az a sok bűncselekmény – Tüphón harca Apollónnal,⁷⁸ Dionüsziosz szökése, valamint Démétér vándorlása – semmiben sem különböznek Ozirisz és Tüphón tetteitől, amelyekről mindenfelé sok mendemonda hallható.⁷⁹

Ugyanaz a szerző még ezt is mondja:

Azt is tudom, hogy a szolümosziak, a lükiaiak szomszédai elsősorban Kronoszt tisztelték. Miután megölte a vezetőiket: Arszaoszt, Arüoszt és Toszobiszt,⁸⁰ elmenekült, de nem tudták megmondani, hová. Így többet nem foglalkoztak vele, hanem Arszaoszt és társait kinevezték „kemény isteneknek”, és a nevükben egyenként, illetve nyíltan átkokat szólnak a lükiaiakra.⁸¹

Az egyiptomiakról azt írja Porphüriosz az egyiptomi *Anebónnak címzett levelében*, hogy Annabisz faluban egy embert imádnak, az oltárokon áldozatokat mutatnak be neki, majd a megfelelő időben eledelt visznek számára.⁸²

Zeusszal harcolt, aki végül ráborította az Etna hegyet. Onnét okádja Tüphón a tüzes lávafolyamot.

⁷⁹ A fenti idézet nem *A jóskok hanyatlásáról* (Περὶ τῶν ἐκλελοιπότεων χρηστηρίων, lat. *De defectu oraculorum*) című Plutarkhosz-műben szerepel, hanem Plutarkhosz *Íziszről és Oziriszről* c. munkájában található. Ld. Plutarkhosz, *De Iside et Osiride* 25 (360e–f). Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* V, 5, 1.

⁸⁰ Plutarkhosznál Arüosz helyett Drüosz, Toszobisz helyett pedig Trószobiosz szerepel.

⁸¹ Plutarkhosz, *A jóskok hanyatlásáról* 421d. Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* V, 5, 3.

⁸² Porphüriosz, *Az önmegtartóztatásról* (*De abstinentia*) IV, 9. Vö. Porphüriosz, *A szobrokról* (Περὶ ἀγαλμάτων) 10, 75. Theodórotosz ismét pontatlanul nevezi meg a forrást: a szerző ugyan Porphüriosz, de az említett szakasz nem az Anebónhoz írt levélben található. Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* III, 4, 10–11.

[3.59] Ἀλλὰ γὰρ οὐδ' ὁ τέταρτος αὐτοῖς ἀπέχρησε πλάνος, ἀλλὰ καὶ πέμπτον προσεπενόησαν καὶ τοὺς παμπονήρους ἐθεοποίησαν δαίμονας καὶ τὰς τῆς γοητείας παρ' αὐτῶν μαγγανείας μεμαθηκότες τελεταῖς αὐτοὺς καὶ θυσίαις ἐτίμησαν. Καὶ τοῦτο δεδήλωκεν ὁ Πορφύριος ἐν τῷ Περὶ τῆς ἐκ λογίων φιλοσοφίας συγγράμματι· [3.60] ἐγὼ δὲ αὐτοῦ τὰ ῥήματα παραθήσομαι·

Διὰ μέντοι τῶν ἐναντίων καὶ ἡ πᾶσα χρεία⁸³ ἐπιτελεῖται. Τούτοις γὰρ μάλιστα τὴν τούτων προεστῶσαν τιμῶσιν οἱ τὰ κακὰ διὰ γοητειῶν διαπραττόμενοι. Πλήρεις γὰρ πάσης φαντασίας καὶ ἀπατῆσαι ἱκανοὶ διὰ τῆς τερατουργίας καὶ διὰ τοῦ φίλτρα καὶ ἐρωτικὰ κατασκευάζειν οἱ κακοδαίμονες. Πᾶσα γὰρ καὶ πλούτων ἐλπίς καὶ δόξης διὰ τούτων, καὶ μάλιστα ἡ ἀπάτη. Τὸ γὰρ ψεῦδος τούτοις οἰκεῖον· βούλονται γὰρ εἶναι θεοί· καὶ ἡ προεστῶσα αὐτῶν δύναμις δοκεῖ θεὸς εἶναι μέγιστος. Οὗτοι οἱ χαίροντες λοιβῇ τε κνίσῃ τε, δι' ὧν αὐτῶν τὸ σωματικὸν καὶ πνευματικὸν πιαίνεται.

[3.61] Εἰς καιρὸν δέ μοι προσήκει τοῖς τοῦ Πορφυρίου παραθεῖναι ῥητοῖς τοὺς τῶν Ὀμηρικῶν θεῶν λόγους· καὶ γὰρ ἐκεῖνοι τὴν λοιβὴν καὶ τὴν κνίσαν οἰκεῖον λάχος καλοῦσιν. Τοιγάρτοι ὁ Πορφύριος δηλὸς ἐστὶ τοὺς ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ θεοὺς καλουμένους πονηροὺς δαίμονας ὀνομάζων. Καὶ γὰρ ἐκεῖνος ἐκεῖνους, καὶ οὗτος τούτους λοιβῇ καὶ κνίσῃ χαίρειν ἀναφανδὸν ἰσχυρίσαντο. [3.62] Ζητητέον μέντοι, τίνα προεστάναι τῶν πονηρῶν δαιμόνων δύναμιν ὁ Πορφύριος λέγει, ἣν ψευδομένην μέγιστον θεὸν ἑαυτὴν ἔφησεν ὀνομάζειν. Ἀλλὰ γὰρ οὐ δεῖ μοι πόνου πρὸς ζήτησιν· ἐν αὐτῷ γὰρ τῷ συγγράμματι καὶ ταῦτα φησιν·

⁸³ Porphyriosnál a χρεία (~ ügylet) helyett γοητεία (boszorkányság) szerepel.

⁸⁴ Utalás az *Íliász* IV, 48–49-re:

οὐ γὰρ μοί ποτε βωμός ἐδεύετο δαιτὸς εἴσης
λοιβῆς τε κνίσῃς τε· τὸ γὰρ λάχομεν γέρας ἡμεῖς.
Oltárom sose volt híján illő lakomának
és illatnak, italnak, mert ez tőlük a részünk.

Vö. *Íliász* IX, 500skk:

Hisz hajlanak isteneink is,
bár több tiszteletük van, több erejük meg erényük.
S őket is áldozatokkal, szép fogadalmas imákkal,
és boritallal s illattal meg tudja az ember

A gonosz démonok természete és kultusza

De mivel még ez a negyedik tévelygés sem volt elég számukra, még egy ötödiket is kigondoltak. A leggonoszabb démonokat is istenítették, és miután megtanulták tőlük a mágikus boszorkányság művészetét, beavatási szertartásokkal és áldozatokkal tisztelték őket. Porphyrios ezt is bemutatta *A jók filozófiájáról* című művében. Idézem a szavait:

Az egész ügylet az ellenséges démonok által megy végbe. Emezek még inkább tisztelik a démonok vezéreit, akik a boszorkánysággal ártani képesek. Tele vannak ugyanis mindenféle képzelgéssel, és alkalmasak arra, hogy a csodatételek és szerelmi bájitalok által félrevezessék a nyomorultakat. Minden vagyonéhség, dicsőségvágy és különösen az ámítás általuk létezik, mert a hamisság az ő sajátjuk: istenek akarnak lenni. Az őket irányító erő pedig a leghatalmasabb istennek tűnik. Ők azok, akik örülnek „illatnak, italnak”,⁸⁴ melyek által testük és lelkük egyaránt hizlaltatik.⁸⁵

Itt az alkalom, hogy összevegyem Porphyriosz szavait Homérosz isteneinek kijelentéseivel: ez utóbbiak is saját osztályrészüknek tartják mind az italáldozatokat, mind pedig a zsírszagot. Nyilvánvaló tehát, hogy Porphyriosz gonosz démonoknak titulálja azokat, akiket a költő isteneknek nevezett. Hiszen Homérosz az istenekről, Porphyriosz pedig a démonokról állítja határozottan, hogy örömeiket lelik az italban és az illatban. Föl kell deríteni hát, hogy micsoda ez a gonosz démonok fölötti erő, amelyről Porphyriosz beszél, amikor azt állítja róla, hogy hazug módon nevezi önmagát a leghatalmasabb istennek? De nem kell sokat fáradoznom a kereséssel, hiszen ugyanabban a művében Porphyriosz ezeket is írja:

engesztelni esengve, ha vétett és ha hibázott.

Ld. még *Íliász* XXIV, 69–70:

Oltárom sose volt híján illő lakomának,
és illatnak, italnak, mert ez tőlük a részünk”
(Devecseri Gábor fordítása)

Szerzőnk következő eszmefuttatása is e homéroszi sorok apropójával kezdődik.

⁸⁵ Porphyriosz, *Az önmegtartóztatásról* II, 41–42. Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* IV, 22, 10–12. Az idézet Porphyriosztól való, de nem a Theodórosz által említett munkából.

Τοὺς δὲ πονηροὺς δαίμονας οὐκ εἰκῇ ὑπὸ τὸν Σάραπιν ὑποπτεύομεν, οὐδ' ἐκ τῶν συμβόλων μόνον ἀναπειθόμενοι, ἀλλ' ὅτι τὰ μειλίγματα καὶ τὰ τούτων ἀποτρόπαια πρὸς τὸν Πλούτωνα γίνεται, ὡς ἐν τῷ πρώτῳ ἐδείκνυμεν. Ὁ αὐτὸς δὲ τῷ Πλούτῳ οὗτος ὁ θεός, καὶ διὰ τοῦτο μάλιστα δαιμόνων ἄρχων.

[3.63] Πάλιν δ' αὖ καὶ τάδε προστέθεικεν·

Μήποτε οὗτοί εἰσιν ὧν ἄρχει ὁ Σάραπις, καὶ τούτων ξύμβολον ὁ τρικάρανος κύων, τουτέστιν ὁ ἐν τοῖς τρισὶ στοιχείοις, ὕδατι, γῇ, ἀέρι, πονηρὸς δαίμων, οὗς καταπαύει ὁ θεὸς ἔχων ὑπὸ χεῖρα· ἄρχει δὲ αὐτῶν καὶ ἡ Ἑκάτη, ὡς ξυνέχουσα κατὰ τὸ τρίστοιχον.

[3.64] Ταῦτα οὐ Μωϋσῆς ὁ νομοθέτης οὐδὲ Πέτρος ἢ Παῦλος ἢ Ἰωάννης οἱ τῆς ἀληθείας κήρυκες κατὰ τῶν πονηρῶν δαιμόνων ξυνέγραψαν, ἀλλὰ Πορφύριος ὁ τῆς ἀληθείας ἀντίπαλος· καὶ τὸν Πλούτωνα καὶ τὴν Ἑκάτην ἄρχοντας τῶν πονηρῶν δαιμόνων ὠνόμασε καὶ ψευδόμενον ἔφησε μέγιστον ἑαυτὸν ὀνομάσαι θεόν.

[3.65] Καὶ ἔοικεν ἀτεχνῶς τοῦτο τὸ θαῦμα τῷ τοῦ γενναίου Σαμψῶν προβλήματι·

Ἐκ στόματος ἐσθίουτος ἐξῆλθε βρῶσις, καὶ ἐξ ἰσχυροῦ γλυκύ.

Ταῦτα γὰρ δὴ κατὰ τοῦ ψεύδους ὑπὸ τοῦ ξυνηγόρου ξυνεγράφη τοῦ ψεύδους· καὶ ὁ τῆς ἀληθείας κατήγορος ἄκων ὥφθη τῆς ἀληθείας ξυνήγορος. Ὁ γὰρ τοῦ Βαλαάμ τοῦ μάντεως τὴν γλῶτταν ἐπαράσασθαι βουλομένην εὐλογίαν ὠδῖναι καταναγκάσας, οὗτος δὴτα καὶ τοῦδε τὴν γλῶτταν κατὰ τῆς ἀληθείας λυτῶσαν καὶ ἄττουσαν κατὰ τοῦ ψεύδους ἄκουσαν μετατέθεικεν.

[3.66] Οὐ μόνον δὲ τῇδε τοιούσδε λόγους ξυνέγραψεν, ἀλλὰ κὰν τῇ Πρὸς Ἀνεβὼ τὸν Αἰγύπτιον ἐπιστολῇ τὰ παραπλήσια τέθεικεν. Λέγει δὲ οὕτως περὶ τῶν θεῶν μὲν καλουμένων, πονηρῶν δὲ ὄντων δαιμόνων·

Nem vaktában feltételezzük, hogy a gonosz démonok Szarapisz alattvalói: erről nemcsak a jelek győznek meg bennünket, hanem az a tény is, hogy az engesztelő áldozatok Plutónnak szólnak, amiképpen azt az első könyvben jeleztük. Szarapisz pedig azonos Plutónnal, és főleg ezért ő minden démon vezetője.⁸⁶

És újfent ezt is hozzáteszi:

Valószínűleg ők azok, akiken Szarapisz uralkodik. Jelképük a háromfejű kutya, ti. a három elembe – a vízben, földben és levegőben – lakozó gonosz démon, amelyet az isten saját kezűleg tart felügyelet alatt. Hekaté⁸⁷ is uralkodik fölöttük, mivel ő vigyáz rájuk hármas elem formájában.⁸⁸

Mindezeket nem Mózes, a törvényhozó, sem Péter, Pál vagy János, az igazság hírnökei írták a gonosz démonok ellenében, hanem Porphüriosz, az igazság ellenfele! Mind Plutónt, mind pedig Hekatét a gonosz démonok vezetőinek nevezte, és azt állította, hogy Plutón hazug módon titulálta önmagát a leghatalmasabb istennek.

Sőt, ez a csoda magától értetődően hasonlít a derék Sámson találos kérdésére:

Az evőből éték jött ki, s az erősből édes jött ki.⁸⁹

A hazugság elleni fenti megállapítást éppen a hazugság ügyvédje fogalmazta meg. Az igazság vádlója önkéntelenül is az igazság ügyvédjeként jelenik meg. Mert hiszen az, aki arra kényszerítette Bálámnak, a jósnak nyelvét, hogy átkozódó szándéka ellenére áldást hirdessen,⁹⁰ nyilván azonos azzal, aki Porphüriosznak az igazság ellen dühöngő nyelvét is a hazugság ellen fordította.

De nem ez az egyetlen hely, ahol így fejezte ki magát, hanem például az egyiptomi *Anebónnak írt levelében* is hasonló dolgokat ír. Az úgynevezett istenekről – akik tulajdonképpen gonosz démonok – ekképpen szól:

⁸⁶ Porphüriosz, *A jószok filozófiájáról* II, 164. Eusebiosz, *Praep. ev.* IV, 23, 1.

⁸⁷ Hekaté a sötétség, az éjszaka, a varázslás, sőt a Hold egyik istennője. A kísérteket és az éjszakai látomások szintén az ő hatalma alatt vannak. A hármas útkereszteződéseknél számára elhelyezett ajándékokat éjfél tájban veszi magához, miközben fekete kutyák kísérik. Nem ritkán három fejjel, vagy homlokán nappal, holddal

és csillaggal ábrázolják, mint aki nemcsak a múlt, a jelen és a jövő, hanem a három elem: a föld, a tenger (ti. a víz) és a (levegő)ég királynője.

⁸⁸ Porphüriosz, *A jószok filozófiájáról* II, 164. Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* IV, 23, 1

⁸⁹ Bír 14, 14.

⁹⁰ 4Móz 22, 12; 23, 20.

Πάνυ με θράττει, πῶς ὥς κρείττους παρακαλούμενοι ἐπιτάττονται ὥς χείρους, καὶ δίκαιον εἶναι κατηγοροῦντες τὸν θεράποντα κολάζεσθαι τὰ ἄδικα πράττοντα, αὐτοὶ κελευσθέντες ἄδικα δρᾶν ὑπομένουσι, καὶ καθαρῶ μὲν μὴ ὄντι ἐξ ἀφροδισίων καλοῦντι οὐχ ὑπακούουσιν, αὐτοὶ δὲ ἄγειν εἰς παράνομα ἀφροδίσια τοὺς τυχόντας οὐκ ὀκνοῦσιν· ἀπὸ ἐμψύχων μὲν ἀποχῆς κελεύουσι δεῖν εἶναι τοὺς ὑποφήτας, ἵνα μὴ τοῖς ἀπὸ τῶν σωμάτων ἀτμοῖς χραίνωνται, αὐτοὶ δὲ ἀτμοῖς τοῖς ἀπὸ θυσιῶν μάλιστα δελεάζονται, καὶ νεκροῦ μὲν ἀθιγῆ δεῖν εἶναι τὸν ἐπόπτην, διὰ νεκρῶν δὲ ζῶων αἰ θεαγωγίαι ἐκτελοῦνται.

[3.67] Πολλῶ δὲ τούτων ἀλογώτερον τὸ μὴ δαίμονι, εἰ τύχοι, ἢ ψυχῇ τεθνεῶτος, αὐτῷ δὲ τῷ βασιλεῖ ἡλίῳ ἢ σελήνῃ ἢ τινι τῶν κατ' οὐρανὸν ἄνθρωπον τῷ τυχόντι ὑποχείριον ἀπειλὰς προσφέροντα φοβεῖν, ψευδόμενον, ἵνα ἐκεῖνοι ἀληθεύσωσιν. Τὸ γὰρ λέγειν, ὅτι τὸν οὐρανὸν προσαράξει καὶ τὰ κρυπτὰ τῆς Ἰσιδος ἐκφανεῖ καὶ τὸ ἐν Ἀβύδῳ ἀπόρρητον δείξει καὶ τὴν βάριν στήσει καὶ τὰ μέλη τοῦ Ὀσίριδος διασκεδάσει τῷ Τυφῶνι, τίνα οὐχ ὑπερβολὴν ἐμπληξίας μὲν τῷ ἀπειλοῦντι, ἃ μήτε οἶδε μήτε δύναται, καταλείπει, ταπεινότητος δὲ τοῖς δεδοικόσιν οὕτω κενὸν φόβον καὶ πλάσματα, ὥς κομιδῇ παισὶν ἀνοήτοις;

⁹¹ A *beavatott* (ἐπόπτης) kifejezés az eleusiszsi misztériumok *szemléldőire* utal (ld. a *Curatio* 1.21-hez fűzött jegyzeteket). A *θεαγωγία* szertartásának tulajdonképpeni célja az áldozatok bemutatása révén az istenek megidézése, illetve az emberi célok teljesítésére való „rávezetése” volt. A kifejezés szoros rokonságban van a *θεουργία* fogalmával, amely az istenek misztériumi módon történő „kényszerítését” jelentette. A feltételezetten Porphüriosz-tanítvány, Jamblikhosz *Az egyiptomi misztériumokról* (Περὶ τῶν αἰγυπτίων μυστηρίων, *De mysteriis*) című munkáját úgy tünteti fel, mint amely „Abammón mester válasza Porphüriosznak Anebónhoz intézett levelére” (Ἀβάμμωνος διδασκάλου πρὸς τὴν Πορφυρίου πρὸς Ἀνεβὼ ἐπιστολὴν ἀπόκρισις). Ld. Édouard des Places, szerk., *Jamblique: Les mystères d'Égypte* (Paris: Les Belles Lettres, 1966).

⁹² A felső-egyiptomi Abüdosz városában – amely nem tévesztendő össze a Helléspontosz (ma: Dardanellák) lévő azonos nevű településsel – sokáig büszkén mutogatták Ozirisz „igazi” sírját. Az ottani jósdá még Julianus aposztata császár idejében (Kr. u. 361–363) is működött. Ld. SC 57, 189, 2-es lábjegyzet.

Rendkívül furcsállom, hogy akiket úgy hívunk segítségül, mint felsőbbrendűeket, azok alávetetteként engedelmeskednek; igazságosnak tartják a becstelen szolga megbüntetését, de ők maguk megteszik a becstelenséget, ha parancsba kapják. Nem hallgatják meg annak a kérését, aki a szerelem miatt lett tisztátalan, ők viszont habozás nélkül tiltott szerelemre vezetnek bárkit, aki útjukba kerül; előírják a jósoknak, hogy tartózkodjanak az állati eledeltől, nehogy a hús kigőzölgésétől beszennyeződjenek, őket viszont éppen az áldozatok párájával lehet leginkább elcsábítani. Noha a beavatott nem érinthet hullát, az isteneket mégis állati tetemek révén idézik meg.⁹¹

Az eddigieknél viszont még esztelenebb, hogy a véletlennek kiszolgáltatott ember megfélemezhető, no nem egy démont (mintha ez megtörténhetne!), vagy valamely elhunyt lelkét, hanem magát a Napkirályt, a Holdat vagy bárkit az égiek közül, és hazugságokkal próbálna rájuk ijeszteni, hogy igazat mondjanak! Mert azt mondani, hogy nekiront az égnek, leleplezi Ízisz misztériumait, felfedi az abüdoszi titkot,⁹² netán megállítja a bárkát és Ozirisz tagjait szétszórja Tüphónnak⁹³ – hát nem ez-e a legnagyobb ostobaság attól, aki fenyegeti a számára ismeretlen és hatalmán kívüli dolgokat, illetve nem a teljes lealacsonyodása-e azoknak, akik okatlan gyermekek módján az üres félelem és ámitás rabjaivá lettek?

⁹³ Ozirisz mítoszának számos változata ismeretes. Az egyiptomi verzióban a testvére, a gonosz Széth gyilkolta meg. Plutarkhosz azonosítja Széthet Tüphónnal, aki a görög szerző szerint csellel bezárja az élő Oziriszt egy koporsóba, lepecsételi azt, és alábocsátja a Níluson. Ízisz, Ozirisz testvére és felesége azonban megtalálja a koporsót Büblosz királyának palotájában, benne férje holttestével, és magával viszi. Tüphón viszont később újfent rátalál a testre, feldarabolja, a tagjait pedig szétszórja egész Egyiptomban. Plutarkhosz leírása szerint Ozirisz kultuszához hozzátartozott az apró aranybárka vízrebocsátása is, amely Ozirisz megtalálását és a Nílus áradását jelképezi. Porphüriosz minden bizonnyal erre utal a bárka „megállításának” gondolatával. A szöveg egyébként nemcsak úgy értelmezhető, hogy az illető Ozirisz tagjait szétszórja Tüphónnak, hanem akár úgy is, hogy Ozirisz tagjait Tüphón módján szórja szét. A mítosz részleteihez ld. még Diodorus Siculus, *Bibl. hist.* I, 85, ill. Plutarkhosz, *Íziszről és Oziriszről* 13–18.

[3.68] καίτοι καὶ Χαιρήμων ὁ ἱερογραμματεὺς γράφει, ὥς καὶ παρ' Αἰγυπτίοις θρυλούμενα, καὶ ταῦτά φησι καὶ τὰ τοιαῦτα εἶναι βιαστικώτατα.

Πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα προσθείς, ἐπήγαγε καὶ ταῦτα·

Περὶ δὲ εὐδαιμονίας οὐδὲν ἀσφαλὲς οὐδὲ ἐχέγγυον ἔχουσιν. Οὐκ ἦσαν οὖν ἄρα οὔτε θεοὶ οὔτε ἀγαθοὶ δαίμονες, ἀλλ' ἢ ἐκεῖνος ὁ λεγόμενος πλάνος.

[3.69] Τίς τῶν τὰ θεῖα πεπαιδευμένων καὶ τὸν πλάνον ἐκεῖνον μυσαιτομένων ἐναργέστερον ἂν τῶν καλουμένων θεῶν τὸν πλάνον διήλεγξεν; ἀναφανδὸν γὰρ τούτους ἔφησεν ὁ τῆς ἀληθείας ἀντίπαλος μήτε θεοὺς μήτε ἀγαθοὺς δαίμονας εἶναι, ἀλλὰ τοῦ ψεύδους διδασκάλους καὶ πονηρίας πατέρας. [3.70] Τούτους ὁ Πλάτων ἐν τῷ Τιμαίῳ οὐδὲ φύσει ἀθανάτους φησὶν· τὸν γὰρ ποιητὴν εἰρηκέναι πρὸς αὐτοὺς λέγει·

Ἀθάνατοι μὲν οὐκ ἔστ' οὐδ' ἄλυτοι τὸ πάμπαν· οὔτι μὲν δὴ λυθήσεσθε, τῆς ἐμῆς βουλήσεως τυχόντες.

Καίτοι γε Ὀμήρῳ τάναντία δοκεῖ· ἀθανάτους γὰρ αὐτοὺς πανταχῇ προσονομάζει·

οὐ γὰρ σῖτόν, φησιν, ἔδουσ', οὐ πίνουσ' αἶθοπα οἶνον· τοῦνεκ' ἀναίμονές εἰσι καὶ ἀθάνατοι καλέονται.

[3.71] Τοσαύτη παρὰ τοῖς ποιηταῖς καὶ φιλοσόφοις περὶ τῶν οὐκ ὄντων μὲν, καλουμένων δὲ θεῶν διαμάχη. Τούτοις καὶ νεῶς ἐδομήσαντο καὶ βωμοὺς προσωκοδόμησαν καὶ θυσίαις ἐτίμησαν καὶ εἶδη τινὰ καὶ εἰκάσματα ἐκ ξύλων καὶ λίθων καὶ τῶν ἄλλων ὕλῃ διαγλύψαντες, θεοὺς προσηγόρευσαν τὰ χειρόκμητα εἰδῶλα καὶ τὰ τῆς Φειδίου καὶ Πολυκλείτου καὶ Πραξιτέλους τέχνης

⁹⁴ Alexandriai Khairémón sztoikus filozófus és egyiptomi pap a Kr. u. I. században élt. Életrajzának pontos adatai ismeretlenek, viszont irodalmi tevékenysége Kr. u. kb. 30 és 65 közé tehető. Csupán töredékek maradtak fent a hieroglifákról, az egyiptomi történelemről, az üstökösökről és a nyelvtani kérdésekről szóló műveiből a későbbi szerzők munkáiban. A *Suda* szerint ő volt az alexandriai írástudók iskolájának mestere, és valószínűleg a híres múzeum gondnoka, mielőtt Rómába ment volna, hogy – még Seneca előtt – a gyermek Nero tanítója legyen. Valószínűleg tagja volt a Kr. u. 40-ben Claudiuszhoz küldött alexandriai követségnek. Minden bizonnyal jóval Kr. u. 96 előtt halt meg. Életéhez és műveihez ld. Pieter

Khairémón,⁹⁴ a szent írástudó szerint azonban mindez része az egyiptomi közbeszédnek, sőt azt állítja, hogy a fenti formulák és az ezekhez hasonlóak a leghatékonyabbak.⁹⁵

Több egyéb megjegyzés után hozzáteszi:

A boldogság felől sem bizonyosságuk, sem biztosítékuk nincs. Következésképpen nem istenekről, és nem is jó démonokról van szó, hanem magáról a tévelygésről.⁹⁶

Azok közül, akik megtanítottak a szent dolgokra és megvetik a tévelygést, ugyan ki cáfolhatta volna meg tisztábban az úgynevezett istenek ámitását? Az igazság ellensége ugyanis a napnál világosabban állítja, hogy ezek se nem istenek, sem pedig jó démonok, hanem a hazugság tanítói és a gonoszság atyjai. A *Timaios*ban Platón még azt is tagadja, hogy halhatatlan természetük volna, mivel szerinte a Teremtő azt mondta nekik:

Nem vagytok ugyan halhatatlanok, sem teljességgel felbonthatatlanok, de az én akaratomból mégsem fogtok felbomlani.⁹⁷

Homérosz viszont éppen ezzel ellentétesen vélekedik, mivel folyamatosan *halhatatlanok*ként emlegeti őket:

Mert kenyeret sosem esznek, fénylő bort sosem isznak, éppen ezért vérnélküliek, s nevük is: nemenyésző.⁹⁸

A filozófusok rámutatnak a bálványok hiábavalóságára

Íme milyen szócsata van a költők és a filozófusok között azokról az istenekről, akik csupán névleg léteznek! Nekik építették a templomokat és nekik emelték az oltárokat; őket tisztelték az áldozatokkal. Miután holmi képeket és ábrázolásokat alkottak róluk fából, kőből és egyéb anyagokból, a kézzel készített bálványokat elnevezték isteneknek. Pheidiasz, Polükleitosz és Praxitelész műhelyeiből kikerülő

Willem van der Horst, *Chaeremon: Egyptian Priest and Stoic Philosopher* (Leiden: Brill, 1984).

⁹⁵ Porphüriosz, *Levél Anebónhoz* 2, 8. Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* V, 10, 1–5.

⁹⁶ Prophüriosz, *Levél Anebónhoz* 2, 19. Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* V, 10, 11.

⁹⁷ Vö. Platón, *Timaios* 41b. Theodóréosz meglehetősen lerövidíti Platón mondatát, amelyet Euszebiosz hívebben idéz (ld. Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 32, 4, ill. XIII, 18, 10). Ld. még Alex. Kürillosz, *Julianus ellen* 7 (PG 76, 881).

⁹⁸ *Iliász* V, 341–342 (Devecseri Gábor fordítása).

ἀγάλματα τῆς θείας προσηγορίας ἡξιώσαν. [3.72] Τούτου δὲ τοῦ πλάνου κατηγορῶν Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος τοιάδε φησίν·

ἀλλ' οἱ βροτοὶ δοκοῦσι γεννᾶσθαι θεούς,
καὶ ἴσῃν τ' αἰσθῆσιν ἔχειν φωνήν τε δέμας τε.

Καὶ πάλιν·

ἀλλ' εἴ τοι χεῖρας εἶχον βόες ἢ ἑλόντες
ἢ γράψαι χεῖρεςσι καὶ ἔργα τελεῖν ἄπερ ἄνδρες,
ἵπποι μὲν θ' ἵπποισι, βόες δὲ τε βουσὶν ὁμοίας
καὶ θεῶν ἰδέας ἔγραφον καὶ σώματ' ἐποιοῦν
τοιαῦθ' οἷόνπερ καὶ οἱ δέμας εἶχον ὅμοιον.

[3.73] Εἶτα σαφέστερον κωμῶδων τήνδε τὴν ἐξαπάτην, ἀπὸ τοῦ χρώματος τῶν εἰκόνων διελέγχει τὸ ψεῦδος. Τοὺς μὲν γὰρ Αἰθίοπας μέλανας καὶ σιμοὺς γράφειν ἔφησε τοὺς οἰκείους θεούς, ὅποιοι δὴ καὶ αὐτοὶ πεφύκασι, τοὺς δὲ γε Θρᾶκας γλαυκοὺς τε καὶ ἐρυθροὺς, καὶ μέντοι καὶ Μήδους καὶ Πέρσας σφίσιν αὐτοῖς εἰκότητα, καὶ Αἰγυπτίους ὡσαύτως αὐτοὺς διαμορφοῦν πρὸς τὴν οἰκείαν μορφήν.

[3.74] Ταῦτα ξυνορῶν καὶ Ζήνων ὁ Κιτιεὺς ἐν τῷ τῆς Πολιτείας ἀπαγορεύει βιβλίῳ καὶ ναοὺς οἰκοδομεῖν καὶ ἀγάλματα τεκταίνειν· οὐδὲν γὰρ εἶναι τούτων φησὶ θεῶν ἄξιον

szobrokat az „isten” nevezetre méltatták.⁹⁹ Kolophóni Xenophanész a következő szavakkal ítéli el e tévelygést:

Ám a halandók azt hiszik, istenek is csak aképpen
Származtak s érzésük, a hangjuk, alakjuk is olyan.¹⁰⁰

Majd ismét:

Hogyha az ökröknek vagy oroszlánnak keze volna,
S írni, miként ember, tudnának, avagy alakítani,
A lovak a lovakéra, az ökrök ökörré hasonlóan
Alkotnák meg az istent, testét éppen olyannak,
Hogy aminő az övék, a kép legyen arra hasonló.¹⁰¹

Később még világosabban kifigurázza ezt az ámítást, és a kép-mások hamisságát azok színeiből mutatja ki. Például azt állítja, hogy az etiópok az isteneiket feketére festik, s tömpe orrot készítenek nekik – pontosan úgy, ahogy ők is kinéznek –, a trákok zöldeskék szemmel és vörös hajjal.¹⁰² A médek és a perzsák szintén önmagukról mintázták őket, az egyiptomiak hasonlóképpen saját alkatuk alapján formálták meg isteneiket.¹⁰³

Mindezeket megfontolva, *Az államról* írott könyvében Kitioni Zénón¹⁰⁴ is megtiltotta mind a templomépítést, mind a szoborfaragást, mivel szerinte ezek közül egyetlen alkotás sem méltó az

⁹⁹ Ld. Athenagorász, *Kérvény a keresztyének ügyében* XVII, 4: „A knidoszi Aphrodité-hetéra Praxitelész egy másik szobra, az epidauroszi Aszkléioszt pedig Pheidiasz mintázta meg.” (Vanyó László fordítása). Antiochiai Theophilosz, *Autolükoszhoz* I, 10 és II, 3: „Tudjuk, hogy Pheidiasz Pisában az éleiaiak számára az olümposzi Zeust alkotta meg, az athénieknek pedig az Akropoliszon Athénét. [...] Istent lehetetlen valahol helyhez kötni, mert ő maga a helye a mindenségnek. – Miért hagyta hát el Zeusz az Idát? Meghalt talán, vagy már nem tetszett a hegy? Akkor hát hová is mehetett? Az égbe? – Nem! Mondd inkább azt, hogy Krétába! Ott mutogatják sírját mind a mai napig. Aztán azt mondhatod még, hogy Pisába, ahol mindmáig hírnevet biztosít Pheidiasz kezének.” (Orosz László fordítása). Origenész, *Kelszosz ellen* VIII, 18: „Hasonlítsa össze tehát, aki akarja, azokat az oltárokat, amelyeket leírtam, azokkal, amelyekről Kelszosz beszél, és a mindenség Isténét helyesen félők lelkében lévő szobrokat Pheidiasz, Polükleitosz és a többiek szobraival, és világosan látni fogja, hogy az utóbbiak lélektelenek, idővel megsemmisülnek, ezek viszont megmaradnak a halhatatlan lélekben, amíg csak az értelmes lélek úgy akarja, hogy megmaradjanak.” (Somos Róbert fordítása).

¹⁰⁰ Xenophanész, *14-es töredék* (Sebestyén Károly fordítása). Ld. Sebestyén, *A görög gondolkodás kezdetei*, 101. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 109; Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 13, 36.

¹⁰¹ Xenophanész, *15-ös töredék* (Sebestyén Károly fordítása). Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 110; Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 13, 36. Canivet megállapítása

szerint az idézet helyes olvasatát – Kelemennel ellentétben – Theodóréosz őrizte meg. Ld. SC 57, 191, 2-es lábjegyzet.

¹⁰² Ld. Xenophanész, *16. töredék*. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VII, 4, 22.

¹⁰³ Szerzőnk nem foglalkozik az egyiptomi félig ember-, félig állatalakos ábrázolás kérdésével – ld. pl. a kosfejű Amun, a sólyomfejű Ra, a sakálfejű Anubisz stb. ábrázolásait –, noha a fentiekben az egyiptomiak „formáját” nyilván csak az isten-ábrázolásaik antropomorf részére vonatkoztathatja.

¹⁰⁴ A szakirodalom a ciprusi Kition városából származó Zénont (Kr. e. 336–264) tartja a sztoicizmus megalapítójának. Zénón eleinte folytatta édesapja vállalkozását – aki valószínűleg föníciai kereskedő volt –, de amikor hajótörés következtében minden vagyona odalett, filozófiával kezdett foglalkozni. Két évtizedes tanulmányozás után 301 körül az athéni Festett vagy Tarka Csarnokban kezdett tanítani. Ezért nevezték őt és tanítványait „a csarnok filozófusainak”, „csarnokbélieknek” (οἱ ἀπὸ τῆς στοᾶς). Zénón a filozófiát három részre osztotta: logikára, fizikára és etikára, és noha főleg erkölcsi kérdésekkel foglalkozott, munkái – esetlen formájuk miatt – nem voltak különösebben népszerűek. Művei közül egy sem maradt fenn teljes egészében. Öregkorában öngyilkossággal vetett véget életének. Ezt a példát többen is követték a sztoikusok közül, amikor úgy érezték, hogy az élet már nem tartogat boldogságot számukra.

κατασκευάσμα. Ὁ δέ γε Πλάτων οὐ πάμπαν ἀπηγόρευσε τοῦτο ποιεῖν, τὴν Ἀθηναίων φιλοτησίαν, ὡς ἔοικεν, ὀρρωδῆσας καὶ τὸ τῷ Σωκράτει προσενεχθὲν ὑφορώμενος κώνειον· [3.75] σκώπτει δὲ ὁμως καὶ αὐτὸς τῆς ἀγαλματοποιίας τὰ πλεῖστα καὶ φησιν·

Μηδεὶς οὖν ἕτερος ἱερὰ καθιερούτω θεοῖς· χρυσὸς τε καὶ ἄργυρος ἐν ἄλλαις τε πόλεσιν ἰδίᾳ καὶ ἐν ἱεροῖς ἐστὶν ἐπίφθονον κτῆμα· ἐλέφας δέ, ἀπολελοιπότης ψυχὴν σώματος, οὐκ εὐαγὲς ἀνάθημα· σίδηρος δὲ καὶ χαλκὸς πολέμων ὄργανα· ξύλινα δέ, ὅ τι ἂν ἐθέλῃ τις, ἀνατιθέτω καὶ ἐκ λίθου πρὸς τὰ κοινὰ ἱερὰ.

[3.76] Ὅτι δὲ τὸν Ἀθηναίων δεδιὼς δῆμον οὐ παντελῶς ἀπηγόρευσε τῶν ἀγαλμάτων τὴν ποίησιν, αὐτόθεν καταμαθεῖν εὐπετές. Πρῶτον μὲν γὰρ ἰδίᾳ κατασκευάζειν τινὰ θεῶν εἰκόνας ἐκώλυσεν, ἔπειτα δὲ τὸν χρυσὸν καὶ τὸν ἄργυρον, ὡς ἐπιφθόνους ὕλας καὶ εἰς ἱεροσυλίαν ἐρεθίζουσας, ἐξέβαλε· τὸν ἐλέφαντα δὲ δυσαγῇ προσηγόρευσεν· τὸν δέ γε χαλκὸν καὶ τὸν σίδηρον πολέμῳ προσήκειν ἔφησεν, οὐκ ἀγαλματουργία θεῶν· ἐκ ξύλων δὲ μόνον καὶ λίθων προσέταξε διαγλύφεσθαι, εἰδὼς οἶμαι τὴν ὕλην εὐκαταφρόνητον καὶ πείσαι ἱκανὴν τοὺς ὀρῶντας μὴ θεῖαν νομίζειν μηδὲ σέβειν τὰ εὐτελεῖ τε καὶ εὖωνα.

[3.77] Καὶ γὰρ ὁ τῶν ὅλων Θεὸς διὰ τοῦ προφήτου τὴν αὐτὴν κατηγορίαν τῶν ταῦτα καὶ ποιούντων καὶ προσκυνούντων πεποίηται·

Εὐλὸν γάρ, φησιν, ἄσηπτον ἐκλέγεται τέκτων· καὶ σοφὸς ζητεῖ, πῶς στήσῃ αὐτῷ εἰκόνα, καὶ ἵνα μὴ σαλευῖται.

Οὐ γὰρ μόνον τῆς ὕλης ἀφαιρεῖται τὰ περιττὰ καὶ τῆς ἀνθρωπείας μορφῆς ἐκτυποῖ τὴν εἰκόνα καὶ τῶν μορίων εὖ μάλα ἕκαστον διαγλύφει, ἀλλὰ καὶ τῆς ἔδρας καὶ τῆς στάσεως ὅτι μάλιστα προμηθεῖται καὶ ὑπερείσμασί τισι καὶ ἥλοις τὴν στάσιν

¹⁰⁵ Kitioni Zénón, 264. *töredék*, in Johann Arnim, *Stoicorum veterum fragmenta* (Stuttgart: Teubner, 1964), I, 61. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 11, 76. Ld. még Kitioni Zénón 146. *töredékét*, ahol a sztoikus filozófus arról beszél, hogy nem kell az isteneknek templomokat építeni, hanem az isteni valóságot csak az értelemben (ti. az értelmes lélekben) kell megtartani, mert az értelem inkább méltó Istenhez, mivel halhatatlan: Ζήνων ὁ Κιτιεὺς ὁ Στωϊκὸς ἔφη μὴ δεῖν θεοῖς οἰκοδομεῖν ἱερὰ, ἀλλ' ἔχειν τὸ θεῖον ἐν μόνῳ τῷ νῷ, μᾶλλον δὲ θεὸν ἡγεῖσθαι τὸν νοῦν·

istenekhez.¹⁰⁵ Platón viszont nem tiltotta meg egyértelműen ezek készítését, mert úgy tűnik, rettegett az athéniak barátság-poharától, és gyanította, hogy neki is felajánlják Szókratész bürökpoharát.¹⁰⁶ Viszont ő is bőséggel gúnyolódik a szoborcsináláson, és így szól:

Senki más ne szenteljen hát templomot az isteneknek. Az arany és ezüst más államokban – mind magánkézben, mind a templomokban – irigységgeltető drágaság. Az elefántcsont, mint az élő testről levált dolog, nem tiszta ajándék. A vas és érc pedig harci eszköznek való. Aki tehát akarja, fából vagy kőből való ajándékot adjon a közös templomok számára.¹⁰⁷

A fentiekből könnyű megállapítani, hogy Platón az athéni néptől való féltében nem tiltotta meg teljesen a szobrok faragását. Először megtiltotta a magánszemélyeknek az istenképmások készítését, majd kivetette az aranyat és az ezüstöt is, mint irigységgeltető és szentségtörésre csábító anyagokat; az elefántcsontot tisztátalannak nevezte; azt állította, hogy a réz és a vas a háborúra alkalmasak, nem az istenek megmintázására. Elrendelte, hogy csak fából és kőből faragjanak. Szerintem tudta, hogy ezek nem sokra becsült anyagok, és szemlélőiket könnyen meggyőzik arról, hogy e közönséges és olcsó tárgyakat ne tekintsék istenieknek, és ne imádják azokat.

A Szentírás tiltja a szobrokat

A világegyetem Istene a prófétán keresztül ugyanezzel vádolja az efféle tárgyak készítőit és imádóit, hiszen így szól:

Az ács nem rothadó fát választ; a bölcs azt kutatja: miképpen állítson magának képmást, hogy az ne ingadozzék.¹⁰⁸

Nem csupán eltávolítja a fölösleges anyagot, és kiábrázolja az emberalak képét, illetve nagy gonddal kifaragja minden tagját, hanem kimondottan a talapzattal és az egyensúllyal, a támasztóékkal és a szegekkel törődik, amelyek a szobor helyzetét biztosítják; és ezt

ἔστι γὰρ ἀθάνατος. Ld. Szalamiszi Epiphániosz, *Panarion* III, 2, 9. A sztoikusok etikája – Szókratész és Platón hagyományait követve – szükségszerűen túlmutat a politeizmus korlátain.

¹⁰⁶ Vö. *Curatio* 3.38.

¹⁰⁷ Platón, *Törvények* XII, 955e–956a. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 11, 76; Eusebiosz, *Praep. ev.* III, 8, 2.

¹⁰⁸ Vö. Ésa 40, 20 (LXX).

αὐτῷ πραγματεύεται, καὶ τὸ ἐξ ὕλης καὶ τέχνης ἐρανισθὲν θεὸς ὀνομάζεται.

[3.78] Οὗ τὸ ἡμῖν αὐτοῦ, φησι, κατέκαυσεν ἐν πυρί, καὶ ὀπτήσας κρέας ἔφαγε καὶ εἶπεν· ἡδύ μοι, ὅτι ἐθερμάνθην καὶ εἶδον φῶς· τὸ δὲ ἡμῖν αὐτοῦ ἐποίησε γλυπτὸν καὶ προσκυνεῖ αὐτῷ καὶ προσεύχεται, λέγων· ἐξελοῦ με, ὅτι θεός μου εἰ σύ.

Οὕτω σαφῶς αὐτῶν κωμωδήσας τὴν ἄνοιαν, ἐπήγαγεν·

Γινώτε, ὅτι σποδὸς ἢ καρδία αὐτῶν, καὶ αὐτοὶ πλανῶνται.

[3.79] Ἐγὼ δέ γε τῶν νῦν ἐλληνιζόντων ἐκπλήττομαι τὴν ἀναΐδειαν. Αἰσχυνόμενοι γὰρ σωφρονοῦσαν τὴν οἰκουμένην καὶ τῆς προτέρας πλάνης ἀπηλλαγμένην, μύθους εἶναι ψευδεῖς λέγουσι τὰ παρὰ τῶν ποιητῶν περὶ τῶν θεῶν εἰρημένα καὶ οὐκ ἐρυθριῶσιν, ὅς ὦν δρῶσι, κατηγορούμενοι. Τὰ γὰρ διὰ κατὰ τοὺς μύθους κατασκευασμένα ξόανα προσκυνοῦσι·

πάσης μὲν γὰρ ἐταίρας ἐπὶ τέλους ἐστῶσης ἀναιδέστερον τῆς Ἀφροδίτης τὸ σχῆμα. [3.80] Τίς γάρ τοι χαμαιτύπην γυμνὴν ἐπὶ ἀγορᾶς ἄτερ χιτῶνος καὶ διαζώματος ἐστῶσαν ἐθεάσατο πώποτε; ἀλλὰ τὴν τούτων διδάσκαλον γυμνὴν καὶ οἱ ἀνδριαντοποιοὶ καὶ οἱ ἀγαλματογλύφοι κατασκευάζουσι καὶ οὐδὲ τῷ χιτωνίσκῳ καλύπτουσιν.

Καὶ τὴν Εὐρώπην δὲ ἐπὶ τοῦ ταύρου καθημένην καὶ οἱ ζωγράφοι γράφουσι, καὶ οἱ χαλκοτύποι διαπλάττουσι, καὶ διαγλύφουσιν οἱ τῶν ἀγαλμάτων δημιουργοί· καὶ μέντοι καὶ ὁ Διόνυσος λυσιμελής

¹⁰⁹ Vö. Ésa 44, 16–17 (LXX).

¹¹⁰ Vö. Ésa 44, 20 (LXX).

¹¹¹ A „hellenisták” vagy inkább „hellénizálók” kifejezés ebben az esetben nem annyira a görög kultúra, művészet, irodalom vagy bölcsélet kedvelőit jelenti – hiszen ilyen tekintetben szerzőnk is bizonyos fokig „hellenista” –, hanem azt a divatszerű kérdést a görög vallás hagyományával, amely nemcsak Julianus aposztata császár idején (Kr. u. 361–363), hanem azután is időről időre fellángolt a birodalom különböző területein. Ez a jelenség legtöbbször olyanok körében volt tapasztalható, akik jobbára híjjával voltak bármiféle görög műveltségnek. Ld. még Euszebiosz, *Nagy Konstantin élete* II, 44, ill. Lampe, *Patristic Greek Lexicon*, 451.

¹¹² A *hetéra* szó használatával szerzőnk nem csupán az ún. közönséges utcalányokra utal, hanem – talán nem véletlenül – a művelt kurtizánokra is, akik ekként Aphrodité „tanítványai”. Ld. alább. Alexandriai Kelemen a *Protreptikos*-ban (IV, 53) idézi Poszeidipposz költőt, aki a *Knidoszról* írott művében úgy mutatja be

a fából ügyesen összetákolt dolgot nevezik istennek! Ahogy a próféta mondja:

Felét tűzben megégeti, pecsenyét süt és megelégszik, majd így szól: Bizony jó dolgom van, hiszen megmelegedtem és fényt is láttam! Másik feléből faragott képet készít, leborulva imádja azt, és könyörög hozzá, mondván: Szabadíts meg engem, mert te vagy istenem!¹⁰⁹

Miután így nyilvánosan kigúnyolta esztelenségüket, hozzáteszi:

Tudd meg, hogy a szívük hamu, ők pedig tévelyegnek.¹¹⁰

Amit a törvény tilt, az erkölcs pedig helytelenít

Megdöböntő számomra a mai hellenisták szemérmertlensége.¹¹¹ Ők, akik a jobb belátásra térített és a régi tévelygéstől megszabadított világ szégyenei, azt állítják, hogy a költők műveiben található, az istenekről szóló mítoszok hazug történetek, de nem pirulnak el, amikor saját viselkedésük vádolja őket: hiszen éppen a mítoszok alapján készített bálványokat imádják!

Aphrodité testtartása például sokkal szemérmertlenebb, mint bármely más kéjhölgyé,¹¹² aki a nyilvánosház¹¹³ küszöbén álldogál. Mert ugyan ki látott valaha utcalányt teljesen meztelenül állni az agorán, tunika és öv nélkül? Nos, e hölgyek tanítómesterét mind a szobrászok, mind a kőfaragók teljesen meztelenül ábrázolják, anélkül, hogy egy kis inggel is befednék.

Hasonlóan ül Európé is a bikán,¹¹⁴ így festik meg a művészek, így formálják meg a bronzöntők, így faragják meg a szobrászok. A művészek Dionüszoszt is ebben az elnőiesedett tartásban ábrázolják

Aphrodité meztelen szobrát, mint amelyhez Praxitelész (a művész) Kratinét, a saját ágyását használta modellként. A knidoszi Aphrodité volt az egyik legkorábbi egészalakos meztelen női szobor.

¹¹³ A *τέγος* bordélyházat jelent. Legjobb bizonyítékunk erre a cinikus Diogenészről szóló anekdota. Amikor Diogenészt az egyik feslett erkölcsű ifjú származása felől faggatták, kétértelmű szóval felelt: „Tegeai”. A görög *Τεγεάτης* azt is jelenti, hogy „Tegea városából való”, de azt is, hogy „bordélyházból”. Ld. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* VI, 62.

¹¹⁴ Európét, Agénór föníciai király és Téléphassza leányát Zeusz hófehér bika képében csábította el úgy, hogy a hátára felülő lánnyal átúszott Kréta szigetére. A királylány három gyermeket szült Zeusznak: Minószt, Rhadamanhüszt és Szarpédont. Európénak a művészetben történő ábrázolásához ld. pl. Martin Robertson, A

τις καὶ γύννις ὑπὸ τούτων κατασκευάζεται· [3.81] καὶ τὸν Πάνα δὲ καὶ τοὺς Σατύρους ἵπποις καὶ ὄνοις παραπλησίως ὀχείας ὀριγνόμενους καὶ θορνυμένους δημιουργοῦσιν· οὕτω καὶ τὸν Δία ἐν αἰετοῦ σχήματι κατὰ τοῦ Γανυμήδους λυττῶντα καὶ τῇ Λήδῃ ἐν εἴδει κύκνου μιγνύμενον, καὶ μέντοι καὶ εἰς τὸν Δανάης κόλπον χρυσοῦ δίκην φερόμενον· καὶ τᾶλλα δὲ ὡσαύτως κατὰ τὰς τῶν ποιητῶν ὑφηγήσεις διαμορφοῦσιν οἱ τῶν ἀγαλμάτων δημιουργοί.

[3.82] Εἰ τοίνυν ψευδεῖς μύθους φατὲ διαπλάσαι τοὺς ποιητάς, τί δῆποτε τῶν ἀνδριαντοποιῶν καὶ ἀγαλματογλύφων καὶ ζωγράφων ἀνέχεσθε, κρατυνόντων τῇ τέχνῃ τὸ ψεῦδος; ἀνθ' ὅτου δὲ τοσοῦτο σέβας προσνέμετε τοῖς ὑπὸ τούτων τεκταινομένοις ἀγάλμασιν; [3.83] Ἔδει γάρ, εἴπερ ἀληθῆ ἄρα κατηγορεῖτε τῶν ποιητῶν, τὰ μὲν ἐκείνων ἐμπρῆσαι ποιήματα, νόμῳ δὲ τοὺς τεχνίτας κωλύσαι καὶ προσαπειλῆσαι γε θάνατον, ὥστε μηδένα ποτὲ μηδαμῇ τοιαύτας κατασκευάζειν εἰκόνας, τὸν δὲ παρὰ τὸν νόμον τι δρῶντα ζημιοῦσθαι θανάτῳ. Ἐχρῆν δὲ καὶ τὰ ἐφ' ὕβρει καὶ κωμῳδία τῶν καλουμένων θεῶν τεκταινόμενα ξυντρίβειν καὶ διαφθεῖρειν καὶ πείθειν ἅπαντας, ὡς ψευδῆ τὰ περὶ τούτων παρὰ τῶν μύθων θρυλούμενα.

[3.84] Ἀλλὰ τούτων μὲν οὐδὲν πώποτε γεγένηται παρ' ὕμνων, τάναντία δὲ τούτων δρώμενα ἔστιν ἰδεῖν, θαυμαζομένους μὲν τοὺς ποιητάς ἐπὶ τοῖς ποιήμασιν, ἐπαινουμένους δὲ ἄγαν τοὺς ἀγαλματογλύφους καὶ ἀνδριαντοποιοὺς καὶ ζωγράφους ἐπὶ τοῖς σφετέροις τεχνήμασι, προσκυνούμενα δὲ τὰ τῷ λόγῳ κατηγορούμενα ξόανα καὶ θυσίαις καὶ τελεταῖς γεραιρόμενα, καὶ τὸ σμικρὸν ἐκεῖνο

History of Greek Art, 2 kötet (Cambridge: Cambridge University Press, 1975), I, 67, 81, 118 és 193.

¹¹⁵ Dionüszosz szobrának leírásához ld. Kallisztratosz, *Descriptiones* 8: *Dionüszosz szobráról*. Ld. még V. J. Hutchinson, 'The Cult of Dionysus/Bacchus in the Graeco-Roman World: New Light from Archaeological Studies', *Journal of Roman Archaeology* 4 (1991), 222–230.

¹¹⁶ Pánról, aki erdei isten, a legelők és nyájak istene, Dionüszosz és Aphrodité fia, még a *Curatio* 7.8-ban és 7.12-ben is szó esik. Ld. még Hérodotosz, *Historia* II, 46 és II, 145. Nazianzoszi Gergely, *Oratio* IV, 77. Továbbá Alex. Kelemen, *Sztrómata* XIV, 109 és Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 13, 36.

¹¹⁷ Ld. pl. Homérosz, *Íliász* XX, 232–235; Alex. Kelemen, *Protreptikosz* II, 33; IV, 49; XII, 2; Nazianzoszi Gergely, *Oratio* IV, 22; Firmicus Maternus, *De errore profanarum religionum* (A pogány vallások tévelygéseiről) XII, 2; Minucius Felix, *Octavius* XXIII, 7.

¹¹⁸ Léda és a hattyú jelenetéhez ld. Arisztidész, *Apológia* IX, 7; Tatianosz, *Beszéd a görögök ellen* X, 1; Alex. Kelemen, *Protreptikosz* IV, 59. Ld. még Giovanni

teljesen meztelenül.¹¹⁵ Pánt és a szatírokat lovakhoz és szamarakhoz hasonlóan, megfeszülten és hágasra készen jelenítik meg.¹¹⁶ Zeuszt is olyan sas alakjában mutatják, amely ráveti magát Ganümedészre,¹¹⁷ vagy éppen hattyú képében, amint Lédával egyesül,¹¹⁸ vagy aranyként, amely Danaé ölébe hull!¹¹⁹ A többiek esetében is így van: a szoborkészítők a költők leírásai alapján faragják meg szobraikat.

Ha tehát azt mondjátok, hogy a költők hazug történeteket találtak ki, akkor miért tűritek, hogy a szobrászok, faragók és festők a művészetükkel erősítsék meg ezt a hazugságot? És miért tisztelitek annyira az általuk készített szobrokat? Mert ha a költőket tényleg igazán vádolnátok, akkor egyrészt el kellene égetni ezeket a költeményeket, majd olyan törvényt hozni, amely halálbüntetés terhe alatt tiltja meg minden művésznak, hogy soha ne hozzon létre semmilyen efféle képet; és azt, aki bármilyen formában megszegi a törvényt, halálra ítéljék.¹²⁰ Össze kellene törni és el kellene pusztítani azokat a műveket, amelyek megsértik és nevetségessé teszik az úgynevezett isteneket, és meggyőzni mindenkit afelől, hogy hazugság, amit a mítoszok róluk fecsegnek.

De ebben a tekintetben mindeddig semmit sem tettetek! Sőt, nyilvánvaló, hogy ennek az ellenkezője történik: csodáljátok a költőket a költeményeikért, feldicséritek a faragókat, szobrászokat és festőket a műalkotásaikért, térdet hajtotok a bálványok előtt, akiket szóban elítéltek ugyan, de a tiszteletükre áldozatokat hoztok és misztériumokat tartotok. Ezt a kicsi élőlényt is – Priaposzról beszélék¹²¹ –

Becatti, *The Art of Ancient Greece and Rome: From the Rise of Greece to the Fall of Rome* (London: Thames & Hudson, 1968), 213, ill. a 189. ábra.

¹¹⁹ Danaé Akrisziosz argoszi királynak és feleségének, Eurüdikének volt a lánya. Mivel apjának megjósolták, hogy lányának leendő fia fogja megölni, Akrisziosz érctoronyba (más változat szerint barlangba) záratta Danaét. Zeusz azonban arany eső formájában megtermékenyítette a lányt, aki megszülte Perszeuszt. A fiú később balesetszerűen valóban megölte a nagyapját. Zeusz és Danaé aranyeső-nászához ld. Arisztidész, *Apológia* IX, 6; Alex. Kelemen, *Protreptikosz* IV, 58 és 61; Arnobius, *Adversus nationes* (A pogányok ellen) IV, 26; Lactantius, *Divinae institutiones* (Isteni tanítások) I, 2; Augustinus, *Isten városáról* XVIII, 13.

¹²⁰ Canivet észrevétele szerint 435 előtt nem hoztak túlságosan szigorú ítéleteket azok ellen, akik megszegték a pogány kultuszok gyakorlása ellen hozott törvényeket. Ez is közvetett bizonyítéka annak, hogy a *Curatio* még e szigorú törvények kiadása előtt készült.

¹²¹ Priaposzhoz, a termékenység, a nyájak, csordák, kertek és a férfi nemzőerő istenségéhez ld. még Lactantius, *Divinae institutiones* I, 21.

ζωδιον, τὸν Πρίαπον λέγω, μετὰ τοῦ μεγίστου καὶ τεταμένου μορίου τιμώμενον, καὶ τὸν τοῦ Διονύσου φαλλὸν ἐν τῇ φαλλαγωγίᾳ παρὰ τῶν ὀργιαζόντων προσκυνούμενον, καὶ τὸν κτένα τὸν γυναικεῖον οὕτω δὲ τὸ γυναικεῖον ὀνομάζουσι μόριον ἐν τοῖς Θεσμοφορίοις παρὰ τῶν τετελεσμένων γυναικῶν θείας τιμῆς ἀξιούμενον.

[3.85] Αἰγύπτιοι δὲ τοσοῦτον ταῖς αἰσχροῖς ἐδουλώθησαν ἡδοναῖς, ὥς καὶ τὸν τράγον διὰ τὴν περὶ τὰς μίξεις μανίαν ὀνομάσαι θεόν. Μενδήσιοι δὲ τοῦτον διαφερόντως τιμῶσιν. Καὶ τοῖς ἄλλοις δὲ ζῴοις αἱ ἄλλαι πόλεις θείας τιμὰς ἀφιέρωσαν· ἔσεβον γὰρ δὴ καὶ Μεμφίται τὸν ταῦρον, καὶ Λυκοποῖται τὸν λύκον, καὶ Λεοντοποῖται τὸν λέοντα, καὶ μέντοι καὶ Κυνοποῖται τὸν κύνα, καὶ ἰχθύιν τινα λάτον ὀνομαζόμενον τῆς Λατοῦς οἱ οἰκήτορες, καὶ ἄλλοι τὴν ἰβιν, καὶ ἕτεροι τὸν κροκόδειλον· καὶ ἕκαστον δὲ τούτων ἐν τοῖς ἱεροῖς καθιέρωτο, καὶ τὴν κατάλληλον αὐτῷ προσέφερον ἐδωδήν· εἶτα, ὥς θεοῖς δῆθεν, τὰς θυσίας ἐπετέλουν καὶ τελευτήσαντα δὲ ταφῆς ἡξίουσαν πολυτελοῦς.

[3.86] Τοσαύτη πάλαι ποτὲ κατεῖχε πλάνη τὴν οἰκουμένην· ἀλλὰ ταύτην ἄρδην ἠφάνισε καὶ πάμπαν ἐξήλασεν ὁ παρ' ἡμῶν προσκυνούμενος καὶ παρ' ὑμῶν ἀγνοούμενος, καὶ τὴν μεθύουσιν καὶ παραπαίουσαν τῶν ἀνθρώπων φύσιν σωφρονοῦσαν καὶ καθεστηκυῖαν ἀνέδειξεν.

[3.87] Ἀλλὰ γὰρ οἶμαι ὑμᾶς ἐρεῖν, ὥς καὶ ὑμεῖς ἀοράτους τινὰς δυνάμεις φατέ, οὓς καὶ Ἀγγέλους καὶ Ἀρχαγγέλους ὀνομάζετε καὶ προσαγορεύετε καὶ Ἀρχὰς καὶ Ἐξουσίας καὶ Κυριότητας καὶ Θρόνους· καὶ ἄλλας αὖ πάλιν κατὰ τὴν Ἑβραίων γλῶτταν Χερουβὶμ καὶ Σεραφὶμ ἴστε προσαγορευόμενας. Ἀνθ' ὅτου τοίνυν ἡμῖν νεμεσᾶτε, μετὰ τὸν αἰὶ ὄντα καὶ ὡσαύτως καὶ

a hatalmas, merev hímtagjával tisztelitek; a Phallagógiák résztvevői pedig imádják Dionüszosz falloszát. A női „fésűt” pedig – így nevezzik a női testrészt¹²² – a Theszmophoriák¹²³ női beavatottjai érdeemesnek találták az isteni tiszteletre.

Az egyiptomiak annyira szégyenletes gyönyörök rabjai voltak, hogy még a bakkecskét is istennek nevezték a közösülési szenvedélye miatt. A mendésziek¹²⁴ különösen tisztelik ezt az állatot. Más városok más állatok vallásos tiszteletét vezették be: Memphisben például a bikát, Lükopoliszban a farkast, Leontopoliszban az oroszlánt, Künopoliszban a kutyát tisztelik; Latosz lakói pedig a sügérnek nevezett halat,¹²⁵ ismét mások pedig az ibiszt vagy a krokodilust. Mindenik állatot megszentelték a templomokban, s megfelelő étel-met vittek nekik. És mivel isteneknek tartották őket, áldozatokat mutattak be, halálukkor pedig fényűző temetést rendeztek számukra.

Ilyen mértékű volt hát az a tévelygés, amely akkoriban a lakott földet áthatotta. De ezt a hibát teljes egészében lerombolta és eloszlatta ő, akit mi imádunk, és aki számotokra ismeretlen. A mámoros és esztelen emberi természetet pedig kijózanította és helyreállította.

Az angyalok természete a Szentírás szerint¹²⁶

De jól tudom, hogy ezt fogjátok mondani: „Ti is valamiféle láthatatlan erőkről beszéltek, akiket angyaloknak és arkangyaloknak neveztek, sőt fejedelemségeknek, hatalmasságoknak, uralmaknak és trónusoknak hívtok; továbbá tudjátok, hogy mások is vannak, akik a héber nyelv szerint a kerubok és szeráfok¹²⁷ neveket viselik. Ugyan miért haragszotok hát reánk, ha az Örökkévaló és Önmagával azonos

¹²² A görög κτεῖς egyebek közt fésűt és női nemi szervet is jelent.

¹²³ A Theszmophoriák kapcsán ld. még Alex. Kelemen, *Protrephtikosz* II, 15–17; II, 21, 2, ill. II, 22, 5–6.

¹²⁴ Mendész a görög neve annak az ókori egyiptomi városnak, amelyet az öslakosok a maguk nyelvén Dzsedetnek neveztek. Ehhez az egyiptomi városhoz kötődik Banebdzsedet istenség is, akit kosként, kosfejű emberként vagy kosfejűként ábrázoltak. Nevében – a város neve mellett – két szó szerepel: a *ba* (ez egyaránt jelent isteni és emberi lelket, illetve kost), és a *neb* (jelentése: „úr”). Így Banebdzsedet – aki Ozirisz lelkét jelképezte – nevének jelentése: „Mendész/Dzsedet kos ura”, illetve „Mendész/Dzsedet ba-ura”.

¹²⁵ A felsorolt városok elnevezései tartalmazzák önnön kultikus állatuk nevét is: Lükopolisz = Farkasváros, Leontopolisz = Oroszlánváros, Künopolisz = Kutyaváros. Latosz városának neve sügért jelent.

¹²⁶ Az angyalok szerepének ógyházi vonatkozásaihoz ld. pl. Jean Daniélou, *Anges et leur mission d'après les Pères de l'Eglise* (Paris: Chevetogne, 1953).

¹²⁷ Szerzőnk gondosan megkülönbözteti a mennyei lényeket (angyalokat, kerubokat, szeráfokat) a politeista vallások kisebb isteneitől, hőszeitől. A keresztyén egyistenhit ilyen értelmű védelmezésére az újplatonista filozófusok – pl. Kelszosz, Porphüriosz stb. – ez irányú vádjai miatt volt szükség. A kerubok és a szeráfok kérdéséhez ld. még Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 6, 36.

κατὰ ταῦτὰ ἔχοντα δευτέρους τινὰς θεοὺς, καὶ κομιδῇ γε ἐκείνου ἀποδέοντας, νομίζουσί τε καὶ γεραίρουν;

[3.88] Ἐγὼ δὲ ὁμολογῶ μὲν τὴν θείαν ἡμᾶς διδάξαι γραφήν, εἶναι δὴ τινὰς ἀοράτους δυνάμεις, καὶ ὑμνούσας τὸν ποιητὴν καὶ ὑπουργούσας αὐτοῦ τῷ θείῳ βουλήματι· οὐ μὴν θεοὺς τούτους ὀνομάζομεν οὐδὲ θεῖον αὐτοῖς ἀπονέμομεν σέβας οὐδὲ μερίζομεν εἰς τὸν ὄντα Θεὸν καὶ τούτους τὴν θείαν προσκύνησιν, ἀλλὰ τούτους τιμιωτέρους μὲν ἀνθρώπων, ὁμοδούλους δὲ εἶναι φαμεν. [3.89] Καὶ οὐ διαιροῦμεν εἰς ἄρρεν καὶ θῆλυ τὴν ἀσώματον φύσιν· ταύτης γὰρ δὴ τῆς διαιρέσεως ἐνδεὴς τῶν ὑπὸ τῷ θανάτῳ τελούντων ἢ φύσις, ἐπειδὴ γὰρ ἐξανδραποδίζει ταύτην ὁ θάνατος, ὁ γάμος διὰ τῆς παιδοποιΐας ἀντεισάγει τὸ δαπανώμενον· οἶον γὰρ τινα ἐπισκευαστὴν ἀθανασίαν ὁ ποιητὴς τῷ θνητῷ ζῶντι τὴν παιδοποιΐαν ἐμηχανήσατο. Ταύτη τοι ἀναγκαία τοῖς θνητῇν ἔχουσι φύσιν ἢ τοῦ θήλεος χρεία, τοῖς δὲ γε ἀθανάτοις γεγεννημένοις τὸ θῆλυ γένος παντάπασιν περιττόν· οὔτε γὰρ αὔξης προσδέονται, μείωσιν οὐ δεχόμενοι, οὔτε μίξεως, σωματῶν γε ὄντες ἐλεύθεροι.

[3.90] Μαρτυρεῖ δὲ τῷ λόγῳ καὶ τούτων ἀκείνων ἢ ποίησις. Τοὺς μὲν γὰρ δὴ ἀνθρώπους οὐ παμπόλλους εὐθὺς ἐδημιούργησεν ὁ Θεός, ἀλλ' ἓνα ἄνδρα καὶ μίαν γυναῖκα διέπλασε καὶ διὰ τῆς τούτων κοινωνίας πᾶσαν γῆν καὶ θάλατταν τοῦδε τοῦ γένους ἐνέπλησε· τῶν ἀσωμάτων δὲ τὴν φύσιν οὐ κατὰ δύο πεποίηκεν, ἀλλ' ἀθρόαν ἐδημιούργησεν· ὅσας γὰρ τοι εἶναι αὐτῶν ἐδοκίμασε μυριάδας, ἐξ ἀρχῆς ταύτας παρήγαγεν. [3.91] Διὰ τοι τοῦτο περιττὴ τοῦ θήλεος ἐκείνοις ἢ χρῆσις, ὥς μὲν ἀθανάτοις αὔξης οὐ δεομένοις, ὥς ἀσωμάτοις δὲ μίξιν οὐ δεχομένοις. Τῷ τοι καὶ ἁγίους αὐτοὺς ὀνομάζομεν ὥς γήινον οὐδὲν ἔχοντας, ἀλλὰ τῶν περιγείων παθημάτων ἀπηλλαγμένους, ἔργον δὲ ἔχοντας τὴν ἐν οὐρανῷ χορείαν καὶ τοῦ πεποιηκότος τὴν ὑμνωδίαν, καὶ αὖ πάλιν τὰς ὑπουργίας, ἃς κελεύόμενοι διακονοῦσι τῷ θείῳ βουλήματι, τῆς τῶν ἀνθρώπων εἵνεκα σωτηρίας παρὰ τοῦ Θεοῦ τῶν ὄλων στελλόμενοι. Τοῦτο γὰρ δήπου αὐτῶν περὶ καὶ ὁ θεῖος εἶπεν ἀπόστολος·

Isten mellett megengedjük és tiszteljük a másodlagos isteneket, akik nyilván neki alárendeltek?”

Elismerem, hogy a Szentírás azt tanítja nekünk: bizonyosan vannak alsóbbrendű hatalmak is, akik a Teremtő dicséretét is zengik, továbbá az ő isteni akaratának szolgálatában állnak. De mi semmiképpen sem nevezzük őket isteneknek, se nem tulajdonítunk nekik isteni felséget. Az Istennek kijáró tiszteletet pedig nem osztjuk meg az igaz Isten között és közöttük, hanem azt mondjuk, hogy egyrészt több tiszteletre méltók, mint az emberek, másrészt viszont szolgatársaink.¹²⁸ Testetlen természetükben nem különböztetünk meg férfit és nőt. Erre ugyanis a haláltól függő lények természetének van szüksége: mivel a halál rabszolgasága nehezedik a természetükre, a házasság pedig a nemzéssel kiegyensúlyozza a veszteségeket; a Teremtő a nemzést egyfajta helyreállított halhatatlanságként szerezte a halandó lények számára.¹²⁹ A haladó természetűeknek ezért van szükségük a női nemre; a halhatatlanok számára viszont a női nem teljesen fölösleges, ugyanis nem kell gyarapodniuk, hiszen nem kevesbülnek, és testetlenekként nem kell közöszlenniük.

Megteremtésük módja is igazolja állításunkat. Egyrészt világos, hogy Isten kezdetben nem számos embert teremtett, hanem egy férfit és egy nőt, akik egyesülése folytán benépesítette az egész földet és a tengereket az emberi nemmel; másrészt a testetlen lények fajtáját nem párosával, hanem egy tömbben teremtette abban az értelemben, hogy már kezdetben megalkotta azt a számtalan létezőt, akiknek létezését eldöntötte. Az utóbbiak esetében ezért fölösleges a nemiség használata: mivel halhatatlanok, nem kell sokasodniuk, és testetlenekként nem alkalmasak az egyesülésre.¹³⁰ Azért nevezzük őket *szenteknek*,¹³¹ mert nincs bennük semmilyen földi, hanem mentesek a földi szenvedélyektől, és az a dolguk, hogy a mennyben táncoljanak és a Teremtő dicséretét énekeljék; azonkívül ellátják az isteni akarat szolgálatát, valahányszor a világegyetem Istene elküldi őket az emberek üdvösségéért. Maga a szent apostol is kétségtelenül állítja róluk:

¹²⁸ Az angyaloknak, mint az emberek szolgatársainak (ὁμοδούλους) gondolatához ld. Jel 19, 10 és Jel 22, 9, amikor az angyal így hárítja el a szerző iránta tanúsított tiszteletét: „szolgatársad vagyok néked és a te atyádfiainak”.

¹²⁹ Theodóréosz ehelyütt nem a személyes lélek halhatatlanságáról, hanem a faj fennmaradásáról beszél. Ld. még Platón, *Államfő* 270a.

¹³⁰ Vö. Mk 12, 25: „Mert mikor a halálból feltámadnak, sem nem házasodnak, sem férjhez nem mennek, hanem olyanok lesznek, mint az angyalok a mennyekben.” Ld. még Mt 22, 30.

¹³¹ Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 36, 4; VII, 86, 6.

Οὐχὶ πάντες εἰσὶ λειτουργικὰ πνεύματα, εἰς διακονίαν ἀποστελλόμενα διὰ τοὺς μέλλοντας κληρονομεῖν σωτηρίαν;

[3.92] Τὴν ἐκείνων μιμούμενοι πολιτείαν, ὅσοι τῶν ἀνθρώπων τὴν τοῦ Θεοῦ θεραπείαν ἡσπάσαντο, ἔφυγον μὲν τῶν σωμάτων καὶ τὴν ἔννομον κοινωνίαν ὥς τῶν θείων ἀφέλκουνσαν, κατέλιπον δὲ καὶ πατρίδα καὶ γένος, ἵνα πᾶσαν εἰς τὰ θεῖα μεταθῶσι τὴν μέριμναν, καὶ μηδεὶς τὸν νοῦν ἐπέχη δεσμός, εἰς οὐρανὸν ἀναπτῆναι καὶ τὸ ἀόρατον καὶ ἄρρητον τοῦ Θεοῦ κατοπεῦσαι γλιχόμενον κάλλος.¹³³ [3.93] Τούτων πλήρεις καὶ πόλεις καὶ κῶμαι καὶ τῶν ὁρῶν αἱ ἀκρωνυχίαι καὶ φάραγγες. Καὶ οἱ μὲν κατὰ ξυμμορίας οἰκοῦντες δημιουργοῦσιν ἐν ταῖς ψυχαῖς τὰ τῆς φιλοσοφίας ἀγάλματα, οἱ δὲ, κατὰ δύο καὶ τρεῖς διάγοντες, οἱ δὲ καὶ μόνοι καθειργμένοι καὶ τῷ ὀφθαλμῷ τῷ κάλλει τῶν ὁρωμένων ἐπιτέρπεσθαι διακωλύοντες, σχολὴν τῷ νῷ παρέχουσιν ἐπεντρυφᾶν τῇ θεωρίᾳ τῶν νοητῶν. [3.94] Εἰ δὲ οἱ σώμασι ξυνεξευγμένοι καὶ ὑπὸ πολλῶν καὶ παντοδαπῶν ἐνοχλούμενοι παθημάτων ἀσώματον καὶ ὑψηλὴν καὶ οὐρανίους πρέπουσαν ἀσπάζονται βιοτήν, τίς ἂν ἐκφράσαι λόγος τῶν ἀσωμάτων φύσεων τὴν ἀπαθῆ πολιτείαν καὶ φροντίδων ἀπηλλαγμένην;

[3.95] Ταύτην ἔχειν ἡμᾶς τὴν δόξαν περὶ τῶν ἀοράτων μὲν, γενητῶν δὲ φύσεων τὰ θεῖα ἐξεπαίδευσε λόγια· ὑμεῖς δὲ τοσαύτην αὐτῶν ἀκολασίαν τε καὶ ἀκρασίαν κατηγορεῖτε καὶ παντοδαπὴν αἰσχροουργίαν, καὶ μέντοι καὶ ἔριν καὶ πολέμους καὶ τυραννίδα, ὥς μηδὲ τοῖς πονηροτάτοις τῶν ἀνθρώπων ἀρμόττειν τὰ ἐκείνων πέρι μυθολογούμενα. [3.96] Οὐδὲ γὰρ οὐδ’ οἱ ἄγαν παμπόνηροι πάντα ἔχουσιν, ὅσα τοῦ πατρὸς τῶν θεῶν καὶ πάντων ὑπάτου τε καὶ μεγίστου κατηγορεῖτε. Οἱ μὲν γὰρ τῇ περὶ τοὺς νέους

¹³² Zsid 1, 14.

¹³³ Három kézirat (MCV) tartalmazza még a következő kiegészítést: κάλλος ἀπάντων τῶν ἐπὶ γῆς κατεφρόνησαν, azaz „megvetnek minden földi szépséget”. Ld. SC 57, 198.

¹³⁴ A θεραπεία kifejezés az ún. therapeuták és a remeték életvitelére utal.

¹³⁵ A „lélek” itt nyilván az értelmes, gondolkodó emberi ész is jelenti. Szerzőnk a szerzetesekről írt művében foglalkozik ezekkel a kérdésekkel. A szerzetesek anyagi életmódjához Ld. Theodóretosz, *Historia religiosa* III, 15; XXI, 3; 26, 23. Ld. még Daniélou, *Anges et leur mission*, 119–122.

¹³⁶ A φιλοσοφία itt nyilván nem a görög bölceletet, hanem az istenfélő, sőt önmegtartóztató életfolytatást jelenti.

¹³⁷ Szerzőnk nagyon szemléletesen írja le Teledai Euszebiosz, a hegycsúcson lakó remete életmódját. Ld. *Historia religiosa* XXVI, 4. A két-három fős közösségekben élő szerzetesekhez ld. *Historia religiosa* III, 4. A szerzetesi létforma bővebb

Avagy nem szolgáló lelkek-é mindazok, elküldve szolgálatra azokért, akik örökölni fogják az üdvösséget?¹³²

Az ő életmódjukat követték azok az emberek, akik Isten szolgálatát¹³⁴ választották: még a törvényes testi kapcsolatokról is lemondanak, mert azok elfordítják őket az isteni dolgoktól; elhagyják hazájukat és családjukat is, hogy teljesen az isteni dolgokra ügyelhessenek, és hogy semmilyen béklyó ne tartsa vissza az ég felé szárnyalni és az Isten láthatatlan és kimondhatatlan szépségét szemlélni kívánó értelmüket.¹³⁵ Megtöltik a városokat és falvakat, a hegyek csúcsait és a vízmosságok mélyét. Azok, akik közösségben élnek, a bölcsesség¹³⁶ képeit formálják lelkeikben, mások, akik ketten-hárman vagy teljesen elszigetelten élnek,¹³⁷ visszatartják szemeiket a látható dolgok szépségének élvezetétől, és megengedik értelmüknek, hogy átengedje magát a felfogható dolgok szemlélésének. S ha azok, akik testhez kötöttek és mindenféle szenvedélytől sanyargatottan mégis örömmel fogadják a magasztos és a mennyei lényekre jellemző testetlen létformát, ugyan miképpen foglalhatnánk szavakba a testetlen természetű lények szenvedélytől¹³⁸ és nyugtalanságtól mentes életvitelét?

Az isteni kijelentés ezt az álláspontot tanítja nekünk a láthatatlan, de teremtetett lényekről. Ti azonban annyi kicsapongással, féktelenséggel, mindenféle szégyentelenséggel, sőt viszálykodással, háborúskodással és zsarnokoskodással vádoljátok őket, hogy még a leggonoszabb emberekre sem illik az, amiket róluk mesélnek. Mert még a legmegátalkodottabb gonosztevők sem követtek el mindent, amivel ti az istenek atyját vádoljátok, aki a legmagasabb és legnagyobb mindenek közt. Hát még a pederasztia rabszolgái sem teszik tönkre

leírásához ld. Pierre Canivet, *Le monasticisme syrien selon Théodoret de Cyr* (Paris: Beauchesne, 1977).

¹³⁸ A szenvedés- és szenvedélymentesség jellemző Istenre és az ő mennyei udvartartására. Az antiochiai iskola különösen nagy hangsúlyt fektetett Isten időfeletti változhatatlanságából következő tulajdonságaira. Ezeknek viszont semmi köze valamiféle részvétlenséghez, és nem filozófiai meggondolásból került be az antiochiai tanítók gondolkodásába, noha az ezzel kapcsolatos félreértések és félreértelmezések még napjainkban is fölbukkannak a vonatkozó szakirodalomban. Rövid tájékoztatásul ld. pl. Pásztori-Kupán István, *Theodoret of Cyrus* (London: Routledge, 2006), 31–33; Pásztori, *Követvén*, 19.

ἀκολασία δουλεύσαντες ἀλλοτρίους οὐ διώρυσαν γάμους, οἱ δὲ τῇδε τῇ πάθῃ περιπεσόντες τῶν οἰκειοτάτων ἐφείσαντο· εἰ δέ τις καὶ ἀδελφῆς ἔρωτι περιέπεσεν, ἀλλ’ οὐ κατὰ μητρός γε ἐλύττησεν οὐδ’ ἐπεμάνη τῇ θυγατρὶ, ἀλλ’ ἡδέσθη τὴν φύσιν καὶ τὴν τῶν ἀλόγων οὐκ ἐζήλωσεν ἄνοιαν.

[3.97] Πέρσαι δὲ μόνοι τὰ τοιαῦτα δρῶσι, νόμῳ τινὶ παλαιῷ μυσαρωτάτῳ πειθόμενοι καὶ παρανομεῖν οὐχ ἡγούμενοι. Οὕτοσὶ δέ, ὃν θεῶν τε καὶ ἀνδρῶν πατέρα ὠνόμασεν Ὅμηρος, τὴν μὲν Ἥραν, ἀδελφὴν οὔσαν, ὁμόζυγον ἐποίησατο, τῇ δὲ Ρέα, ἣν καὶ Δηῶ καὶ Δήμητρα ὀνομάζουσι, μητρί γε οὔσῃ, μανικῶς ἐπεμίγη, καὶ τὴν Φερέφατταν ἐξ αὐτῆς παιδοποιησάμενος ξύνευνον ἔσχε καὶ γαμέτης ἐγένετο τῆς παιδός. [3.98] Τὰ δὲ Γανυμήδους περὶ καὶ Λήδας καὶ Δανάης καὶ Σεμέλης καὶ Ἀλκμήνης καὶ τῶν ἄλλων τῶν παμπόλλων μυθολογούμενα καὶ λέγειν αἰσχύνομαι, καὶ περιττὸν οἶμαι ποιεῖν πρὸς εἰδότας τοῦσδε τοὺς μύθους διεξιὼν καὶ τὴν ποιητικὴν δυσοσμίαν ἀνακινῶν, ὧν τὴν μυθολογίαν αἰσχυνόμενοι μὲν ἀποκαλεῖτε ψευδῆ, πάλιν δ’ αὖ ὥς ἀληθῆ θεολογίαν ἀσπάζεσθε.

[3.99] Παράθετε τοιγαροῦν τὰ παρ’ ὑμῶν περὶ τῶν ἀσωμάτων μὲν, γεννητῶν δὲ φύσεων μυθολογούμενα τοῖς παρ’ ἡμῶν περὶ τῶν ἐπουρανίων δυνάμεων λεγομένοις, καὶ ἀθρήσατε τὸ διάφορον· καὶ λογισμῷ γε σώφρονι διακρίνατε, πότερα τούτοις ταῖς ἀοράτοις οὐσίαις ἀρμοδιώτερα. Εὐρήσετε γάρ, ὀρθῇ γε ψήφῳ διαγινώσκειν ἐθέλοντες, οὐχ ἁγίοις ἀγγέλοις, ἀλλὰ δαίμοσι πρόσφορα παμπονήροις τὰ παρ’ ὑμῶν θρησκευόμενα.

[3.100] Ἐπειδὴ δὲ καὶ δαιμόνων ἐμνήσθην, προὔργου οἶμαι καὶ περὶ τούτων ἃ γε δοξάζομεν ἐπιδειξαι. Ἡμεῖς γὰρ τούτους καὶ τὸν τούτων γε ἄρχοντα, ὃν Σατανᾶν τὰ θεῖα προσαγορεύει λόγια δηλοῖ δὲ τοῦνομα τὸν ἀποστάτην κατὰ τὴν Ἑβραίων φωνήν·

¹³⁹ A perzsák természetellenes szokásait már Hérodotosz is bírálja: *Történelem* III, 31. Ld. még Lukiánosz, *Az áldozatokról* 5. Az óegyházi szerzőknél szinte közlő helyé vált: Tatianosz, *Beszéd a görögök ellen* 28; Minucius Felix, *Octavius* XXXI, 3; Tertullianus, *Apologia* IX, 16; Órigenész, *Kelszosz ellen* V, 27.

¹⁴⁰ Rhea és Démétér anyaisztennők ugyan, de nem feltétlenül azonosíthatók. Déó valóban Démétér másik neve.

¹⁴¹ Az attikai nyelvújításban Perszeophonét Pherrephattának nevezték. Perszephoné Zeusz és Démétér lánya: amennyiben Démétért Rheával azonosítanánk, Zeusz valóban a saját anyjával nemzette Perszephonét, majd a vérfertőzésből született

felebarátjuk házasságát; akik pedig eme szenvedélybe estek, megkímélik saját rokonaikat; és ha valaki már a nőtestvérével esett szerelembe, akkor legalább anyját nem ostromolja, és lányára nem tör, hanem tiszteli a természetet, és nem verseng esztelenségben az okatlan állatokkal.

Csak a perzsák cselekszenek efféléket: valamely régi, förtelmes szokást követnek, és nem is gondolnak a törvényszegésükre.¹³⁹ De őt, akit még Homérosz is az istenek és emberek atyjának nevezett, nővérevel, Hérával házásította össze, sőt esztelenül összeboronálta Rheával, akit Déónak és Démétérnek¹⁴⁰ is neveznek, és aki az anyja volt; élettársnak választotta Pherrephattát, akit saját anyjával nemzett, és gyermekének férje lett.¹⁴¹ Ami Ganümédészről, Lédáról, Danaéről, Szemeléről, Alkménéről és az összes többiről költött mítoszt illeti,¹⁴² még beszélni is röstellek róluk! Egyébként úgy gondolom, hogy fölösleges leírnom a számotokra ismerős mítoszokat, és felkavarnom a költők büztét: mert szégyellitek ugyan a mitológiájukat és hamisságnak nevezitek azt, de a teológiájukat igazként fogadjátok el!

Hasonlítsátok tehát össze a testetlen, de teremtett lényekről szóló mítoszaitokat azzal, amit mi állítunk a mennyei hatalmakról, és jól jegyezzétek meg a különbséget. És józan értelemmel ítéljétek meg: e két felfogás közül melyik felel meg inkább a láthatatlan lényeknek? Ha helyes döntésre akartok jutni, látni fogjátok, hogy a ti vallásos áldozataitok nem a szent angyaloknak, hanem a leggonoszabb démonoknak kedveznek.

A démonok természete a Szentírás szerint

Mivel a démonokat is említettem,¹⁴³ úgy gondolom, szintén helyénvaló bemutatni, miképpen vélekedünk róluk. Mi ugyanis ezekről a démonokról, és vezetőjükről, akit az isteni kijelentés Sátánnak nevez – a név a héberben szembeszegülőt¹⁴⁴ jelent, ugyanakkor ördögnek is

lányát tette magáévá. Perszephoné ekképpen Démétér lánya és unokája is volna egyben. Zeusz kicsapongásaihoz ld. még Homérosz, *Íliász* XIV, 307–328. Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* II, 3, 19; Athenagorász, *Kérvény a keresztyének ügyében* XX, 2–3.

¹⁴² Ld. Juszinosz, *I. Apológia* 21; Athenagorász, *Kérvény* XXI, 5.

¹⁴³ A démonokhoz ld. pl. Lactantius, *Divinae institutiones* II, 14; IV, 27.

¹⁴⁴ Vö. *Barnabás levele* 18, 1; Antiochiai Theophilosz, *Autlíkoszhoz* II, 28; Órigenész, *Kelszosz ellen* VI, 44.

καλεῖ δὲ αὐτὸν καὶ διάβολον, ὥς τὸν Θεὸν παρὰ τοῖς ἀνθρώποις συκοφαντοῦντα καὶ αὐτοῖς γε τοῖς ἀνθρώποις ἔριν πρὸς ἀλλήλους καὶ διαμάχην ἐμβάλλοντα [3.101] τούτους ἡμεῖς οὐ πονηροὺς ἐξ ἀρχῆς παρὰ τοῦ Θεοῦ τῶν ὅλων δημιουργηθῆναί φαμεν οὐδὲ τοιάνδε φύσιν λαχεῖν, ἀλλὰ τῇ παρατροπῇ τῆς γνώμης ἀπὸ τῶν ἀμεινόνων εἰς τὰ χεῖρω μεταπεσεῖν καὶ τοῖς παρὰ τοῦ πεποιηκότος παρασχεθεῖσιν οὐκ ἀρκεσθέντας, ἀλλ’ ὀρεχθέντας μειζόνων εἰσδέξασθαι μὲν τοῦ τύφου τὸ πάθος, ἐκπεσεῖν δὲ καὶ τῆς ἀρχῆθεν δοθείσης γυμνωθῆναι τιμῆς, εἴτα κατὰ τῶν ἀνθρώπων, ὥς εἰκόνι θεία τετιμημένων, λυττῆσαι καὶ τὸν κατ’ αὐτῶν ἀναδέξασθαι πόλεμον·

τὸν δὲ ποιητήν, τῇ μὲν τῶν ἀγγέλων ἐπιστασίᾳ φρουρῆσαι τῶν ἀνθρώπων τὸ γένος, ὅπως μὴ βία καὶ τυραννίδι χρώμενος ὁ ἀοράτως ἐπιών, οὗς διὰ φθόνον ἐμίσησεν, ἀδεῶς διαφθείρη, τὴν δὲ ἀγωνιστικὴν οὐκέτι κωλύσαι διαμάχην, ἵνα δείξῃ τοὺς ἀρίστους ἢ πάλῃ, καὶ γένωνται ἀνδραγαθίας ἀρχέτυπα. [3.102] Οὗ δὴ εἵνεκα τὴν βιαίαν ἐκείνου προσβολὴν διακωλύσας, τῇ τῶν ἀγγέλων φρουρᾷ τὴν τῶν λογισμῶν ξυνεχώρησεν ἀγωνίαν, ὅπως τοὺς ἀξιονίκους ἀποφῆνῃ τῶν στεφάνων ἀξίους, οὐκ αὐτὸς μὲν ἐκεῖνον εἰς ἀντιπάλου τάξιν ἀποκληρώσας, εἰς δέον δέ γε τῇ ἐκείνου πονηρίᾳ χρησάμενος, καθάπερ οἱ ἱατροὶ ταῖς ἐχίδναις εἰς νοσημάτων ἀπαλλαγὴν.

[3.103] Ταῦτα μὲν οὖν ἡμεῖς τῆς ἐναντίας περὶ δοξάζειν δυνάμεως ἐδιδάχθημεν· ὁ δὲ γε Πλάτων ὅποια καὶ περὶ τῶνδε πεφρόνηκε, ῥᾶστα γνοίη τις ἂν ἐντυχών, οἷς ἐκεῖνος ἔγραψεν ἐν τῷ δεκάτῳ τῶν Νόμων· λέγει δὲ οὕτως·

Ψυχὴν δὲ διοικοῦσαν καὶ ἐνοικοῦσαν πᾶσι τοῖς πανταχῇ κινουμένοις λέγοντας, οὐ καὶ τὸν οὐρανὸν ἀνάγκῃ διοικεῖν φάναι; Τί μήν; Μίαν ἢ πλείους; Ἐγὼ ὑπὲρ σφῶν

¹⁴⁵ A görög διάβολος jelentése: *szétdobáló, szétszóró*.

¹⁴⁶ A testetlen lények, sőt a testet még nem öltött emberi lelkek állapotának változásairól maga Órigenész több helyütt is értekezik *A principiumokról* című munkájában. A Sátánról egyértelműen ő sem állította, hogy üdvözül – amivel később megvádolták –, viszont mindvégig hangsúlyozta: az ördög bukásának oka nem a természetében, hanem az akaratában keresendő. Bővebben ld. Lisa R. Holliday, ‘Will Satan Be Saved? Reconsidering Origen’s Theory of Volition in Peri Archon’, *Vigiliae Christianae* 63 (2009), 1–23. Ld. még Pásztori, *Követvén*, 67–69. Az

hívja, mivel az emberek között Istent rágalmazza, és elhinti¹⁴⁵ köztük a viszálykodás és a háború magvait – nos, ezekről mi nem állítjuk, hogy a világegyetem Istene kezdettől fogva rossznak teremtette volna őket, és azt sem, hogy részben ilyen természet jutott nekik osztályrészül. Ehelyett azt tartjuk, hogy lelkük eltévelyedése folytán egy jobb állapotból egy rosszabb állapotba kerültek,¹⁴⁶ és mivel elégedetlenek voltak azzal, amit a Teremtőtől kaptak, nagyravágásukban engedtek a hiúság szenvedélyének; és elbukván még a kezdetben kapott tiszteletüktől is megfosztattak. Így megharagudtak az emberekre, mivel őket érte az a megtiszteltetés, hogy Isten képmását viseljék, és háborút indítottak ellenük.¹⁴⁷

A Teremtő azonban megőrizte az emberi nemet az angyalok őrálása folytán, hogy a láthatatlanul támadó ellenség ne büntetlenül alkalmazhasson erőszakot és zsarnokságot azok tönkretételére, akiket irigységében meggyűlölt. Isten mégsem akadályozta meg az ádáz harcot azért, hogy a legkiválóbbak kitűnjenek a csatában, és a bátorság őspéldái legyenek. A védőangyalok ébersége révén megállította az ördög erőszakos támadását, és megengedte a szenvedélyek és az értelem harcát, hogy a győzelemre érdemeseket méltóvá tegye a koronára. Nem ő rendelte a Sátán osztályrészül az ellenség szerepkörét, de szükség esetén kihasználja gonoszságát, ahogyan az orvosok viperákat használnak bizonyos betegségek gyógyításához.

Platón tévedései

Íme, ekként tanultunk meg vélekedni az ellenséges hatalomról. Azt pedig, hogy Platón mit gondolt erről, elég könnyen megtudhatja bárki, ha elolvassa, amit a *Törvények* tizedik könyvében írt, amikor így szól:

[ATHÉNI:] Ha tehát lélek lakozik mindenben, ami bárhogyan is mozog, és ő igazgatja annak mozgását, vajon nem kell-e azt állítanunk, hogy lélek igazgatja a csillagos eget is? [KLEINIASZ:] De

angyalok akaratlagos bukásának kérdéséhez ld. még Jean Daniélou, ‘The Demons and the Problem of Evil’, *Anges et leur mission*, 187–192.

¹⁴⁷ Daniélou, *Anges et leur mission*, 358–362. Ld. még Elaine Pagels, ‘Christian Apologists and the Fall of the Angels: An Attack on Imperial Power?’, *Harvard Theological Review* 78 (1985), 301–325, ill. Richard Bauckham, ‘The Fall of the Angels as the Source of Philosophy in Hermias and Clement of Alexandria’, *Vigiliae Christianae* 39 (1985), 313–330.

ἀποκρινοῦμαι. Δυοῖν μὲν οὖν γέ που ἐλάττω μὴ τιθῶμεν. Τῆς τε εὐεργέτιδος καὶ τῆς τάναντία δυναμένης ἐξεργάσασθαι.

[3.104] Τοιαῦτα μὲν οὖν ἐκεῖνος γέγραφεν· ὅσης δὲ ταῦτα ἀτοπίας μεστά, αὐτίκα δὴ καταμαθεῖν εὐπετές. Ψυχὴν γὰρ δὴ κέκληκε τὴν τὰ ὁρώμενα πάντα καὶ μέντοι καὶ τὰ ἀόρατα ἰθύνουσιν· ταύτην δὲ οὐ μόνον τὴν γῆν, ἀλλὰ καὶ τὸν οὐρανὸν οἰκονομεῖν ἔφησεν. Εἴτα ἐρόμενος, εἰ μίαν ἢ πλείους χρὴ λέγειν, ἀπεκρίνατο, ὥς οὐ δεῖ λέγειν τῶν δύο ἐλάττους· καὶ τὴν μὲν ἐκάλεσεν εὐεργέτιν, τὴν δὲ τῶν ἐναντίων ἐργάτιν, καὶ τὴν ἴσην καὶ τῇ ἀγαθῇ καὶ τῇ πονηρᾷ προσεκλήρωσε δύναμιν· καὶ μέντοι καὶ τὸν οὐρανὸν οἰκονομεῖν ἔφησε τὴν τῆς κακίας δημιουργόν.

[3.105] Ἡμεῖς δὲ τὸ μὲν πανάγιον Πνεῦμα, ὃν καὶ Παράκλητον οἱ θεοὶ προσαγορεύουσι λόγοι, ἰθύνειν καὶ κυβερνᾶν καὶ ἀγιάζειν οὐ μόνον ἀγγέλους καὶ ἀρχαγγέλους καὶ τὰς ἄλλας τῶν ἐπουρανίων ξυμμορίας, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνθρώπων τοὺς εὐσεβεῖν προαιρουμένους καὶ τὰ θεῖα περὶ πολλοῦ ποιουμένους φαμέν· τοὺς δὲ γε δαίμονας καὶ τὸν τούτων ἡγούμενον οὐ μόνον τῶν οὐρανίων ἀψίδων ἐξεληλάσθαι, ἀλλὰ καὶ τοὺς τῆς ἀρετῆς ἀθλητὰς ὀρωδεῖν καὶ δεδιέναι καὶ φεύγειν, μόνους δὲ ἔχειν ὑποχειρίους τοὺς αὐτομόλους καὶ αὐθαίρετως τὴν ἐκείνου δουλείαν ἀσπάζομένους. [3.106] Ἐν μόνοις γὰρ τοῖς υἱοῖς τῆς ἀπειθείας ἐνεργεῖν αὐτὸν ὁ θεὸς ἀπόστολος εἶρηκεν.

¹⁴⁸ Platón, *Tórvények* X, 896d–e (Kövendí Dénes fordítása). Ld. még Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 92; Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 13, 8.

¹⁴⁹ Canivet szerint Theodóréosz eltúlozza azt a hatalmat, amelyet Platón állítólag a gonoszság lelkének tulajdonít. Bővebben ld. André-Jean Festugière, ‘Platon et l’Orient’, *Revue de Philologie* 21 (1947), 5–45 (p. 5). Simone Pètrement, *Le dualisme chez Platon, les gnostiques et les manichéens* (Paris: Presses Universitaires de France, 1947), 32–34 és 120–125. Az istenség, a jó és a rossz összefüggéseinek rövid bemutatásához ld. Platón, *Állam* 379b–c: „[SZÓKRATÉSZ:] Márpedig az isten lényegileg jó [ἀγαθὸς ὁ θεὸς τῷ ὄντι], tehát így is kell róla beszélni. [ADEIMANTOSZ:] Hogy is lehetne másképp? [SZÓKRATÉSZ:] Ami pedig jó, az sohasem ártalmas. Igaz? [ADEIMANTOSZ:] Azt hiszem, igaz. [SZÓKRATÉSZ:] S ami nem ártalmas, árthat-e az? [ADEIMANTOSZ:] Semmi esetre sem. [SZÓKRATÉSZ:] S ami nem árt, tehet-e az rosszat? [ADEIMANTOSZ:] Nem tehet. [SZÓKRATÉSZ:] S ami nem tesz rosszat, az, ugyebár, nem is lehet az oka semmi rossznak? [ADEIMANTOSZ:] Hogy is lehetne!” [...] [SZÓKRATÉSZ:] Nos, tehát nem mindennek

természetesen! [ATHÉNI:] De egy lélek-e vagy több? Én fogok felelni helyettetek. Legalábbis kettőt kell feltennünk: egyet, amely a jónak okozója, s egy másikat, amely az ellenkezőjét képes előidézni.¹⁴⁸

Ezt írta hát Platón. Könnyen látható, hogy e szavak mennyire helytelenek. Nyilván léleknek nevezte azt a hatalmat, amely minden látható és láthatatlan dolgot irányít. Továbbá azt állítja, hogy ez nemcsak a földön, hanem a mennyen is uralkodik. Majd amikor megkérdezik, hogy egyetlen ilyen hatalom van-e vagy több, azt válaszolja, hogy legalább kettőt kell megemlíteni: egyiket jótévőnek nevezi, a másikat pedig az ellenkező hatás előidézőjének, és mindkettejüknek egyenlő hatalmat tulajdonít a jó és a rossz fölött; sőt még azt is állítja, hogy a rossz demiurgosza irányítja a mennyet!¹⁴⁹

Következtetés

Mi ezzel szemben azt állítjuk, hogy a legszentebb Lélek, akit az isteni kijelentés Vigasztalónak is nevez, nemcsak az angyalokat, arkangyalokat és a mennyei lények egyéb csoportjait irányítja, igazgatja és szenteli meg, hanem a kegyes életet választó és az isteni dolgokat mindennél előbbre valónak tartó embereket is. Ami pedig a démonokat és vezetőjüket illeti, őket nemcsak elűzték a mennyei szentélyből,¹⁵⁰ hanem még az erény bajnokai jelenlétében is rettentően félnek és menekülnek; csak azokat tartják kezeik között, akik elszakadtak Istentől, és önként elfogadták rabszolgaságukat, hiszen az ördög csak „az engedetlenség fiain keresztül”¹⁵¹ cselekszik, amint az apostol is mondja.

oka a jó, hanem ami jól van, annak oka, ami ellenben rosszul, annak nem oka. [...] Mivel pedig az isten jó, ő sem lehet mindennek az oka, amint ezt általában mondják, sőt csak kevés dolognak oka az emberek életében, igen soknak azonban nem oka, hiszen életünkben sokkal kevesebb a jó, mint a rossz. S a jót valóban senki másnak nem szabad tulajdonítanunk, a rossz okát ellenben mindig valami másban kell keresnünk, nem pedig az istenben.” (Szabó Miklós fordítása). Platón rendszerében nyilván az isteni mindenhatóság problémája merül fel, ha ő csak a jónak az oka: olybá tűnik, mintha nem volna hatalma a gonosz megakadályozására. A korlátlan isteni hatalom és az ebből eredő etikai (istenigazolási, teodiceiai) kérdések tárgyalása nyilvánvalóan túlmutat jelen munkánk keretein. A demiurgosz mennyei szerepéhez ld. még Platón, *Timaios* 40a–e.

¹⁵⁰ Vagy „a mennyboltról”.

¹⁵¹ Ef 2, 2.

Περὶ τούτου πάλιν ὁ Πλάτων καὶ ταῦτα εἶρηκεν ἐν τῷ Φαίδρῳ·

Ἔστι μὲν οὖν καὶ ἄλλα κακά, ἀλλὰ τις δαίμων ἀνέμιξε τοῖς πλείστοις ἐν τῷ παραυτίκα ἡδονήν.

Ταύτη γάρ τοι οἶον δελέατι κεκρημένος καὶ τὸ ἄγκιστρον τὸ ὀλέθριον κατακρύπτων, τοὺς μὲν εὐεξαπατήτους ἀποβουκολεῖ καὶ διόλλυσι τῶν ἀνθρώπων, οἱ δέ γε τὸν νοῦν ἐρρωμένοι προορῶσι τὰς πάγας καὶ ταύτας ὑπερπηδῶσιν.

[3.107] Ἀτὰρ οὖν καὶ τὰς περὶ τούτων δόξας ἐκ παραλλήλου θέντες, ἀθρήσατε, πότερα τούτων ἀρμοδιώτερα Θεῷ· τὸν τὸν ἀγαθὸν πονηρᾶς φύσεως φάναι δημιουργὸν καὶ τούτῳ μὴ μόνον τὴν γῆν, ἀλλὰ καὶ τὸν οὐρανὸν ἐγχειρίσαι καὶ ἐπιτρέψαι οἱ κυβερνᾶν, ἢ βούλεται· ἢ τούναντίον εἰπεῖν, ὥς ἀναίτιος μὲν κακῶν παντάπασιν ὁ Θεός, αἰρέσει δὲ γνώμης οἱ δαίμονες γεγένηται πονηροί, ὥσπερ δὴ καὶ τῶν ἀνθρώπων οἱ πλείστοι.

[3.108] Ἀλλὰ γὰρ οἶμαι καὶ ὑμᾶς ξυνομολογήσειν, ὥς ταῦτα ἐκείνων ἀμείνω τὰ δόγματα. Εἰ δὲ καὶ αὐτοῖς γε τοῖς θείοις λογίοις ἐντύχοιτε καὶ τὸν ἐκείνων σκοπὸν ἀκριβῶς καταμάθοιτε, σαφέστερον εἴσεσθε, πόσῳ τὰ θεόπνευστα λόγια τῶν ἀνθρωπίνων διενήνοχε λογισμῶν, καὶ ὅποια μὲν τὰ τοῦ θείου Πνεύματος δόγματα, ὅποια δὲ τὰ τῶν πονηρῶν δαιμόνων παιδεύματα.

Ennek kapcsán Platón újfent ezt is állítja a *Phaidroszban*:

Vannak ugyan más bajok az életben, de legtöbbjükhöz valami jó szellem legalább pillanatnyi gyönyört vegyített.¹⁵²

Ezt a gyönyört csalétekként használja, ebbe rejti el a végzetes horgot; félretereli és elveszíti a könnyen becsapható embereket; de az erős lelkűek előre látják a csapdákat, és kikerülik őket.

Most, hogy a lényekről szóló véleményeket is összehasonlítottuk, vizsgáljátok meg: melyik illik inkább Istenhez? Azt kell-e állítani, hogy a jó teremő nemcsak a földet, hanem a mennyet is átadja és rábízta az általa alkotott rossz természetre, hogy kénye-kedve szerint igazgassa? Vagy ellenkezőleg, azt kell-e mondani, hogy Isten semmiképpen nem oka a rossznak, a démonok pedig az akaratuk választása következtében váltak gonoszakká, mint ahogyan nyilván az emberek többsége is?¹⁵³

Tudom, hogy ti is el fogjátok ismerni: az utóbbi tanítás jobb az előbbinél. Ha pedig majd magát szent írásokat is megismeritek és pontosan megértitek azok célját, világosabban fogjátok látni, hogy az Istentől ihletett kijelentések mennyire felülmúlják az emberi okoskodást, és tudni fogjátok, milyenek az isteni Lélek tanításai, illetve milyenek a gonosz démonok tanai.

¹⁵² Platón, *Phaidrosz* 240b (Kövendi Dénes fordítása). Ld. még Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 93, ill. Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 13, 9.

¹⁵³ A gonosz eredetéhez ld. még Plótinusz, *Enneadész* I, 8: *Mi a rossz és honnan ered?* Theodóréosz élesen állítja szembe a gonosz eredetének anyagelvű magyarázatát (ti., hogy a rossz az anyagban keresendő) azzal a teológiai állásponttal, miszerint a gonosz nem az anyag, hanem az akarat szüleménye. Míg Plótinusz – és az ő nyomán maga Augustinus is – a rosszat a jó hiányaként fogja fel, mint

amelynek nincs önálló lényege (szubsztanciája), a fenti érvelésben Kürosz püspöke találóan hangsúlyozza, hogy a világban a gonoszság az Isten ellen lázadó akaratban keresendő. Ez a gondolat újfent Órigenész nézetéhez áll közel, hiszen a híres alexandriai tanító éppen a Sátán bukása kapcsán hangsúlyozta, hogy annak oka nem az ördög természetében keresendő (ami így „teremtésbeli hibát” jelentene, és Istent tenné meg a rossz okának), hanem az akaratában, amelynek birtokában szabadon választotta a Teremtő elleni lázadás útját.

Περὶ ὕλης καὶ κόσμου

[4.1] Δημόκριτον τὸν Δαμασίππου τὸν Ἀβδηρίτην φασὶ παραπλησίαν εἶναι τῇ φύσει λέγειν τὴν ἀρίστην διδασκαλίαν· μεταμορφοῦν γὰρ δὴ ταύτην καὶ μεταρρυθμίζειν πρὸς τὸ βέλτιον τὴν ψυχὴν καὶ τοὺς παλαιοὺς ἀνανεοῦσθαι χαρακτηῖρας, οὓς ἐξ ἀρχῆς ἡ φύσις ἐνέθηκεν.

[4.2] Καὶ ἔγωγε μάλα τόνδε τὸν λόγον εὖ ἔχειν ὑπέιληφα. Καὶ γὰρ τὸν Σωκράτην τὸν Σωφρονίσκου φησὶν ὁ Πορφύριος εἰς ἀκολασίαν, ἡνίκα νέος ἦν, ἀποκλίναντα, σπουδῇ καὶ διδαχῇ τούτους μὲν ἀφανίσαι τοὺς τύπους, τοὺς δὲ τῆς φιλοσοφίας ἐκμάξασθαι. Πολλὰ δὲ που τοιαῦτα καὶ τὰ θεῖα ἡμᾶς ἐξεπαίδευσε λόγια. Καὶ γὰρ καὶ τελώνας ὁ Σωτὴρ ὁ ἡμέτερος πλεονεκτικὸν βίον ἀσπασάμενους καὶ ἄδικον καὶ χαμαιτύπην λαγνιστάτην καὶ παρανομώτατον ληστὴν καὶ ἄλλους πολλοὺς πονηρίᾳ ξυνεζηκότας εἰσηγήσει καὶ παραιnéσειν ἐκ μὲν τοῦ βαράθρου τῆς κακίας ἀνέσπασεν, ἀρετῆς δὲ τελεωτάτης ἀπέφηνεν ἐραστάς.

[4.3] Καὶ τί λέγω τρεῖς ἢ τέτταρας ἢ δέκα ἢ πεντεκαίδεκα; Πᾶσαν γὰρ που τὴν οἰκουμένην οὕτω διακειμένην δι' ἐκείνων γε τῶν ὀλίγων, οὓς αὐτὸς μετερύθμισεν, ἀθρόως μετέβαλε καὶ τὴν πάλαι τοῖς ἐξεστηκόσι καὶ παραπαίουσιν ἐοικυῖαν σωφρονοῦσαν ἀπέφηνεν. Τοῦτο σαφῶς εἰδότες ἡμεῖς τὴν σωτήριον ὑμῖν διδασκαλίαν προσφέρομεν· καὶ διαμαχομένους ὀρῶντες καὶ ἀντιλέγοντας καὶ τὴν θεραπείαν ἀπωθουμένους οὐκ ἀπαυδῶμεν, ἀλλὰ τῇ σπογγίᾳ τοῦ λόγου καταιονῶμεν τῆς ἀπιστίας τὸ πάθος.

[4.4] Τρεῖς δὲ ἤδη τοῦτο δεδράκαμεν, καὶ ὅπως ἀναγκαῖον καὶ χρήσιμον τὸ τῆς πίστεως ἐπεδείξαμεν φάρμακον· τίνα τε χρὴ δοξάζειν τῆς οὐσίας περὶ τῆς θείας, καὶ ὅποια προσήκει φρονεῖν

Negyedik könyv: Az anyagról és a kozmoszról

Azt mondják, hogy az abdérai Démokritosz, Damaszipposz fia szerint a helyes tanítás közel áll a természethez,¹ hiszen megváltoztatja és megjobbítja a lelket, továbbá megújítja benne azokat az ősi vonásokat, amelyeket a természet kezdetben belevésített.

Úgy vélem, a fenti gondolat valóban helyes. Hiszen – Porphüriosz szerint² – Szókratész, Szóphroniszkosz fia fiatalkorában hajlamos volt a kicsapongásra, de erőfeszítéssel és neveléssel eltörölte ezeket a vonásokat, hogy a filozófia³ jellemvonásai vésődjenek belé. Az isteni kijelentések is sok ilyen eseményről tanúskodnak. A mi Megváltónk mohó és jogtalan életet folytató vámszedőket,⁴ a legbujább utcanőt,⁵ a legelvetemültebb gonosztevőt,⁶ és sok más, bűnben élő embert rántott ki a gonoszság verméből tanácsaival és buzdításaival, hogy őket a legtökéletesebb erény szerelmeseiként⁷ mutassa fel.

De miért is beszélek három, négy, tíz vagy tizenöt esetről! Hiszen az egész világot, amely ebben a helyzetben volt, ezen a kevés, közvetlenül általa megújított emberen keresztül változtatta meg; és megfontoltakká teszi azokat, akik korábban hóbortosoknak és bolondoknak tűntek. Mindezt világosan tudván, felajánljuk nektek ezt az üdvözítő tanítást. És bár láttuk, hogy küzdőtök, ellentmondotok, és visszautasítjátok a kezelést, mi nem adjuk föl, hanem az Ige szivacsával mossuk le a hitetlenség sebét.⁸

Már háromszor megtettük ezt, és bebizonyítottuk, mennyire szükséges és hasznos a hit gyógyírja. Megmutattuk, hogyan kell vélekedni az isteni lényegről, és mit gondoljunk a láthatatlan, de teremtett

¹ Démokritosz, 33. töredék. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 23, 149. Joannész Sztóbaiosz, *Anthologium* II, 31, 65. A *Curatio* jelen fejezetével foglalkozik a következő munka: Marco Ninci, *Aporia ed entusiasmo: Il mondo materiale e i filosofi secondo Teodoreto e la tradizione patristica greca* (Roma: Edizione di storia e letteratura, 1977).

² Porphüriosz, *A filozófia története*, 12. töredék. Theodórétoz bővebben visszatér Szókratész erkölcsi kilengéseire a *Curatio* 12.57–69-ben, ahol aprólékosabban is idézi Porphürioszt.

³ A *filozófia* itt sem pusztán az elméleti gondolkodást, hanem az életvitelt is jelenti.

⁴ Ld. Máté/Lévi (Mt 9, 9; Mk 2, 14; Lk 5, 27–32) és Zákheus (Lk 19, 1–10) elhívását.

⁵ Ehelyütt a „bűnös asszony” történetére kell gondolnunk: ld. Lk 7, 36–50. A „legbujább, legszemérmetlenebb kéjnő” kifejezés nyilván nem illik Magdalai Máriára, akiről a Szentírás csak annyit mond, hogy Jézus „hét ördögöt űzött ki belőle” (Mk 16,10 – NB: ez a Márk-evangélium hosszabb záradéka, amelyet pl. a *Codex*

Sinaiticus nem tartalmaz!). Szerzőnk maga sem nevezi meg Magdalai Máriát, és egész életművében csak a feltámadás-történet kapcsán, *A katonákhoz* intézett 145. levelében említi őt név szerint, a legcsekélyebb negatív felhang nélkül (Theodórétoz, *Epistulae*, *Collectio Sirmondiana* 145, 73). Úgy tűnik, Magdalai Mária későbbi, főleg Nagy Gergely pápa (Kr. u. 590–604) nevéhez fűződő, a Szentírás tanúsága alapján viszont teljesen indokolatlan „paráznásítása” Theodórétoz korában még egyáltalán nem számított teológiai közhelynek.

⁶ Itt nyilván a keresztfán megtérő gonosztevőről van szó. Ld. Lk 23, 39–43.

⁷ Az „erény szerelmesei” kifejezés újfent a szerző sajátos szóhasználatát tükrözi. Vö. *Curatio* 2.24.

⁸ Ugyanezen gondolathoz ld. Alex. Kelemen, *Paidagogosz* III, 9, 47–48.

περὶ τῶν ἀοράτων μὲν, γενητῶν δὲ φύσεων, ἐπεδείξαμεν, καὶ τὸ τῆς ποιητικῆς μυθολογίας ἀπογυμνῶσαντες αἴσχος καὶ τὴν τερατώδη τῶν φιλοσόφων ἀλληγορίαν ἐλέγξαντες.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ τῆς ὁρατῆς περὶ κτίσεως οὔτε ἀληθῆ οὔτε μὴν ξυνωδὰ γε ἀλλήλοισ ἐδόξασαν, ἀλλ' εἰς πολλὰς καθάπερ ἐν νυκτομαχίᾳ διεκρίθησαν μοίρας, ἀλλήλοισ ὥς πολεμίοις ἀνέδην κεχρημένοι, προύργου οἶμαι καὶ τὰς τούτων ἐν μέσῳ προθεῖναι δόξας καὶ τῆς θείας γραφῆς παραθεῖναι τὰ δόγματα καὶ δεῖξαι γε ἄντικρυς, ὥς „λογισμοὶ ἀνθρώπων δειλοί, καὶ ἐπισφαλεῖς αἱ ἐπίνοιαὶ αὐτῶν“, ἣ σοφός τις ἡμέτερος εἶρηκεν.

[4.5] Ξενοφάνης μὲν οὖν ὁ Ὀρθομένους ὁ Κολοφώνιος, ὁ τῆς Ελεατικῆς αἰρέσεως ἡγησάμενος, ἐν εἶναι τὸ πᾶν ἔφησε, σφαιροειδὲς καὶ πεπερασμένον, οὐ γενητόν, ἀλλ' αἰδῖον καὶ πάμπαν ἀκίνητον· πάλιν δ' αὖ τῶνδε τῶν λόγων ἐπιλαθόμενος, ἐκ τῆς γῆς φῦναι ἅπαντα εἶρηκεν. Αὐτοῦ γὰρ δὴ τόδε τὸ ἔπος ἐστίν·

ἐκ γῆς γὰρ τάδε πάντα, καὶ εἰς γῆν πάντα τελευτᾷ.

[4.6] Ἀξύμφωνοι δὲ ἄντικρυς οἶδε οἱ λόγοι. Εἰ γὰρ αἰδῖος ὁ κόσμος, καὶ ἄναρχος· εἰ δὲ γε ἄναρχος, καὶ ἀναίτιος· εἰ δὲ ἀναίτιος, οὐκ ἔχει δῆπου μητέρα τὴν γῆν. Εἰ δὲ αἰτίαν ἔχει τὴν γῆν, οὐκ ἄρα ἀναίτιος· εἰ δὲ οὐκ ἀναίτιος, οὐδὲ ἄναρχος· εἰ δὲ οὐκ ἄναρχος, οὐκ ἄρα αἰδῖος.

⁹ Az éjszakai csata hasonlatához ld. Nagy Baszileiosz, 69. levél: „ezek után tudni fogjuk, kik tartanak velünk, nem úgy, mint az éjszakai csatában, amikor képtelenek vagyunk különbséget tenni barát és ellenség között”. Az éjszakai csata klasszikus leírásához ld. pl. Thuküdidész, *A peloponnészosi háború* VII, 44.

¹⁰ Vö. Bölcsesség könyve 9, 14.

¹¹ Vö. Antiochiai Aetiosz, *Placita philosophorum* II, 4, 11 (a továbbiakban: Aetiosz, *Placita*). Ld. Hermann Diels, *Doxographi graeci* (Berlin: G. Reimer, 1879), 284. Xenophanész (Kr. e. kb. 570 – kb. 475), aki elsősorban költő és dalnok volt, ellenezte a népszerű teogóniákat, beleértve Homérosz és Hésziodosz költeményeit is. Tanította, hogy az istenség egy és változhatatlan. Ez a gondolat nyilván rokonszenves volt a későbbi keresztyén teológia számára. A létező és a lét

természetekről, majd lelepleztük a költők mitológiájának gyalázatát és megcáfoltuk a filozófusok allegóriájának szörnyűségét.

Az emberi tudományok gyengeségei és ellentmondásai

A filozófusok azonban még a teremtés látható részéről sem vélekedtek igazán, sem egymással egyező módon, hanem az éjszakai csatához hasonlóan⁹ több pártra szakadtak, és egymást fenntartás nélkül, kölcsönösen ellenségnek tekintették. Éppen ezért hasznosnak tartom, hogy előterjesszük az ő véleményüket is. Állítsuk azokat párhuzamba a Szentírás tanításaival, hogy világosan kimutassuk, mennyire „bizonytalanok az emberek gondolatai, és ingatagok az ő terveik”,¹⁰ ahogy egyik bölcsünk mondta.

A világegyetem szerkezete és örökkévalósága

Kolophóni Xenophanész, Orthomenész fia és az eleai iskola vezetője¹¹ azt állította, hogy a Mindenség egyetlen, gömbölyű alakú, véges, teremtetlen, de örökkévaló, és teljesen mozdulatlan. De íme, megfedkezve az általa mondottakról, azt állítja, hogy minden a földből származik. Hiszen nyilván tőle származik az alábbi mondat:

Mind a földből eredt s végét leli minden a földben.¹²

Ezek a gondolatok teljes mértékben ellentmondanak egymásnak. Ha ugyanis a világ örökkévaló, akkor kezdetnélküli is; ha viszont nincs kezdete, akkor nincs oka sem; ha pedig nincs oka, akkor a föld bizonyosan nem az anyja. De ha a föld az oka, akkor nem ok nélküli, és ha nem ok nélküli, akkor nem is kezdet nélküli, ha pedig nem kezdet nélküli, akkor nem is örökkévaló.¹³

mozdulatlanságának Xenophanésztól származó alaptétele képezte a későbbi eleai iskola – köztük Parmenidész és eleai Zénón – tanításának sarokkövét.

¹² Xenophanész, 27. töredék. A töredék teljes szövege a következő:

Mind a földből eredt s végét leli minden a földben.
Mert földből eredénk s vízből lettünk valamenny' en.
Mindén, ami születik, tűzből és vízből eredt az.
Mindén víz forrása a tenger.

(Sebestyén Károly fordítása)

¹³ A fenti lánckövetkeztetés ékesen bizonyítja szerzőnk logikai képzettségét.

[4.7] Καὶ Παρμενίδης δὲ ὁ Πύρρητος ὁ Ἐλεάτης, Ξενοφάνους ἑταῖρος γενόμενος, κατὰ μὲν τὸν πρῶτον λόγον ξύμφωνα τῷ διδασκάλῳ συγγέγραφεν· αὐτοῦ γὰρ δὴ τόδε τὸ ἔπος εἶναι φασιν·

οὔλον μουννογενές τε καὶ ἀτρεμές ἡδ' ἀγένητον.

Αἴτιον δὲ τῶν ὄλων οὐ τὴν γῆν μόνον, καθάπερ ἐκείνος, ἀλλὰ καὶ τὸ πῦρ εἴρηκεν οὗτος.

[4.8] Μέλισσος δὲ ὁ Ἰθαγένους ὁ Μιλήσιος τούτου μὲν ἑταῖρος ἐγένετο, τὴν δὲ παραδοθεῖσαν διδασκαλίαν ἀκήρατον οὐκ ἐτήρησεν· ἄπειρον γὰρ οὗτος ἔφη τὸν κόσμον, ἐκείνων φάντων πεπερασμένον.

[4.9] Δημόκριτος δὲ ὁ Ἀβδηρίτης ὁ Δαμασίππου τὴν τοῦ κενοῦ καὶ τῶν ναστῶν πρῶτος ἐπεισήγαγε δόξαν· ταῦτα δὲ Μητρόδωρος ὁ Χῖος ἀδιαίρετα καὶ κενὸν προσηγόρευσεν, ὥσπερ αὖ πάλιν Εὔριππος ὁ Νεοκλέους ὁ Ἀθηναῖος, πέμπτη γενεᾷ μετὰ Δημόκριτον γεγονώς, τὰ ὑπ' ἐκείνων ναστὰ καὶ ἀδιαίρετα δὴ κληθέντα ἄτομα προσηγόρευσεν.

[4.10] Ἀδιαίρετον δὲ καὶ ἄτομον καὶ ναστὸν οἱ μὲν διὰ τὸ ἀπαθὲς ὠνομάσθαι φασίν, οἱ δὲ διὰ τὸ ἄγαν σμικρόν, ἅτε δὴ τομὴν καὶ διαίρεσιν δέξασθαι οὐ δυνάμενον. Καλοῦσι δὲ οὕτω τὰ σμικρότατα ἐκεῖνα καὶ λεπτότατα σώματα, ἃ διὰ τῶν φωταγωγῶν εἰσβάλλον ὁ ἥλιος δείκνυσιν ἐν ἑαυτῷ ἄνω καὶ κάτω παλλόμενα.

[4.11] Τούτοις καὶ Ἐκφαντος ὁ Συρακούσιος ὁ Πυθαγόρειος ἠκολούθησε. Πλάτων δὲ ὁ Ἀρίστωνος ἀρχὰς εἶναι τῶν ὄλων τὸν

Eleai Parmenidész, Pürrhosz fia, Xenophanész tanítványa teljes mértékben egyetért írásában mesterével, ami az elméletének az első felét illeti. Neki tulajdonítják a következő sort:

Érintetlen, egyedülálló, mozdulatlan és teremtetlen.¹⁴

Nos, a Világegyetem oka nemcsak a föld, ahogyan Xenophanész gondolta, hanem a tűz is, állította Parmenidész.¹⁵

Milétoszi Melisszosz, Ithagénész fia Parmenidész tanítványa volt, de nem őrizte meg érintetlenül a neki átadott tanítást: azt állította ugyanis, hogy a világ végtelen, miközben mesterei azt tanították, hogy a világ véges.¹⁶

Az anyag és az őselemek

Abdéri Démokritosz, Damaszipposz fia volt az első, aki bevezette az *űr* és a *szilárd* fogalmakat.¹⁷ Ezeket khioszi Métrodórosz *oszthatatlanoknak* és *üresnek* nevezte.¹⁸ Hasonlóképpen az athéni Epikurosz,¹⁹ Neoklész fia, a Démokritosz utáni ötödik nemzedék tagja atomoknak nevezte azt, amit elődei *szilárd* és *oszthatatlan* névvel illettek.

Oszthatatlan, atom, tele – e szavak egyesek szerint a változatlan-ságot²⁰ jelzik, mások számára a rendkívüli apró méretet, amelyet sem felosztani, sem elvágni nem lehet. Ezért nevezik így ezeket a parányi és rendkívül vékony testeket, amelyeket az ablakon átsütő Nap villant föl, amint föl-le keringenek.

Őket követte a püthagoreus Szürakuszai Ekphantosz is.²¹ Platón, Arisztón fia szerint a világegyetem princípiumai: Isten, az anyag és

¹⁴ Parmenidész, *8.4-es töredék*. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 112; Eusebiosz, *Praep. ev.* I, 8, 5; XIII, 13, 39. A szöveg másik fordítási lehetősége: „Teljes, egyedülálló (egy lényegből való, egy fajtájú), rendületlen és tökéletes.”

¹⁵ Amint a fenti töredék alapján már kiderült, Xenophanész sem kizárólag a földet tartotta a mindenség egyetlen okának, hiszen ugyanott említi a tüzet és a vizet is.

¹⁶ Milétoszi Melisszosz (Kr. e. V. sz.) Zénón és Empedoklész kortársa volt. Kr. e. 441-ben részt vett az athéniak elleni tengeri csatában. A létezéssel kapcsolatos érvelése során kijelenti, hogy ha valami létezik, annak öröktől fogva kell léteznie: következésképpen nincs keletkezés sem a létből sem a nem-létből, mivel az utóbbi nem létezik. Némileg abban tér el Parmenidész gondolkodásától, hogy nem zárja ki a pusztulás lehetőségét, de határozottan nem is állítja azt. Szerinte a világ kezdet és vég nélküli, mivel örökkévaló és határtalan. A határtalanság eredményezi a világ „egy”, azaz egyetlen mivoltát is, mert ha kettő volna, már nem lehetne határtalan. Az egységből következik az is, hogy – amint azt eleai Zénón is állította – a világ egyöntetű, változatlan és mozdulatlan. Minden, általunk mozgásként és változásként érzékelt jelenség csupán érzécsalódás. Az űr létezését is tagadó Melisszosz

töredékesen ránk maradt művének címe: *A létről* vagy *A természetről*. Ld. pl. Bartók, *A filozófia története* I, 53. Vö. Aetiosz, *Placita* II, 1, 6.

¹⁷ Ld. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* IX, 34; Aetiosz, *Placita* I, 3, 18;

¹⁸ Khioszi Métrodóroszhoz ld. a *Curatio* 2.11-hez fűzött jegyzetet.

¹⁹ Epikuroszhoz ld. a *Curatio* bevezetésében szereplő lábjegyzetet. Vö. Pásztori, *Ókori görög gondolkodók*, 163–167.

²⁰ Szó szerint: a szenvedéstől – és így a bármiféle módosulástól – való mentességet.

²¹ Ld. Aetiosz, *Placita* I, 3, 19. Ekphantoszlól vajmi keveset tudunk. Az az elmélet, miszerint a két szürakuszai gondolkodó – Hiketasz és Ekphantosz – esetében nem valós történelmi személyekről, hanem Pontoszi Hérakleidésznek, a platóni Akadémia IV. századi tagjának dialógusaiban szereplő fiktív figurákról volna szó, nem tartható. Nekik tulajdonították azt az elképzelést is, miszerint az égitestek mozdulatlanok, és csupán a saját tengelye körül forgó (és közben keringő mozgást is végző?) Föld miatt tűnik úgy, mintha mozognának. Hiketasz és Ekphantosz gondolatai egyébként Kopernikuszra gyakoroltak nagyon komoly hatást. Bővebben ld.

θεὸν καὶ τὴν ὕλην καὶ τὰς ιδέας φησίν· Ἀριστοτέλης δὲ ὁ Σταγειρίτης ὁ Νικομάχου εἶδος καὶ ὕλην καὶ στέρησιν· στοιχεῖα δὲ οὐ τέσσαρα, ἀλλὰ πέντε· ἕτερον γὰρ εἶναι τὸ αἰθέριον εἴρηκεν, ἀτρεπτόν τε καὶ ἀμετάβλητον.

[4.12] Ξενοκράτης δὲ ὁ Χαλκηδόνιος ἀέναον τὴν ὕλην, ἐξ ἧς ἅπαντα γέγονε, προσηγόρευσε. Ζήνων δὲ ὁ Κιτιεὺς ὁ Μνασέου, ὁ Κράτητος φοιτητής, ὁ τῆς Στωϊκῆς ἄρξας αἰρέσεως, τὸν θεὸν καὶ τὴν ὕλην ἀρχὰς ἔφησεν εἶναι. Ἴππασος δὲ ὁ Μεταποντῖνος καὶ Ἡράκλειτος ὁ Βλόσωνος ὁ Ἐφέσιος ἐν εἶναι τὸ πᾶν, ἀκίνητον [*σευ αἰκίνητον*]²³ καὶ πεπερασμένον, ἀρχὴν δὲ τὸ πῦρ ἐσχηκέναι. Ὁ δὲ Ἀπολλωνιάτης Διογένης ἐκ τοῦ ἀέρος ἔφη ξυστῆναι τὸ πᾶν.

[4.13] Καὶ τὴν ὕλην δὲ γε Θαλῆς μὲν καὶ Πυθαγόρας καὶ Ἀναξαγόρας καὶ Ἡράκλειτος καὶ ὁ τῶν Στωϊκῶν ὁρμαθὸς τρεπτήν καὶ ἀλλοιωτὴν καὶ ῥευστὴν ἔφασαν εἶναι. Δημόκριτος δὲ καὶ Μητρόδωρος καὶ Ἐπίκουρος ἀπαθῆ τὰ ἄτομα καὶ τὸ κενὸν προσηγόρευσαν.

Ὁ δὲ γε Πλάτων σωματοειδῆ τὴν ὕλην ἔφησεν εἶναι καὶ ἄμορφον καὶ ἀνείδεον καὶ ἀσχημάτιστον καὶ ἄποιον παντελῶς. Ταῦτα γὰρ πάντα, φησίν, ὕστερον παρὰ τοῦ πεποιηκότος ἐδέξατο. Ἀριστοτέλης δὲ αὐτὴν σωματικὴν κέκληκεν, οἱ Στωϊκοὶ δὲ σῶμα.

‘Pythagoreanism’, in: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/pythagoreanism/#timaeus> (megnyitva: 2013. nov. 7). Ekphantoszhoz ld. még Diels, *Doxographi graeci*, 286, ill. Kenneth Sylvan Guthrie, *The Pythagorean Sourcebook and Library: An Anthology of Ancient Writings Which Relate to Pythagoras and Pythagorean Philosophy* (Grand Rapids: Phanes Press, 1987), 257–259.

²² Vö. Arisztotelész, *A lélekről* I, 2; a hiány kapcsán ld. *Metafizika* 1019a27. Ld. még David E. Hahm, ‘The fifth element in Aristotle’s *De Philosophia*: A critical re-examination’, *Journal of Hellenic Studies* 102 (1982), 60–74. Vö. Pseudo-Platón, *Epinomisz* 981c és 984b–c.

²³ Canivet az ἀκίνητον helyett az αἰκίνητον-t javasolja. Ld. alább, ill. SC 57, 206, 4. lábjegyzet. Vö. *Curatio* 5.17.

²⁴ A khalkédóni (kalcedoni) születésű Xenokratész (Kr. e. 396–314) Platón tanítványa volt, és mesterét Szicíliába is elkísérte. Önmegtartóztató életvitele mellett rendkívül megbízható volt: Diogenész Laertiosz szerint Xenokratész volt az egyetlen, aki az athéni bíróságon eskütétel nélkül tanúskodhatott. Szpeuszipposz utódaként 339-től haláláig vezette az Akadémiát. Az athéniai egyszeri rabszolgának is eladták, mert nem tudta fizetni a tartózkodási díjat. Egy bizonyos Phaleroni Démétriosz azonban megvásárolta, és felszabadította. Ld. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* IV, 6–15. Bővebben ld. még Bartók, *A filozófia története* I, 142–143, ill. Russell Dancy, ‘Xenocrates’, in: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/xenocrates/> (megnyitva: 2013. november 7).

²⁵ Aetiosz, *Placita* I, 3, 19–26; I, 7, 26. Ld. még Andreas Graeser, *Zenon von Kiton: Positionen und Probleme* (Berlin: Walter de Gruyter, 1975).

az ideák. Sztageiroszi Arisztotelész, Nikomakhosz fia azt állítja, hogy ez a forma, az anyag és a hiány; és nem négy őselem van, hanem öt: szerinte ugyanis a mozdulatlan és változatlan éter egy újabb elem.²²

Khalkhédóni Xenokratész örökkévalónak nevezte az anyagot, amelyből minden származik.²⁴ Kitioni Zénón, Mnaszeász fia, Kratész tanítványa, a sztoikus iskola megalapítója Istent és az anyagot nevezte princípiumoknak.²⁵ Metapontoszi Hippiaszosz és efézusi Hérakleitosz, Blosszón fia azt állítják, hogy a mindenség egy, mozdulatlan [*vagy: örökmozgó*] és behatárolt, a tűz pedig a princípiuma.²⁶ Apollóniai Diogenész szerint azonban a mindenség levegőből áll.²⁷

Az anyagot azonban Thalész, Püthagorász, Anaxagorász, Hérakleitosz és a sztoikusok változónak, módosulónak és áradónak tartották. Ezzel szemben Démokritosz, Métrodórosz és Epikurosz az atomokat és az ürességet *szenvedésmentesnek* nevezték.

Platón azt állítja, hogy az anyag testi megjelenésű, de teljesen formátlan, alakatlan, idomtalan és minőség nélküli. Az anyag mindezeket – Platón szerint – később kapta a Teremtőtől.²⁸ Arisztotelész viszont *testinek* nevezte az anyagot, a sztoikusok pedig *testnek*.²⁹

²⁶ Metapontoszi Hippiaszosz (Kr. e. V. sz.) püthagoreus filozófus volt, akinek a nevéhez kapcsolják néha az irracionális számok felfedezését. Arisztotelész róla és Hérakleitoszról jegyezte fel, hogy a tüzet tartották a mindenség princípiumának (ld. Arisztotelész, *Metafizika* I, 1, 3). Diogenész Laertiosz szerint Hippiaszosz úgy vélte: van egy meghatározott idő, ami alatt a változások befejeződnek a világegyetemben, illetve, hogy a mindenség behatárolt és örökké mozgásban van (ld. Diogenész, *Filozófusok élete* VIII, 84). A fenti megállapítás valamint a híres herakleitoszi „minden árad” (πάντα ῥεῖ) elv alapján valóban αἰκίνητον (= örökmozgó) kifejezés illenék az az ἀκίνητον (= mozdulatlan) helyére.

²⁷ Apollóniai Diogenészt (Kr. e. V. sz.) gyakran nevezik az utolsó preszókratikus gondolkodónak, noha Démokritosz valószínűleg túlélte őt. A filozófiatörténet szempontjából legfontosabbnak tartják azt a törekvését, amellyel összekapcsolta a korai ióni filozófia Anaximenész és Hérakleitosz nevével fémjelezhető monizmusát az Empedoklész- és Anaxagorász-féle pluralizmussal. A természetet Diogenész valamiképpen az étellel azonosította, amely önmagából eredeztethető. Egyik fő gondolata szerint a természet, az egész világegyetem oszthatatlanul végtelen, örökéletű és állandó mozgásban lévő lényeg, amelyet ő – Anaximenész nyomán – *levegőnek* (ἄηρ) nevezett. Bővebben ld. pl. ‘Diogenes of Apollonia’, in: *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <http://www.iep.utm.edu/diogen-a/> (megnyitva: 2013. november 7).

²⁸ Bővebben ld. Harry Ausrty Wolfson, ‘Plato’s Pre-existent Matter in Patristic Philosophy’, in: *The Classical Tradition: Literary and Historical Studies in Honor of H. Caplan*, ed. L. Wallach (Ithaca: Cornell University Press, 1966), 409–420.

²⁹ Aetiosz, *Placita* I, 9, 7.

[4.14] Τὸ δὲ κενὸν οἱ περὶ Δημόκριτον τῶν ἀτόμων ὠνομάκασιν τὸπον, οἱ δὲ ἄλλοι ἅπαντες τοῦτον γε ἄντικρυς κωμωδοῦσι τὸν λόγον. Αὐτίκα τοίνυν Ἐμπεδοκλῆς οὕτω φησίν·

οὐδὲ τι τοῦ παντὸς κενεὸν πέλει οὐδὲ περιττόν.

[4.15] Οἱ δὲ Στωϊκοὶ ἐντὸς μὲν τοῦ παντὸς μηδὲν εἶναι κενόν, ἐκτὸς δὲ αὐτοῦ πάμπολύ τε καὶ ἄπειρον. Ὁ δὲ Στράτων ἔμπαλιν ἔξωθεν μὲν μηδὲν εἶναι κενόν, ἔνδοθεν δὲ δυνατόν εἶναι.

Οὐ μόνον δὲ ἐν τούτοις διαφωνία γε πλείστη, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις ἐχρήσαντο. Καὶ γὰρ δὴ τὸν κόσμον Θαλῆς μὲν καὶ Πυθαγόρας καὶ Ἀναξαγόρας καὶ Παρμενίδης καὶ Μέλισσος καὶ Ἡράκλειτος καὶ Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης καὶ Ζήνων ἓνα εἶναι ξυνωμολόγησαν· Ἀναξίμανδρος δὲ καὶ Ἀναξίμενης καὶ Ἀρχέλαος καὶ Ξενοφάνης καὶ Διογένης καὶ Λεύκιππος καὶ Δημόκριτος καὶ Εὔκλιος πολλοὺς εἶναι καὶ ἀπείρους ἐδόξασαν.

³⁰ Empedoklész, 13. töredék. Ld. Arisztotelész, *Xenophanészről, Zénónról és Gorgiászról* II, 28, p. 976b, 26.

³¹ Lampszacoszi Sztraton (Kr. e. kb. 335 – kb. 269) peripatetikus filozófus volt, a Lúkeion harmadik vezetője Theophrasztosz halála után. Elsősorban természetfilozófiával foglalkozott, és annyira túlhangsúlyozta Arisztotelész rendszerének természeti tényezőit, hogy eljutott a teremtő isten gondolatának tagadásához. A világ-mindenség vezetését kizárólag a természet öntudatlan erejére bízta (vö. Cicero, *De natura deorum* – *Az istenek természetéről* I, 13). Elutasította Arisztotelész azon gondolatát, miszerint az idő a mozgás számszerű kifejeződése (vö. Arisztotelész, *Fizika* IV, 11, 219b5), és nyomatékosította, hogy az idő a mozgástól függetlenül is létezik. Nem fogadta el a hely arisztotelészi meghatározását sem (ti., hogy a valamit körülvevő területet nevezzük helynek), és inkább úgy fogalmazott, hogy a hely az a tér, amit egy bizonyos létező elfoglal. Szintén elutasította az ötödik elem (ti. az éter) létezésére vonatkozó arisztotelészi elképzelést. Gyakran a hőt és a hideget tartotta a számára szinte csak anyagra és energiára redukálható világ mozgatórugóinak. Tagadta a lélek halhatatlanságát, és cáfolta a *Phaidón* című platóni dialógusban felsorolt idevágó érveket. Elfogadta, hogy az anyag apró részecskékből áll, de elutasította Démokritosznak az üres térre vonatkozó elméletét. Sztraton szerint űr csak az egymáshoz tökéletlenül illeszkedett részecskék között létezhet: a teret mindig kitölti valamiféle anyag. Gondolkodása nagyban hatott Baruch Spinoza (1632–1677) panteizmusára. Sztraton művei közül egy sem maradt fenn, gondolkodását kizárólag a későbbi szerzők feljegyzéseiből lehet részben rekonstruálni. Leghíresebb tanítványa volt az a Számoszi Arisztarkhosz (Kr. e. 310–230), aki jelen ismereteink szerint elsőként hirdette a következőket: a Föld kering a Nap körül – amely nem istenség, hanem izzó kögolyó – és nem megfordítva, illetve, hogy a Föld egyben a saját tengelye körül is forog (ezt előtte Pontoszi Hérakleidész

Démokritosz követői az atomok helyét űrnek nevezik, de a többiek mind nyíltan kinevetik ezt az elméletet. Empedoklész például ekképpen szól:

A mindenségben nincs sem üresség, sem fölösleg.³⁰

A sztoikusok szerint a mindenségben semmi üresség nincs, de azon kívül az űr teljes és végtelen. Ezzel homlokegyenest ellenkezően Sztraton azt állítja, hogy a mindségen kívül nincs semmi űr, azon belül viszont létezhet.³¹

A világ sokféle vagy egyféle?

De nemcsak itt, hanem más kérdésekben is óriási nézetkülönbség van köztük. Thalész, Püthagorász, Anaxagorász, Parmenidész, Melisszosz, Hérakleitosz, Platon, Arisztotelész és Zénón világosan és egybehangzóan állítják, hogy a világ egy.³² Ezzel szemben Anaximandrosz, Anaximenész, Arkhelaosz, Xenophanész, Diogenész, Leukipposz, Démokritosz és Epikurosz úgy vélték, hogy sok végtelen világ létezik.³³

is mondta), továbbá, hogy a Hold a Naptól nyeri a fényét. Nézetei miatt a sztoikus Kleanthész – a híres *Zeusz-himnusz* szerzője – istentelenséggel vádolta meg Arisztarkhoszt, akinek menekülnie kellett Athénból. Sztratonról bővebben ld. David Furley, *From Aristotle to Augustine: Routledge History of Philosophy*, Volume 2 (London: Routledge, 2003); David Furley, 'Cosmology', in Keimpe Algra et al., *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), Fritz Wehrli, *Straton von Lampsakos: texte und Kommentar*, Die Schule des Aristoteles 5 (Basel: Schwabe, 1969); David Furley, 'Strato's Theory of the Void', in Jürgen Wiesner, *Aristoteles: Werk und Wirkung*, 2 kötet (Berlin: Walter de Gruyter, 1985), 594–609.

³² Aetiosz, *Placita* II, 1, 2. Theodóréosz kihagyja Ekphantoszt és Empedoklést Aetiosz lajstromából. Ld. Charles Mugler, *Deux thèmes de la cosmologie grecque: Devenir cyclique et pluralité des mondes* (Paris: Klincksieck, 1953); Werner Jaeger, *The Theology of the Early Greek Philosophers* (Oxford: Clarendon Press, 1947). Melisszoszhoz ld. még L. Obertello, 'Melissus of Samos and Plato on the Generation of the World', *Dionysius* 8 (1984), 3–18.

³³ Aetiosz, *Placita* II, 1, 3 és II, 14, 2. Leukipposznak (Kr. e. V. sz.), az atomista elmélet megalapozójának életéről, származásáról és haláláról nagyon keveset tudunk. Három ókori város is szülöttének tartotta: a trák–görög Abdéra, a dél-itáliai Elea, és a kisázsiai Milétosz. Ezek közül a kutatók többnyire a harmadikat tartják Leukipposz születési helyének. Főművének csupán a címét ismerjük: *Nagy világerend* (Μέγας δῆακόσμος – ld. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* IX, 46). Leukipposz az eleaiakkal szemben azt tanította, hogy mozgás igenis van, ezért üres térnek is lennie kell, ahol a mozgás végbemegy. Helytelenítette az űrnek a nem-létezővel való azonosítását: az űr, az eleaiak szerinti „nem-létező” ugyanis létezik.

[4.16] Καὶ οἱ μὲν σφαιροειδῆ τοῦτον εἶναι, οἱ δὲ ἑτεροειδῆ· καὶ οἱ μὲν μυλοει δῶς, οἱ δὲ τροχοῦ δίκην περιδινεῖσθαι· καὶ οἱ μὲν ἔμψυχόν τε καὶ ἔμπνουν, οἱ δὲ παντάπασιν ἄψυχον· καὶ οἱ μὲν κατ' ἐπίνοιαν γε νητόν, οὐ κατὰ χρόνον, οἱ δὲ ἀγέννητον παντελῶς καὶ ἀναίτιον· καὶ οὗτοι μὲν φθαρτόν, ἐκεῖνοι δὲ ἄφθαρτον.

[4.17] Καὶ τοὺς ἀστέρας δὲ Θαλῆς μὲν γεώδεις καὶ ἑμπύρους ὠνόμασεν· ὁ δὲ γε Ἀναξαγόρας ἐκ τῆς τοῦ παντὸς περιδινήσεως πέτρους εἶπεν ἀνασπασθῆναι, καὶ τούτους ἐκπυρωθέντας τε καὶ ἄνω παγέντας ἀστέρας ὀνόμασθαι. Καὶ Δημόκριτος δὲ τοῦτον κρατύνει τὸν λόγον· ὁ δὲ Διογένης κισηροειδεῖς λέγει εἶναι τούτους, διαπνοάς τινας ἔχοντας· ὁ δὲ Ἀναξίμανδρος ξυστήματα ἅττα τοῦ ἀέρος ἔφη, τροχοειδῶς πεπιλημένα, πυρὸς ἔμπλεα εἶναι, ἀπὸ τινων στομίων ἀφιέντα τὰς φλόγας.

[4.18] Διογένης δὲ καὶ ἐμπίπτειν εἰς τὴν γῆν τινας τούτων ἔφησε καὶ σβεννυμένους ἐλέγχεσθαι, ὅτι λίθων ἔχουσι φύσιν, καὶ μάρτυρι χρῆται τῷ ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς πυροειδῶς κατενεχθέντι ποτέ. Ὁ δὲ Πλάτων ὥς ἐπίπαν μὲν τούτους ἐκ τοῦ πυρὸς

Némelyek számára a világ gömb formájú, másoknak más alakú; egyesek szerint malomkő módján forog, mások szerint kerékként.³⁴ Emezek szerint a világnak lelke van és lélegzik, amazok szerint teljesen élettelen; egyesek úgy vélik: a gondolat és nem az idő nyomán jött létre;³⁵ mások szerint egyáltalán nincsen keletkezése és oka. Ezek szerint romlandó, amazok szerint nem.

A csillagok természete és száma

A csillagokat Thalész földből és tűzből valóknak nevezte,³⁶ viszont Anaxagorász szerint ezek a mindenség forgása miatt levált kövek, amelyek a magasban lángra lobbantak, ott maradtak, és csillagoknak nevezték őket.³⁷ Démokritosz is megerősíti ezt az elméletet. Diogenész azonban azt mondja,³⁸ hogy a csillagok olyan habkövek, amelyek valamilyen típusú elpárolgásra³⁹ képesek. Anaximandrosz számára levegőből álló, gyűrű alakúra összesűrűsödött testek, amelyek tűzzel vannak tele, és bizonyos nyílásokon keresztül lángot bocsátanak ki.⁴⁰

Diogenész azt is mondja, hogy ezek közül egyesek a földre esnek, és ha kialszanak, kiderül, hogy természetük szerint kövek. Ennek igazolására pedig azt a tüzes formájú testet hozza fel, amely Aigoszpotamoinál esett le.⁴¹ Platón szerint az égitestek főleg tűzből állnak,

Ebben az űrben minden konkrét szándék és cél nélkül állandóan mozognak a tovább már nem bontható anyagi részecskék, az atomok. Számuk végtelen, a dolgok belőlük tevődnek össze. Püthagorász űr-fogalmát még lehetett a levegővel rokonítani, Leukipposzét viszont nem: ő valóban a vákuumhoz hasonlítható ürességről beszélt. Gondolatainak hatása leginkább tanítványa, Démokritosz munkásságán érezhető. Ld. 'Leucippus', *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, <http://www.iep.utm.edu/leucippu/> (megnyitva: 2013. nov. 7).

³⁴ Aetiosz, *Placita* II, 2, 1–4; Antiochiai Theophilosz, *Apologia ad Autolycum* II, 32. Vö. Platón, *Phaidón* 97c–98b.

³⁵ A világ örökkévalósága gondolatának kapcsán ld. David T. Runia, 'Philo's *De aeternitate mundi*: The Problem of Its Interpretation', *Vigiliae Christianae* 35 (1981), 105–151.

³⁶ Ld. Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 30, 1.

³⁷ Ld. Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 30, 3.

³⁸ Ld. Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 30, 4.

³⁹ Vagy szellőzésre.

⁴⁰ Aetiosz, *Placita* II, 13, 7.

⁴¹ Az említett meteorit Kr. e. 467-ben zuhant le a Helléspontoszba torkolló kicsi „kecske-folyó” (Αἰγὸς Ποταμοί) partjára. Az ókoriak barna színűnek és megrakott székérnyi nagyságúnak írták le. Több mint 500 éven át helyi nevezetességnek számított. Mivel a korabeli leírások alapján a becsapódás idején üstökös is látszott az égen, a jelenkori tudósok ezt a híres Halley-üstökössel hozzák kapcsolatba. Így a Kr. e. 476-os aigoszpotamoi eseményről szóló beszámolók egyben a Halley

üstökösre vonatkozó első európai feljegyzések is. Ld. pl. Daniel W. Graham – Eric Hintz, 'An Ancient Greek Sighting of Halley's Comet?', *Journal of Cosmology* 9 (2010), 2130–2136, <http://journalofcosmology.com/AncientAstronomy106.html> (megnyitva: 2013. november 7); Martin L. West, 'Anaxagoras and the Meteorite of 467 B.C.', *Journal of the British Astronomical Association* 70 (1960), 368–369; Daniel W. Graham, 'Anaxagoras and the Meteor', *Proceedings of the XXII World Congress of Philosophy* 2 (2008), 101–106. Az eseményről legbővebben Plutarkhosz számol be a *Párhuzamos életrajzok* Lüszaandroszról szóló részének 12. fejezetében: „Egyesek szerint, amikor Lüszaandrosz kivezett a kikötőből, a hajó két oldalán csillag képében megjelentek a Dioszkuroszok, és megvilágították a kormányrudat. Mások azt mondják, hogy a bekövetkező szerencsétlenséget a kő leesése jelezte; igen sok ember állítása szerint ugyanis Aigoszpotamoinál egy igen nagy kő esett le az égből; ezt a követ még most is mutogatják, és tiszteletben tartják a Kherszonészoszon. Anaxagorász állítólag előre megmondta, hogy az égen megerősített testek közül az egyik csúszás vagy rázkódás következtében kiszakadhat a többiek közül, és lezuhanhat a földre; szerinte az égitestek közül egyik sincs azon a helyen, amelyet a természet kijelölt számára. Ezek az égitestek súlyos anyagból, kőből vannak, és az éter visszaverődése és sugárzása következtében fénylenek. A világmindenség körmozgásának sodró ereje tartja őket állandó mozgásban, és ez az erő nem engedi lezuhanni őket azóta, hogy a hideg és súlyos világtestből kiváltak. Van azonban egy ennél hihetőbb nézet is; eszerint a hullócsillagok nem a lángban álló éter kilövellései vagy kiáradásai, melyek a

ξυνεστάναι, μετέχειν δὲ καὶ τῶν ἄλλων στοιχείων φησίν. Ὁ δὲ γε Ἀριστοτέλης τοῦ πέμπτου σώματος εἶρηκε συγγενεῖς.

[4.19] Ξενοφάνης δὲ ἐκ νεφῶν μὲν λέγει πεπυρωμένων ξυν-
ίστασθαι, σβεννυμένους δὲ μεθ' ἡμέραν νύκτωρ πάλιν ἀναζωπυ-
ρεῖσθαι, καθάπερ τοὺς ἄνθρακας. [4.20] Ἡρακλείδης δὲ καὶ ἄλλοι
τῶν Πυθαγορείων τινὲς ἕκαστον τῶν ἀστέρων κόσμον ὑπάρχειν
φασί, γῆν περιέχοντα καὶ ἀέρα· καὶ οἱ μὲν σφαιροειδεῖς τούτους
εἰρήκασι, κωνοειδεῖς δὲ Κλεάνθης ὁ Στωϊκός.

[4.21] Καὶ μέντοι καὶ τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην ὁ Ξενοφάνης
νέφη εἶναι πεπυρωμένα φησίν· Ἀναξαγόρας δὲ καὶ Δημόκριτος
καὶ Μητρόδωρος μύδρον ἢ πέτρον διάπυρον· Θαλῆς δὲ γεώδη,
κισσηροειδῆ δὲ Διογένης· ὁ δὲ Ἀριστοτέλης σφαῖραν εἶναι ἐκ τοῦ

levegőréteget elérve fellángolnak és kialszanak, és nem is a felső régiókba törekvő
levegőtömeg fellobbanásai vagy szikrázásai, hanem az égről lezuhant égitestek,
amelyek a taszítóerő csökkenése folytán kiválnak körpályájukról, leesnek, s aztán
többnyire nem a föld lakott részein, hanem azon kívül esnek a végtelen tengerbe, s
ezért maradnak észrevétlenül. A *Vallásról* című iratában Daimakhosz is megerősíti
Anaxagorasz nézeteit, és azt írja, hogy mielőtt a kő leesett, hetvenöt napon át
hatalmas tüzes testet láttak szüntelenül az égen, mint valami lángoló felhőt, amely
nem állt egy helyben, hanem bonyolult, szabálytalan pályán mozgott, úgyhogy
rázkódása és szabálytalan mozgása következtében tüzes darabok váltak le róla,
mindenfelé szétrepültek és fel-felvillantak, akár a hullócsillagok. Mikor ez a test
leesett, és a lakosok magukhoz tértek rémületükből és ijedtségükből, odarohantak,
de a tűznek semmi nyomát nem látták, egy kő feküdt a szemük előtt, amely elég
nagy volt, de jelentéktelenül kicsiny a korábban megfigyelt égitesthez képest.
Ebből is kiviláglik, hogy Daimakhosznak jóindulatú olvasóközönségre van szük-
sége; de ha igaz, amit elbeszél, máris alaposan megcáfolja azok nézetét, akik azt
állítják, hogy ez a kő zivatartól és forgószéltől porgettyű módjára felkapott és
tovarepített szikla lett volna, amely azon a ponton, ahol a forgó mozgás lassult,
majd megszűnt, elszabadult és lezuhant. De, istenemre, az is lehetséges, hogy ez a
több napon át látható égi jel valóban tűz volt, és mikor elége közben felemész-
tődött, ez okozott olyan légköri változást, amely szélviharban nyilvánult meg; a kő
ennek következtében szakadt le és zuhant alá. Az ilyen jelenségekkel azonban
inkább másfajta iratban kell foglalkozni.” (Máthé Elek fordítása). Ld. még
Arisztotelész, *Meteorológia* 344b31–34, ill. id. Plinius, *Naturalis historia* II, 149.

⁴² Aetiosz, *Placita* II, 13, 13.

⁴³ Aetiosz, *Placita* II, 13, 14; Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 30, 7.

⁴⁴ Aetiosz, *Placita* II, 13, 15. Pontoszi Hérakleidész (Kr. e. kb. 390 – kb. 310)
Bithynia tartomány Heraclea Pontica nevű kikötővárosában született. Édesapja,
Euthüphrón, vagyonos ember volt, aki fiát az Akadémián taníttatta Platón, majd
Szpeuszipposz keze alatt. Platón harmadik szicíliai utazásakor (Kr. e. 360-ban)
Hérakleidész volt az Akadémia megbízott vezetője. Szpeuszipposz 339-ben bekö-
vetkezett halála után – noha ő már életében kijelölte utódát khalkédóni Xenokra-
tész személyében – választást tartottak, amelyet Xenokratész alig néhány szavazat-
tal nyert meg Hérakleidész és pürrhai Menedémosz előtt. Ezután mindkét vesztes

de más elemek is odavegyülhetnek. Arisztotelész pedig az ötödik
elemmel rokonítja őket.⁴²

Xenophanész azt mondja, hogy a csillagok izzó felhőkből állnak:
napközben kialszanak, éjszaka pedig – a szénhez hasonlóan – újból
meggyulladnak.⁴³ Hérakleidész és más püthagoreusok szerint min-
denik csillag maga körül földből és levegőből álló világot alkot.⁴⁴
Egyesek gömb formájúnak tartják őket,⁴⁵ a sztoikus Kleanthész⁴⁶
szerint viszont kúp alakúak.

Xenophanész mind a Napot, mind a Holdat tüzes felhőknek tartot-
ta;⁴⁷ Anaxagorász, Démokritosz és Métrodórosz szerint izzó vas- vagy
kőtömbök.⁴⁸ Thalész szerint földből vannak, Diogenész szerint habkö-
jellegűek.⁴⁹ Arisztotelész az ötödik elemből összeállt gömböknek tartja

elhagyta Athént. Hérakleidész hazaköltözött, és otthon tanított tovább. Legna-
gyobb felfedezésének azt a tételét tartják, miszerint a Föld naponta egyszer meg-
fordul a tengelye körül. A rendelkezésre álló bizonyítékok alapján nem igazolható,
hogy a heliocentrikus világképet is ő alkotta volna meg – ezt elsőként Számoszi
Arisztarkhosz (Kr. e. 310–230) hirdette világosan –, viszont Theodóréosz fenti
(Aetiosztól kölcsönzött) gondolata alapján nem hagyható figyelmen kívül, hogy
Hérakleidész szerint a csillagok nemcsak külön világot alkotnak, hanem egyenesen
körülveszik magukat (περιέχοντα) ezzel a földből és levegőből álló valósággal.
Innen csupán egy lépés a csillag körül keringő bolygók felismerése. Ld. még H. B.
Gottschalk, *Heracides of Pontus* (Oxford: Clarendon Press, 1980).

⁴⁵ Aetiosz, *Placita* II, 14, 1. Euszebiosz szerint a sztoikusok gömb alakúnak vélték
a csillagokat, a világot és a Napot: Οἱ Στωϊκοὶ σφαιρικοὺς τοὺς ἀστέρας, καθάπερ
τὸν κόσμον καὶ ἥλιον. Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 31, 1.

⁴⁶ Kleanthész (Kr. e. 331–232) Kitioni Zénón tanítványa és utóda volt az athéni
sztoában. Korábban ökölvívó volt, aki éjjeli vízhordással kereste meg a kenyerét.
Állítólag 99 éves korában önkéntes koplalással vetett véget életének. Elődjének
minden gondolatát ellenvetés nélkül elfogadta. A világmindenséget mozgató lé-
nyeg és erő szerinte egy és élő valóság (isten). *Zeusz-himnusz*ában olyan alapelvet
mondott ki, amely a korabeli rabszolgatartó társadalmakban nem volt elfogadott,
hogy ti. minden ember Istentől ered. A himnusz híres mondata – „hiszen a te
nemzetségedből valók vagyunk” (ἐκ σοῦ γὰρ γένος ἐσμέν) – megjelenik Aratosz
(Kr. e. kb. 310–240) cilíciái (kilikiai) költőnél is, akit Pál apostol idéz az ApCsel
17,28-ban: „mert az ő nemzetsége is vagyunk” (τοῦ γὰρ καὶ γένος εἰμὲν – ld.
Aratosz, *Phainómena* 5). Kleanthész Zeusz-himnuszát ld. Joannész Sztóbaiosz,
Anthologium I, 1, 12.

⁴⁷ Aetiosz, *Placita* II, 20, 3.

⁴⁸ Aetiosz, *Placita* II, 20, 6–7. Vö. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* II, 8 és
15. Ld. még Felix M. Cleve, *The Giants of Pre-Sophistic Greek Philosophy: An
Attempt to Reconstruct Their Thoughts* (Den Haag: M. Nijhoff, 1965), 291.

⁴⁹ Aetiosz, *Placita* II, 20, 9–10; Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 30, 1 és 4. Vö.
Joannész Sztóbaiosz, *Eclogae* I, 508.

πέμπτου σώματος ξυνεστῶσαν· ὁ δὲ Πλάτων τὸ μὲν πλεῖστον ἔχειν ἐκ τοῦ πυρός, μετέχειν δὲ καὶ τῶν ἄλλων σωμάτων· Φιλόλαος δὲ ὁ Πυθαγόρειος ὑαλοειδῆ, δεχόμενον μὲν τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ πυρὸς τὴν ἀνταύγειαν, διηθοῦντα δὲ πρὸς ἡμᾶς τὸ τε φῶς καὶ τὴν ἀλέαν, εἰδῶλου τάξιν ἐπέχοντα· καὶ ἕτεροι δὲ ἕτερα ἅττα περὶ τούτου ἐδόξασαν, ἃ περιττὸν οἶμαι λέγειν, ἵνα μὴ τῆς αὐτῆς μεταλάχω τερθρείας.

[4.22] Καὶ μεγέθους δὲ πέρι καὶ σχήματος πολλὴ παρ' αὐτοῖς διαμάχη· οἱ μὲν γὰρ αὐτὸν σφαιροειδῆ φασιν, οἱ δὲ σκαφοειδῆ, οἱ δὲ ἄρματιαίῳ τροχῷ παραπλήσιον· καὶ Ἀναξίμανδρος μὲν ἐπτακαίκοσαπλασίῳ τῆς γῆς τοῦτον ἔφησεν εἶναι, Ἐμπεδοκλῆς δὲ ἴσον τῇ γῇ, ὁ δὲ Ἀναξαγόρας Πελοποννήσου μείζονα, Ἡράκλειτος δὲ ποδιαῖον.

[4.23] Καὶ περὶ σελήνης δὲ ὁμοίως ὑθλοῦσιν· γεῶδη μὲν γὰρ αὐτὴν ὁ Θαλῆς φησιν, Ἀναξιμένης δὲ καὶ Παρμενίδης καὶ Ἡράκλειτος ἐκ μόνου ξυνεστάναι πυρός· Ἀναξαγόρας δὲ καὶ Δημόκριτος στερέωμα διάπυρον, ἔχον ἐν ἑαυτῷ πεδία καὶ ὄρη καὶ φάραγγας· ὁ δὲ Πυθαγόρας πετρῶδες σῶμα· Ἡρακλείδης δὲ γῆν ὁμίχλην περιεχομένην· καὶ οἱ μὲν μείζονα τῆς γῆς ἀποφαίνονται, οἱ δὲ ἰσόμετρον, οἱ δὲ γε ἐλάττονα, ἄλλοι δὲ σπιθαμῆς ἔχειν διάμετρον.

[4.24] Καὶ τί δεῖ λέγειν, ὅσα ἐκεῖνοι σχημάτων πέρι καὶ ἐκλείψεων καὶ διαστημάτων μυθολογοῦσιν; οὐ γὰρ μόνον ὅσον ἀλλήλων διεστήκασι, λέγουσιν, ἀλλὰ καὶ ὅσον τῆς γῆς ἀφεστήκασι·

ὀket.⁵⁰ Platón elsősorban tűzből valóknak mondja őket, de más elemek is megtalálhatóak bennük.⁵¹ A püthagoreus Philolaosz azt állítja, hogy üvegszerűen átlátszóak, befogadják a kozmikus tűz visszfényét, majd visszatükrözik felénk a fényt és a meleget.⁵² Ugyanerről a témáról mások egyebeket is írtak még, amelyekről – úgy vélem – fölösleges szólnom, nehogy ugyanabba a szörszálhasogatásba keveredjem.

A Nap méretéről és formájáról is mennyit vitatkoztak! Egyesek a Napot gömbformájúnak, mások hajóformájúnak, ismét mások kocsikerék formájúnak mondták.⁵³ Anaximandrosz szerint a Nap huszonhétszer nagyobb a Földnél,⁵⁴ Empedoklész szerint akkora, mint a Föld, Anaxagorász szerint nagyobb, mint a Peloponnészosz, Hérakleitosz szerint pedig egy lábnyi!⁵⁵

Hasonló badarságokat állítanak a Holdról is. Thalész azt mondja, hogy a Hold földszerű,⁵⁶ míg Anaximenész, Parmenidész és Hérakleitosz szerint kizárólag tűzből áll.⁵⁷ Anaxagorász és Démokritosz szerint izzásban lévő szilárd test síkságokkal, hegyekkel és völgyekkel.⁵⁸ Püthagorász sziklákból álló testnek mondja,⁵⁹ míg Hérakleidész szerint ködbe burkolt föld.⁶⁰ Egyesek kimutatják, hogy nagyobb a Földnél, mások szerint ugyanakkora, ismét mások kisebbnek tartják, és vannak olyanok, akik szerint arasznyi átmérőjű!⁶¹

Ugyan mit fűzzünk a Hold fázisairól, fogyatkozásairól és távolságairól szóló sok meséikhez?⁶² Mert nem elégednek meg csak a Nap és a Hold közötti távolság megállapításával, hanem kiszámolják a

⁵⁰ Aetiosz, *Placita* II, 20, 11; Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 23, 6.

⁵¹ Platón, *Timaios* 41d; Aetiosz, *Placita* II, 20, 5; Euszeb., *Praep. ev.* XV, 23, 4.

⁵² Philolaosz (Kr. e. kb. 470 – kb. 385) püthagoreus és preszókratikus filozófus, aki valószínűleg krotóni származású. Platón szerint Kebész mestere volt (ld. *Phaidón* 61d–e). Életéről nincs sok megbízható adatunk, illetve a későbbi szerzők műveiben meglehetősen valószínűtlen epizódok is szerepelnek. Diogenész Laertiosz szerint talán egy művet írt *A természetről* címmel (*Filozófusok élete* VIII, 85), másutt viszont ugyanő háromról beszél (uo. III, 9, ill. VIII, 15). Lehet, hogy három részből álló egyetlen munkáról van szó, amelyből ihletődve Platón megírta a *Timaios*-t. Philolaosz kozmológiájának fő gondolata a „középső tűz” (πῦρ ἐν μέσῳ) volt, amely körül kering az ég, a bolygók, a Nap, a Hold, a Föld és az ún. „ellenföld” (ἀντίχθων). Ld. Joannész Sztóbaiosz, *Anthologium* I, 22, 1d. Vö. Aetiosz, *Placita* II, 20, 12; Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 23, 7. Ld. még Carl A. Huffman, *Philolaos of Croton: Pythagorean and Presocratic; A Commentary on the Fragments and Testimonia with Interpretive Essays* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), ill. Carl A. Huffman, 'Philolaos and the Central Fire', in *Reading Ancient Texts, Volume I: Presocratics and Plato, Essays in Honour of Denis O'Brien*, ed. by Suzanne Stern-Gillet and Kevin Corrigan (Leiden: Brill, 2007), 57–94.

⁵³ Aetiosz, *Placita* II, 22, 3–5; uo. II, 22, 2 (hajóforma); uo. II, 20, 1 (kocsikerék forma). Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 25, 2. Szintén Euszebiosz szerint Hérakleitosz görbének és hajóformájúnak mondta a Napot (*Praep. ev.* XV, 25, 3).

⁵⁴ Aetiosz, *Placita* II, 20, 1. Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 23, 1, ill. 26, 1.

⁵⁵ Ld. *Curatio* 1.97. Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 23, 8; XV, 24, 2–3; VI, 31. Vö. Aetiosz, *Placita* II, 21, 4.

⁵⁶ Aetiosz, *Placita* II, 25, 8.

⁵⁷ Anaximenészhez ld. Aetiosz, *Placita* II, 25, 1–2.

⁵⁸ Aetiosz, *Placita* II, 25, 9; Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 26, 5.

⁵⁹ Aetiosz, *Placita* II, 25, 9.

⁶⁰ Aetiosz, *Placita* II, 25, 13; Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 26, 6.

⁶¹ Aetiosz, *Placita* II, 26, 1–2. Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 27, 1: a sztoikusok szerint a Naphoz hasonlóan nagyobb, mint a Föld; 27, 2: Parmenidész azt mondja, hogy a Hold a Naphoz hasonló méretű.

⁶² Aetiosz, *Placita* II, 20–22.

καὶ τετρακοσίας ἀριθμοῦσι καὶ μέντοι καὶ πλείους σταδίων μυριάδας, τὰς μὲν ἀπὸ γῆς μέχρι σελήνης, τὰς δὲ ἐκεῖθεν μέχρις ἡλίου· καὶ οὐκ αἰσχύνονται τῆς μὲν θαλάττης ἀγνοοῦντες τὸ βάθος, ἔνθα καὶ ὄρμιαν καθεῖναι δύνανται καὶ ἰμονιάν, τὸ δὲ τοῦ ἀέρος καὶ τοῦ αἰθέρος μέτρον σαφῶς εἰδέναι φιλοτιμούμενοι καὶ οὐδὲ τὸ ἀκερδὲς τοῦ πράγματος ἐνθυμούμενοι οὐδὲ τῆς Αἰσχύλου παραινέσεως ἐπαῖοντες·

τὰ μηδὲν ὠφελοῦντα μὴ ζῆται μάτην.

[4.25] Τούτων δὲ ἕκαστον εἰ καὶ εὐρετὸν ἦν, ἀνόνητον παντάπασιν ἦν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἀνέφικτος ἀνθρώποις ἡ εὖρεσις, ἀτεχνῶς εἰκόμασι τοῖς καθ' ὕδατος γράφουσιν ἢ κοσκίνῳ ὕδωρ ἀντλοῦσιν. Καὶ οὗτοι γὰρ δὴ κάκεῖνοι μάταιον ἀναδέχονται πόνον καὶ εἰς οὐδὲν δέον τὴν σχολὴν ἀναλίσκουσιν. [4.26] Τοῦτο δὲ ξυνορῶν ὁ Σωκράτης, μετεωρολόγοις καὶ φυσιολόγοις ἐρρῶσθαι φράσας, τὴν ἠθικὴν διδασκαλίαν ἡσπάσατο. Καὶ τοῦτο δεδήλωκεν ὁ Ξενοφῶν ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι, λέγων ὥδι·

Ὅλως δὲ καὶ τῶν οὐρανίων ἕκαστα, ἃ ὁ θεὸς μηχανᾶται, φροντιστὴν εἶναι τούτων ἀπέτρεπεν. Οὔτε γὰρ εὐρετὰ ἀνθρώποις αὐτὰ ἐνόμιζεν εἶναι, οὔτε χαρίζεσθαι θεοῖς ἡγεῖτο τὸν ζητοῦντα ταῦτα, ἃ ἐκεῖνοι σαφηνίσαι οὐκ ἠβουλήθησαν· κινδυνεῦσαι δ' ἂν καὶ παραφρονῆσαι τὸν ταῦτα μεριμνῶντα, οὐδὲν ἦττον ἢ Ἀναξαγόρας παρεφρόνησεν, ὁ μέγιστον φρονήσας ἐπὶ τῷ τὰς τῶν θεῶν μηχανὰς ἐξηγεῖσθαι.

[4.27] Καὶ ταῦτα δ' αὖ πάλιν ὁ αὐτὸς τοῦ αὐτοῦ περὶ γέγραπεν·

⁶³ Egy görög küzdőtér (στάδιον) hossza általában 177,6 méter volt.

⁶⁴ Ezeket a számítgatásokat figurázza ki a szatíraíró Lukianosz (Kr. u. 120–180) *Ikaromenipposz vagy az úrhajós* című munkája kezdő soraiban: „[MENIPPOSZ:] Nemde háromezer stadion a Földtől a Holdig, amely az első állomásunk volt; onnan még vagy ötezer paraszanga fel a Napra. A Naptól fel az égig s Zeusz palotájáig egy jól nekigyürkőző sasnak még egy napi út.” (Jánosy István fordítása).

⁶⁵ Aiszkhülosz, *Leláncolt Prométheusz* 44 (Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása). A mondat prózai értelme: ne kutass, ne törd magad olyan dolgokért, amelyeknek semmi hasznuk. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 1, 5.

Földtől való távolságukat is. Szerintük a Föld és a Hold közötti távolság több mint négyszázezer stadionnyi,⁶³ és innen még néhány tízezer stadionnyi a Napig.⁶⁴ Nem szégyellik, hogy míg a tenger mélységét sem ismerik – amelybe le lehet engedni egy mérőfonalat vagy kötelet –, közben azzal dicsekszenek, hogy pontosan ismerik a levegő és az éter sűrűségét, anélkül, hogy felmérnék e kérdés haszonlatanságát, illetve, hogy figyelnének Aiszkhülosz tanácsára:

Hiába már, ne törd magad, te céltalan.⁶⁵

A tudományos kutatások hiábavalósága

Nos, ezek a kutatások – feltéve, hogy egyáltalán lehetségesek – teljesen hasztalanok. Mert amikor a felfedezés az emberek számára nem felfogható, akkor azokhoz hasonlatosak, akik a vízre írnak, vagy rostával merik a vizet.⁶⁶ Az a helyzet, hogy mindegyikük fölöslegesen fáradozik, és hiábavalóan vesztegeti az idejét. Ezt ismerte fel Szókratész, aki miután búcsút mondott az asztronómusoknak⁶⁷ és a fiziológusoknak, az erkölcs tanítására adta a fejét. Erről tudósít Xenophón az *Emlékezéseiben*, ahol így szól:

Általában mindenkit lebeszél róla, hogy azon törje a fejét, miként tervelte ki az isten az égi dolgokat, mert azt gondolta, hogy az ember úgysem képes rábukkanni a megoldásra, ráadásul az istenek szemében sem lehet kedves, ha valaki az iránt kutakodik, amit ők nem akarnak világossá tenni. Nézete szerint fennáll annak a veszélye, hogy aki ilyesmiben sántikál, legalább akkora esztelenségekre jut, mint Anaxagorász. Ő ugyanis abban a hitben, hogy képes megmagyarázni az istenek működését, a legnagyobb esztelenségeket állította.⁶⁸

Íme, mit írt ugyanaz a szerző ugyanarról a témáról:

⁶⁶ Szerzőnk ugyanezt a két képet használja *A gondviselésről* c. munkájában (*De providentia* IX, 5). Vö. Platón, *Állam* II, 363d, ahol az istenteleneket és az igazságtalanokat a Hádészban sárba ássák le, és szitával vizet hordatnak velük.

⁶⁷ A μετεωρολόγος (= asztronómus, „meteorológus”) kifejezést Platón is használja némileg negatív előjellel (*Kratülosz* 401b). Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 62, 6.

⁶⁸ Xenophón, *Emlékeim Szókratészről* IV, 7, 6 (Németh György fordítása). Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XIV, 1, 5.

Οὐδεὶς δὲ πώποτε Σωκράτους οὐδὲν ἀσεβὲς οὔτε ἀνόσιον οὔτε πρᾶττοντος εἶδεν οὔτε λέγοντος ἤκουσεν. Οὐδὲ γὰρ περὶ τῆς τῶν ἀπάντων φύσεως ἢ περὶ τῶν ἄλλων, ὥς οἱ πλείστοι, διελέγετο, σκοπῶν ὅπως ὁ καλούμενος ὑπὸ τῶν σοφιστῶν κόσμος ἔχει, καὶ τίσιν ἀνάγκαις ἕκαστα γίνεται τῶν οὐρανίων, ἀλλὰ καὶ τοὺς φροντίζοντας τὰ τοιαῦτα μωραίνοντας ἀπεδείκνυν.

[4.28] Καὶ πρῶτον μὲν αὐτῶν ἐσκόπει, πότερόν ποτε νομίσαντες ἱκανῶς ἤδη τὰ ἀνθρώπινα εἶδέναι, ἔρχονται ἐπὶ τὸ περὶ τῶν τοιούτων φροντίζειν, ἢ τὰ μὲν ἀνθρώπινα παρέντες, τὰ δαιμόνια δὲ σκοποῦντες, ἡγοῦνται τὰ προσήκοντα πράττειν. Ἐθαύμαζε δέ, εἰ μὴ φανερόν αὐτοῖς ἐστίν, ὅτι ταῦτα οὐ δύνάτον ἐστίν ἀνθρώποις εὐρεῖν· ἐπεὶ καὶ τοὺς τὰ μέγιστα φρονοῦντας ἐπὶ τῷ περὶ τούτων λέγειν οὐ ταῦτα δοξάζειν ἀλλήλοις, ἀλλὰ τοῖς μαινομένοις ὁμοίως διακεῖσθαι πρὸς ἀλλήλους·

[4.29] τῶν τε γὰρ μαινομένων τοὺς μὲν οὐδὲ τὰ δεινὰ δεδιέναι, τοὺς δὲ καὶ τὰ μὴ φοβερὰ φοβεῖσθαι· καὶ τοῖς μὲν οὐδ' ἐν ὄχλῳ δοκεῖν αἰσχρὸν εἶναι λέγειν ἢ ποιεῖν ὅτιοῦν, τοῖς δ' οὐδ' ἐξιτητέον εἰς ἀνθρώπους εἶναι δοκεῖν· καὶ τοὺς μὲν οὔθ' ἱερὸν οὔτε βωμὸν οὐδὲ ἄλλο τῶν θείων οὐδὲν τιμᾶν, τοὺς δὲ καὶ λίθους καὶ ξύλα τυγχάνοντα καὶ θηρία σέβεσθαι. Τῶν δὲ περὶ τῆς τῶν πάντων φύσεως μεριμνῶντων τοῖς μὲν δοκεῖν ἐν μόνον τὸ ὄν εἶναι, τοῖς δὲ ἄπειρα τὸ πλῆθος, καὶ τοῖς μὲν αἰεὶ τὰ πάντα κινεῖσθαι, τοῖς δὲ οὐδὲν ἄν ποτε κινηθῆναι, καὶ τοῖς μὲν ἅπαντα γίνεσθαι τε καὶ ἀπόλλυσθαι, τοῖς δὲ οὔτ' ἄν γενέσθαι ποτὲ οὐδὲν οὔτ' ἀπολέσθαι.

[4.30] Καὶ ἄλλα δὲ πολλὰ τοιαῦτα διέξεισι, τὴν πολλὴν ἐκείνων ἀδολεσχίαν ἐλέγχων. Ταῦτα τοὺς μετεωρολόσχας οὐδεὶς τῶν ἡμετέρων ἐγράψατο, ἀλλὰ Ξενοφῶν καὶ Σωκράτης, τῶν Ἑλλήνων οἱ ἄριστοι. Καὶ ῥᾶστον τῷ βουλομένῳ τοῖς Ξενοφῶντος Ἀπομνημονεύμασιν ἐντυχεῖν καὶ γνῶναι σαφῶς, ὥς ταῦτά γε ἐκεῖνος περὶ τῶν πολυθρυλήτων φιλοσόφων γέγραφεν.

⁶⁹ Xenophón, *Emlékeim Szókratészról* I, 1, 11–14 (Németh György fordítása). Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 62, 1–4.

Soha senki nem látta Szókratészt istentelent vagy szentségtelent tenni, sem nem hallotta ilyet mondani. Sohasem érkezett ugyanis a mindenség természetéről, mint sokan mások, nem vizsgálta, milyen az, amit a szofisták kozmosznak neveznek, miféle szükségszerűségek hatására keletkeznek az égitestek, hanem még az efféléken eltöprengőket is félkegyelműnek nyilvánította.

Először megvizsgálta esetükben, hogy vajon azt hiszik-e: elég tudnak már az emberi dolgokról, és ezért térnek át az isteni dolgokon való töprengésre, vagy azt tartják helyesnek, ha az emberi dolgok fölött átsiklanak, és rögtön az isteniekre vetik magukat. Csodálkozott rajtuk, miért nem látják be, hogy nem adatott az emberek kezébe az ilyen kérdések válaszána kulcsa. Hiszen még azok között sincs egyetértés, akik a legjobban kérkednek vele, hogy isteni dolgokról értekeznek: ezek is, mint az őrzöngők, acsarkodnak egymásra.

Némely őrzöngők ugyanis attól sem félnek, ami félelmetes, mások meg attól is rettegnek, ami nem ijesztő; egyesek semmit sem szégyellnek a nyilvánosság előtt mondani vagy tenni, mások meg úgy vélik: nem jó az emberek közé menni; egyesek sem templomot, sem oltárt, sem más istenit nem tisztelnek, mások pedig bálványozzák az elébük kerülő köveket, fadarabokat, sőt állatokat is. A mindenség természetének gondját nyakukba vevők közül némelyek szerint a létező csak egy, mások szerint pedig végtelen a létezők tömege, némelyek szerint minden örökké mozog, mások szerint pedig soha semmi sem mozgott, egyesek szerint minden keletkezik és elpusztul, mások szerint semmi sem keletkezik és soha semmi sem pusztul el.⁶⁹

És ebben a hangnemben folytatja sokáig, megcáfolva terjengős fecsegésüket. A mieink közül senki nem írt ilyet e csillagbámulók ellen, hanem Xenophón és Szókratész, a görögök legjobbjai. Aki akarja, nagyon könnyen megkeresheti és világosan elolvashatja Xenophón *Emlékezéseiből*, hogy miket is írt azokról a sokat emlegetett filozófusokról!

[4.31] Εἰ δέ τις οἶται καμὲ συκοφαντῆσαι τοὺς ἄνδρας, τὴν παμπόλλην αὐτῶν διαφωνίαν ἐλέγξαντα, ἀναγνώτω μὲν Ἀετίου τὴν Περὶ ἀρεσκόντων ξυναγωγὴν, ἀναγνώτω δὲ Πλουτάρχου τὴν Περὶ τῶν τοῖς φιλοσόφοις δοξάντων ἐπιτομήν· καὶ Πορφυρίου δὲ ἡ Φιλόσοφος ἱστορία πολλὰ τοιαῦτα διδάσκει.

[4.32] Ἀπόχρη δὲ καὶ τὰ Ξενοφῶντος, ὧν ἀρτίως ἐμνήσθημεν, μαρτυρῆσαι τοῖς παρ' ἡμῶν εἰρημένοις ἀλήθειαν· μάλα γὰρ ἐκεῖνος καὶ τὴν πολλὴν αὐτῶν ἄγνοιαν καὶ ἦν πρὸς ἀλλήλους ἐσχέ-
κασιν ἐκωμώδησε διαμάχην. Ἐγὼ δὲ τοὺς μὲν ἄλλους ἅπαντας παραλείψω,

Πλάτωνος δὲ τὰ μὲν ἐπαινέσομαι, τὰ δέ, ὥς οὐκ εὖ ἔχοντα, διελέγξω· ἐκεῖνα μὲν γὰρ αὐτοῦ λίαν ἐστὶν ἀξιέπαινα, ἅπερ ἐν τῷ Τιμαίῳ γέγραφε·

[4.33] Λέγωμεν δὴ δι' ἣντινα αἰτίαν γένεσιν καὶ τὸ πᾶν τόδε ὁ ξυνιστὰς ξυνεστήσατο.

Εἴτα ἐπήγαγε τὴν ἀρίστην ἐκείνην καὶ θαύματος ἀξίαν ἀπόκρισιν·

Ἀγαθὸς ἦν, ἀγαθῷ δὲ οὐδεὶς περὶ οὐδενὸς ἐγγίνεται φθόνος·
τούτου δὲ ἐκτὸς ὧν, πάντα ὅτι μάλιστα ἐβουλήθη γενέσθαι
παραπλήσια ἑαυτῷ.

Παραπλήσια δὲ οὐ κατὰ τὴν φύσιν εἶρηκεν, ἀλλὰ κατ' αὐτό γε μόνον τὸ εἶναι. Ὡςπερ γὰρ αὐτὸς ἐστίν, οὕτως ἡβουλήθη καὶ τὰ μὴ ὄντα γενέσθαι τε καὶ εἶναι· ἀλλ' αὐτὸς μὲν ἔστι, παρ' οὐδενὸς τὸ εἶναι λαβών, τοῖς δὲ γενητοῖς αὐτὸς τὸ εἶναι δεδωρη-
ται. [4.34] Ξυγγενῇ δὲ τοῖς εἰρημένοις καὶ τάδε·

Οὐ γὰρ χρείας ἔνεκεν ὁ θεὸς πεποίηκε τὸν κόσμον, ἵνα
τιμὰς τε πρὸς ἀνθρώπων καὶ πρὸς θεῶν ἄλλων καὶ δαιμό-

⁷⁰ Theodóreosz itt nevezi meg konkrétan a legfontosabb forrásait. Amint fentebb (ld. *Curatio* 2.95, ill. 2.113) már említettük, Aetiosz *Placita philosophorum* (Περὶ τῶν Ἀρεσκόντων Συναγωγὴν ~ *A filozófusok véleményeiről*), illetve Pszeudo-Plutarkhosznak *A filozófusok számára kedves természeti tanokról* (Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων, lat. *De placitis philosophorum*) című munkáiról van szó. Pszeudo-Plutarkhoszhoz ld. még Konrad Ziegler, 'Plutarchos', *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 21 (1951), 636–962, ill. Konrad Ziegler, *Plutarchos von Chaironeia* (Stuttgart, Alfred Druckenmüller: 1964).

Ha pedig valaki úgy véli, hogy rágalmozom e férfiakat, amikor leleplezem a tanaik súlyos ellentmondásait, olvassa el Aetiosznak *A filozófusokról*, illetve Plutarkhosznak *A filozófusok véleményeiről* szóló műveit.⁷⁰ Porphyriosznak *A filozófia története* című munkája számos hasonló példát tartalmaz.⁷¹

Az általunk fentebb említett Xenophón-idézetek azonban elegendőek annak bizonyítására, hogy amit elmondtunk, igaz; hiszen különösen ő volt az, aki nevetségessé tette mind a filozófusok teljes tudatlanságát, mind pedig az egymás ellen vívott harcaikat. Így én is mindenestül félreteszem őket.

Platón néhány tanításának értéke

Mindazonáltal elfogadom Platón néhány gondolatát, másokat pedig – megalapozatlanságuk miatt – elvetek. A *Timaiosz*-ban írta le a valóban dicséretet érdemlő gondolatait:

Mondjuk el tehát, mi okból formálta meg a keletkezést s ezt a mindenséget az alkotó.⁷²

Erre pedig az alábbi kiváló és csodálatos választ adja:

Jó ő, a jósággal pedig nem fér össze soha semmi irigység semmi tekintetben: ennek híjával lévén azt akarta, hogy minden a lehető leghasonlóbb legyen öhozá.⁷³

Nem beszélt természet szerinti hasonlóságról, csak létezés szerin-
tiről, mivel azt akarta, hogy a nem-létezők is jöjjenek létre, és hozzá hasonlóan létezzenek. Ő viszont úgy létezik, hogy létét senkitől sem kapja, hanem a létezésbe hozottaknak ő adja meg a létezés ajándékát. Az alábbi gondolatok szintén hasonlatosak a már említettekhez:

Isten nem szükségből teremtette a világot, hogy learassa az em-
berekkel, más istenekkel és démonokkal kapcsolatos tisztelet

⁷¹ Porphyriosznak *A filozófia története* című munkájából fennmaradt töredékeket ld. August Nauck, *Porphyrii philosophi platonici opuscula tria* (Leipzig: Teubner, 1860), 3–13.

⁷² Platón, *Timaiosz* 29d (Kövendi Dénes fordítása).

⁷³ Platón, *Timaiosz* 29e (Kövendi Dénes fordítása).

νων καρποῖτο, οἷον πρόσοδόν τινα ἀπὸ τῆς γενέσεως ἀρνύμενος, παρὰ μὲν ἡμῶν καπνοῦς, παρὰ δὲ θεῶν καὶ δαιμόνων τὰς οἰκείας λειτουργίας.

[4.35] Κάνταῦθα πάλιν ἀνενδεῇ τὸν Θεὸν ἔφησεν εἶναι, καὶ δι' ἀγαθότητά γε μόνην τὰ πάντα πεποιηκέναι· θεοὺς δὲ καὶ δαίμονας κέκληκεν, οὓς ἡμεῖς ἀγγέλους προσαγορεύομεν, καὶ τούτους γε λειτουργοὺς ἔφησεν εἶναι τοῦ τῶν ὅλων Θεοῦ. [4.36] Ἀξιέπεινα δὲ κὰν τῇ Πολιτείᾳ ξυγγέγραφεν·

Τοῖς γενομένοις γάρ, φησι, μὴ μόνον τὸ γενέσθαι φάναι ὑπὸ τοῦ ἀγαθοῦ παρεῖναι, ἀλλὰ καὶ τὸ εἶναι τε καὶ τὴν οὐσίαν αὐτοῖς ὑπ' ἐκείνου προσεῖναι, οὐκ οὐσίας ὄντος τἀγαθοῦ, ἀλλ' ἐπέκεινα οὐσίας, πρεσβεία καὶ δυνάμει ὑπερέχοντος.

Οὐ γάρ τοι μόνον, φησί, κοινὸν τὸ εἶδος αὐτοῖς, καθάπερ δὴ χαλκοτύπος καὶ χρυσοχόος, ἐντέθεικεν, ἀλλὰ καὶ τὴν οὐσίαν αὐτοῖς ἐδημιούργησέ τε καὶ δέδωκεν, οὐ τὴν αὐτὴν ἔχων αὐτὸς τοῖς γεγονόσι φύσιν· ὑπὲρ οὐσίαν γάρ ἐστι καὶ οὐσίας ἐπέκεινα, οὐκ ἁδιότητί γε μόνη, ἀλλὰ καὶ δυνάμει τῶν ποιημάτων ὑπέρτερος ὢν.

[4.37] Σαφῶς δέ γε διὰ τούτων δεδήλωκεν, ὥς οὐκ ἐξ ὑποκειμένης ὕλης τὰ πάντα πεποίηκεν ὁ Θεός, ἀλλὰ μὴ ὄντα παρήγαγεν ὥς ἠθέλησεν. Ἀγαστὰ δὲ αὐτοῦ κάκεινα καὶ θαύματος ἄξια·

gyümölcseit, és mintegy jövedelemre tegyen szert a teremtményektől: tőlünk füstre, az istenektől és a démonoktól pedig a saját szolgálatukra.⁷⁴

Ebben a részben megismétli, hogy Istennek semmilyen szükséglete nincs, és hogy pusztán jóságából hozott létre mindeneket. Továbbá isteneknek és démonoknak hívta azokat, akiket mi angyaloknak nevezünk, és pontosan ők azok, akik szerinte a világegyetem Istenének szolgálai. Az *Államban* írottak is megérdemlik a dicséretet:

Nos, a megismerhető dolgoknak is nem csupán a megismerhetősége származik a jótól, hanem ezenfelül még a létezésük és a lényegük is, holott pedig a jó nem a létező, hanem a létezőt méltóságával és erejével messze túlszárnyalja.⁷⁵

Platón szerint Isten nemcsak a formát szabta meg, ahogy a bronz- vagy aranyműves cselekszik, hanem létrehozta és nekik adta a lényegét is, noha az ő természete nem azonos a teremtményekével. Isten ugyanis a lényegen kívül és fölötté létezik; ő felsőbbrendű: nem pusztán örökkévalósága, hanem műveinek hatalmassága miatt is.

Platón azt is világosan bebizonyította, hogy Isten nem valamilyen nyersanyagból⁷⁶ teremtette a mindenséget, hanem – akarata szerint – a semmiből hozta elő. Platónról származik ez a csodás és kiváló idézet is:

⁷⁴ Az idézet biztosan nem Platónról származik, noha Alexandriai Kelemen – szerzőnk egyik fő forrása – neki tulajdonítja. Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 11, 75. A gondolat viszont nem idegen a filozófiában is járatos ógyházi szerzőktől. Vö. Athéni Athenagorász (Kr. u. kb. 133 – kb. 190) ókeresztény filozófus és apologeta, *A feltámadásról* XII, 5. A gondolatot maga Theodórosz is megismétli. Ld. *Curatio* 7.48. Az ókori görög világban a *λειτουργία* (szolgálat) kifejezésnek egyaránt volt társadalmi és vallási értelme is. Jelentette a törvény által előírt, és az állam irányában teljesítendő polgári és kultikus kötelezettségeket. Az Újszövetség Krisztust a szent hely és az igazi sátor szolgájának (τῶν ἁγίων λειτουργός) nevezi (Zsid 8, 2). Pál apostol önmagáról mondja, hogy Jézus Krisztus szolgája a pogányok között (εἰς τὸ εἶναι με λειτουργὸν Χριστοῦ Ἰησοῦ εἰς τὰ ἔθνη – Róm 15, 16). A kifejezés konkrét istentiszteleti tevékenységet is jelent pl. az ApCsel 13, 2-ben. Az angyalok szolgálatának gondolata elsősorban a Zsid. 1, 7, ill. 1, 14 nyomán vált általánossá az ógyházi irodalomban. Ld. SC 57, 213, 3. lábjegyzet.

⁷⁵ Platón, *Állam* VI, 509b (Szabó Miklós fordítása). Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* XI, 21, 5. Az idézet a híres *Nap-hasonlat* része.

⁷⁶ Itt találkozunk a görög filozófiából jól ismert ὑποκείμενον kifejezéssel, amely fölbukkan a milétosziak közül Anaximandrosznál (*Testimonia* 9, 9; 9a, 3; 14, 10;

16, 5) és Anaximenésznél (*Testimonia* 5, 3 és 20, 6). Démokritosz szintén használja (ld. *Testimonia* 126a, 2–3; 130, 6; 133, 2; 135, 192; 5, 47), de igazi értelmét nem is annyira Platónnál, hanem Arisztotelésznél nyeri el: nemcsak a megismeréstől és az állapotok változásától függetlenül létezőt jelenti immár, hanem valami olyan állandóan jelenlévő dolgot (akár szubsztrátumot), mint pl. a nyelvtenban az alany. Az egész világ és a dolgok keletkezése vonatkozásában pedig a mindent megelőző „nyersanyagot” vagy mindennek alapjául szolgáló létezőt jelenti, amely eleve adott és független a külső körülményektől. A kifejezés szinte oldalanként előfordul a *Kategóriákban* és a *Metafizikában*, de bőséggel szerepel az *Első* és a *Második Analitikában*, a *Fizikában* és más művekben is. Ld. pl. *A lélekről* alábbi részletét: „mert a test nem azok közül való, amik egy alanyról mondatnak, hanem inkább maga alany és anyag. οὐ γάρ ἐστι τῶν καθ' ὑποκειμένου τὸ σῶμα, μᾶλλον δ' ὥς ὑποκείμενον καὶ ὕλη” (Arisztotelész, *A lélekről* II, 1, 412a – Förster Aurél fordítása). A középkori gondolkodók a ὑποκείμενον-t *subiectum*mal fordították, de konkrét *alanyként* – és még inkább az *én* kifejezőjeként – csak René Descartes filozófiájában jelenik meg igazán.

Πότερον ἦν ἀεὶ γενέσεως ἀρχὴν ἔχων οὐδεμίαν, ἢ γέγονεν ἀπ' ἀρχῆς τινος ἀρξάμενος;

Εἶτα ἀποκρίνεται καὶ φησι· „Γέγονεν.” Καὶ παρέχεται τὴν ἀπόδειξιν·

Ὅρατὸς γάρ, φησιν, ὦν, καὶ ἀπτὸς ἐστίν· ἀπτὸς δὲ ὦν, καὶ σῶμα ἔχει· πάντα δὲ τὰ τοιαῦτα αἰσθητὰ· τὰ δὲ αἰσθητὰ δόξη περιληπτὰ καὶ γενητὰ ἐφάνη. Τῷ δ' αὖ γενομένῳ φαμὲν ὑπ' αἰτίου τινὸς ἀναγκαῖον εἶναι γενέσθαι.

[4.38] Ταῦτα περὶ τῶν γενητῶν εἰρηκώς, ἅπερ δεῖ φρονεῖν περὶ τοῦ πεποιηκότος, σοφώτατα ἐξεπαίδευσεν. Ἐφη γάρ·

Τὸν μὲν οὖν ποιητὴν καὶ δημιουργὸν τοῦδε τοῦ παντὸς εὐρεῖν τε ἔργον, καὶ εὐρόντα εἰς πάντας ἐξειπεῖν ἀδύνατον· ῥητὸν γὰρ οὐδαμῶς ἐστίν ὥς τὰ ἄλλα μαθήματα.

[4.39] Δείκνυσι δὲ ἡμῖν καὶ τὸν τοῦ Θεοῦ Λόγον τὰ πάντα δημιουργοῦντα. Ἐκ γὰρ τῆς Ἑβραίων καὶ ταῦτα ἐδιδάχθη γραφῆς καὶ βοᾷ λέγων·

Ἐξ οὗν λόγου καὶ διανοίας θεοῦ πρὸς χρόνου γένεσιν, ἵνα γενήθῃ χρόνος, ἥλιος καὶ σελήνη καὶ πέντε ἄλλα ἄστρα, ἐπὶ κλην ἔχοντα πλάνητες, εἰς διορισμὸν καὶ φυλακὴν ἀριθμῶν χρόνου γέγονεν. Σώματα δὲ αὐτῶν ποιήσας ὁ θεὸς ἔθηκεν εἰς τὰς περιφοράς.

[4.40] Ἐν τούτοις δὲ ἡμᾶς ἐδίδαξεν, ὥς οὐ μόνον διὰ τοῦ Λόγου τὴν κτίσιν πεποίηκεν ὁ Θεός, ἀλλ' ὅτι καὶ ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη καὶ οἱ ἀστέρες σώματά τέ εἰσι γενητὰ καὶ παρὰ τοῦ Θεοῦ τὸ εἶναι εἰλήφασιν. Οὐδὲν δὲ τῶν τοιούτων, καὶ κατὰ γε τὸν τοῦ Πλάτωνος λόγον, Θεός· εἰς χρεῖαν γὰρ ἀνθρώπων γεγένηται. Καὶ τοῦτο γε ἐν ταῖς Φοινίσσαις Εὐριπίδης δεδήλωκε, λέγων ὧδί·

Vajon örökké megvolt-e minden keletkezés és kezdet nélkül, vagy keletkezett-e, egy bizonyos kezdettől fogva?⁷⁷

Erre pedig ekképpen válaszol: „Keletkezett.” És bizonyítékkal is szolgál, mondván:

[Keletkezett;] hiszen látható, tapintható és teste van, s az ilyenek mind érzékelhetők; az érzékelhető dolgok pedig, melyeket észrevevésen alapuló vélekedéssel fogunk fel, nyilvánvalóan születnek és keletkeznek.⁷⁸

Miután a teremtményekről így szólt, Platón a legbölcsebben tanítja, miképpen kell gondolkodni a Teremtőről. Így fogalmaz:

E mindenség teremtőjét és alkotóját nagy dolog volna megtalálni, s ha megtaláltuk is, lehetetlen mindenkivel közölni, mert semmiképpen sem lehet róla úgy beszélni, mint a többi tanról.⁷⁹

Sőt, azt is megmutatja nekünk, hogy Isten Igéje teremtette a mindenséget. Ezt is a héberek Szentírásából tanulta, és így kiált fel:

Az Istennek tehát az idő keletkezésére vonatkozó ilyen megfontolásából és szándékából, hogy létrejöjjön az idő, megszületett a Nap, Hold és öt más csillag, melléknevük: bolygó, hogy az idő számait meghatározzák és megőrizték s mindegyiküknek testét megalkotva, az Isten behelyezte őket azokba a körpályákba.⁸⁰

Itt Platón nemcsak azt tanítja nekünk, hogy Isten a Logosz által teremtett, hanem azt is, hogy a Nap, a Hold és a csillagok szintén teremtett testek, amelyek létezésüket Istentől kapták. Platón tanítása szerint ezek egyike sem isten[ség], hiszen az emberek érdekében teremtették őket. Ezt bizonyítja Euripidész is a *Phoinikiai nőkben*, amikor így szól:

⁷⁷ Platón, *Timaiosz* 28b (Kövendi Dénes fordítása). Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 29, 3.

⁷⁸ Platón, *Timaiosz* 28b–c (Kövendi Dénes fordítása). Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 29, 4.

⁷⁹ Vö. Platón, *Timaiosz* 28c. A mondat második fele – „hiszen ő szavakban semmiképpen nem fejezhető ki...” – nem a *Timaiosz*-ból van, inkább a *Hetedik levél* 341c–e összefoglalásának tűnik, amelyet a fenti idézetnek a *Curatio* 2.42-ben történő előfordulásakor jegyzetben már közöltünk. Ld. még J. Burnet, ed., *Platonis*

Opera Vol 5: Epistulae (Oxford: Clarendon Press, 1907), 341c. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 12, 78; Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 29, 4.

⁸⁰ Platón, *Timaiosz* 38c (Kövendi Dénes fordítása). Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 30, 2. Szerzőnk arra törekszik, hogy a részben Hérakleitosztól örökölt platóni λόγος kifejezést – amely a magyar változatban helyütt *meggondolásként* szerepel – azonosítsa a *Logosz*, az *Ige* személyével. Ld. az idézetet követő magyarázatot.

εἴθ' ἥλιος μὲν νύξ τε δουλεύει βροτοῖς,
σὺ δ' οὐκ ἀνέξει δωμάτων ἔχειν ἴσον;

[4.41] Ἀλλ' ὁ μὲν Εὐριπίδης τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην δουλεύειν ἔφη βροτοῖς· ὑμεῖς δὲ δουλεύειν τοῖς ὑμετέροις γε δούλοις ἀνέχεσθαι τε καὶ τὸ θεῖον αὐτοῖς ἀπονέμετε σέβας. Ἐγὼ δὲ αὖθις ἐπὶ τὸν Πλάτωνα μεταβήσομαι. Ἐπαινῶ γὰρ αὐτὸν καὶ περὶ τῆς τοῦ παντὸς ξυντελείας παραπλήσια ἡμῖν λέγοντα. [4.42] Εἰπὼν γάρ·

Εἰ μὲν δὴ καλὸς ἐστὶν ὁδε ὁ κόσμος ὃ τε δημιουργὸς ἀγαθός, δῆλον ὡς πρὸς τὸ αἰδῖον ἔβλεπεν,

καὶ περὶ γε τοῦ οὐρανοῦ προστεθεικώς·

Ὁ μὲν γὰρ κάλλιστος τῶν γεγονότων, ὁ δὲ ἄριστος τῶν αἰτίων,

καὶ πάλιν ἐπαγαγών·

ξυνεστήσατο οὐρανὸν ὁρατὸν καὶ ἀπτόν,

ἐπήγαγε μετ' ὀλίγα·

Χρόνος οὖν μετ' οὐρανοῦ γέγονεν, ἵν' ἅμα γεννηθέντες ἅμα καὶ λυθῶσιν, ἃν ποτε λύσις τις αὐτῶν γένηται.

[4.43] Κὰν τῷ Πολιτικῷ δὲ τοιαῦτα ἔφη·

Τὸ κατὰ ταῦτα καὶ ὡσαύτως ἔχειν ἀεὶ καὶ ταῦτόν εἶναι πάντως τοῖς θειοτάτοις προσήκει μόνοις, σώματος δὲ φύσις οὐ τῆς τοιαύτης τάξεως. Καὶ δὴ ὃν οὐρανὸν καὶ κόσμον ἐπωνομάκαμεν, πολλῶν μὲν καὶ μακαρίων παρὰ τοῦ πεποιηκότος μετείληφεν, ἀτὰρ οὖν δὴ κεκοινώνηκέ γε καὶ σώματος· ὅθεν αὐτῷ μεταβολῆς ἀμοίρω γενέσθαι διὰ παντὸς ἀδύνατον.

[4.44] Αὐτοῦ δὲ πάλιν καὶ ταῦτα·

Τότε δὴ τοῦ παντὸς ὁ κυβερνήτης, οἷον πηδαλίων οἶακας ἀφέμενος, εἰς τὴν αὐτοῦ περιωπὴν ἀπέστη, τὸν δὲ κόσμον

A Nap és az éj a halandók szolgálai,
És te nem tudsz a házadban veled egyenlőt elfogadni?⁸¹

Nos, Euripidész azt mondja, hogy a Nap és a Hold a halandókat szolgálják; ti pedig eltúritek, hogy szolgálóknak szolgálai legyetek, és azoknak isteni tisztelettel adózzatok! De még egyszer visszatérnék Platónhoz, mivel egyetértetek vele abban is, ahogyan a mieinkhez hasonló fogalmakkal beszél a mindenség céljáról.⁸² Ezt mondja:

Ha szép ez a világ és alkotója jó, akkor világos, hogy az örökkévaló mintaképre tekintett;⁸³

Az éggel kapcsolatban pedig hozzáteszi:

Mert e világ a legszebb a keletkező dolgok közül, alkotója pedig legjobb minden okok közül.⁸⁴

Majd így folytatja:

Egyesítette a látható és tapintható eget.⁸⁵

Kevéssel később ezt mondja:

Az idő tehát az éggel együtt jött létre, hogy együtt születve együtt is bomoljanak fel, ha ugyan felbomlanak valaha.⁸⁶

Az *államférfi*ben is hasonló dolgokat állít:

Mert az, hogy valami mindig azonos maradjon, és ugyanolyan állapotban legyen, csupán a legistenibb lényekhez illik – márpedig a testnek természete nem ebbe a rendbe tartozik. Az pedig, amit égnak és világnak nevezünk, sok boldogító tulajdonságban részesült ugyan teremtetője jóvoltából, de testben is részesült. Éppen ezért lehetetlen, hogy teljesen ment legyen a változásoktól.⁸⁷

Ezek a gondolatok is tőle származnak:

Akkor hát a mindenség kormányosa mintegy eleresztette a kormányrúd fogantyúját, s visszavonult őrhelyére, a világot pedig

⁸¹ Euripidész, *Phoinikiai (föníciai) nők* 546–547; Euszebiosz, *Praep. ev.* VI, 7, 30.

⁸² A συντελεία ebben az esetben a világmindenség okát, létrehozásának és működésének értelmét, végcélját, sőt akár végkifejletét is jelenti.

⁸³ Platón, *Timaios* 29a (Kövendi Dénes ford.). Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 31, 1.

⁸⁴ Platón, *Timaios* 29a (Kövendi Dénes ford.).

⁸⁵ Platón, *Timaios* 32c (Kövendi Dénes ford.). Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 32, 2.

⁸⁶ Platón, *Timaios* 38b (Kövendi Dénes ford.). Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 32, 3.

⁸⁷ Platón, *Az államférfi* 269d–e (Kövendi Dénes fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 32, 6. Az egyházatyák létértelmezésének egyik legfontosabb kiindulópontja az a nyilvánvaló különbség, amely Isten időfeletti változatlanlansága, illetve a teremtmények változó mivolta – és azon belül az időnek való alávetettségük – között feszül. Innen eredeztethető Istennek a szenvedéstől és a szenvedélyektől – mint időbeli változástól – való mentességének gondolata is, amely nem kizárólag filozófiai gyökerű. Ld. pl. Pásztori, *Követvén*, 19.

πάλιν ἀνέστρεφεν εἰμαρμένη τε καὶ ξύμφυτος ἐπιθυμία. Πάντες οὖν οἱ κατὰ τοὺς τόπους ξυνάρχοντες τῷ μεγίστῳ δαίμονι θεοί, γνόντες ἤδη τὸ γινόμενον, ἀφίεσαν αὐτὰ μέρη τοῦ κόσμου τῆς ἑαυτῶν ἐπιμελείας· ὁ δὲ μεταστρεφόμενος καὶ ξυμβαλὼν, ἀρχῆς τε καὶ τελευτῆς ἐναντίαν ὁρμὴν ὁρμηθεὶς, σεισμὸν πολὺν ἐν αὐτῷ ποιῶν, ἄλλην αὐτῷ φθορὰν ζῶν παντοίων ἀπειργάσατο.

[4.45] Ἐν δὲ τούτοις ξυμφέρεται μὲν ἡμῖν, ἐν οἷς τὴν τοῦ παντὸς μεταβολὴν ἔφησε, καὶ ὅτι τοῦ Θεοῦ καταλιπόντος τοὺς οἰακας, ἀφίστανται μὲν ὅσαι τῶν ἀοράτων δυνάμεων οἰκονομεῖν τινα μέρη τῆς κτίσεως ἐκελεύσθησαν, ὑπομένει δὲ τὴν ἀλλοίωσιν τὰ ὁρώμενα· τὰ δὲ γε ἄλλα ἐκ τοῦ τηνικάδε κατεσχηκότος ὑπομεμένηκε πλάνου, ὅτι τῆς ὕλης ἢ ξύμφυτος ἐπιθυμία τὸν κόσμον ἀνέστρεφε, κατὰ γε τὴν συγκληρωθεῖσαν ἐξ ἀρχῆς εἰμαρμένην.

[4.46] Ταῦτα γάρ ἐστιν ἅπερ ἐν τοῖς περὶ τῆς κτίσεως λόγοις τῷ φιλοσόφῳ μεμφόμεθα· ξυνυπάρχειν γὰρ τῷ Θεῷ τὴν ὕλην καὶ οὗτος ἔφησε, καθὰ καὶ Πυθαγόρας καὶ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ τῆς Ποικίλης ἐπώνυμοι. Καὶ τὴν ὕλην δὲ ἔστιν ὅτε πονηρὰν ὀνομάζει. Ἀκούομεν γὰρ αὐτοῦ περὶ τοῦ κόσμου λέγοντος·

Παρὰ μὲν τοῦ ξυνθέντος πάντα καλὰ κέκτῃται· παρὰ δὲ τῆς ἔμπροσθεν ἕξεως, ὅσα χαλεπὰ καὶ ἄδικα ἐν οὐρανῷ γίνεται, ταῦτα ἐξ ἐκείνης αὐτὸς τε ἔχει καὶ τοῖς ζῴοις ἐναπεργάζεται.

[4.47] Προστέθεικε δὲ καὶ ταῦτα·

Τούτων δὲ αὐτῶν τὸ σωματοειδὲς αἷτιον, τὸ τῆς πάλαι φύσεως ξύντροφον, ὅτι πολλῆς ἦν μετέχον ἀταξίας, πρὶν εἰς τὸν νῦν κόσμον ἀφικέσθαι.

ismét visszafelé forgatta a végzet és a vele született vágy. S mindazok az istenek, akik az egyes tájakon a legfőbb istennel együtt uralkodtak, felismerve, hogy mi történt, szintén elbocsátották a világ egyes részeit gondoskodásuk alól. Az pedig megfordult és összeütközött önmagával, mert a kezdet és a vég egymással szemberohantak, ez pedig nagy megrázkódtatást keltett önmagában, s újabb pusztulást idézett elő az összes élőlényben.⁸⁸

Platón egyetért velünk ezekben a sorokban, ahol a mindenség változásáról beszél, és abban, hogy amint Isten elereszti a kormányrudat, visszavonul minden olyan láthatatlan hatalom, amelyekre rábízta a teremtett világ egyes részeinek irányítását, a látható dolgok pedig változást szenvednek. A továbbiakban viszont Platón megmarad az uralkodó tévelygésben, miszerint az anyag veleszületett vágya forgatta vissza a világot ama végzet nyomán, amely kezdettől fogva örökös sorsául rendeltetett.

Platón kevésbé értékes gondolatai

Éppen ez az, amit a teremtésről szóló tanítása kapcsán felrovunk a filozófusnak: hiszen Püthagorász, Arisztotelész és a festett csarnokról elnevezettek⁸⁹ módján ő is azt mondta, hogy az anyag Istennel együtt létezik. Az anyagot pedig néha ő is gonosznak nevezte. Hallgassuk meg, mit is mond a világról:

Hiszen mindent, ami szép benne, formálójától kapott; ami ellenben rossz és helytelen csak történik az égben, azt mind előző állapotából kifolyólag rejti magában és átadja élőlényeknek is.⁹⁰

Majd ezt is hozzáteszi:

Ennek pedig vegyülésének testszerű volta az oka, amely hozzátartozott hajdani természetéhez, minthogy ennek sok zűrzavarban volt része, mielőtt mai rendezett állapotába jutott volna.⁹¹

⁸⁸ Platón, *Az államférfi* 272e – 273a (Kövendi Dénes fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 34, 1–2.

⁸⁹ Ti. a sztoikusok, akik a gyülekezési helyükről, az athéni Festett Csarnokról (ή στοά ή ποικίλη) kapták a nevüket.

⁹⁰ Platón, *Az államférfi* 273b–c (Kövendi Dénes fordítása nyomán). Alex. Kelemen, *Sztrómata* III, 3, 19. A fordításon a következő módosítást végeztük: mivel Platón eredeti szövegében is az ἐν οὐρανῷ (= az égben, a mennyben) szerepel, mi

is ezt alkalmaztuk „a világban” változat helyett, annál is inkább, mert Theodóréosz éppen ebbe a kifejezésbe kapaszkodva kifogásolja az anyag eleve romlott, megjavíthatatlan, sőt mást – akár a mennyet is – megrontó természetére vonatkozó platóni elképzelést. Ld. alább.

⁹¹ Platón, *Az államférfi* 273b (Kövendi Dénes fordítása). Alex. Kelemen, *Sztrómata* III, 3, 20.

Τούτοις νεμεσᾶν πάντα οἶμαι ἄνθρωπον, ὅτι γε τὸν νοῦν ἔχοντα. Διαβάλλει γὰρ ἄντικρυς τῆς ὕλης τὴν φύσιν· καὶ οὕτως αὐτῆς ἰσχυρὰν ἄγαν καὶ ἀήττητον λέγει τὴν κάκην, ὥς μηδὲ τὸν ποιητὴν δυνηθῆναι ταύτην ἐπὶ τὸ κρεῖττον μεταβαλεῖν. Διέμεινε γὰρ τῇ καχεξίᾳ χρωμένη καὶ παρὰ τοῦ Θεοῦ δεξαμένη τὸ εἶδος, τὴν προτέραν οὐκ ἐξέβαλε πονηρίαν. Οὗ δὲ χάριν οὐ μόνον ἐν γῇ, ἀλλὰ καὶ ἐν οὐρανῷ τὰ χαλεπὰ καὶ ἄδικα δρᾷ καὶ τοῖς ζῴουσιν ἐναπεργάζεται.

[4.48] Ταῦτα τῶν ἤδη πρόσθεν εἰρημένων ἀνάξια καὶ τῆς ὑψηγορίας ἐκείνης καὶ θεολογίας ἀλλότρια καὶ τῶν χαμαιπετῶν τε καὶ περιγείων ἔκγονα λογισμῶν. Τὸ γὰρ δὴ φάναι κἂν τῷ οὐρανῷ διαμεῖναι τὴν ἀταξίαν, ὥς χαλεπὰ τινα καὶ ἐν αὐτῷ τολμᾶσθαι καὶ ἄδικα, τοπάζειν παρασκευάζει τὴν μὲν ὕλην ἰσχυροτάτην, ἀσθενῆ δὲ εἶναι τὸν ποιητὴν. Καίτοι φησὶν αὐτὸν τὸν οὐρανὸν πρὸς τὸ νοητὸν δημιουργῆσαι παράδειγμα.

[4.49] Λέγει δὲ οὕτως ἐν τῷ Τιμαίῳ·

Πότερον οὖν ὁρθῶς ἔνα οὐρανὸν εἰρήκαμεν, ἢ πολλοὺς καὶ ἀπείρους ἢν λέγειν ὁρθότερον; ἔνα, εἴπερ κατὰ τὸ παράδειγμα δεδημιουργημένος ἔσται.

Παράδειγμα δὲ οἶμαι λέγειν αὐτὸν ἢ τὸν Θεὸν ὥς ἔνα, ἢ τὴν ιδέαν, ἢν ἔννοιαν εἶναι τοῦ Θεοῦ λέγει, ἢ τὸν νοητὸν οὐρανόν, ὃν ὑπέρτερον εἶναι τούτου ἢ θεία λέγει γραφή. Εἴτε δὲ τοῦτο εἴτε ἐκεῖνο λέγει παράδειγμα, ἡκιστα γε ἀρμόττει τῷ οὐρανῷ τῶν χαλεπῶν καὶ ἀδίκων ἢ πρᾶξις.

[4.50] Ἀλλὰ τῶν μὲν καλουμένων φιλοσόφων τοσαύτην ἔχει διαμάχην τὰ δόγματα· ὥρα δὲ λοιπὸν ἐπιδείξει τῆς θείας γραφῆς τὴν εὐγένειαν καὶ τὴν τῆς κοσμογενείας ἀλήθειαν. Τοὺς μὲν γὰρ περὶ τῆς ὕλης μύθους εἰς τὸ Ἡσιόδου ἀπέρριψε Χάος· δημιουργῆσαι δὲ τὰ ξύμπαντα ἔφησε τὸν Θεόν, οὐ καθάπερ οἰκοδόμοι καὶ ναυπηγοὶ καὶ χαλκοτύποι καὶ χρυσοχοὶ, καὶ μέντοι καὶ ὑφάνται καὶ σκυτοτόμοι καὶ οἱ ἄλλοι τεχνῖται τὰς ὕλας ἐραυζόμενοι ταύτας εἰδοποιούσι τε καὶ διαγλύφουσι, καὶ τὰ ὄργανα παρ' ἀλλήλων

⁹² Szerzőnk itt a szellem (νόος, νοῦς) és az anyag (ὕλη) közötti alapvető filozófiai ellentétet – az arisztotelészi léthierarchia két szélső pólusát – használja fel arra, hogy megcáfolja Platónnak az anyag túlzott hatalmára vonatkozó elképzelését.

Úgy vélem, minden épelméjű ember méltatlankodna a fentiekben. Hiszen Platón teljesen helytelenül mutatja be az anyag természetét. Szerinte az anyag annyira erősen és legyőzhetetlenül rossz, hogy még a Teremtő sem képes azt jobbá változtatni. Megmaradt ugyanis a maga eredendően rossz mivoltában, és noha Istentől megkapta a maga formáját, mégsem vetette el korábbi gonoszságát. Emiatt aztán az anyag nem csupán a földön, hanem a mennyben is rossz és igazságtalan dolgokat cselekszik, sőt: ezt átadja az ottani élőlényeknek is.

Ezek a kijelentések méltatlanok a korábban idézettekhez: eltérnek Platón ékesszólásától és teológiájától, sőt szűklátókörű és földhözragadt gondolkodás szüleményei. Hiszen ha azt mondja, hogy a rendetlenség, mint valamiféle rosszság és csökönyös igazságtalanság még a mennyben is megmarad, ez arra enged következtetni, hogy az anyag a leghatalmasabb, a teremtő pedig erőtlén. De hiszen maga Platón mondta, hogy a teremtő a mennyet szellemi mintára alkotta meg!⁹²

A *Timaios*szban ekképpen szól:

De vajon helyesen beszéltünk-e egy mennyről, vagy határtalan sokról kellett volna inkább szólnunk? Egy a menny, ha ugyan mintaképe szerint van felépítve.⁹³

Úgy vélem, hogy *mintaképen* Platón vagy Istent, mint egyet érti, vagy az ideát, amelyet Isten gondolatának tart, vagy az elgondolható mennyet, amely – a Szentírás szerint – ennél magasabb rendű.⁹⁴ Bármelyiket is tartja mintaképnek, az a legkevésbé sem egyezik a rossz és igazságtalan dolgok cselekvésével.

A Szentírás a semmiből való teremtést tanítja

Íme, mekkora az úgynevezett filozófusok tanításai közötti ellentmondás! De most már ideje volna felmutatni a Szentírás kiválóságát, és a világ keletkezéséről szóló tanításának igazságát. Egyrészt visszautasítja Hésziodosz *Khaosz*ának az anyagra vonatkozó meséit,⁹⁵ másrészt azt állítja Istenről, hogy ő teremtette a világmindenséget, még hozzá nem úgy, mint az építőmesterek, a hajóépítők, a bronz- és aranyművesek vagy éppen a takácsok, bőrművesek, illetve más kézművesek, akik összegyűjtik a nyersanyagot, alakítják és megformálják azt, és közben

⁹³ Platón, *Timaios*sz 31a (Kövendi Dénes fordítása). Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 12, 79; Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 13, 3. A magyar szövegben az οὐρανός-t itt is *mennynek* fordítottuk.

⁹⁴ Vö. Theodórosz, *Quaestio* 11 in *Genesim*, PG 80, 92.

⁹⁵ Ld. Hésziodosz, *Istenek születése*, 116.

ἀντιλαμβάνοντες, ἀλλ' ἅμα βουλευθῆναί τε καὶ τὰ μηδαμῇ μηδαμῶς ὄντα παραγαγεῖν.

[4.51] Ἀπροσδεῆς γὰρ ὁ τῶν ὅλων Θεός· αἱ δὲ ἀνθρώπιναι τέχναι ἀλλήλων προσδέονται. Δεῖται μὲν γὰρ ὁ κυβερνήτης τοῦ ναυπηγοῦ, δεῖται δὲ ὁ ναυπηγὸς καὶ ὑλοτόμου καὶ χαλκέως καὶ πιττουργοῦ καὶ στυππειοποιοῦ, δεῖται δέ γε καὶ ὁ δρυτόμος τοῦ φυτουργοῦ, καὶ αὖ πάλιν ὁ φυτουργὸς καὶ γῆς καὶ ἀρδείας καὶ φυτῶν καὶ σπερμάτων καὶ χαλκέως ἐργαζομένου σμινύην καὶ δίκηλλαν, δεῖται δέ που καὶ ὁ χαλκεὺς οἰκοδόμου καὶ οἰκίσκον οἰκοδομοῦντος καὶ ξυναρμόζοντος τῷ ξύλῳ τὸν ἄκμονα καὶ ἐνείροντος τῷ ῥαιστήρι τὸν στελεόν, καὶ πάντες δὲ ὁμοίως καὶ σκυτοτόμου καὶ ὑφάντου καὶ γηπόνου προσδέονται, ἵνα τὸ σῶμα καὶ τρέφωσι καὶ καλύπτωσι, κάκεῖνοι δ' αὖ πάλιν τῆς τούτου γε ἐξήρτηνται τέχνης, ἵν' ἐκάστῳ τὰ ὄργανα παράσχη τὰ πρόσφορα.

[4.52] Ὁ δὲ τοῦ παντὸς ποιητὴς οὔτε ὀργάνων οὔτε ὕλης δεδέηται· ἀλλ' ὅπερ ἐστὶ τοῖς ἄλλοις τεχνίταις καὶ ὕλη καὶ ὄργανα, καὶ μέντοι καὶ χρόνος καὶ πόνος καὶ ἐπιστήμη καὶ ἐπιμέλεια, τοῦτο τῷ Θεῷ τῶν ὅλων ἡ βούλησις· „Πάντα γάρ, ὅσα ἠθέλησεν, ὁ Κύριος ἐποίησεν ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐν τῇ γῇ, ἐν ταῖς θαλάσσαις καὶ ἐν πάσαις ταῖς ἀβύσσοις”, ἣ φασιν οἱ ἱεροὶ λόγοι.

[4.53] Ἡθέλησε δὲ οὐχ ὅσα ἠδύνατο, ἀλλ' ὅσαπερ ἀρκεῖν ἐδοκίμασεν. Ρᾶδιον μὲν γὰρ ἦν αὐτῷ καὶ μυρίους καὶ δισμυρίους δημιουργῆσαι κόσμους, εἴπερ δὴ ἄρα τὸ βουλευθῆναι ῥᾶστον ἀπάντων τῶν ποιητέων ἐστίν. Καὶ γὰρ ἡμῖν τὸ βουλευθῆναι πάντων ἐστὶν εὐμαρέστατον, ἀλλ' οὐ ξυμπαρομαρτεῖ τῇ γε ἡμετέρᾳ βουλήσει ἡ δύναμις· τῷ δὲ Θεῷ τῶν ὅλων ὅσα βουλευτὰ δυνάτα· τῇ βουλήσει γὰρ ἡ δύναμις ἥνωται· ἀλλ' ὅμως οὐ τῇ δυνάμει τὴν κτίσιν ἐμέτρησεν, ἀλλ' ὅσαπερ ἠθέλησεν ἐδημιούργησεν.

[4.54] Καὶ ἐπειδὴ τῶν γεγονότων τὰ μὲν ἐστὶν αἰσθητά, τὰ δὲ νοητά, καὶ τὰ μὲν ἐπίγεια, τὰ δὲ ὑπερουράνια, ἀναγκαίως καὶ ζῶα πεποίηκε τὰ μὲν αἰσθητά, τὰ δὲ νοητά· καὶ τοῖς μὲν νοητοῖς τὸν αἰθέρα καὶ τὸν οὐρανὸν ἀπεκλήρωσε, τοῖς δὲ αἰσθητοῖς τὴν γῆν δέδωκε καὶ τὴν θάλατταν ἐνδαιίτημα. [4.55] Ἐπειδὴ δὲ τῶν νοητῶν τινες εἰς κακίαν ἀπέκλιναν, ἐξηλάθησαν εἰκότως τῶν

szerszámokat kölcsönöznek egymástól. Nem: Isten akarta és létre is hozta mindazokat, amelyek soha, sehol nem léteztek.

A világegyetem Istenének semmire nincs szüksége. Az emberi tudományoknak viszont szükségük van egymásra.⁹⁶ A kormányosnak szüksége van a hajóépítőre, az építőnek az ácsra, a kovácsra, a dugarozóra,⁹⁷ a kenderkőckészítőre, éppen úgy, ahogy a favágónak a kertészre, a kertésznek a földre, az öntözésre, csemetékre, magvakra és a kovácsra, hogy számára kapát és gyomlálós villát készítsen. A kovácsnak ugyancsak szüksége van az építőre, hogy felépítse a műhelyét, rögzítse az üllőt a csutakhoz, és helyezze be a nyelet a kalapácsba. Hasonlóképpen mindenkinek szüksége van a vargára, a takácsra, a földművesre, hogy testének eledele és ruházata legyen. Mindezeknek pedig szintén szükségük van a kovács tudományára, hogy ő elkészítse a megfelelő szerszámokat mindegyikük számára.

A mindenség Teremtőjének azonban sem szerszámokra, sem anyagra nincs szüksége. Amit a többi kézműves és alkotó számára az anyag, a szerszámok, sőt az idő, a fáradtság, a szaktudás és az odafigyelés jelentenek, az a világegyetem Istene számára az ő akaratával egyenlő. Ahogy a Szentírás mondja: „Mind megteszi az Úr, amit akar: az egekben és a földön, a vizekben és minden mélységben.”⁹⁸

Isten nem azt akarta, amire képes volt, hanem amit elégségesnek ítélte. Számára ugyanis nagyon könnyű lett volna akár tízezer, akár húszezer világot alkotni, hiszen az akarás a legegyszerűbb cselekvési mód. Az akarás még számunkra is a legegyszerűbb, de a mi akaratunkhoz nem társul hatalom. A világegyetem Istene számára azonban minden lehetséges, amit akar, hiszen az ő akaratával egyesül a hatalom is. Mindazonáltal nem a hatalmához mérte a teremtés művét, hanem megteremtett mindent, amit akart.

És mivel a teremtmények közül némelyek érzékiek, mások pedig lelkiek, egyesek földiek, mások égiek, Isten szükségszerűen némely élőket szintén érzékieknek, másokat pedig lelkieknek teremtett. A lelkiek számára az étert és a mennyet, az érzékiek számára a földet és a tengert rendelte lakhelyül. A lelkiek közül azonban némelyek a gonosz felé hajlottak, és ennek megfelelően száműzettek a mennyei

⁹⁶ A tudományok és mesterségek egymásrautaltságáról szerzőnk másutt is beszél. Ld. Theodórétoz, *De providentia* VI, 31.

⁹⁷ Dugarozásnak nevezik azt a műveletet, amelynek során a fából készült hajók és csónakok külső, illetve fedélzeti palánkjainak a hézagait kenderkőccel tömik ki. A

művelethez különleges vésőformájú szerszámokat használnak. Az összesűrített kőcrétegre, a horonyba szurkot öntenek.

⁹⁸ Zsolt 135, 6 (LXX: 134, 6).

οὐρανίων χώρων, καὶ τὴν ἐν τῷ ἀέρι καὶ τῇ γῇ διατριβὴν αὐτοῖς ἀπεκλήρωσεν, οὐχ ἵνα ἐπιτελῶσιν, ὅσαπερ ἂν τοῖς ἀνθρώποις ἐπιβουλεύειν ἐπιχειρῶσιν – ἐπέχει γὰρ δήπου τοῦτο ποιεῖν ἢ τῶν ἀγγέλων φρουρά –, ἀλλ’ ἵνα τῇ μεταστάσει μάθωσιν, ἡλίκων πρόξενος ἢ πονηρία κακῶν.

[4.56] Ἐπειδὴ δὲ διχῇ τὰ αἰσθητὰ διέκρινε γένη καὶ τὰ μὲν λογικὰ πεποίηκε, τὰ δὲ ἄλογα, ὑπέταξε τῷ λογικῷ ζῳῳ τῶν ἀλόγων τὴν φύσιν. Τυραννεῖ δὲ ὅμως τινὰ τούτων καὶ στασιάζει πρὸς τὴν ἀρχὴν καὶ ἐπιβουλεύειν πειρᾶται· ἐπειδὴ δὲ καὶ οἱ τούτων ἄρχοντες ταῦτ’ οὗτο δρῶσι, καὶ λόγῳ τιμηθέντες κατὰ τοῦ πεποιηκότος λυτῶσι, διὰ δὲ τοῦτο καὶ αὐτοὶ στασιάζονται, ὅπως δι’ ὧν πάσχουσι μάθωσιν, ὥς σχέτλιον καὶ παμπόνηρον τὸ παραβαίνειν τὴν τάξιν καὶ τοὺς κειμένους ὅρους ἀδεῶς ὑπερβαίνειν.

[4.57] Τούτους δὲ τοὺς ὅρους ἔστιν ἰδεῖν τὰ ἄψυχα στοιχεῖα φυλάττοντα. Καὶ γὰρ ἡ θάλαττα ταῖς καταιγῖσι ῥιπιζομένη καὶ κυκωμένη καὶ πρὸς τὴν χέρσον ὠθουμένη τὴν ψάμμον αἰσχύνεται καὶ τοὺς πεπηγότας ὅρους παρελθεῖν οὐκ ἀνέχεται· ἀλλὰ, καθάπερ ἵππος ὁρμῶν ἀναχαιτίζεται χαλινῷ, οὕτως ἐκείνη, τὸν ἄγραφον τοῦ Θεοῦ νόμον ἐν ταῖς ἀκταῖς θεωμένη, εἰς τοῦπίσω χωρεῖ, οἷον τισιν ἡνίασις ἀγχομένη.

[4.58] Οὕτως οἱ ποταμοὶ τρέχουσιν ὥσπερ ἐτάχθησαν ἐξ ἀρχῆς, καὶ ἀναβλύζουσιν αἱ πηγαί, καὶ τὰ φρέατα χορηγεῖ τοῖς ἀνθρώποις τὴν χρεῖαν, καὶ αἱ τοῦ ἔτους ὥραι ἀλλήλας εὐρύθμως διαδέχονται, καὶ τὴν ἰσότητα τιμῶσαι τοῦ πλείονος οὐκ ἐφίενται.

[4.59] Τοῦτον τὸν νόμον καὶ ἡμέραι καὶ νύκτες διατηροῦσιν ἐνδελεχῶς, καὶ οὔτε μηκυνόμεναι μεγαλαυχοῦσιν οὔτε σμικρυνόμεναι δυσχεραίνουσιν, ἀλλὰ παρ’ ἀλλήλων τὸν χρόνον κιχρῶμεναι πάλιν ἀναμφισβητήτως τὸ χρέος ἐκτίνουσιν, οὐ ζυγομαχοῦσαι πρὸς ἀλλήλας, ἀλλ’ ἔριδος δίχα καὶ παρέχουσαι καὶ λαμβάνουσαι.

⁹⁹ Vö. Ésa 14, 12; Lk 10, 18; 2Pét 2, 4.

¹⁰⁰ Szerzőnk visszamegy a bűn egyetemességéről szóló tanítás kulcskérdéséig: az ember a bűn révén nemcsak önmagát és az emberi fajt, hanem az ő őrizetére bízott egész teremtett világot is megrontotta.

térségből,⁹⁹ és Isten számukra a levegőt és a földet adta osztályrészül, hogy ott időzzenek, nem azért, mintha az emberek ellen bármit is véghezvihetnének, amit akarnak – hiszen ebben megakadályozza őket az angyalok ébersége –, hanem, hogy ebből az állapotváltozásból megtanulják: a fonákság mekkora gonoszságokat okoz.

A természet rendje és annak megbontása

Miután Isten az érzéki teremtményeket két fajra – értelmesre és értelem nélküli – osztotta, az értelem nélküli lények természetét az értelmesek alá rendelte. Az értelem nélküliek közül némelyek zsarnokian viselkedtek, és ártó szándékkal fellázkodtak vezetőik ellen, hiszen e vezetők – noha értelemre méltattak – a maguk rendjén ugyanezt cselekedték, amikor szembeszálltak a Teremtővel. Az állatok is nyilván emiatt lázadtak fel, hogy a lázadást elszenvedő emberek megtanulják: mennyire kegyetlen és megátalkodott dolog a rend áthágása és a lefektetett határok meggondolatlan túllépése.¹⁰⁰

Megfigyelhető, hogy az élettelen elemek betartják e határokat. A vihartól felzaklatott és felkavart tenger habjai a parthoz csapódnak, feltúrják a homokot, de nem merészelik átlépni a megszabott határaikat.¹⁰¹ Amiképpen a lovat meg lehet fékezni a szájába tett zablával, azonképpen a tenger, látva a parton Isten íratlan törvényét, visszahőköl, mintha valamiféle kantár fogta volna meg.¹⁰²

Ugyanígy a folyók is haladnak a medrükben, amiképpen kezdettől rendeltetett; felbuzognak a források, a kutak bőséges hasznat árasztanak az emberekre, az évszakok szabályosan követik egymást, tisztelik egyenlőségüket, és nem követelnek többet maguknak.

Ezt a törvényt tartják meg folyamatosan a nappalok és az éjszakák is, és sem hosszabbodva nem döllyfösznek el, sem rövidülve nem elégedetlenkednek, hanem bármennyi időt kapnak is egymástól, az adósságot pontosan visszafizetik: nem acsarkodnak egymásra, hanem viszálykodás nélkül adnak és vesznek.

¹⁰¹ Vö. Jób 38, 11, illetve Jer 5, 22: „Hiszen én rendeltem a fövenyet a tenger határának örök korlátul, amelyet át nem hághat, és ha megrázkódtatják is habjai, de nem bírnak vele, és ha megháborodnak, sem hághatnak át rajta.”

¹⁰² Ugyanezt a párhuzamot ld. Theodóréosz, *De providentia* II in PG 83, 584.

[4.60] Κάκεινα δὲ ὁμοίως τοῦ δημιουργοῦ τὴν σοφίαν ἐπιδεικνύει καὶ δύναμιν. Οὕτε γὰρ ἡ γῆ ἐν τοσαύταις δὴ χιλιάσιν ἐτῶν ἀρουμένη καὶ σπειρομένη καὶ φυτευομένη καὶ τρέφουσα τοὺς καρποὺς καὶ πατουμένη καὶ μεταλλευομένη καὶ ὑομένη καὶ νιφομένη καὶ φλεγόμενη, μείωσιν τινα πέπονθεν ἢ τοὺς καρποὺς ἐλάττους τοῖς γεωργοῦσι προσφέρει, οὔτε ἡ θάλαττα, τῶν νεφῶν διηνεκῶς ἐκεῖθεν ἀνιμωμένων τῶν ὑδάτων τὴν φύσιν, καὶ τὸν ὑετὸν ὠδινόντων καὶ παρεχόντων τῇ γῇ, ἐλάττων ὥφθη πώποτε ἢ κοιλοτέρα ἐγένετο ἢ τὰς ἡϊόνας κατέλιπεν, ἃς πάλαι κατέκρυπτεν, οὔτε μὴν ἠϋξήθη πάλιν, τοὺς πανταχόθεν εἰσρέοντας ποταμοὺς δεχομένη.

[4.61] Καὶ οὗτι λέγω, πόθεν δὴ ἄρα τῶν ποταμῶν τὰ ρεύματα φέρεται, ἄρρητος γὰρ δὴ μοι πάμπαν καὶ οὗτος ὁ λόγος· ὅπως δὲ καὶ ὁ ἥλιος τὴν ὑγρὰν οὐσίαν πέφυκεν ἀναλίσκειν, εὐπετὲς μάλα τῷ βουλομένῳ καταμαθεῖν. Καὶ γὰρ δὴ ξηραίνει τὰ τέλματα καὶ τὰ τῶν ὑδάτων ἀναλίσκει ξυστήματα καὶ τὰ ἡμέτερα σώματα διαυαίνει, καὶ μέντοι τοὺς ποταμοὺς σμικρυνομένους ἔστιν ἰδεῖν, ὅταν οὗτος ἀφείξῃ τὰ νότια ἐπὶ τὰ βόρεια μέρη τρέχῃ καὶ τὸ θέρος ἐργάζεται.

[4.62] Διὰ τοι τοῦτο καὶ τὸν Νεῖλόν φασι οὐ κατὰ τὸν αὐτὸν τοῖς ἄλλοις ποταμοῖς πλημμυρεῖν καιρόν, ἀλλὰ μεσοῦντος τοῦ θέρους ἐπικλύζειν τὴν Αἴγυπτον, ὥς τοῦ γε ἡλίου τὴν βορειοτέραν διαθέοντος ζώνην, καὶ τοῖς ἄλλοις μὲν ποταμοῖς ἐνοχλοῦντος, τούτου δὲ γε πλεῖστον ἀπέχοντος. Εἰ δὲ καὶ ἄλλας αἰτίας τῆς τούτου γε πλημμύρας εἶναι φασί τινες, ἀλλ' οὐκ ἔμοιγε ἀρμόττειν τόνδε νῦν τὸν λόγον ὑπείληφα. Καὶ γὰρ τοῖς ἄλλοις παρεγγυῶ τῆς μὲν θείας οἰκονομίας μὴ πολυπραγμονεῖν τὰς αἰτίας, θαυμάζειν δὲ τὰ γινόμενα καὶ τὸν ποιητὴν ἀνυμνεῖν.

[4.63] Διὸ δὴ καὶ ἔγωγε θαυμάζω καὶ τοῦ ἀέρος μὴ δαπανωμένην τὴν φύσιν, τοσοῦτων μὲν ἀνθρώπων, τοσοῦτων δὲ ἀλόγων ζώων διαπνεόντων τοῦτον διηνεκῶς, τοσαύτης δὲ ἀκτίνος καὶ οὕτως ἄγαν θερμῆς τοῦτον διαπερώσης, πρὸς δὲ τῷ ἡλίῳ καὶ τῆς σελήνης καὶ τῶν ἀστέρων ταυτό γε τοῦτο ποιοῦντων.

¹⁰³ A *Curatio* 4.60–65-höz ld. Theodóreosz, *De providentia* II in PG 83, 577–584.

¹⁰⁴ A Nílus áradása kapcsán ld. pl. Alexandriai Philón, *Mózes élete* I, 114–115; Aetiosz, *Placita* IV, 1, 1–6; Hérodotosz, *Történelem* II, 19–27; Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* I, 38, 4; Seneca, *Naturales quaestiones* 4a, 2, 17.

Isten gondviselésének rendje

Az alábbi példák hasonlóképpen jelzik a Teremtő bölcsességét és hatalmát. A föld, amelyet oly sok ezer év óta szántanak, bevetnek, beültetnek, és amely táplálja a gyümölcsseit, a föld, amelyet taposnak, kibányásznak, amelyre hull az eső és a hó, égeti a nap, nos, a föld semmivel sem kevesbül, és nem ad kevesebb gyümölcsöt művelőinek. Miközben a felhők szüntelenül termelik a vizet, amelyet eső formájában juttatnak a földre, a tenger soha nem tűnik kisebbnek, a szintje nem lesz alacsonyabb és nem dagad nagyobbra a régi korlátaival, noha magába fogadja a mindenholról beléje érkező folyók vizét.¹⁰³

Nem mondtam el; honnét érkeznek a folyók áramlatai, hiszen számomra ez a kérdés is teljesen megfejthetetlen. Azt viszont nagyon könnyű megérteni, hogy a Nap miképpen tünteti el a nedvességet. Hiszen tulajdonképpen felszárítja a tócsákat, eltünteti az összegyűlt vizeket, és teljesen kiszárítja a testünket. Sőt, maguk a folyók is kisebbnek tűnnek, amikor a Nap, elhagyván a déli részeket, északra vonul, és elhozza a nyarat.

Amint mondják, a Nílus emiatt nem akkor árad, mint a többi folyó, hanem éppen nyár közepén árasztja el Egyiptomot, amikor a Nap az északi égövön fut, megterheli a többi folyót, a Nílust pedig a óriásira növeli. A Nílus áradását némelyek más okokkal is magyarázzák, de szerintem ezek egyeztetése jelenleg nem tartozik a tárgyunkhoz.¹⁰⁴ Másoknak is azt javaslom, hogy ne firtassák túlzottan az isteni rendelkezések¹⁰⁵ okait, hanem csodálkozzanak rá azokra, amik történnek, és dicsőítsék a Teremtőt.

Tulajdonképpen én is csodálkozom azon, hogy maga a levegő nem fogy el, noha mind az emberek, mind az értelem nélküli létezők állandóan ugyanezt lélegzik be, és eközben megannyi napsugár és hőség járja át; sőt: a Nap mellett ugyanezt cselekszik a Hold és a csillagok sugarai is!

¹⁰⁵ A οἰκονομία kifejezés nem pusztán Isten rendelkezéseit jelenti, hanem a világra és az egész emberiségre vonatkozó „házirendet”, amelyet sajátos értelemben – pl. a megváltásról szóló tanítás rendjén – üdvrendnek (lat. *ordo salutis*) is nevezünk. A fenti szövegkörnyezetben akár gondviselésként is értelmezhető.

[4.64] Ἀλλὰ γὰρ ὑπὲρ θαῦμα τὸ θαῦμα· καὶ κινδυνεύω γε λέγειν, ὥς οὐδὲ θαῦμα τὸ θαῦμα. Θεοῦ γὰρ δημιουργοῦντος, προσήκει θαυμάζειν μὲν ὥς ἥκιστα, ὑμνεῖν δὲ ὥς μάλιστα· πάντα γὰρ αὐτῷ ῥάδιον ποιεῖν, ὅσα γε αὐτῷ πρόσφορα. Ἐναπέθετο δὲ καὶ οἷς δεδημιούργηκεν, εἰς ὅσον ταῦτα ξυνεστάναι βούλεται χρόνον, δύναμιν ἀποχρῶσαν. Διὰ τοι τοῦτο καὶ ἡ γῆ μεμένηκεν, οἴαπερ ἐξ ἀρχῆς ἐγγόνει, καὶ ἡ θάλαττα οὔτε σμικρύνεται οὔτε αὖξεται, καὶ ὁ ἀῆρ ἦν ἐξ ἀρχῆς ἔλαχε φύσιν, ἄσυχρον διετήρησε, καὶ ὁ ἥλιος δὲ τήκειν οὐ δύναται καὶ διαλύειν, ὃ διαθέει στερέωμα, οὔτε μὴν τὸ στερέωμα, ὑγρὸν ὄν, θερμὸν ὄντα τὸν ἥλιον σβέννυσιν· ἕκαστον γάρ, ὄν ἐξ ἀρχῆς ἔλαχε, διεφύλαξε κληρον. Τὰς γὰρ ἐναντίας φύσεις ὑγροῦ καὶ ξηροῦ, καὶ αὖ πάλιν ψυχροῦ καὶ θερμοῦ, ξυνήγαγεν εἰς φιλίαν ὁ ποιητής.

[4.65] Ὅταν τοίνυν τούτων ἕκαστον ἴδωμεν, καὶ τὸν μὲν ἥλιον νῦν μὲν τὰ βόρεια, νῦν δὲ τὰ νότια, ἄλλοτε δὲ τὰ μέσα τοῦ οὐρανοῦ διαθέοντα, καὶ τὴν σελήνην αὐξομένην καὶ φθίνουσαν, καὶ τοὺς ἀστέρας κατὰ καιρὸν ἀνίσχοντάς τε καὶ δυσμένους καὶ ἀμήτου καιρὸν καὶ σπόρου σημαίνοντας καὶ τοῖς ναυτιλλομένοις χειμῶνα καὶ γαλήνην μηνύοντας, μὴ ταῦτά γε, ὧ φίλοι ἄνδρες, θεοποιήσωμεν, ἀλλὰ τὸν τούτων ποιητὴν καὶ δημιουργὸν καὶ κυβερνήτην ἀνυμνήσωμεν καὶ διὰ τῶν ὀρωμένων πρὸς τὸν ἄορατον ἐκδημήσωμεν.

[4.66] Ἀλλὰ γὰρ οὐκ ἐκδημίας ἡμῖν ἀλλὰ πίστεως χρειᾶ· διὰ ταύτης γὰρ μόνης ἰδεῖν ἐκεῖνον δυνάμεθα. Ὅταν ἴδωμεν εἰς καιρὸν τὰς ὥρας μεταβαίνουσας, καὶ τὸν ὑετὸν τῇ γῇ χορηγοῦμενον, καὶ ταύτην φύουσιν καὶ τῇ πόδι καλυπτομένην, καὶ τὰ λήϊα κυμαίνοντα καὶ τοὺς λειμῶνας ἀνθοῦντας, καὶ κομῶντα τὰ ἄλση καὶ βρίθοντα τῷ καρπῷ, κινήσωμεν εἰς ὑμνωδίαν τοῦ ταῦτα δεδορημένου τὴν γλῶτταν,

καὶ μήτε Νύμφας ὀρεστιάδας ἢ πηγαίας ἢ ποταμίας, μήτε τὰς Νηρέως θεοποιήσωμεν θυγατέρας, μήτε τῇ Διοῖ τὸν ἰουλον

¹⁰⁶ Szerzőnk itt Empedoklész kozmológiai alaptételére utal: az akragaszi gondolkodó szerint a világ kettős állapotában a Szeretet (Φιλία), illetve a Viszály (Νεῖκος) váltakozva uralkodnak. A φιλία kifejezés használatával Theodórotosz világossá teszi, hogy a Teremtő Isten által megszabott – és egyben kívánatos – világrend a Szeretet rendje. Ld. fentebb a *Curatio* 1.23-hoz fűzött jegyzetet.

¹⁰⁷ Vö. 2Kor 4,18: „Mivelhogy nem a láthatókra nézünk, hanem a láthatatlanokra; mert a láthatók ideig valók, a láthatatlanok pedig örökkévalók.”

¹⁰⁸ Vö. Alex. Kelemen, *Protreptikosz* IV, 58.

¹⁰⁹ Néreusz (Νηρεύς) tengeri istenség, Gaia istennő és Pontosz (a tenger) legidősebb fia, aki nejével, Dóriszsal (Δωρίς) – Ókeános és Téthüsz lányával – nemzette

A csoda azonban több, mint csoda: sőt, azt merem mondani, hogy a csoda nem is csoda. Hiszen a teremtető Isten jelenlétében a lehető legkevesebbszer kell csodálkozni, és minél többször őt dicsőíteni: ő ugyanis mindent könnyen megcselekedhet, ami neki tetszik. Ő belehelyezte a teremtményeibe azt az erőt, amely létükhöz elégséges arra az időre, amelyet nekik szánt. Éppen ezért a föld is éppen úgy maradt meg, ahogyan kezdetben létrejött; a tenger sem csökkent vagy nőtt, a levegő pedig sértetlenül megőrizte kezdetben kapott természetét. A Nap sem olvadhat el, sem fel nem oldhatja a pályájául szánt mennyezetet, ahogyan – nedves lévén – a mennyezet sem olthatja ki a Nap hevét: mert mindenik elem megőrzi kezdetben kapott osztályrészét. Az egymással ellentétes természeteket – a nedveset és a szárazat, valamint a hideget és a meleget – a Teremtő a Szeretettel egyesítette.¹⁰⁶

Amikor tehát e jelenségek bármelyikét szemléljük – a Napot, amint egyszer északon, másszor délen időzik, majd átszeli az ég közepét, vagy a Holdat, amint növekszik és csökken, vagy a csillagokat, amint idejük szerint kigyulladnak és kiallszanak, jelezvén az aratás és a vetés idejét, a hajósoknak pedig a vihart és a szélszendét – kedves barátaim, ne istenítsük e jelenségeket, hanem dicsőítsük mindezek Teremtőjét, Alkotóját és Vezérlőjét, és a láthatókon keresztül jussunk el a Láthatatlanhoz.¹⁰⁷

Ehhez azonban nem átutazásra, hanem hitre van szükségünk, hiszen csak hit által láthatjuk meg Őt. Amikor látjuk, hogy az évszakok a megfelelő időben váltják egymást, az eső bőséggel hull a földre, az pedig életre kel, beborítja a fű, terméssel ékeskedik, a tisztások virágba borulnak, a berkek pompáznak, roskadásig tele vannak gyümölcsökkel, mozdítsuk nyelvünket dicséretre az iránt, aki mindezeket nekünk adományozta.

Ne istenítsük többé a hegyi, a forrás- és folyóbeli nimfákat,¹⁰⁸ sem Néreusz leányait.¹⁰⁹ Ne énekeljük Démétér kénéjének himnuszát,¹¹⁰

az ötven néreiszt vagy néreidákat (Νηρηΐς, Νηρεΐδες), a kék hajú tengeri nimfák sokaságát. A néreidák ezüstös színű barlangokban laktak a tenger mélyén, és táncsal, zenével szórakoztatták önmagukat és a többi tengeri istenséget. Jóindulatú természetükből következően a hajósok oltalmazói és gyakran Poszeidón kísérői is.

¹¹⁰ Amint azt már a *Curatio* 1.21-hez fűzött jegyzetben is említettük, az eleusiszi kultusz nagy látványmisztériuma a némán learatott kalász volt. Ez jelképezte az alvilágból történő felemelkedést, és egyben a föld termőre fordulását. A gabonakénéhez (ἰουλος) Démétért dicsőítő himnusz kapcsolódott. Déloszi Szémosz

ἄσσωμεν ἢ τὸν λιτυέρσαν, μὴ Διονύσῳ τὸν διθύραμβον, μὴ τῷ Πυθίῳ μάντει τὸν παιᾶνα, μὴ τῇ Ἀρτέμιδι τὸν οὐπιγγον· ἀλλὰ τῷ ποιητῇ τῶν ὄλων τὴν Δαυιτικὴν προσενέγκωμεν μελωδίαν καὶ μετ' ἐκείνου βοήσωμεν·

Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου, Κύριε· πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας.

[4.67] Ὅταν ῥοδικοῶν ὀρνίθων ἀκούσωμεν ποικίλα γε ἁδόντων ἄσματα καὶ διάφορα, καὶ τεττίγων τερτιζόντων, ἔρρωσθαι φράσαντες Σειρήσι καὶ Μούσαις, τὸν πάνσοφον καὶ παναλκῇ Θεὸν προσκυνήσωμεν, τὸν καὶ τοῖς μικροῖς πτηνοῖς τοσαύτην μέλους δωρησάμενον ἁρμονίαν καὶ διὰ πάντων καὶ τρέφοντα καὶ τέρποντα καὶ καταθέλγοντα τῶν ἀνθρώπων τὸ γένος.

[4.68] Ταῦτα ταῖς τῶν φιλοσόφων, ὧ φίλοι ἄνδρες, παρεξετάσατε δόξαις, καὶ σκοπήσατε, ὅρθῃ γε καὶ δικαίᾳ χρώμενοι ψήφῳ, τίνα τούτων περὶ Θεοῦ λέγειν πρόσφορα καὶ ἁρμόδια, τὸ ἀγέννητον εἶναι τὸ πᾶν, ἢ ἀπὸ ταυτομάτου ξυστῆναι, ἢ τὸ ἀπὸ τῶν ἀτόμων καὶ τοῦ κενοῦ ξυναρμοσθῆναι, ἢ τὸ ὑπὸ Θεοῦ μὲν, ἐκ δὲ τῆς ὕλης γενέσθαι, ἢ τούτων μὲν ἕκαστον περὶ Θεοῦ λέγειν ἀνόσιον, ἐκεῖνο δὲ γε εἰκὸς τε καὶ ἀληθές, ὥς τῶν ὄλων ποιητῆς ὁ Θεός, οὐ τοῖς ἄλλοις τεχνίταις παραπλησίως ἐξ ὕλης τὰ πάντα

(Σῆμος – élt Kr. e. 200 körül) *A Paiánokról* (Περὶ παιάνων) című munkájának 19. töredékéből tudjuk, hogy Démétért az első zsenge kalászról Khloénak (Χλόη), a kénévől pedig Ioulónak (Ιουλῶ) is nevezték. Vö. Eratoszthenész, *10. és 12. töredék*.¹¹¹ Litüerszész (Λιτυέρσης) volt az érintésével mindent arannyá változtató frígiai Midász király törvénytelen fia. A mítosz szerint Litüerszész aratási versenyre hívta az embereket, és akiket legyőzött, azokat lefejezte, testüket pedig a kénékbe rakta. Héraklész megnyerte a versenyt, megölte Litüerszészt, testét pedig Maiandrosz (Meander, ma: Büyük Menderes) folyóba dobta. Litüerszészt az emberek aratójaként is emlegették. A frígiai aratók dallal emlékeztek meg róla: az aratóének címe is *Litüerszész* volt. Theokritosz (Kr. e. 270 körül) görög költő a 10. idilljében szintén *Litüerszész*ként említi a Démétér istennő tiszteletére szánt aratódalt. Ld. Theokritosz, *Idyllia* 10, 41. Litüerszész kultuszához ld. még James George Frazer, *Az aranyág* (Budapest: Szávadvég, 1994) c. munkájának 47. fejezetét.

¹¹² A dithürambosz elsősorban Dionüszosz tiszteletére előadott sajátos kardal, amelyet külön költészeti és zenei műfajként tartanak számon. A διθύραμβος kifejezés – Euripidész, *Bacchánsnők* 526 tanúsága alapján – maga Dionüszosz egyik díszítő jelzője (*epitethon ornansa*) is.

¹¹³ A paián (παιάν) Apollónnak vagy Artemisznak szánt kórusdal, amelyet gyakran valamiféle nyomorúságból vagy gonosztól való megmenekülés után énekeltek. A

se Litüerszész aratódalát,¹¹¹ se a Dionüszosznak szánt kardalt,¹¹² se a püthiai Apollón jósnőjének paiánját,¹¹³ sem Artemisz oupingoszt,¹¹⁴ hanem vigyük a világegyetem Teremtőjének színe elé Dávid hozzá intézett dallamát, és azzal együtt kiáltuk:

Mily nagyságosak a te műveid, Uram! Mindent bölcsen alkottál meg.¹¹⁵

Valahányszor csak halljuk a sokféle hangú madár énekét, csicseregését, különböző dalaikat, a kabócák zürrögését,¹¹⁶ mondjunk búcsút a Sziréneknek és a Múzsáknak,¹¹⁷ és imádjuk a legbölcsebb és leghatalmasabb Istent, aki az apró szárnyas lényeket is ily harmonikus dallamokkal látta el, és aki mindenféle módon táplálja, szórakoztatja és elámítja az emberi nemet.

Következtetés

Kedves barátaim! Hasonlítsátok össze mindezt a filozófusok véleményeivel. Kutassátok és ítéletek helyes és méltányos módon: melyikük beszél helyesen és találóan Istenről? Az, aki a mindenséget keletkeztetlenné mondja? Vagy aki szerint véletlenül állt össze? Vagy aki úgy tartja, hogy mindez az atomok és az űr összekapcsolódása? Vagy, hogy Isten által, de a nyersanyagból keletkezett? Vagy pedig a fenti állítások mindenike teljesen méltatlan Istenhez, és az a helyes és igaz tétel, hogy Isten a világegyetem Teremtője, aki nem a többi alkotóhoz hasonlóan

paiánt gyakran említi Thuküdidész, *A peloponnészoszi háború* I, 50, 5; II, 91, 2; IV, 43, 3; IV, 96, 1; VI, 32, 2; VII, 44, 6; VII, 75, 7; VII, 83, 5. Ld. még Alex. Kelemen, *Protrepitkosz* I, 1.

¹¹⁴ Az oupingosz (οὐπιγγος) Artemisznak, a vadászat és a Hold szűz istennőjének tiszteletére énekelt himnusz volt. Ld. pl. Athénaiosz Naukratitész (Kr.u. II–III. sz.), *Deipnosophistae*, ed. S. P. Peppink (Leiden: Brill, 1937–1939), II, 2, 127. Theodórotosz kiterjedt klasszikus műveltségére vall, hogy említi az οὐπιγγος kifejezést, amelyet sem keresztyén elődei és forrásai, sem pedig a legismertebb ókori szerzők nem használtak.

¹¹⁵ Zsolt 104, 24 (LXX: Zsolt 103, 24).

¹¹⁶ Jelen sorok fordítója – részben a tücsök zenei teljesítményének tárgyilagos módon történő méltányolási szándékával – tökéletesen egyetért Rejtő Jenővel abban, hogy a kabóca nem ciripel, még kevésbé zümmög. Legfennebb *zürrög*: „A pálmakoronákon majmok visongtak, és megszámlálhatatlan kabóca zürrögött mindenfelé.” Ld. Rejtő Jenő, *Az előretolt helyőrség* IX, 2. A kabócákhoz ld. még Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 5, 27; *Protrepitkosz* I, 1, 2–3; Nagy Baszileiosz, *Hexaëmeron* VIII, 7, 62; IX, 2, 22; Nazianzoszi Gergely, *175. levél Eudoxioszhoz*, 2.

¹¹⁷ A Múzsáktól és a Szirénektől való elbúcsúzáshoz ld. még *Curatio* 8.1.

δημιουργήσας, ἀλλ' αὐτὸς τὰ πάντα μὴ ὄντα παραγαγὼν καὶ παρασχεῖν ἐθέλησας τοῖς μὴ οὔσι τὸ εἶναι.

[4.69] Ῥῥδιον γὰρ αὐτῷ καὶ ἐκ μὴ ὄντων καὶ ἐξ ὄντων δημιουργεῖν· τοῦτο γὰρ δὴ καὶ πάσαι πεποίηκε καὶ καθ' ἐκάστην, ὥς ἔπος εἰπεῖν, ἡμέραν ποιεῖ. Καὶ γὰρ ἐξ ὑποκειμένων σωμάτων διαπλάττει τῶν ζώων τὰ σώματα καὶ ἐκ μὴ ὄντων δημιουργεῖ τὰς ψυχάς, οὐχ ἅπασι τοῖς ζώοις, ἀλλὰ μόνοις ἀνθρώποις· καὶ διὰ τῶν πτηνῶν δημιουργεῖ τὰ πτηνὰ καὶ διὰ τῶν νηκτῶν τὰ νηκτὰ καὶ τῶν ἄλλων γενῶν ἕκαστον διὰ τῶν ὁμογενῶν διαπλάττει.

[4.70] Οὕτω δὴ καὶ τῆς γῆς τοὺς καρποὺς διὰ τῶν σπειρομένων καὶ φυτευομένων τοῖς ἀνθρώποις προσφέρει· πάσαι δὲ ἡ γῆ καὶ ἄσπαρτος καὶ ἀνήροτος ἐβλάστησε πᾶσαν φυτῶν καὶ σπερμάτων ἰδέαν καὶ τῶν ἐρπετῶν καὶ τετραπόδων τὰ γένη· καὶ τῶν ὑδάτων ἡ φύσις ἔφυσεν, ὥς ἐκελεύσθη, καὶ τὰ τοῖς ὕδασι ἐνδιαιτώμενα ζῶα καὶ τὰ τὸν ἀέρα διαπερᾶν πεφυκότα.

[4.71] Αὐτὴν μέντοι τὴν γῆν καὶ τὸν οὐρανὸν καὶ τὸν ἀέρα καὶ τῶν ὑδάτων τὴν φύσιν καὶ τὸ πῦρ καὶ τὸ φῶς οὐ τῇ ὕλῃ ἀναδοῦναι προσέταξεν, ἀλλὰ μὴ ὄντα παρήγαγεν, αὐτὸς καὶ φυτουργός· καὶ ναυπηγός τοῦ μεγίστου σκάφους τῆς κτίσεως γεγωνός, αὐτὸς καὶ κυβερνᾷ καὶ ἰθύνει, ὃ πανσόφως κατεσκεύασε σκάφος.

[4.72] Ταῦτα οὐ μόνον ἡμᾶς εὐαγγελιστὰι παιδεύουσι καὶ ἀπόστολοι, ἀλλὰ καὶ προφηταὶ καὶ τῶν προφητῶν ὁ κορυφαῖος Μωϋσῆς, ὃ τὴν κοσμογονίαν ξυγγράψας, καὶ πρό γε τούτων Ἀβραάμ καὶ Μελχισεδέκ καὶ ἅπας τῶν πατριαρχῶν ὁ χορός. Ἐκαστος γὰρ τούτων οὐ πολλούς, ἀλλὰ τὸν τοῦ παντὸς ἐθεολόγησε ποιητὴν. Καὶ τοῦτο εἴσεσθε, εἰ τοῖς θείοις λογίοις ἐντύχοιτε.

[4.73] Ἐκ παραλλήλου τοίνυν μεμαθηκότες, ὅσον τῶν ἀνθρωπίνων ὑπέρκειται λογισμῶν τῆς θείας γραφῆς τὰ παιδεύματα, φύγετε μὲν, ὧ φιλότης, τὸν πλάνον, ἀσπάξεσθε δὲ τὴν ἡλίου φανότεραν ἀλήθειαν, ἵνα ὑπὸ ταύτης φωταγωγοῦμενοι καὶ τῶν θείων λογίων τὸν νοῦν θεωρήσητε καὶ τοὺς τούτων διδασκάλους θαυμάσητε, καὶ „πεσόντες ἐπὶ πρόσωπον“, ἀποστολικῶς εἰπεῖν, „προσκυνήσητε τῷ Θεῷ, λέγοντες ὅτι ὄντως ὁ Θεὸς ἐν ὑμῖν ἐστίν“.

az anyagból teremtett mindent, hanem a nemlétből ő maga hívott létre mindeneket, és akarata szerint élettel ruházta fel a nem-létezőket.

Ő ugyanis könnyűszerrel teremt akár a nem-létezőkből, akár a már létezőkből. És ez az, amit régtől fogva nyilván, hogy úgy mondjam: napi rendszerességgel cselekedett is. Hiszen a meglévő testekből alkotja meg az élőlények testét, a lelküket pedig a nem-létezőkből teremti: de nem minden élőlény, hanem csak az emberek számára. A szárnyas lényeket a szárnyasokból, az úszó lényeket az úszókból alkotja, és a többi fajok mindenik egyedét a vele azonos fajból formálja.

Isten hasonlóképpen cselekszik, amikor a magvak és a palánták révén juttatja el a föld gyümölcseit az emberekhez. A föld régtől fogva műveletlenül és szántatlanul is mindenféle növényt és magot termelt, nemkülönben a hüllők és a négylábúak fajait. A vízvilág természete pedig – a neki adott parancs szerint – létrehozta a vízben élő állatokat, valamint a levegőt szelni képes lényeket.

Mindazonáltal mind a földet, mind a mennyet, a levegőt, a vízvilág természetét, a tüzet és a világosságot nem az anyaggal hozatta létre, mintegy ráparancsolva, hanem a nemlétből hívta ezeket a létbe, azaz ő maga a kertész. A teremtés óriási hajójának építőjeként pedig szintén ő kormányozza és irányítja azt, amelyet legbölcsebben megalkotott.

Mindezt nem csupán az evangélisták és az apostolok tanítják nekünk, hanem a próféták is: különösen Mózes, a próféták vezére, aki megírta a világ keletkezését. Őelőttük pedig erre tanított minket Ábrahám, Melchisedek és a pátriárkák egész kara. Mindenikük nem sok istenről, hanem a világmindenség egyetlen Teremtőjéről beszélt. Mindezt megismerhetitek, ha elolvassátok a szent írásokat.

Drága barátaim! E párhuzamból meggyőződhetitek arról, mennyivel magasabb rendű a Szentírás tanítása az emberi okoskodásoknál: meneküljete hát a tévelygéstől, és ragaszkodjatok a napnál is tündöklőbb igazsághoz, hogy általa megvilágosodván¹¹⁸ a szent kijelentés értelmét is megérthessétek, csodálhassátok annak tanítóit, és – hogy az apostol módján szóljak – „arcra borulva imádjátok Istent, hirdetvén, hogy bizonynal ő lakik tibennetek.”¹¹⁹

¹¹⁸ A *Curatio* 1.121-hez hasonlóan ismét felbukkan a misztériumvallások fogalomtárához tartozó φωταγωγία kifejezés. Az igazi megvilágosodást maga az

élő Ige biztosítja, aki – maga lévén a Világosság – a fényben és a fényre vezeti az őt követőket.

¹¹⁹ Vö. 1Kor 14, 25.

Summary

The present work is the first annotated Hungarian translation of Books I–IV of Theodoret’s *Cure of Greek Maladies*, known to be one of the last Christian answers to Greek philosophy, most likely composed before and completed soon after his consecration as bishop of Cyrus in 423. He certainly was indebted to his predecessors in the field, namely Clement of Alexandria and his *Stromata*, Eusebius of Caesarea and his *Praeparatio evangelica*, Origen and his *Against Celsus*, as well as to Aetius and his *Placita philosophorum* and even to Plutarch, nonetheless, the entire manner by which he manages to bring the subject before his readership is still fascinating. The present volume shall be followed by a second containing Books V–VIII and a third comprising Books IX–XII of this last, but not least opus of the genre.

The work of translation, annotation and edition of the present Greek–Hungarian bilingual text represents a partial fulfilment of my immeasurable debt owed to my former doctoral supervisor in New College, Edinburgh, Prof. David F. Wright (1937–2008) and to the distinguished friend, Thomas P. Halton (1925–2013), professor of The Catholic University of America, Washington, D.C. The enthusiasm and encouragement of these two wonderful scholars and men with admirable integrity has led me throughout the years of academic research, a special part of their legacy for me – represented by a book dedication and a final piece of correspondence respectively – being the task to make the *Cure of Greek Maladies* accessible to my own people, i.e. to Hungarian readership.

After the publication of Thomas Halton’s posthumous work (Theodoret of Cyrus, *A Cure for Pagan Maladies*, New York: The Newman Press, 2013), I humbly dedicate the present volume to these late, yet great and humble luminaries of contemporary Christian theology.

‘The beginning of knowledge, then,
is the knowledge of our own ignorance.’

Theodoret of Cyrus

Kolozsvár, on the eve of Pentecost, 2014.

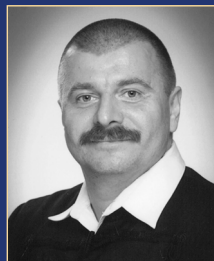
István Pásztori-Kupán

Küroszi Theodórétosz (393–460) egyházatyának *A görög betegségek orvoslása* című apologetikai munkája betekintést nyújt a keresztyén teológia és a görög filozófia ókori vitájába. Szerzőnk nem úttörő ebben a műfajban, sőt: munkája bevallottan a korábbi tanítók hagyományára épül, de nem marad le sem Alexandriai Kelemen *Sztrómatája*, sem Caesareai Euszebiosz *Praeparatio evangelicája*, sem Órigenész *Kelszosz ellen* írt műve mögött. A mű jelentősége abban is áll, hogy Theodórétosz érvelési módszereit – köztük a dialektikát – ma már szinte sehol nem tanítják, miközben a vitatkozás művészetének hiánya lépten-nyomon érezhető mindennapjaink disputáiban. A szerző által tárgyalt témakörök némelyike meglepően időszerű akár etikai, akár más típusú interdiszciplináris párbeszédhez.

„A tudás kezdete a saját tudatlanságunk felismerése” – vallja az ókori tanítómes-ter, aki ma is lerántja a leplet a tudás és a tudálékosság, a bölcsesség és az okoskodás közötti kibékíthetetlen különbségről. A tudásvágy és az alázat, az ismeretre való éhség és a hit, a bizalom régen nem jár kéz a kézben. Ezt a leckét illene sürgősen újratanulni.

A mű olvastán nem szabad megfélemedkeznünk arról sem, hogy Theodórétosz első-sorban igehirdető volt. Stílusát is ez a fajta, jól megszerkesztett szónoki élőbeszéd-forma jellemzi. Ha tehát néha a tárgyilagos érvelés helyét valamilyen hatásos retorikai fordulat veszi át, ezt nyilván – a már eltávozottnak kijáró engedékeny mosoly kíséretében – a szó erejével történő meggyőzésben bízó prédikátor számlájára kell ír-nunk. Ezzel együtt mégsem árt elmélázni azon, hogy ha a mai közéleti szónokaink – a rendszerint teljesen mellőzött tárgyilagosság pótlékául – legalább a Theodórétoszéhoz hasonló remekbe szabott retorikai fogásokkal élnének, talán az amúgy is nyilvánvaló mellébeszéléseket valamelyest könnyebb szívvel vehetnénk tudomásul.

És ennyi talán elég is.

Pásztori-Kupán István a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet tanára, dogmatörténész. Teológiai alaptanulmányait Kolozsváron végezte, magiszteri és doktori címet az Edinburghi Egyetemen, habilitációs oklevelet pedig a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen szerzett. 2006-ban a Routledge kiadónál jelent meg Küroszi Theodórétoszlól szóló monográfiája.

